

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитеті

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты

ISSN 1814-6961

№1 (93) 2021

ОТАН ТАРИХЫ

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2021, № 1 (93)

1 /2021

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз Мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан).

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі республикалық орталығының директоры, ЮНЕСКО-ның «Ғылым және руханият» кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институтының директоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әжіғали Серік Ескендірұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

Әлімбаи Нұрсан – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры (Алматы қ., Қазақстан).

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Дүниежүзі тарихын зерттеу орталығының» директоры, Геттинген университетінің (Германия) құрметті профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Кудряченко Андрей Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Украина Ұлттық ғылым академиясының Дүниежүзі тарихы институтының директоры (Украина).

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университетінің профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Любичанковский Сергей Валентинович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Орынбор Мемлекеттік Педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының меңгерушісі (РФ)

Мұхтар Әбілсейіт Қапизұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Сарайшық» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының директоры, (Атырау қ., Қазақстан).

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – PhD, Макс Планк атындағы Институт, Цюрих университеті (Швейцария)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Уяма Томохико – PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония).

Жауапты редактор

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зикирбаева Венера Серікқызы

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, заведующая кафедрой ЮНЕСКО «Наука и духовность» (г. Алматы, Казахстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан).

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Нур-Султан, Казахстан)

Ажигали Серик Ескендинович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Международной академии архитектуры стран Востока, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Жумагулов Калкаман Турсынович – доктор исторических наук, профессор, почетный профессор Гёттингенского университета в Германии, директор Республиканского научно-исследовательского центра по изучению всемирной истории Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК. (г. Нур-Султан, Казахстан)

Кудряченко Андрей Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института всемирной истории Национальной академии наук Украины (Украина)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Алматы, Казахстан)

Любичанковский Сергей Валентинович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории России Оренбургского государственного педагогического университета (Россия)

Мухтар Абилсейит Капизулы – доктор исторических наук, профессор, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» (г. Атырау, Казахстан)

Петер Финке (Dr. PeterFinke) – доктор PhD, Институт Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Уяма Томохико – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония)

Ответственный редактор

Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – doctor of historical sciences, professor. Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Bishkek, Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna – doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Science Republic of Kazakhstan, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Head of the UNESCO Department “Science and Spirituality” (Almaty, Kazakhstan)

Alimbay Nursan – candidate of historical sciences, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholy – doctor of historical sciences, professor, director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – doctor of historical sciences, professor, deputy director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Azhigali Serik Eskendirovich – doctor of historical sciences, professor, corresponding member of eastern countries international academy of architecture, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Zhumagulov Kalkaman Tursunovich – doctor of historical sciences, academician, professor at Al-Farabi Kazakh National University. Director of the Research Center on World History Studies. Emeritus Professor of German Gottingen University (Almaty, Kazakhstan)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Kazakhstan Republic, member-correspondent of Bologna Academy of Sciences (Italy), head of the laboratory of Physical Anthropology of the National museum of Kazakhstan Republic. (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Kudriachenko Andrey Ivanovich – doctor of historical sciences, professor, director of Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kiev, Ukraine)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan, director at International Institute of Kipchak Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Sergey V. Lyubichankovskiy – doctor of historical sciences, professor, Head of the Department of Russian History, Orenburg State Pedagogical University (Russia)

Muktar Abilseit Kapizuly – doctor of historical sciences, professor, director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve “Sarayshyk” in Atyrau (Atyrau, Kazakhstan)

Peter Finke – PhD, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland)

Sydykov Yerlan Battashevich – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan. Rector of the L.N. Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Uyama Tomohiko – PhD, professor at Slavic Research Center, Hokkaido University (Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Executive Secretary

Murzakhodzhaev Kuanysh Madievich

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Technical secretary

Zikirbayeva Venera Serikovna

Редакциянын мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhitory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://otan.history.iie.kz>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде

1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ӘДІСНАМА, ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
МЕТОДОЛОГИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
METHODOLOGY, SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_5

**НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ В СВЯЗИ С ПОДГОТОВКОЙ НОВОЙ
СЕМИТОМНОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА**

Оразак Исмагулов^{1*}

¹Лаборатория физической антропологии Национального музея РК, Нур-Султан, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается необоснованное употребление некоторых терминов, которые искажают исторические реалии и, в известной мере, уничижают и оскорбляют достоинство казахского народа. В данном случае речь идет об истинном значении терминов «номад», «кочевник», «степная цивилизация» и других надуманных концепциях, связанных с этно- и расогенезом казахского народа. Автор высказывает критические замечания по поводу представлений некоторых отечественных историков о том, что вопреки прямому значению указанных терминов местным населением Казахстана приписывают собственный «номадный» способ производства, включающим кроме скотоводства, еще и земледелие, торговлю, строительство городов и т.д. Автор считает, что такое многоукладное, многопрофильное хозяйство нельзя называть «номадным». Кроме того, по мнению автора, к местному населению, которое на протяжении более 50-ти веков на древней предковой Казахской земле, помимо всего прочего, занималось еще и добычей металлических руд и изготовлением из металлов орудий производства и ювелирных изделий высокого технологического уровня, термин «кочевник» тоже неприменим. Только полное непонимание термина «цивилизация», смысл которого связан с сугубо рукотворной историко-культурной деятельностью многих человеческих поколений, приводит к использованию совершенно иных критериев оценки цивилизационных характеристик, к которым относятся разнообразные природные ландшафты. В мире нет цивилизаций, характерных для пустынь, морей, гор, что также относится и к степям.

Автор считает, что пришло время отказаться от неправильных терминов и концепций, выработать и обосновать новые с четким пониманием того, что казахский народ и его предки являются местными населенными на древней предковой Казахской земле, имеющими более чем 50-вековую историю.

Ключевые слова: антропология, история, казахский народ, номад, кочевник, степная цивилизация

FTAMP 03.20

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫ БОЙЫНША ЖАҢА ЖЕТІТОМДЫҚ
БАСЫЛЫМДЫ ДАЙЫНДАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ КЕЙБІР ОЙЛАР**

Оразак Смағұлов^{1*}

¹ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясы Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада тарихи шындықты бұрмалайтын және белгілі дәрежеде қазақ халқының абыройын қорлайтын кейбір терминдердің негізсіз қолданылуы қарастырылады. Бұл жағдайда мақалада «номад», «көшпенді», «дала өркениеті» терминдерінің және басқа да қазақ халқының этникалық және расогенезімен байланысты

нақтылы ұғымдардың шынайы мағынасы туралы айтылған. Автор кейбір отандық тарихшылардың, осы терминдердің тікелей мағынасынан айырмашылығын дурыс түсінбей, Қазақстанның жергілікті тұрғындары өздерінің «көшпелі» өндіріс тәсілімен есептеледі деген идеялары туралы сыни ескертпелерін білдіреді, оған мал өсіруден басқа, егіншілік те кіреді, сауда, қала құрылысы және т.б. Автор мұндай көпсалалы, көппрофильді экономиканы «көшпелі» деп атауға болмайды деп санайды. Сонымен қатар, автордың айтуы бойынша, ежелгі ата-баба қазақ жерінде 50 ғасырдан астам уақыт бойы металл кендерін өндірумен қатар жоғары технологиялық металдардан тұратын деңгей, құралдар мен зергерлік бұйымдар жасаумен айналысқан жергілікті халыққа, «көшпенді» термині де қолдануға болмайды. Мәні көптеген адамзат ұрпақтарының таза қолдан жасаған тарихи-мәдени қызметімен байланысты «өркениет» терминін толық түсінбеу салдарынан өркениеттік сипаттамаларды бағалаудың әртүрлі табиғи ландшафттарын қамтитын мүлдем басқа атауларды қолдануға әкеледі. Өйткені далаға орай және шөлдерге, теңіздерге, тауларға тән өркениеттер әлемде жоқ.

Автор 50 ғасырдан астам тарихы бар байырғы Қазақ Елінде қазақ халқы мен олардың ата-бабалары жергілікті тұрғындар екенін нақты түсініп, қате терминдер мен түсініктерден бас тартып, жаңаларын дамытып, негіздейтін уақыт келді деп санайды.

Кілт сөздер: антропология, тарих, қазақ халқы, номад, көшпенді, дала өркениеті.

IRSTI 03.20

SOME THOUGHTS IN CONNECTION WITH THE PREPARATION OF A NEW SEVEN-TOM HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE

Orazak Ismagulov^{1*}

¹Laboratory of Physical Anthropology of the National museum of Kazakhstan Republic, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

Abstract. This article examines the unjustified use of some terms that distort historical realities and, to a certain extent, humiliate and insult the dignity of the Kazakh people. In this case, we are talking about the true meaning of the terms “nomad”, “steppe civilization” and other far-fetched concepts associated with the ethnic and racial genesis of the Kazakh people. The author expresses critical remarks about the ideas of some domestic historians that, contrary to the direct meaning of these terms, local inhabitants of Kazakhstan are credited with their own “nomadic” mode of economy, which includes, in addition to cattle breeding, also agriculture, trade, city building, etc. The author believes that such a multi-structured, multi-profile economy cannot be called “nomadic”. In addition, according to the author, to the local population, which for more than 50 centuries on the ancient ancestral Kazakh land, among other things, was also engaged in the extraction of metal ores and the manufacture of tools and jewelry from metals of a high technological level, the term “nomad” is also inapplicable. Only a complete misunderstanding of the term “civilization”, the meaning of which is associated with the purely man-made historical and cultural activities of many human generations, leads to the use of completely different criteria for assessing civilizational characteristics, which include various natural landscapes. There are no civilizations in the world that are typical for deserts, seas, mountains, which also applies to the steppes.

The author believes that the time has come to abandon the wrong terms and concepts, to develop and substantiate new ones with a clear understanding that the Kazakh people and their ancestors are local inhabitants on the ancient ancestral Kazakh land with more than 50-century history.

Key words: anthropology, history, Kazakh people, nomad, steppe civilization.

Введение. Очень отрадно отметить, что за последние триста лет впервые Президентом независимого Казахстана Касым-Жомартом Токаевым обращается внимание на национальную историю казахского народа в государственном масштабе. Им отмечается, что она должна писаться главным образом отечественными специалистами без злобредных

идеологических концепций. Вместе с тем, считаю важным также пересмотреть и отказаться от таких не просто устаревших, но и не соответствующих реальности терминов, как «номад», «кочевник» и «степная» цивилизация.

Здесь следует, прежде всего, указать, что за период закабаления казахского народа царской российской и советской властями наша многовековая история до такой степени искажалась, что стала почти неузнаваемой, т.к. народ лишился родной земли и ее богатств, на которой он проживал со своими предками более 50 веков (от Алтая и до Каспия).

Особенно тяжело стало после физического истребления казахского народа во время серии голодоморов 1911, 1921-1922 и 1931-1933 гг., а также расстрелов интеллектуальной части народа в 1937-1938 годов, включая колоссальные потери мужчин-казахов во время второй мировой войны 1941-1945 гг. Так, что ныне в суверенной республике проживает лишь 1/5 часть коренного населения от той численности, которая могла бы в наше время исчисляться, если бы не эти трагические годы геноцида советской системы управления.

Все эти и другие тяготы в истории казахского народа не должны оставаться без внимания, а также их нельзя описывать в новой семитомной истории казахского народа с точки зрения тоталитарных конъюнктурных подходов.

Кроме того, нами ниже приводятся обоснования и аргументы неприемлемости применения, на наш взгляд, уничижительных терминов, не соответствующих реальным определениям в истории казахского народа.

Материал и методы. Материал представляет собой критику применения терминов «номад», «кочевник», «степная цивилизация» в историографии Казахстана. На основе общенаучных методов сравнительного анализа исторических фактов, обобщения и синтеза сведений и концепций из разнообразных источников (исторических, археологических, этноантропологических и др.), а также, следуя принципам историзма, объективизма и хронологической последовательности, нами приводятся веские аргументы для отказа от упомянутых, с нашей точки зрения, в корне неверных терминов и надуманных концепций при описании истории казахского народа и его предков, т.к. их точный смысл не соответствуют историческим реалиям и сути рассматриваемых явлений. Для написания отечественной истории в готовящемся новом семитомном издании по истории казахского народа настало время четко разобраться с терминологическим аппаратом и выбором адекватных подходов к формулированию исторических концепций, отражающих реальное развитие местных насельников с древнейших времен вплоть до современности и их этногенетическую преемственность.

Обсуждение и результаты. «Номад» - греческое слово. Вдуматься в смысл слова. Относительно сущности термина «номад» в науке давно существует определение в мировом справочном словаре Вебстера (Webster's New World Dictionary, 1985: 965), где прямо указано, что «номад» - греческое слово, и оно означает людей, у которых нет постоянного местожительства, они бездомные и бродят всюду со своим скотом.

В известном словаре русского языка В. Даля (Даль, 2006:176) термин «номад» также означает бродячих людей, не имеющих постоянного местожительства. Других определений термина «номад» в мире не существует, и никто его настоящую сущность до сих пор не отменял.

Именно с этой общепринятой позиции термина известный голландский ученый Джимми Нельсон одновременно на трех языках (английский, французский и немецкий) издал книгу альбомного формата, весом 5,5 кг, под названием, если перевести на русский - «Пока они не исчезли» (Nelson, 2015:424). В этой книге представлены 386 этнических групп, которых он относит к номадам мира и указывает ареалы их обитания на карте мира.

Автором указанной книги все номады типологизированы по единой схеме, т.е. по пяти критериям таким, как происхождение, традиции, мировоззрение, основной уклад жизни и характер питания. При этом результаты исследования автора представлены исключительно в виде цветных фотоиллюстраций хорошего качества. Общее их количество составляет 464 рисунка.

В рассматриваемой книге, в качестве номадов мира представлены и казахи Баян-Олгейского аймака Монголии. Они стоят в одном ряду с такими номадами мира как бедуины, масаи, химба, асаро, калами, туареги, маори, мустанги, гауго, туреи, самбуру, рабара, ладаки, бануату, тибетайны, хуаораны, дрокра, доспегеи, ваппа, каро, дани, коровайи др. По сообщениям автора книги, ни одни из перечисленных номадов не имеют организованные сферы производства. Все они обитают в своей природной среде и исключительно существуют на основе самобытного и традиционного образа жизни.

В приведенной фундаментально изданной книге мировые номады в XXI веке характеризуются примитивным образом жизни. Аналогичное представление сложилось у европоцентристских ученых прошлых веков и в отношении казахов.

Так продолжалось и в советский период. Вместе с тем, с приобретением независимости Казахстана отечественные историки, продолжают эту «традицию», без какого-либо реального рассмотрения способа хозяйства и ареалов передвижений казахов, выпасающих скот, а также без понимания и историографического анализа сущности термина «номад» в науке используют его в описании средневековой и древней истории казахского народа и его предков.

Всему этому яркой иллюстрацией служит книга молодого казахстанского историка д.и.н. Т.С. Жумаганбетова «Улус Джучи. Государственная организация и правовые отношения в XIII – XV вв.». Эта книга издана по решению ученого совета Международного Института кыпчаковедения. Под научным ответственным редакторством академика НАН РК, д.и.н., профессора Болат Ешмухамедовича Кумекова.

Никто не отрицает того, что в масштабе древней предковой Казахской земли историческая деятельность Джучи хана имела достаточно позитивное значение в этноисторическом плане и действительно оставила глубокий след в этнокультурном развитии казахского народа в средневековый период Казахстана.

Здесь нас интересует применение термина «номад». Следует особо заметить, что автор рассматриваемой книги исключительно занимался и вырос в среде историков Казахстана, поэтому наши замечания скорее относятся не столько к нему, сколько ко всему сообществу отечественных историков, коллективное представление которых автор разделяет, обмениваясь мнением с коллегами, и излагая всеобщее воззрение на понятие «номад», считая его вполне подходящим для характеристики образа жизни и типа хозяйствования казахов.

Поэтому неслучайно автор указанной книги самоуверенно заявляет, что «По нашему мнению, номадизм в виде пастбищного животноводства лишь часть другого более широкого явления, которое приобрело в современной этнологической и исторической научной литературе статус концепции известной как «номадный способ производства» (НСП). НСП - это значительная часть докапиталистической аграрной экономики.

Время доказало эффективность НСП как базисной основы для исторических исследований, докапиталистических аграрных обществ. Данная концепция имеет все предпосылки стать одним из краеугольных камней стихийно формирующейся концепции цивилизационного анализа» (Жумаганбетов, 2020:30). Оказывается, на такой абсурдной концепции, как «казахский номадный способ производства», основывалась вся история казахского народа. Автор пишет: «История средневековых т.н. номадных обществ кимаков, как тюрков, огузов, монголов показала закономерный и логичный характер таких сфер деятельности «номадов» как земледелие, ремесло, промыслы и торговля и как следствие возникновение средневековых городов. Как в ареале Степи, так и в пограничных зонах контактов» (Жумаганбетов, 2020:31). И где это видано, чтобы номады одновременно занимались и земледелием, и ремеслом, и торговлей, и даже строили города, а не только выращивали скот!?

После такого нагромождения различных видов деятельности и типов хозяйствования напрашивается вывод, что непонимания не только термина «номад», но и в целом представления о способах производства (многоукладного, комплексного) и истории казахского народа и его предков, которые, к слову сказать, еще и занимались добычей и выплавкой металлов, включая цветные и драгоценные! Есть ли смысл еще комментировать концепцию автора?

Аналогичных концепций и публикаций о «казахском номадном способе производства» в отечественной научной литературе немало. Хотелось бы знать, как казахстанские историки во главе с уважаемым академиком Б.Е. Кумековым собираются объяснить соответствие термина «номад», принятого в мировой литературе, в отношении казахского народа, который на самом деле, занимаясь выращиванием скота, осуществлял смену пастбищ и перемещался в этих целях строго меридионально и сезонно, каждый раз по одним тем же маршрутам, исторически сложившимся в зависимости от природных условий и традиционных отношений внутри субэтнических образований. И при этом казахи и их предки еще вели многоукладное хозяйство, начиная от древних добычи металлов и производства из них самых разных изделий – орудий труда, бытовых и хозяйственных предметов, упряжи, экипировки и вооружения, ремесленных изделий

и украшений; затем выращивания некоторых злаков (овса, проса, пшеницы и т.д.), строительства военных укреплений, простых поселений и протогородов, ведения торговли и военных действий и т.д. Как же можно, зная обо всем этом, причислять казахов к бродягам, бездомным и без постоянного места жительства, без какого-либо способа производства?!

С приобретением государственной независимости настало время отказаться от старых взглядов, извращающих суть нашей истории. Нужно, наконец, дать свои четкие объяснения относительно способа производства и хозяйствования казахского народа и его предков, оставивших нам огромное наследие в виде самобытных традиций и богатейшей культуры, корнями уходящими в пяти тысячелетнее прошлое и указать реальные их коренные отличия от номадов мира, научные определения которых содержатся в мировых словарях, описаны, например, в упомянутом труде голландского ученого Джимми Нельсона.

«Кочевники». О чем нам следует помнить. Следующий неприемлемый термин в истории казахского народа - «кочевник», неразборчиво употребляемый нашими представителями гуманитарных наук при описании хозяйственно-культурной деятельности казахского народа.

Природа щедро одарила казахскую землю: в её недрах содержатся почти все химические элементы таблицы Дмитрия Ивановича Менделеева. Древними предками казахского народа наличие металлургических руд на собственной территории обитания не только подмечены с давних времен, но и почти впервые в мире были использованы в их хозяйственно-культурной жизни, начиная от неолитического времени, то есть еще 7-5 тысяч лет тому назад.

Особенно активно местные насельники добывали металлы и расширили свой технологический опыт в эпоху бронзы (XX - XI вв. до н.э.). Об этом неопровержимо свидетельствует карта добычи металлических руд в древности, составленная казахским археологом С.А. Берденовым (рис.1) (Берденов, 1998:182).

Между тем аналогичную карту по другим регионам Евразии мы пока не имеем. В целом, на территории Казахстана древний опыт добычи и обработки металлов продолжался очень длительное время - от глубокой древности вплоть до XIV в. Ярким примером этому факту служат многочисленные древние находки металлических изделий труда и оружия, золотых ювелирных изделий, а также позднесредневековый Тайказан, произведенный из сплава семи различных металлов, весом примерно в две тонны и ёмкостью в три тыс. кубических метров (Мавзолей Ходжа Ахмеда Йассауи в г. Туркестан).

Имея такие неопровержимые факты из истории хозяйственной деятельности казахов и их предков просто абсурдно относить их к кочевникам. Здесь достоин сожаления тот факт, что историки, любители использовать термин «кочевник», хотя бы сделали бы попытку сравнить хозяйственную деятельность насельников древней предковой Казахской земли во II-I тысячелетиях до н.э. с синхронными хозяйственно-культурными достижениями из сопредельных стран в масштабе Евразии, где обитали как оседлые, так и кочевые племена. Однако среди последних до сих пор не найдено изделий из металла для хозяйства и предметов культуры, равнозначных по технологическому уровню (как добычи, так и изготовлению сплавов), изделиям, произведенным на территории Казахстана (например, высокохудожественным ювелирным украшениям из золота). Ведь добыча и изготовление этих предметов осуществлялись в стационарных условиях, а не на горбах «степных кораблей» – верблюдах. Получается, что приписывание казахам кочевничества, делалось преднамеренно, чтобы принизить уровень развития их хозяйства и культуры.

Следует еще раз отметить, что казахи и их предки на собственной родине перемещались не спонтанно, как угодно, в любых направлениях, а сезонно, и четко меридионально с юга на север и обратно. Но они никогда не «кочевали» с востока на запад и тем более за пределы своей географической, антропологической, исторической и хозяйственно-культурной родины. При этом их этно-антропологическое развитие на одной и той же территории составляет более 50 веков согласно нашим широкомасштабным комплексным антропологическим исследованиям, проведенным за последние полвека.

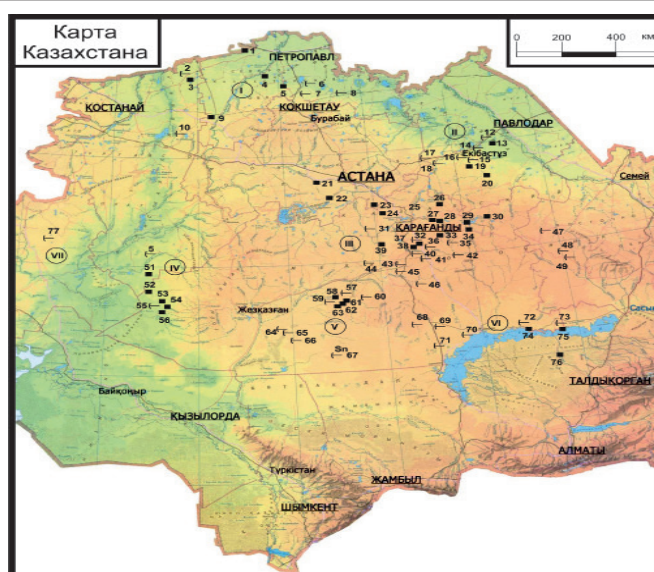

Рис.1. Основные места медерудной выработки на древней предковой Казахской земле (Берденов, 1998).

Условные знаки: — Древние места выработки меди, ■ Места плавки медной руды, (Sn) Древние места выработки олова

Исключительно доказательно. В целом есть полное основание считать, что их хозяйственная деятельность с глубокой древности носила комплексный характер, то есть они были одними из первых на территории Евразии, кто освоил разнообразные виды производства металлических изделий, а на берегах рек и озёр они занимались земледелием, рыболовством, садоводством, животноводством и охотой на диких животных. Жили также и в стационарных домах с двухскатной крышей, а при перемещении на пастбища, находящиеся на собственной территории, пользовались войлочными шатрами (юртами). Всё это имело реальное место в истории Казахстана.

Несмотря на слабо развитый хозяйственный и социокультурный уровни, характерные для кочевников и кочевников мира в трудах местных обществоведов, эти термины в истории Казахстана с завидным упорством преподносятся как «вершина» казахской цивилизации.

На самом деле применение этих понятий в истории Казахстана является скрытой формой издевательства над объективной историей казахского народа, которую в свое время пропагандировали европоцентристы в угоду сперва колониаторской политики царской России, а затем продолжили коммунистические идеологи, т.к. им не выгодно было освещать объективные цивилизационные достижения казахского народа и его предков за всю их историю существования. И, к сожалению, сегодня слово «номад» - «кочевник» - «казах» являются синонимами в сознании большинства людей, как в нашей стране, так и за рубежом, превратившись даже в «визитную карточку» для казахского народа в его этнокультурном развитии, как в прошлом, так и в сегодняшних условиях.

В действительности современные казахи имеют не только собственные космические ворота у себя на родине, но и летают они в космос со своим государственным флагом. Так что незачем казахам и их предкам приписывать понятия «кочевники» и «номады», как олицетворение примитивного образа жизни и отсталого способа производства, а пора от них в полной мере отказаться при написании действительной истории казахского народа.

Нельзя понятие «казахская цивилизация» подменять названием «степная цивилизация». Как известно слово «цивилизация» исключительно связано с конкретным этническим названием народа и, в сущности, представляет собой результат рукотворной деятельности человека, а не как отражение географического ландшафта, подобно «степная», «морская», «горная» и т.д.

Тем не менее, некоторые фантазеры-историки республики пытаются, во что бы то ни стало, этнокультурную деятельность казахского народа подменить географической

средой обитания. При этом они пытаются связать казахов единственно со степными просторами Казахстана, хотя на его территории существует большое разнообразие других ландшафтов (полупустыни и пустыни, степи и лесостепи, предгорья и горы). Кроме того, надо понимать, что огромная территория, на которой расселены современные казахи и длительное время обитали их предки, имеет очень важное отличие от степей других регионов Центральной Азии, Африки, Австралии и Южной Америки. Здесь, т.е. в Казахстане, сосредоточены огромные природные богатства, содержащие, как было отмечено выше, все химические элементы таблицы Д.И. Менделеева. При этом большинство из самых ценных элементов расположены в доступности не только в степи, но и в предгорьях, на поверхности Казахского мелкосопочника на всем протяжении широкой полосой от запада и до восточных границ страны.

Между тем насельники древней предковой Казахской земли еще 5-7 тысяч лет тому назад уже хорошо владели секретами добычи металлургических руд и выплавки металлов для хозяйственных целей. В этом деле местные насельники добились такого масштаба, что излишки добытых металлов стали экспортироваться в западные и восточные страны.

Так что никто не может опровергнуть, что с древнейших времен насельники Казахстана применяли исключительно комплексные виды хозяйственной деятельности, в результате чего ими была выработана собственная самобытная цивилизация, хронологические рамки которой составляют более 50 веков с момента ее зарождения и до вершины ее развития в современности. Отчего ее вполне можно именовать «казахская цивилизация», а территория, на которой он развивалась – древней предковой казахской землей (Қазақ Елі).

Древняя предковая Казахская земля – священная отечественная территория. Итак, в условиях суверенного развития Казахстана чужеродные термины такие, как «номады», «кочевники» и одностороннее определение – «степная цивилизация» должны искореняться, а не внедряться в многовековую историю казахского народа. Поскольку в историческом прошлом на этой территории местные насельники на протяжении более 50 веков занимались комплексной хозяйственно-культурной деятельностью, выработав богатейшее историко-культурное наследие и драгоценнейший производственный опыт не только в масштабе одной страны, но и даже всего Евразийского континента, а то и мира. Все это без всяких натяжек позволяет нам называть ныне суверенный Казахстан как древняя предковая Казахская земля, которая является исключительно священным отечеством, представляя большую гордость для всех современных граждан республики.

Несмотря на то, что на территории Казахстана объективное существование многовековой хозяйственно-культурной деятельности казахского народа и его предков, а также их 50-ти вековое непрерывное антропологическое развитие от эпохи энеолита до современности в полной мере было доказано научно-исследовательскими работами - результатами археологических, этноисторических, этнолингвистических исследований, тем не менее, отдельные отечественные историки и этнологи без всякого основания и без элементарного понимания сути обсуждаемых терминов продолжают оставаться не просто на устаревших позициях, а измышляют совершенно ложные концепции, т.к. вводят в заблуждение и извращают действительность относительно этногенеза казахского народа.

Так, совершенно ложная концепция о происхождении казахского народа издана в сборнике авторского коллектива в лице Н.Э. Масанова, Ж.Б. Абылхожина и И.В. Ерофеевой в 2000 г. под названием «История Казахстана: народы и культуры (Масанов, Абылхожин, Ерофеева, 2000:608). «Триумфаторы» по написанию древней, средневековой и современной истории Казахстана позволили себе публиковать совершенно выдуманные этногенетические концепции, «связанные» с казахским народом. При этом вся гуманитарная наука представляется ими мифологизированной, писанной исключительно с позиций субъективизма. Наряду с гуманитарными дисциплинами поставлены в этот же ряд научные исследования по физической антропологии, в то время как ее объектом изучения являются исключительно биологические параметры и природные закономерности развития человеческих популяций. Как раз антропологические данные не только вовсе не являются субъективным, а наоборот представляют собой наиболее объективный и достоверный источник исторической информации, дающей реальное представление о длительном развитии и постепенном формировании физического облика казахского народа и его предков!

Не говоря уже об обширной базе статистически репрезентативных антропологических

данных по пяти относительно независимым системам морфофизиологических и популяционно-генетических данных, а именно по соматологии, одонтологии, изосерологии, дерматоглифике и краниологии, собранных отечественными антропологами по всей территории расселения современных казахов, как в республике, так и за ее пределами, а также палеоантропологических показателей, охватывающих огромные хронологические рамки по всем историческим периодам от энеолита и до современности, благодаря которым нами была выявлена непрерывная этногенетическая связь между древними насельниками и казахским народом на этой же территории! (Исмагулов, 1970:232; 1977:160; 1982:211; Исмагулов, Сихымбаева, 1989:237; Исмагулов, Сихымбаева, Исмагулова, 2007:340; Исмагулов, Исмагулова, 2017:196; Смағұлов, 2011:283; Смағұлов, Смағұлова, 2020:472; Ismagulov, Ismagulova, 2008:191-203; 2009:4-9).

При этом в указанном сборнике приводятся высказывания представителей царской администрации России XVIII века, приписанные им, тогда как их не было в каких-либо работах того времени. Так, Т.И. Рычкову, С.Б. Броневскому и Н.А. Маеву приписана заведомо ложная теория, о так называемой разработке «миграционной концепции», связанной с происхождением казахского народа.

На самом деле царские чиновники исключительно занимались своими административными делами в Казахстане, а не разработкой «миграционной концепции» казахского народа, которая в то время как таковая априори отсутствовала, поскольку в царской России никто из них не практиковал концептуальное научное мышление.

В реалии же, Н.Э. Масанов коварно скрывался за публикациями царской администрации, представляя от их имени свою надуманную собственную «миграционную теорию», связанную с происхождением казахского народа. Вот почему без всякой ссылки на источники он пишет, что «Сторонники миграционной теории считают, что предки казахов были недавними мигрантами и довольно поздно пришли на территорию Казахстана, а сам казахский народ не имеет никакого отношения к древним насельникам региона и не ведет свое происхождение от индо-иранского субстрата. Эту точку зрения, так или иначе, вот уже на протяжении более 200 лет поддерживают большинство исследователей» (Масанов, Абылхожин, Ерофеева, 2000:59).

Здесь следует особо отметить, что даже спустя 7 лет после своей первой публикации, этот же горе-исследователь не мог расстаться со своей придуманной «миграционной теорией», и потому он вновь и вновь дословно повторяется в сборнике «Научные знания и мифотворчество в современной истории Казахстана» (Масанов, Абылхожин, Ерофеева, 2007:87).

Эти приведенные ложные факты еще и еще раз свидетельствуют о надуманной теории, якобы основанной на публикациях отчетов, составленных царскими чиновниками, согласно которой происхождение казахского народа и его предков имело место где-то (!) вне современной территории Казахстана.

Помимо указанных абсурдных заявлений, в этом же ключе еще вызывает удивление и подтасовка этнических и антропологических терминов, относящихся к эпохе бронзы (XX–XI вв. до н.э.) Казахстана. По его разумению носителями андроновской археологической культуры, существовавшей в эпоху бронзы, были «андроновцы», т.е. наименование археологической культуры Н. Масанов произвольно заменил на этническое название. При этом именовал их по-славянски «андроновцы», что не соотносимо с этнокультурной и языковой реальностью эпохи бронзы (Масанов, 1995:58-63).

Следует особо подчеркнуть, что название этой археологической культуры взято из названия современного населенного пункта – села Андронов в Южной Сибири. К сожалению, в данном случае даже обсуждению не подлежит то, что был проигнорирован традиционный принцип использования географических топонимов, гидронимов, этнонимов и т.д. для определения названия древних культур и племен.

Также вызывают удивление необоснованные фальшивые подтасовки антропологических терминов, относящихся к эпохе бронзы. Так, по описанию того же автора, племена «андроновцев» были обладателями физических черт кавкасионского типа.

Фактически, данным термином именуется исключительно антропологический тип современных грузин, для которых он был разработан антропологами Грузии в 60-х годах прошлого века и введен в научный оборот. Ученый не понимает значения антропологических терминов, и путает англоязычный вариант названия термина «европеоид», который в западной литературе часто звучит как «кавказоид», а не кавкасионский тип.

Элементарная путаница в области этнологии и антропологии насельников древней предковой Казахской земли, которую несут в массы в своих «научных» трудах такие «эксперты» - историки, не может не вызывать возмущение квалифицированных специалистов.

Следовательно, доверие к «концепциям» Н.Э. Масанова при описании истории казахского народа, как в древности, так и современности, тем более в сопряжении с территорией Казахстана, должно быть низведено к уровню нулевой терпимости.

Таким образом, благодаря выступлению Президента Касым-Жомарта Токаева, отечественная история казахского народа впервые поднята на новый уровень написания, которое должно осуществляться исключительно собственными специалистами из числа представителей гуманитарных наук, что позволит, наконец, избавиться от уничижительных терминов и надуманных концепций.

Заключение. Таково в общих чертах представляется современное состояние неверного употребления заведомо ложных терминов и измышленных концепций, связанных с 50-ти вековой историей казахского народа на древней предковой Казахской земле.

В условиях фактического тридцатилетнего суверенного существования Казахстана, в стране казахстанским историкам давно пора уже не просто понять, что «номадного» способа производства у казахского народа никогда не существовало в прямом смысле и значении этого слова. Нам необходимо четко знать и понимать применяемые термины и, наконец, окончательно отказаться от уничижительных, упрощенческих и не соответствующих реальности понятий «номад», «кочевник» и надуманных концепций, например, «степной цивилизации».

Таким образом, мы должны раз и навсегда привести в порядок и теоретически обосновать доказательной базой, фактами выдвигаемые современные теоретические положения о многоукладном и комплексном способе производства и действительной более чем пяти тысячелетней истории казахского народа и его предков на собственной географической, антропологической и исторической родине.

Надеюсь, что высказанные в данной статье размышления и замечания по истории казахского народа будут приняты во внимание авторским коллективом новой семитомной истории казахского народа.

Список литературы

Берденов С.А. Казахстанская горно-металлургическая область // Вопросы археологии Казахстана. Алматы: Ғылым, 1998. Вып.2. С. 180-190.

Даль В. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка: современное написание. Москва: Астрель: АСТ: Хранитель, 2006. 348 с.

Жумаганбетов Т.С. Улус Джучи. Государственная организация и правовые отношения в XIII – XV вв. (Тюрко-кыпчакские политические и правовые традиции в средневековой монгольской государственности). Алматы: Жеті Жарғы, 2020. 367 с.

Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологические исследования). Алма-Ата: Наука. 1970. 232 с.

Исмагулов О. Этническая геногеография Казахстана (серологическое исследование). Алма-Ата: Наука. 1977. 160 с.

Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана (соматологические исследования). Алма-Ата: Наука, 1982. 211 с.

Исмагулов О., Сихымбаева К. Этническая одонтология Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 237 с.

Исмагулов О., Сихымбаева К., Исмагулова А. Этническая дерматоглифика казахов. Алматы, 2007. 340 с.

Исмагулов О., Исмагулова А. Происхождение казахского народа (по данным физической антропологии). Алматы. 2017. 196 с.

Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы «Социнвест», Москва «Горизонт», 1995. 323 с.

Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. История Казахстана: народы и культуры// Учебное пособие. Алматы: Дайк-Пресс, 2000. 608 с.

Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научные знания и мифотворчество в современной истории Казахстана. Алматы, 2007. 296 с.

- Смағұлов О. Қазақ халқының антропологиялық тарихы. Алматы: Алдoңғар, 2011. 283 б.
- Смағұлов О., Смағұлова А. Қазақ халқы және ататеги. Алматы: АрнаБ, 2020. 472 б.
- Ismagulov O., Ismagulova A. Il popolamento del territorio del Kazakhstan dalla preistoria fino ai popoli moderni // Popoli dell'urta. Il Kazakhstan tra le origini e la modernità. Milano: Jaca Book SpA, 2008. Pp.191-203.
- Ismagulov O., Ismagulova A. Anthropological characteristics of Kazakh people and sources of its formation. Отан тарихы, 2009. №2. С.4-9.
- Nelson J. Before They Pass Away. 2015-12-04: Amazon.com: Books (English, French and German Edition). 424 p. www.beforethey.com
- Webster's New World Dictionary of the American Language. New York: Simon & Shuster, a Division of Gulf & Western Corporation, 1985. 1692 p.

References

- Berdenov S.A. Kazakhstanskaya gorno-metallurgicheskaya oblast' (Kazakhstan Mining and Metallurgical region) // Voprosy arkheologii Kazakhstan. Almaty: Gylym, 1998. Vyp. 2. S. 180-190. [in Russian].
- Dal' V. Bol'shoy illyustrirovannyi tolkovyy slovar' russkogo yazyka: sovremennoye napisaniye (Large illustrated explanatory Dictionary of the Russian language: modern spelling). Moskva: Astrel': AST: Khranitel', 2006. 348 s. [in Russian].
- Zhumaganbetov T.S. Ulus Dzhuchi. Gosudarstvennaya organizatsiya i pravovyye otnosheniya v XIII – XV vv. (State organization and legal relations in the XIII-XV centuries). (Tyurkokypchakskiy politicheskiy i pravovyye traditsii v srednevekovoy monogol'skoy gosudarstvennosti). Almaty: Zhetii Zhargy, 2020. 367 s. [in Russian].
- Ismagulov O. Naseleniye Kazakhstana ot epokhi bronzy do sovremennosti (paleoantropologicheskiye issledovaniya) (The population of Kazakhstan from the Bronze Age to the present (paleoanthropological studies). Alma-Ata: Nauka. 1970. 232 s. [in Russian].
- Ismagulov O. Etnicheskaya genogeografiya Kazakhstana (serologicheskoye issledovaniye). Alma-Ata: Nauka. 1977. 160 s. [in Russian].
- Ismagulov O. Etnicheskaya antropologiya Kazakhstana (somatologicheskiye issledovaniya) (Ethnic anthropology of Kazakhstan (somatological studies). Alma-Ata: Nauka, 1982. 211 s.
- Ismagulov O., Sikhymbayeva K. Etnicheskaya odontologiya Kazakhstana (Ethnic odontology of Kazakhstan). Alma-Ata: Nauka, 1989. 237 s. [in Russian].
- Ismagulov O., Sikhymbayeva K., Ismagulova A. Etnicheskaya dermatoglifika kazakhov (Ethnic dermatoglyphics of Kazakhs). Almaty, 2007. 340 s. [in Russian].
- Ismagulov O., Ismagulova A. Proiskhozhdeniye kazakhskogo naroda (po dannym fizicheskoy antropologii) (The origin of the Kazakh people (according to physical anthropology). Almaty. 2017. 196 s. [in Russian].
- Masanov N.E. Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva (Nomadic civilization of the Kazakhs: the basics of nomadic society). Almaty «Sotsinvest» - Moskva «Gorizont», 1995. 323 s. [in Russian].
- Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Yerofeyeva I.V. Istoriya Kazakhstana: narody i kul'tury (History of Kazakhstan: peoples and cultures) // Uchebnoye posobiye. Almaty: Dayk-Press, 2000. 608 s. [in Russian].
- Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Yerofeyeva I.V. Nauchnyye znaniya i mifotvorchestvo v sovremennoy istorii Kazakhstana (Scientific knowledge and myth-making in the modern history of Kazakhstan). Almaty, 2007. 296 s. [in Russian].
- Smağulov O. Kazakh halkhynyn antropologiyalik tarihy (Anthropological history of the Kazakh people). Almaty: Aldongar, 2011. 283 b. [in Kazakh].
- Smağulov O., Smağulova A. Kazakh halkhi zhane atategi (Kazakh people and ancestry). Almaty: Arna B, 2020. 472 b. [in Kazakh].
- Ismagulov O., Ismagulova A. Il popolamento del territorio del Kazakhstan dalla preistoria fino ai popoli moderni // Popolidellayurta. Il Kazakhstan tra le origini e la modernità. Milano: Jaca Book SpA, 2008. Pp.191-203. [in Italian]
- Ismagulov O., Ismagulova A. Anthropological characteristics of Kazakh people and sources of its formation. Otan tarihy, 2009. №2. p. 4-9. [in English]
- Nelson J. Before They Pass Away. 2015:12-04: Amazon.com: Books (English, French and German Edition). 424 p. www.beforethey.com. [in English].
- Webster's New World Dictionary of the American Language. New York: Simon & Shuster, a Division of Gulf & Western Corporation, 1985. 1692 p. [in English].

GTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_15

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ХАЛЫҚ АҒARTУ КОМИССАРИАТЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ*

Мұхатова Оразгүл Хасенқызы^{1*}

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Түйіндеме. Мақалада Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы Халық Ағарту Комиссариатының қызметі ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі 81-қор құжаттары бойынша талданады. Мемлекеттік органның мақсаты, халық ағарту ісінің жандануы архив деректері негізінде көрсетіледі. Өлкедегі комиссариаттың қызметіне қол байлау болған факторлар анықталады. Халық ағарту және білім беру саласын мамандармен қамту мәселесі де қарастырылады. Қорда Халық Ағарту Комиссариатының функцияларын көрсететін құжаттар жеткілікті. Қазақ АССР Халық ағарту комиссариатының қызметін дәйектейтін хаттамалардың, бұйрықтардың, ережелердің, есептердің, баяндамалардың, статистикалық мәліметтердің, хаттардың және т.б. әртүрлі құжаттардың мазмұны ашылады. Комиссариаттың 1920-1930-жылдары халыққа білім беру, сауатсыздықпен күрестен өзге көптеген мәдени-ағарту жұмыстарын атқарғандығы қор құжаттары бойынша дәйектеледі. Аталған құжаттар бойынша мемлекеттік мекеменің социалистік құрылысты құрудағы рөлі анықталады.

Кілт сөздер: Халық ағарту комиссариаты, архив деректері, қор құжаттары, білім беру, сауатсыздыққа қарсы күрес, хаттама, бұйрық, ереже, есеп, баяндама.

МРНТИ 03.20.00

АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАРОДНОГО КОМИССАРИАТА ПРОСВЕЩЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 1920-1930-Е ГОДЫ

Мухатова Оразгуль Хасеновна^{1*}

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Аннотация. В статье анализируется деятельность Народного комиссариата просвещения Казахстана в 1920-1930 годах на основе документов 81-го фонда Центрального государственного архива РК. Цель государственного органа, возрождение народного образования показываются на основе архивных источников. Определены факторы, тормозящие деятельность комиссариата в крае. Также рассматривается вопрос кадрового обеспечения в сфере народного просвещения и образования. В фонде достаточно документы, отражающих функции народного комиссариата просвещения. Раскрывается содержание протоколов, приказов, правил, отчетов, докладов, статистических данных, писем и др. подтверждающие деятельность Народного комиссариата просвещения Казахской АССР. Согласно документам фонда обосновывается что, в 1920-1930 годах Наркоматом проведена в помимо просвещения населения и борьбы с неграмотностью большая культурно-просветительская работа. На основе этих документов определяет роль государственного учреждения в создании социалистического строительства.

Ключевые слова: Комиссариат народного просвещения, архивные источники, документы фонда, образование, борьба с неграмотностью, протокол, приказ, правила, отчет, доклад

IRSTI 03.20.00

ARCHIVAL SOURCES ON THE ACTIVITIES OF THE PEOPLE'S COMMISSARIY OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN THE 1920-1930S

Mukhatova Orazgul Khasenovna^{1*}¹Institute of History and Ethnology named after C. Valikhanov, Kazakhstan, Almaty*Corresponding author
e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Abstract. The article analyzes the activities of the People's Commissariat of Education of Kazakhstan in 1920-1930 on the basis of documents from the 81st fund of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. The purpose of the state body, the revival of public education is shown on the basis of archival sources. The factors that hinder the activity of the commissariat in the region are determined. The issue of staffing in the field of public education and education is also being considered. The collection contains enough documents reflecting the functions of the People's Commissariat of Education. The content of protocols, orders, rules, reports, reports, statistical data, letters and others confirming the activities of the People's Commissariat of Education of the Kazakh ASSR is revealed. According to the documents of the fund, it is substantiated that, in 1920-1930, the People's Commissariat carried out in addition to educating the population and combating illiteracy, a great deal of cultural and educational work. On the basis of these documents, he determines the role of the state institution in the creation of socialist construction.

Key words: Commissariat of Public Education, archival sources, foundation documents, education, combating illiteracy, protocol, order, rules, report, report.

Кіріспе. Қазақ төңкерісінің жеңісінен кейін кеңес үкіметінің тікелей басшылығымен қысқа мерзім ішінде Халық Комиссарлары Кеңесі (бұдан былай ХАК - *автор*) басқарған үкіметтік жүйе құрылды. Халық комиссарлары кеңесі 1917 жылғы 26 қазандағы (8 қарашада) Кеңестердің Бүкілресейлік съезінде қабылданған «Жұмысшы мен шаруалардың үкіметінің қалыптасуы туралы» қаулының негізінде елді басқаруды жүзеге асырды. Ол ең маңызды саяси, тұрмыстық, әлеуметтік-мәдени және әкімшілік мәселелерді шешті, пролетарлық революцияның мақсаттарына дәйектілікпен қол жеткізді (Смиртюков, 1982:12). Елдегі барлық ғылыми мекемелер Халық Ағарту Комиссариатының басқаруына өтті. ХАК-тың ғылыми бөлімнің алғашқы меңгерушісі ірі теоретик, ғалым-астроном, Мәскеудегі қарулы көтерілістің басқарушыларының бірі - П.К. Штернберг болды. 1919 жылы қаңтарда кеңес үкіметінің бастамасымен мемлекеттік ғылыми кеңес құрылды, ол он мүшеден тұрды, оның ішінде бесеуін БОАК (ВЦИК), бесеуін ХАК тағайындады. Ғылыми-саяси бөлімшесін М.Н. Покровский, ғылыми-педагогикалық - Н.К. Крупская, ғылыми-техникалық - О.Ю. Шмидт, ғылыми-шығармашылық - В.Я. Брюсов басқарды. ХАК-тың мектепке дейінгі білім беру ісінің барлығын өмірінің соңына дейін Н.К. Крупская басқарды. ХАК-тың баспа бөлімі өзінің қызметін өте қиын жағдайда бастады. Елде кітап тапшы болып, басылымдар тез арада таралып кетіп отырды. Бұл бөлімнің жұмысына А.А. Блок, В.Я. Брюсов, В.В. Вересаев, И.Э. Грабарь, К.И. Чуковский және басқалары белсенді қатысты (Коржихина, 1984:113-114). Бұдан соң Халық Комиссариатының негізгі құрылымдық бөлімшелері ұлттық комиссариаттар мен ұлттық бөлімдер құрылды. 1918 жылдың басында мұсылман, белорусь, еврей, армян, латыш, эстон, чуваш, қазақ, неміс, украин комиссариаттары мен бөлімдер бекітілді. Қазақ бөлімі ұйымдастырылғаннан кейін оның мақсаты қазақ халқын мәдени-ағартушылық тұрғыдан дамыту түрінде (Зиманов, 1981:30) анықталды.

Қазақстандағы Халық ағарту комиссариатының қызметін архив құжаттары бойынша талдаудың өзектілігі бір жағынан зерттеушілер үшін 81-қордың құрамы мен мазмұнын көрсету болса, екінші жағынан тарихи деректердің құндылығын айқындаудың тарих ғылымын дамытудағы маңызын көрсету болып саналады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің 1920-1936 жылдар аралығын

камтитын 81-қор Қырғыз (Қазақ) АССР Халық ағарту комиссариаты (Орынбор қ.), ал 1929 жылдан бастап Қазақ АССР Халық ағарту комиссариаты (Алматы қ.) құжаттары құрайды. Қор Халық ағарту комиссариатының (ХАК) қызметін көрсететін құжаттарды қамтиды. Қор 4 тізімдемеден, 1897 істен тұрады (Путеводитель, 1989). Қордың хронологиялық шегі - 1920-1936 жылдар аралығы. ХАК-тың 1920-1936 жж аралығында атқарған қызметі мен өз заманы үшін ұтымды шешімдері ауқымды қордың құжаттарын қалыптастырған. ХАК кеңес үкіметі кезеңінде мәдениет, ғылым және білім салаларын басқарушы маңызды әрі жауапты орган ретінде қызмет атқармағанда ҚР ОРМА-де тұрақты сақтауға алынған Халық Ағарту комиссариаты қорының құрылуы да екі талай еді.

Мәселені кешенді зерделеу үшін деректанудың тарихилық, шынайылық және әлеуметтік тәрізді жалпы методологиялық қағидалары қолданылды. Жалпыметодологиялық қағидалар және кешенді, әмбебап зерттеу бағыттары архив қорларын және жеке тектік қор құжаттарын алдын-ала анықтауға және соның негізінде зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Зерттеуде арнайы деректанулық және архивтанулық әдістер деректанулық талдау, деректанулық синтездеу, фактілік, сыни, тұжырымдамалық, контент талдау, мазмұндық талдау, синтез, деректанулық жүйелеу кеңінен пайдаланылды. Жалпы методологиялық принциптер мен әдістер ретінде өзге де ғылыми-зерттеу бағыттары, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі арнайы деректанудың әдістемесі және архивтанудың теориясы қолданылады. Зерттеу деректану және архивтану тарихнама ғылымдарының заңдылықтарына сүйенді, өйткені олар белгілі бір қор құжаттарын тарихи дерек ретінде талдауға мүмкіндік береді.

Талдау. Кеңестер еліндегі, соның ішінде Қазақстандағы халық ағарту комиссариатының қызметі шетелдік, ресейлік және отандық зерттеушілердің еңбектерінен көрініс тапқан. Ұзақ жылдар бойы зерттеушілердің назары Кеңес Одағындағы 1920-1930-жылдардағы білім беру мен тәрбие жүйесінің ұйымдастыру, мазмұндық негіздерін зерделеуге ауған. Осы тұрғыдан келгенде архив құжаттары тек тарихи дерек ретінде талданып, тұтастай қор құжаттары деректанулық, архивтанулық зердеден өткізілмеді. Дегенмен отандық тарихнамада С. Зиманов, С. Даулетова, М. Исмагуловтың бірлескен қазақ революциялық комитетіне арналған еңбегінде (Зиманов, 1981) 1920-жылдардағы ағарту шаралары сипатталады. А.С. Мұсағалиеваның (Мұсағалиева, 2000) және Н.К. Алпысбаеваның (Алпысбаева, 2002) кандидаттық диссертациялары Халық ағарту комиссариаты қорының құжаттарын Қазақстан тарихының жеклеген мәселелерінің дерек көздері ретінде талданады. Қазақ АКСР Халық Ағарту комиссариаты Г.С. Сапарғалиевтің (Сапарғалиев, 1957), А.Т. Селкебаеваның (Селкебаева, 2007), Ш.Ж. Таукибаеваның (Таукибаева, 1999) еңбектерінде үстірт айтылады. Ф.К. Қайырханова (Қайырханова, 1993) Қазақстандағы мәдени ағарту мекемелері жүйесі тарихын қарастырған еңбегінде Халық ағарту комиссариатының қызметіне тоқталады. Д. Салқынбектің мақаласы (Салқынбек, 2010) да осы санатқа жатады. Ресейлік тарихшылардың арасында М.Н. Гушинаның осыдан біраз уақыт бұрын 1930-жылдарың екінші жартысындағы РСФСР Халық комиссариаты қызметін зерттеген (Гушина, 2009), 1919-1941 Башқұрт АССР Халық ағарту комиссариаты тарихын зерделеген Г.З. Кутушевтің (Кутушев, 2014) диссертацияларын атауға болады. Шетелдік зерттеушілер мәселеге әрқырынан келгенімен олардың көпшілігі кеңестік білім беру жүйесінің жай-күйін бағамдаудан аспады. Мәселен, ағылшындық, американдық ғылыми әдебиеттерде КСРО-ның білім беру жүйесінің шынайы жағдайы яғни кемшіліктері мен ұтымды тұстары бірдей анықталды. Кеңес Одағындағы 1930-жылдардағы оқиғалардың куәгері Беатрис Кингтің (King Beatrice, 1936) еңбегінде білім берудің барлық сатылары сипатталған. РСФСР Халық ағарту комиссариатының құрылымын көрсете келе автор индустрияландыру міндеттері білім беру жүйесінің өзара байланыстары ашылған. 1950-жылдары Дж. С. Каунтстың (Дж. Каунтс, 1958) кеңестік білім беру мен Еуропа елдеріндегі жетістіктерді салыстырған еңбегі жарық көрді. Автор Кеңес Одағындағы ағарту капиталистік елдерге өзінің тиімділігін көрсеткен сес болды деген ой түйіндеді. Ал 1970-жылдары жарияланған Шейла Фицпатриктің (Fitzpatrick Sh., 1970) зерттеуінде білім беру жүйесіндегі кемшіліктер көрсетіледі. Тарихнамалық шолу тақырыптың негізінен тарихи тұрғыда зерттелгендігіне көз жеткізеді. Алайда мәселе деректанулық және архивтанулық қырынан зерттеу нысанына айналмаған. Мұның өзі зерттеу тақырыбының көкейкестілігін айшықтай түседі.

Зерттеу нәтижелері. 1920 жылы қазан айында Қазақ АКСР кеңестерінің құрылтай

сьезі өтті. Құрылтай съезінің шешімінің негізінде республика аумағында мәдени құрылысты басқарушы біріккен орталық орган - Халық Ағарту Комиссариаты құрылды. Ол республикадағы мәдени құрылыстың барлық салаларымен айналысатын орталық мемлекеттік орган болды. Қазақ АССР-нің құрылуымен қатар ХАК-інің қызметінің басталуына септігін тигізді (Мұсағалиева, 2000:16-18). Халық Ағарту Комиссариаты кейіннен Қазақ КСР Оқу министрлігі (Қысқаша энциклопедия, 1988:562) Қазақ Еліндегі ағарту және білім беру жүйесінің жұмысына мұрындық болды. II Бүкіл ресейлік кеңестер съезінің декретімен құрылған РСФСР ХАК-ын көптеген жылдар бойы А.В. Луначарский басқарды. ХАК-тың алдында екі негізгі мақсат тұрды: орталықта ағарту қызметкерлерін ұйымдастыру және ескі білім беру жүйесін түбегейлі өзгерту. Егер РСФСР-да ХАК-ын бір адам басқарса, Қазақстанда бұл қызметті бірқатар зиялы қауым өкілдері атқарды. Соған қарамастан ҚазАССР-да Халыққа білім берудің жергілікті органдарымен бірге ХАК-ты құру республикада халыққа білім беруді дамыту бойынша жұмыстарды жоспарлауда үлкен рөл атқарды (Алпысбаева, 2002:17). Халық Комиссариатының ағарту жөніндегі инспекциясының ережесінде ХАК-тың қызметі нақты анықталған. Ағарту мекемелері бөлімдерінің жергілікті қаражатпен қамтамасыз етуге көшуіне және басшылықтың осы мәселеге тікелей араласуына байланысты инспекция құрылды. Оның мақсаты халыққа білім беру бойынша жергілікті органдар мен мекемелердің қызметін бақылау, сондай-ақ олардың қызметінде бірыңғай білім беру жоспарын қабылдау, ХАК-тың жалпы нұсқауларын бұлжытпай орындау және т.б. ҚССР Халық ағарту комиссариаты барлық ғылыми, шығармашылық және білім беру қызметін бірдей басқарды. Халық ағарту ісінің жандануы мектеп жасындағы балаларды оқумен қамтудан, білім алуға қажетті құралдарды шығаратын баспа қызметінің күшеюінен, қазақ тілінде білім алуға жағдай жасаудан көрінді. Ағарту жүйесіне қатысты терминдерді қалыптастырып, орнықтыру, мұғалімдерді даярлау және қайта даярлау оның басты міндеттерінің бірінен саналды. Сонымен қатар қазақ мектептерінің біртіндеп ұлттық сипат алуына мүмкіндік туғызды. Алайда орталық халық ағарту ісінде Қазақстандағы ХАК-тың ауқымды түрде қызмет етуіне толық мүмкіндік бермеді. Мәселен, Қырғыз (Қазақ) Республикасының ағарту жұмыстарын басқаруда Қазақ ХАК-ы өзі толыққанды шешім қабылдай алмады. Мұның өзі басқару, байланыс орнату жұмыстары және көпшілікке арналған ағарту мекемелерін ұйымдастырудың әлсіздігінен көрініс тапты. Ауылдарда қаламен салыстырғанда мәдени ағарту жұмыстарына жеткіліксіз назар аударылды (ҚРОМА, 350:36).

ХАК-ы республикадағы ең ірі комиссариаттардың бірі болып саналды. Оған оқу орындары түгелдей, театр және өнер, ғылым және баспа өндірісі бағынды. Комиссариат республиканың мәдени-ағарту өмірінде айтарлықтай рөл атқарды. Өлке тұрғындарының басым көпшілігін құрайтын байырғы халықтың күнделікті тыныс-тіршілігі, ұлттық санасының жаңаруы, демографиялық жағынан өсу үдерісі оның қызметінің негізгі бағыттарын анықтауға ықпал етті (ҚРОМА, 350:39). Қызметінің алғашқы жылдары комиссариат өз заманына сәйкес жұмыстарды атқаруда игі нәтижелерге қол жеткізді. Алайда халық ағарту саласындағы жұмыстарды ұйымдастыруда өлкенің шаруашылық жағынан мешеулігі, орасан зор аумақтағы жол қатынасының нашарлығы, қазақтан шыққан педагог мамандардың тапшылығы, оқулықтардың, оқу құралдарының жетіспеуі және оқу-ағарту саласына қаражаттың аз бөлінуі қол байлау болды. Бұған қоса орын ала бастаған орыстандыру саясаты, өлкенің партия ұйымын басқарған лауазымды қызметкерлердің еуропалық ұлт өкілдерінен тағайындалуы, олардың қазақ елінің мәдениеті мен салт-дәстүрінен алыс жергілікті халық арасында халық ағарту жұмыстарын табысты жүргізуге залалын тигізді (Салқынбек, 2010). Дегенмен В.И. Лениннің «бұрынғы патша үкіметіне қызмет еткендер мен жергілікті ұлт өкілдерін қызметке шақыру қажеттілігін» ескерген атқамінерлер ағарту комиссариатының құрамына білімді де білікті мамандарды тартуға кірісті. 1920 жылдың 19 қарашасында Қазақ өлкелік партия комитетінің бюро мәжілісінде Халық Комиссариатының Коллегиялары бекітіліп, оның құрамына Ахмет Байтұрсынов және Жүсіпбек Аймауытов тағайындалды. Осы жылдың 5 қарашасында болған Бюро мәжілісінде ағарту қызметіне Б. Сәрсеновті және өлкелік комсомол ұйымынан Төлеповты тарту туралы қаулы қабылданды. Халық Ағарту комиссариатының басқарушы қызметіне ұлт зиялыларын тарту жалғаса берді. Мәселен, 1922 жылдың 14 қыркүйектегі Комиссариат Коллегиясының мәжілісінде қабылданған қаулысы бойынша Халық Ағарту Комиссариатының қызметіне

Ырғыздан Т. Шонанов, Қостанайдан Е. Омаров, Ойылдан Байсауов және тағы басқа облыстардан қазақ зиялылары тартылды. Мәселен, Е. Омарұлы, Т. Шонанұлы т.б қайраткерлерге комиссариаттың секторларын басқаруды тапсырған. Кейінгі жылдарда да қазақ зиялыларын қызметке шақыру жалғаса берді (Селкебаева, 2007:147). Мұның өзі Халық ағарту комиссариаты аппаратының қалыптасуына мен қызметінің жандануына игі әсер етті. Комиссариаттың өкілеттілігі мен басқаруында тәуелсіз құқықтық мәртебеге ие бола бастауына да айтарлықтай ықпал етті. Алайда түптеп келгенде ғылыми-әдістемелік мәселелер бойынша РСФСР ХАК-на және тұтастай жоғары партиялық, кеңестік билік органдарына тәуелді болды. Бұл органдар тікелей республиканың халық комиссариатының құрылымдық бөлімшелерінің құрылуына да араласты. Қазақ ағарту комиссариатының құрылымы РСФСР халыққа білім беру комиссариатының құрылымын қайталады, дәлірек айтсақ, оның құрылымын толықтай көшірді. Себебі ағарту комиссариаты өзінің қалыптасуында РСФСР комиссариатының нұсқаулықтарын басшылыққа алды және орталық партия және кеңес органдары оның қызметін қатаң бақылады (Таукибаева, 1999:42). Осындай талаптардың қойылуына қарамастан өлкенің ағарту комиссариаты аппаратын құру бірқатар қиындықтарды бастан кешірді. Аппаратты ұйымдастыруға қажетті мамандардың жетіспеуімен бірге материалдық-техникалық базасының нашарлығы қол байлау болды. Қиындықтардың қатарына халықтың өмір сүру салтының (жартылай көшпелі) ерекшелігін, республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының нашарлығын жатқызуға болады. РСФСР-да межелу және Қазақстанның ішкі саяси ахуалы да орын алған жағдайға кері ықпалын тигізді. Республикалық маңызы бар мемлекеттік мекемелердің РСФСР-дың орталық органдары басшылыққа алған принциптер ҚАССР халық ағарту комиссариатының құрылысынан да көрініс тапты. Аталған қиындықтар мен кемшіліктерге қарамастан комиссариат жергілікті халық ағарту бөлімдерінің қызметін үйлестірумен, сауатсыздықты жоюмен, мектеп құрылысының жоспарын құрумен және оны жүзеге асырумен, оқу, әдеби басылымдарды жариялау жұмыстарын белсенді түрде жүргізді. Сондай-ақ Сібір халық ағарту бөлімі және Түркістан Республикасының халық ағарту комиссариатымен тығыз қарым-қатынастар орнатып, ағарту саласына қатысты түрлі мәселелерді шешумен айналысты (Таукибаева, 1999:40-41). Халық Ағарту комиссариатының мәдени, ғылым, білім салаларында еңбегі орасан зор болды. Мазмұнды және сапалы білім беру және жас ұрпақты тәрбиелеуге әсер ету факторының бірі мектепті ғылыми мәнді, марксистік мазмұндағы тұрақты ана тілінде оқулықпен қамтамасыз ету еді. Сондықтан кеңестік мемлекет оқулық, оқу құралдарының баспасына тәртіп орнатып, бұл істің барлығын өз қолына жинақтады. Оқулық пен оқу құралдарын басып шығару және қайта басып шығару құқығы тек РСФСР ХАК пен автономиялық республикалардың құрамындағы мемлекеттік баспаға берілді. Оқулықтарды басып шығару тәртібі ҚАССР-да белгіленді (Сапарғалиев, 1957:19-20). Бұдан өзге комиссариат ағарту саласы бойынша көптеген шараларды ұйымдастырды. Сондай жұмыстардың бірі - тәрбие және мәдени-ағарту желілерін құру.

Қор құжаттарының арасынан жергілікті қаражат арқылы осындай желілерді құру міндетінің жүктелгендігін дәйектейтін ақпаратты кездестіруге болады. ХАК бұл жұмысты 1922 жылдың басында бастауы тиіс еді. Жұмыстың барысы жеделдетілген түрде жүріп, алдыға қойылған мақсатқа сәйкес жұмыс атқарыла бастады. Алайда бұл бағыттағы жұмыстар қаражаттың аздығынан үлкен нәтижелерді күту мүмкіндігін жоққа шығарды. Бұны губерниялық халыққа білім беру бөлімінен алынған деректерден байқауға болады. Ақтөбе губерниялық халыққа білім беру бөлімінің жеделхатында былай делінген: «ХАК мекеменің тәрбие және мәдени-ағартудың нақты желісін құрастырған. Федерация ХАК басқару аппараты мен Қырреспубликасының ағарту бойынша мекемелері үшін жалпы 513000 қызметкерлерден 11057 жұмысшы бөлінген. ҚырХАК ҚКСР бойынша тәрбие және мәдени-ағартудың нақты желісін жасауға кіріскен. Мекемелер желісі негізінде 9000 қызметкер жұмыс жасайтын жоба жасалды, бірақ бұл жоба жүзеге аспады. Себебі барлық федерациялық республикада ағарту мекемелері бойынша қысқартулар болып, комиссариат 4500 жұмысшымен бірге желі құруына мәжбүр болды... жергілікті қаражатқа әлі ештеңе салынған жоқ.

Орынбор губерниялық атқару комитеті 102 мекеме желісін салу үшін губерния есебінен қаражат берілетіндігі жөнінде қаулыны бекіткен, бірақ қаражаттың тапшылығынан бұл жұмыс кейінге қалдырылды. Қостанай губерниялық атқару

комитетінен «жергілікті қаражат құрылмаған, жергілікті мекеме үшін қаржы сметасы қарастырылмаған» деген хабарлама алынған. Тек Семей губерниясы ғана жергілікті қаражат көмегімен: 696 мектепті, 10 балалар үйін, 14 клубты, 52 оқу үйін қамтамасыз еткен (ҚРОМА, 308:37).

Осы қорда Халық Ағарту Комиссариатының функцияларын көрсететін құжаттар жеткілікті. Сондай құжаттарды талдау нәтижесінде комиссариаттың Академиялық Орталық /Акцентр/; Ұйымдастыру орталығы /Органцентр/; Әлеуметтік тәрбие беру және 15 жастағы балаларға политехникалық білім беретін бас басқарма /Главсоцвос/; Кәсіптік-политехникалық мектептер мен жоғары оқу орындарының бас басқармасы /Главпрофобр/; Ересектер арасында саяси-ағарту жұмыстары және мектептен тыс білім беру бас басқармасы; Мемлекеттік баспаның бас басқармасы /Госиздат/; ХАК-тың коллегиясының жанындағы ұлты орыс емес және қазақ тілінде ағарту ісі жөніндегі басқару және академиялық орталықтармен байланыс жасайтын кеңестен тұрғандығы анықталды. Олардың әрқайсысы өз ішінде бірнеше басқару ұйымдарынан тұрды. Мәселен, Академиялық орталық КССР ХАК-тың қызметінің жалпы теориялық және ғылыми, оқу, ағарту және де шығармашылық басқару бағдарламасын жүргізді. Академиялық орталықтың құрамына Мемлекеттік ғылыми кеңес /ГУС/, Мемлекеттік ғылыми кеңес /ГОХС/, музей ісі және өнер, ескі заттар, табиғи ескерткіштерді қорғау жөніндегі басқарма /Главмузей/, архив ісін басқару /Главархив/ (ҚРОМА, 316:171).

Мемлекеттік ғылыми кеңес СССР-да ғылыми өмір, ғылым және ғылыми техникалық білім беру, әлеуметтік тәрбие мәселесі бойынша теориялық жұмыстарға жауапты болды. Мемлекеттік ғылыми кеңес жоғары оқу орындарының профессорларын және ғылыми институт, ғылыми мекемелердің мүшелерін тағайындау құқығын иеленді. Кеңес 3 секцияға бөлінді: ғылыми-саяси, ғылыми-техникалық, ғылыми-педагогикалық. Мемлекеттік көркем өнер кеңесі Қазақ автономиялық республикасының барлық көркемөнер өмірін басқару мен теориялық бағдарламасын біріктіріп, ХАК-тың барлық бөлімдері үшін жалпы теориялық директиваларын әзірледі, үздік көркем өнер жұмыстарының орындалуын бақылады. Ұйымдастыру орталығы ХАК-тың барлық органдары мен халыққа білім берудің жергілікті органдарының әкімшілік-ұйымдастыру ісін басқарумен айналысты. Орталықтың құрамына ұйымдастыру басқармасы /ОРГУПР/, жабдықтау басқармасы /СНАБУПР/, есепке алуды басқару, баспа жұмыстарының таралымын тарату /ЦЕНТРОПЕЧАТЬ/, әкімшілік басқарма енді.

Әлеуметтік тәрбие беру және 15 жастағы балаларға политехникалық білім беретін бас басқармасы 3-тен 15 жасқа дейінгі балаларға қамқорлық жасау және 16 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарды қорғау құқығын жүзеге асырды. Бас басқарма мектепке дейінгі тәрбиелеу бөлімінен, политехникалық, құқық шығармашылық тәрбиелеу және жалпы бөлімдерден тұрды. Алғашқысы 3-тен 7 жас аралығында мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу жұмысымен айналысты. Бірыңғай мектеп бөлімі 15 жасқа дейінгі балалардың политехникалық білім беру мен әлеуметтік тәрбиесімен шұғылданды. Аталғандардан өзге кәмелетке толмағандарды қорғайтын құқық бөлімі, балалардың физикалық дамуы мен шығармашылық тәрбиелеу бөлімі, жалпы бөлім және кеңестік халықтық меньшевиктер бюросы, академиялық секция қоса жұмыс жасады.

Кәсіптік-политехникалық мектептер мен жоғары оқу орындарының бас басқармасы ҚАССР-ға қажетті ауыл-шаруашылық, басқару, ағарту, денсаулық сақтау, өнер және тағы да басқа салалар бойынша мамандарды даярулаумен айналысты. Сондай-ақ барлық 15 жастан асқан жас өспірімдерге арналған кәсіби, жоғарғы оқу мекемелерін басқарды. Оның құрамына келесідей бөлімдер кірді: жалпы, баспа комиссиясы, индустриялды техникалық білім беру бөлімі, ауыл-шаруашылық білім беру, әлеуметтік-экономикалық білім беру, медициналық білім беру, педагогикалық білім беру, шығармашылық білім беру, жұмысшы және Қызыл әскер әскери кәсіби білім беру бөлімдері, кеңестік халықтық меньшевиктер бюросы, академиялық секция.

Ересектер арасында саяси-ағарту жұмыстары және мектептен тыс білім беру бас басқармасы ересектер арасында саяси-ағартушылық және мемлекеттік-үгіт-насихат және де біріктіру жөніндегі ұйымдарды басқарды.

Мемлекеттік баспаның бас басқармасы республикадағы барлық редакциялық баспа қызметімен, СССР үшін баспа жұмысын жоспарын әзірлеумен, баспа құралдарын, қағазды дұрыс бөлу мен есепке алумен айналысты. Оның құрамына редакциялық, баспа және жалпы бөлімдер кірді.

ХАК алқасының жанындағы ұлты орыс емес халық өкілдерінің және қазақ тілінде ағарту ісі жөніндегі барлық басты басқару және академиялық орталықтармен ұйымдаса байланысқан кеңесін құру жөнінде ереже 28 тамызда коллегия отырысында қабылданды. Кеңестің басшылығына оның төрағасы ретінде алқа мүшелері енгізілді. Коллегия оның төрағасының орынбасары және комиссариат алқасы бекіткен үш мүшеден тұрды. Кеңес коллегиясынан хатшылыққа қажетті техникалық аппараты ұйымдастырылды (ҚРОМА, 81:8656).

Өлкелік ағарту комиссариаты тек қана халық ағарту жұмыстарын жүргізіп қана қоймай, елдің әлеуметтік тұрмысының реттелуіне де біршама үлес қосты. Қазақ АССР-і құрылып, қызметін бастаған тұсы елдегі 1921-1922 жылдардағы аштық кезіне тап келді. Сондықтан комиссариаттың жергілікті орындармен қатынасы үзіліп, елдегі ағарту жұмысына басшылық ету қиынға соқты. Комиссариат жағдайдан шығу үшін өзінің жергілікті бөлімдеріне арналған қаулыларын шығарып, аштыққа ұшырағандарға көмек көрсету қызметіне шақырды. Комиссариат жанынан Президиум құрылды. Президиумды комиссардың орынбасары А. Кенжин, әлеуметтік бөлім бастығы Лазов басқарды (Мұсағалиева, 2000:21). Қор құжаттарының ішінен ХАК-тың ашаршылық кезіндегі қызметін де көруге болады. Ең алдымен ол өзінің басты мақсаты етіп балаларды аштықтан аман алып қалуды қойды. Осыған байланысты мынандай шараларды өткізу белгіленді: ашыққан балаларды есепке алу; асхана ашу; ашыққан балаларды қабылдайтын орындар ашу; балалар үйін ашу; астықты губернияларға балаларды көшіру (ҚРОМА, 311а:14).

1936 жылы РСФСР ХАК-тан ағарту жұмысына қатысты емес барлық салаларды бөлу процесі аяқтала бастады. Кеңестік республика ХАК-ы өзінің назарын мектептерді басқаруға аударды. 1933 жылы РСФСР ХАК-тың мемлекеттік ғылыми кеңесі таратылып, соңғысының құрамынан бастауыш және орта мектептер, кадрлар даярлау, университеттер, кітапхана ісі, театр кәсіпорнын басқаратын 5 басқарма құрылды. Бұл уақытта басты назар орта мектепті басқару мәселесіне аударылды. Елде жалпы ортақ бастауыш білім алу жүзеге асырылды. Үлкен мектеп құрылыстары қолға алынды. 1931 жылы кеңестер елінде білім алатындардың саны 20 миллион адамға дейін өсті. Мектептегі сапалы білім беруге ерекше назар аударылды (Тлеубекова, 2009: 120).

1936 жылдың желтоқсанында Қазақстанның одақтас республика ретінде қайта құрылуына байланысты комиссариаттың атауы ҚазССР Халық ағарту комиссариаты деп өзгертілді. 1937 жылы ҚазССР ХАК-тың құрылымы келесідей болып қайта ұйымдастырылды. Оның құрамында басқару, секретариат, бастауыш, толық емес орта және орта мектеп басқармасы, жоғары мектептер, балалар үйі, ересектерге білім беру, мәдениет үйі мен клубтар, бастауыш мектеп пен педучилищелер саяси жұмыс және кітапхана басқармасы, қаржылық-жоспар, қаржылық, әкімшілік-шаруашылық, құрылыс, статистикалық, материалдық қорлар тобы бөлімдері жұмыс жасады. 1940 жылы екі басқарманы біріктіру арқылы мектептерді басқару ұйымдастырылды. Сонымен бірге, оқу әдістемелік, аумақтық инспекция бөлімдері құрылды. ҚазССР Халық комиссарлар кеңесінің №353 жарлығы бойынша 1933 жылдың 13 сәуірінен бастап ұлттық мектептерді қайта құру жұмыстары жүргізілді. ҚазССР Халық комиссарлар кеңесінің №219 бұйрығына сәйкес 1939 жылдың 23 наурызынан бастап ҚазССР ХАК-тың жанынан мемлекеттік терминологиялық комиссия құрылды. Бұл комиссия ғылым, техника, шаруашылық және мәдениет саласындағы қазақ әдеби тіліне енгізілген немесе қайтадан енгізілген терминдерді қалыптастырумен және ғылыми айналымға қосумен айналысты.

ҚРОМА-індегі Қазақ АССР Халық ағарту комиссариатының қызметін дәйектейтін 81-ші қорда көптеген тарихи деректер жинақталған. Қордың құрылымын білім беруге байланысты құжаттар, соның ішінде хаттамалар, бұйрықтар, ережелер, есептер, баяндамалар, статистикалық мәліметтер, хаттар және әртүрлі мазмұндағы құжаттар құрайды.

Қор құжаттарының көп бөлігі хаттамаларға тиесілі. Қорға әлеуметтік білім және мәдениет қызметкерлерінің II губерниялық съезі мәжілістері (1920 ж), I Бүкілқырғыздық (Бүкілқазақ) халық ағарту конференциясы (1921 ж), I Қырғыз (қазақ) әлеуметтік тәрбие қызметкерлерінің Өлкелік конференциясы (1921 ж), әлеуметтік тәрбие қызметкерлерінің жалпы аудандық конференциясы (1921 ж), I Бүкілқырғыздық (Бүкілқазақтық) съезге ағарту қызметкерлерін шақыру туралы (1921 ж) хаттамалар тіркелген. ҚазССР Халық ағарту комиссариаты алқа отырысының, ғылыми-әдістемелік Кеңестің, ғылыми

комиссиясының, физика-медициналық қоғамның, Қыррекомның ғылыми комиссиясының тарихи, этнографиялық бөлімдерінің; жоғары оқу орындарына оқуға түсу туралы үштіктің отырысы, Халық ағарту комиссариатының Мемлекеттік Кеңесі, көркем шығармашылық-мектеп (художественный) комитеті, шығыс музыкасының өлкелік мектебі, музей Кеңесі, сауатсыздықты жою комиссиясы туралы хаттамалар жинақталған. Мәселен, қор құжаттарының арасынан 3 тізімдемедегі 2 сақтау бірлігіне шоғырландырылған хаттамалар атап көрсетуге тұрарлық. Халық Комиссарлар Кеңесі отырысында латын әліпбиінің жүргізілу барысы, жаңа бесжылдық жоспарды құру, мәдени іс сапарлардың қанағаттанарлық дәрежеде жүргізілуіне байланысты жазылған хаттамалар тіркелген. Оларда аталған істердің табысты аяқталуы баса көрсетіліп, жұмысшы табының жаңа әліпбиді шынымен қолдануды жөн көретіндігін дәлелдейтін ақпарат көрініс тапқан. Латын әліпбиін толықтай енгізу жоспарын жүргізу үшін: өлкелік және аймақтық баспаханаларда араб шрифтеріне тапсырысты тоқтату, жедел түрде тозған араб шрифтерін архивке өткізу; баспа қызметкерлерін жаңа алфавитте даярлау және қайта даярлау курстарын Қызыл-Орда, Алматы, Семей және Орал қалаларында кәсіпорындар есебінен ашуды жоспарлау турасында қаулылар қабылданған (КРОМА, 2:17). Осы сақтау бірлігіне 1929-1930 жылдардағы сауатсыздықты жою жоспары жөнінде хаттама тіркелген. Бұл хаттамада барлық атқару комитеттерінің, ұйымдар мен мекемелердің назарын ағымдық жылдағы жаппай сауатсыздықты жою саласына күш біріктіру керектігі қадап айтылған. Хаттамалардан аз уақыттың ішінде сауатсыздықты жою және республикада жалпыға бірдей бастауыш білім беруді енгізу туралы мәліметтер кездеседі. Осы орайда айта кетерлік жайт, хаттамаларды тіркеуде бірқатар кемшіліктерге жол берілген. Атап айтатын болсақ, қордың бірінші тізімдемесінде архившілер оны құрастыру кезінде бір хаттаманы бірнеше рет көрсетіп, жүйелілік қағидасын бұзған. Мұның өзі хаттамалар мазмұнының ұқсастығына және қайталануына әкелген.

Кеңес өкіметінің орнығуы кезеңінде, яғни 1920-1925 жылдар аралығында іс жүргізу құжаттарының ішінде хаттамалар өте көп жинақталған. Солардың арасында мазмұны жағынан құнды құжаттар санатына жататындары және аса құнды құжаттар қатарына кіретіндері де кездеседі. ХАК өз қызметінің алғашқы кезеңінде ұйымдастырушылық-нұсқаулық сипаттағы жұмыстар атқарды. Осыған орай 81-қорда жинақталған құжаттарды екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Алғашқы кезеңінде жазылған хаттамаларда Комиссариат қызметі тұтастай көрініс тапқан. Бұл құжаттар бір жағынан 1920-1925 жылдардағы тарихи оқиғаларды зерттеуде маңызды деректер болып санлады. Екінші жағынан ХАК-ның мәртебесі мен өзінен жоғары тұрған ұйымдарға тәуелділігін көрсетеді. Мәселен, жекелеген мәселелер комиссариаттың өзінде шешілсе, кейбір жағдайларда оның шешімдерін жоғары ұйымдар бекітіп отырды. Бұдан Комиссариаттың жартылай болса да тәуелсіз орган болғаны байқалады. Мысалы, 1922 жылы жазылған хаттамада мәжіліске қатысқан және төрағалық еткендердің қатарында А. Байтұрсынов, ғылыми хатшы А.П. Лошкарёв, музей-архив ісінің орынбасары А.Л. Мелков, Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының төрағасы П.А. Воронцовский және ғылыми қызметкер А.А. Четыркин болды. Тындалған мәселелердің арасында қызыл керуенмен сапар жөнінде А.А. Четыркиннің баяндамасы тіркелген. Жинақталған материалдың барлығын әдебиеттен бөлек Орталық музейге өткізу туралы шешім қабылданған (КРОМА, 320:62-63) жылдарды қамтитын екінші кезеңінде әміршіл-әкімшіл жүйенің қалыптасуына және орнығуына орай хаттамалар формалды сипатта жазылды. Өйткені көптеген маңызды мәселелер жоғары партия, кеңес ұйымдарында шешілді.

Қордағы құжаттардың келесі тобын ХАК-інің ережелері құрайды. Мұндай құжаттарға Халық ағарту комиссариаты және оның бөлімшелері, уездік, болыстық халық ағарту бөлімшелері, Орталық Өлкелік және губерниялық музей, Қызыл Керуен, балалар үйі мен мектептегі балалар тәрбиесі, мектеп-интернаттар, педагогикалық техникумдар, балалар коммунасын ұйымдастыру туралы, өндірістік-еңбек оқытулары, кәсіптік-техникалық білім беру, мейірбике мектептері, техникалық-педагогикалық курстар, ҚазССР Халық ағарту комитеті академиялық орталығының мемлекеттік ғылыми кеңесі; республиканың өңірлерінде әдістемелік жұмысты ұйымдастыру туралы әдебиеттерді есепке алу және тарату жөніндегі Орталық есепке алу және тарату комиссиясының ережелері жатады. Жинақталған ережелерден Қазақ Халық Ағарту Комиссариаты және оған бағынышты органдардың қызметі көрініс тапқан. ХАК-

тың орталық органдары көршілес республикалармен халыққа білім беру, тәрбие және мәдени қызметте өзара байланыстар орнатқан. Сонымен қатар құжаттардың арасында сауатсыздықты жою жөніндегі губерниялық жедел комиссиясының ережесі де кездеседі. РСФСР-дің әр губерниясынан сауатсыздықты жоюға байланысты жұмыстарды қадағалау үшін және осы жұмыстардың тез әрі табысты жүргізілуі үшін сауатсыздықты жою бойынша губерниялық жедел комиссия құрылды. Сауатсыздықты жоюға арналған губерниялық жедел ревкомдар қалыптаса бастады. Алайда губерниялық жедел комиссариаттың құрамына кәсіподақ, жастар кеңесінің комитеті, әйелдер арасындағы жұмыс жөніндегі бөлімше, ауыл жұмысы жөніндегі бөлім, әскери ұйымдар, ағартушылық пен әлеуметтік-мәдени жұмыс жөніндегі кеңесі кіргізілмеді. Сауатсыздықты жою бойынша губерниялық жедел комиссиясы губерниялық халыққа білім беру комиссариатына бағынды. Губерниялық жедел комитет сауатсыздықты жою жұмыстарын бақылау үшін аудандарда, уездерде, болыстарда арнайы мамандарды ұйымдастырды (ҚРОМА, 7:46).

Аталған ережелердің ішінде ҚССР ХАК-ның губерниялық халыққа білім беру бөлімі жөніндегі ережесінің мазмұны ерекше назар аудартады. Ережеге сәйкес Халық ағарту комиссариаты губерниялардағы бөлімдері барлық білім беру, тәрбие жұмыстарын басқару және ұйымдастырумен айналысты. Оның құрамына қазақ жұмысшылар кеңесінің губерниялық атқару комитетінің бөлімі мен қызыл әскер депутаттары кірді. Губерниялық халыққа білім беру бөлімі жергілікті атқару комитеті болып саналды. Олар ХАК-тың жергілікті органдарының қызметін атқарды. Губерниялық халыққа білім беру бөлімі ҚССР ағарту комиссариаты идеялары мен тапсырмаларын жүзеге асырып, халыққа білім беру ісін дамыту үшін қажетті барлық іс-шараларды ұйымдастырып, өткізді. Ережеде Губерниялық халыққа білім беру бөлімінің құрылымы да талдап көрсетілді. Атап айтсақ, ол келесідей бөлімдерден тұрды: әлеуметтік тәрбие және балаларға политехникалық, кәсіби-политехникалық мектептер мен қызметкерлерге кәсіби, мектепке дейінгі жасөспірімдер мен ересектерге саяси-ағартушылық білім беру, мемлекеттік баспа нұсқаулығы және рұқсаты бойынша ғана ұйымдастырылатын баспа ісінің губерниялық басқармалары, барлық органдардың қарым-қатынастарын, қызметін бағыттаушы әкімшілік, ұйымдастырушылық басқарма, саны аз ұлттар арасында ағарту ісі бойынша кеңесі (ҚРОМА, 7:51).

Білім беру мекемелерінің бірі жасөспірімдерге арналған мектеп-клубтарын ұйымдастыру жөніндегі ережесін атап өтуге тұрарлық. 1920-жылдары екінші дәрежелі мектептер мен техникум пролетарлық жасөспірімдердің көп бөлігі үшін қолжетімсіз болды. Сол себепті күрделі экономикалық жағдайға байланысты олар мектептерді түрлі мекемелер мен кәсіпорындарда ұйымдастыруларына тура келді. ХАК-тың құрамындағы әлеуметтік тәрбиелеу кеңесінің басты мақсаты жасөспірімдердің білім алуына және ары қарай дамуына мүмкіндік беретін мектепті ұйымдастыру болғандықтан осындай шараларға барды. Мұндай мектептерде жасөспірімдер бір жағынан ауыр жұмыс күнінен кейін қажетті демалыс алды, ал екінші жағынан өздерінің білім алуын жалғастырды. Осыған байланысты мектеп клубында жалпы білім беретін пәндерді оқыту қатаң бақылауға алынды. Оқытылатын пәндердің мазмұны қатаң сыннан өткізілді. Білім алумен қатар жасөспірімдер үшін техникалық шеберліктерін арттыратын шеберханалар құрылды. Мектеп клубына мекеме мен кәсіпорында жұмыс жасайтын 13-тен 17 жас аралығындағы барлық жасөспірімдер және мектептердің біреуіне ғана оқуға қабылданған, жұмыс жасамайтын балалар тартылды. Мектеп клубында сабақтар жұмыстан кейін кешкі уақытта өткізілген. Мектеп клубындағы жасөспірімдер саны 60-тан аспауы қажет болды. Клубтық сабақтарда жасөспірімдер үшін туған өлкені зерттеу, драма, әдеби, техникалық, спорт және тағы да басқа үйірмелер ұйымдастырылды. Жасөспірімдердің үйірме жұмыстарын арнайы педагог маман жүргізді (ҚРОМА, 324:37).

Аталмыш қорда Қазақстанның ағарту озаттары конференциясында жасалған баяндамалар (1933 ж) және IX мұғалімдер конференциясының күн тәртібі және оқылған баяндамалар тіркелген. Баяндамалар жалпыға бірдей бастауыш білім берудің, халыққа білім беруді дамытудың бесжылдық (1928-1933 жж.), балалар үйінің, балабақшалардың, балалар қалашықтарының, мектеп желісін дамыту жоспарлары тақырыптарына жасалған. Сонымен бірге «Өнер және өмір», «Дала ақиқаты», «Кеңес даласы» газеттері мен басылымдары беттеріндегі мақалалар жинақталған. Еңбек озаттары мектебін ұйымдастыру, ауылдағы әйелдер арасындағы жұмыс, жастар мен мектепке

дейінгі тәрбиелеу, ересектер мектебін ашу, «Аз ұлттар апталықтарын» өткізу, бірінші қазақ өлкелік коммунасы (1925 ж.), оқулықтарды қазақ тілінен орыс тіліне аудару, ұлттық мектептерді ұйымдастыру, сауатсыздықты жою, Бөкей ордасын зерттейтін комиссия жұмысы туралы тезистер мен баяндамаларын айтуға болады. Құжаттардың арасында 1930 жылғы ҚазАССР әлеуметтік-мәдени құрылыс пен мамандарды дайындау жөнінде бес жылдық жоспар дараланады. Жоспармен қоса Қазақ Ағарту Комиссариатының мектеп бөлімі ұйымдастыру жөніндегі баяндамасы тіркелген. Бұл баяндамада кеңсе, жұмысшыларды даярлау, жалпы білім беру бөлімдерінің жұмысы жөнінде айтылады (ҚРОМА, 754:2).

Хаттамалар мен ережелерден өзге қорда көптеген бұйрықтар жинақталған. Бұйрықтардың көпшілігі ҚазССР Халық Ағарту комиссариатының қызметіне тиесілі. Бұйрықтардың мамзұнынан білім беру және ағарту ісінің комиссариаттың губерниялық, уездік және аудандық бөлімдеріне жүктелгендігі анық көрінеді (ҚРОМА, 318). Мәселен, 1924 жылы шығарылған бұйрық турасында айтатын болсақ, қазақ іс қағаздарын жүргізу үшін бірқатар арнайы мамандарды даярлау қажеттілігі туындаған. Осыған орай ең алдымен кәсіби білім беру басқармасы мен академиялық орталыққа аталған мәселеге қатысты Орынбор қаласында қазақ тілінде машинаға мәтін теретін мамандарды дайындайтын өлкелік курстарды ұйымдастыру үшін алдына ала шаралар қолдану ұсынылды. Даярлау жұмыстарын, соның ішінде мамандарды оқытатын ғимарат тандау, оқытушыларды қызметке шақыру, оқу жоспарын, бағдарламаларын дайындау қысқа мерзімде бітіріп, Халық комиссарларына қарауға жіберу тапсырылды. Кәсіби білім беру басқармасына мемлекеттік қызметте отырған орыс тілді жұмыскерлерге қазақ тілін жетілдіруді тездету ұсынылды. Ұйымдастыру орталығына қазақ іс жүргізу бойынша инстанцияларға сәйкес сметалар мен мемлекеттік бюджет турасында қосымша құжаттарды жасауды тездетуді және комиссариаттың бөлімдеріне көрсетуге ұсыныс берілді (Қайырханова, 1993:63).

Қорда ҚазССР Халық ағарту комиссариатының қызметінің, оның академиялық орталығының, институттар, техникумдар, коммуналардың тәжірибелі-көрсеткіш мектептері, халыққа білім берудің губерниялық бөлімдері, «Жетісуды зерттеу» үйірмелері, клубтар мен метеорологиялық станциялар желісінің жұмысы, ауылдағы мектеп-коммуналардың жұмысы мен ұйымдастырылуы, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссияның қызметі, республикадағы кітапхана ісі жағдайы, музейлердегі жұмыс, алғашқы Өлкелік курстар, кеңестік партия мектебі, институт жұмысының көрнекті құралдары туралы есептері жинақталған. Есептердің мазмұнынан комиссариат қызметінің ұтымды тұстарымен қатар кемшіліктері де көрініс тапқан. Мысалы, 1922 жылдың қаңтар-тамыз аралығындағы комиссариаттың есептерінен оның біртіндеп жоспарлы жұмысқа көше бастағандығын байқалады. Алайда осы бағыттағы жұмысқа ауысуды қаржының жетіспеуі тежеген, яғни республика бюджетінде оны жүзеге асыруға қаржы болмаған. Себебі елдің әлеуметтік-шаруашылық жағдайы нашар халде болатын, өйткені Кеңестер елі экономиканы жақсарту мақсатында азық-түлік салғыртынан салыққа көшуге мәжбүр болып жатқан еді. Қаржының жетіспеуі тек осы шарадан ғана емес комиссариаттың барлық қызметінен көрінді. Комиссариат өзінің алдына қойған мақсаты мен міндеттеріне аса зор қиындықтармен қол жеткізді. Жаңа экономикалық саясатқа көшу ағарту саласында көптеген қайта құруларды жүргізуге алып келді. Оны іске асырудың алғашқы қадамдарының бірі басқару аппараттарын қайта қарау болды. Халыққа білім беру бойынша губерниялық, уездік басқару бөлімдері қайта құрылып, мәдени-ағарту, тәрбие беру мекемелерінің қызметкерлерінің штаты қаралды. Нәтижесінде көптеген қызметкерлер жұмыстан қысқартылып, олардың саны 228-ден 95 адамға азайды. Халыққа білім беру бойынша губерниялық бөлімнің штаттары Орынборда, Семейде, Ақмола 32, Оралда 31, Қостанай мен Ақтөбеде 21, Бөкей Ордасында 12, Адайда 6 қызметкер жұмыстан босатылды. Уездік бөлім штаты екі топқа бөлініп, бірінші топтағы штатқа 5 адам, екінші топтағы штатқа 3 адам болып белгіленді. Комиссариат жаңа шаруашылық жағдайында білім беру, ағарту жұмыстарынан өзге экономикалық, әлеуметтік сипаттағы істермен айналысты. Жаңа экономикалық саясатты жүзеге асыруда өлкенің тұрмыстық-шаруашылық және материалдық жағдайын жақсарту шараларына белсене араласты (ҚРОМА, 1298).

Қорда сақталған құжаттардың арасында СССР политехникалық институтының есебі қызығушылық тудырды. Сақтау бірліктерінің ішінде 1922 жылдың бірінші

жартысындағы институттың жағдайы жөнінде деректерді кездестіруге болады. Қазақстанда дәл осындай институт құрылған. Ол Қазақ Кеңестік Халкомының 1922 жылы наурызда бектікен ережесіне сай бір жоғары оқу орнына үш индустриялық, механикалық және инженерлік құрылыс, ауыл-шаруашылығы мен экономикалық өндіріс техникумдарын біріктіру арқылы құрылған. 1921-22 оқу жылының аяғына дейін институттағы дәрістер мен практикалық сабақтар 1 маусымда тоқтатқан техникумдардың оқу жоспарлары мен бағдарламалары бойынша жүргізілген. Ал 1922-23 оқу жылынан бастап, дәрістер институт басшылары мен факультеттік кеңес арасында келісіліп ұйымдастырылған пән комиссиясы жасаған жаңа бағдарлама және жоспар бойынша оқылған. Институтта қызмет еткендер туралы айтатын болсақ, 9 адам әкімшілік басқару аппаратында, 7-еуі кеңседе, 5 техникалық бөлімде жұмыс жасады. Жалпы оқытушылар саны 55 (техникалық факультет 32, ауыл-шаруашылық 13, экономикалық-өндірістік 10), ғылыми қызметкерлер 3-еу, төменгі сатыдағы жұмысшылар 5-еу болды. Әкімшілік басқару құрамына ректор, басшылықтың екі мүшесі, үш декан, факультеттік президиумының үш мүшесі кіргізілді. 1922 жылдың 1 маусымында 249 студент білім алды. Солардың 77-сі техникалық, 48-і механикалық, 96-сы ауыл-шаруашылық, 28-і экономикалық-өндірістік факультетінде оқыды (ҚРОМА, 1298:3).

Архив деректері бойынша Академиялық орталық пен оған қарасты бөлімдердің атқарған жұмыстарына келетін болсақ, ең алдымен қызмет және ғылыми атақтар беру ережелерін дайындаған. Мәселен, академиялық орталық политехникалық институт және ҚАССР-да профессор ғылыми атағын беру жөнінде ереженің жобасын дайындаған. Халыққа білім беру бөлімдері комиссиясы мемлекеттік баспаға ұсынылған ғылыми еңбектер және оқулықтар, оқу құралдарына жазылған сын пікірлерді қараған. Мәселен, В.А. Еловииковтың жергілікті жердегі мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізуге арналған нұсқаулығына, В.Я. Струминскийдің ағарту жұмысшылары үшін анықтамалығына, В.А. Еловииковтың мемлекеттік шығармашылық кеңесінің қызметі және оның дамуы туралы еңбегіне дайындалған пікірлердің ғылыми, әдістемелік маңызы айтарлықтай. Бұдан өзге бас саяси-ағарту комитетінің шығармашылық шеберханаларының шаруашылық қаражатына өту туралы ережесі қаралып, толықтырылды. Сонымен қатар ағарту комиссариатына тиесілі барлық музыкалық аспаптарды толыққанды есепке алу, Ташкенттегі, Атбасар уезі, Ақмола губерниясы, Сырдария облысы мен Бөкей губерниясындағы қазақ халқының әндерін ұнтаспаға жазылу жұмыстарын жүргізді. Орталық өнер саласындағы жұмыстарға да жетекшілік етті. Оның басшылығымен қазақ театры үшін аты аңызға айналған «Алпамыс батыр» жырының мазмұны бойынша жазылған бес актілі спектакльдің сценарийі жазылып, қойылым дайындалды. Орталық архиві комитеті таратылып, бірқатар архивтер ретке келтірілді. Мәселен, Орынбор губерниясы мен Қазақ орталық атқару комитетінің кеңсесі, Халық банкінің қаржы бөлімінің құжаттары реттеліп, тізімдеме жасалды. Архивтерде барлық бөлімдер бойынша құжаттарды есепке алу картотекасы жасалды.

Қорда аталған құжат түрлерінен өзге қаулылар сақталған. Олардың құрамы және мазмұны әртүрлі. Саяси иерархия бойынша жіктейтін болсақ, сақтау бірліктеріне ең алдымен РСФСР ХАК-ынан түскен қаулылар, екіншіден, Қазақстан ХКК-і мен Қазақ Орталық Атқару Комитеті қаулылары, үшіншіден, комиссариаттың өз қаулылары тіркелген. Қаулылар таза ресми құжаттар болғандықтан, саны көп емес, халық ағарту ісінің барлық қырларын көрсете алмайды, дегенмен оқу-ағарту саласындағы жұмыстардың мазмұнын, өзгерістерді тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар белгілі бір заң актілерінің шығу себептерін, қабылданған шешімдердің қажеттілігін анықтауға септеседі. Қаулылардан кеңестік орталықтандырылған басқару жүйесінің өзіне тән белгілерін анық көруге болады. Қазақ АССР-ның ағарту мекемелері РСФСР ХКК-іне бағынышты ғана емес, оған тікелей тәуелді болды. Республикалық комиссариаттар орталықтың бұйрықтарын, нұсқаулықтарын бұлжытпай орындады. Дегенмен кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қатаң орталықтандыру жүйесі қалыптаса қоймағандықтан мемлекеттік орган әлсіз болды, сол себепті комиссариаттар қызметіне толыққанды басшылық жасай алмады.

Хаттама, қаулы, ереже, есептермен қатар қорда әртүрлі мазмұндағы құжаттар да кездеседі. Мәселен, мектеп қызметкерлерінің Қырғыз (қазақ) Өлкелік съезі (1921 ж), ағарту қызметкерлерінің І-ші Бүкілқырғыздық (Бүкілқазақтық) съезін шақыру, Қазақстандағы пролетарлық жазушылардың І съезі (1936 ж), мұғалімдердің І съезі

(1935 ж), Бүкілқазақтық ағарту екпінділері съезі (1934 ж), Қазақстандағы мәдени майдан қызметкерлерінің I съезі (1935 ж), жұмысшылар мен шаруалардың білім алуына арналған I Бүкілқазақтық Өлкелік конференциясы (1927 ж), I Түркістан аймағының мұғалімдер конференциясы, I-ші архив конференциясы, ағарту қызметкерлерінің губерниялық конференциясы, Қазақстан комсомолының ағарту жұмыстарына қатысу жөніндегі 7 Өлкелік ВЛКСМ (Бүкілодақтық Ленин комсомолының жастар одағы) конференциясы құжаттары, I Бүкілқазақтық мектепке дейінгі қызметкерлердің слеті (1935 ж), I Қазақстандық өнер қайраткерлерінің слеті (1934 ж), I балалар үйі қызметкерлерінің слетінің стенограммалары бар. Сондай-ақ ағарту және білім беру саласы бойынша бірқатар статистикалық ақпарат жинақталған.

Республикадағы мектептердің, балалар үйі мен балабақшалардың, балаларды әлеуметтік тәрбиелеу мекемелерінің, мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалар, мектеп коммуналдарының саны жөніндегі мәліметтер комиссариат қызметінің бағыттары және нәтижелерін зерттеушілер үшін құнды деректер болып табылады. Қазақстан кітапханаларының желісі, жылжымалы кітапханаларды ұйымдастыру туралы статистикалық ақпараттар да қайталанбас фактілерімен тартымды. Өртүрлі мазмұндағы құжаттардың барлығы ағарту комиссариатының қызметін әр қырынан аша түседі.

Қорытынды. Осылайша архив құжаттарының негізінде Қазақ ССР Халық ағарту комиссариатының қызметіне шолу жасадық. Құжаттар комиссариаттың сонау 1920-1930-жылдары халыққа білім беру, сауатсыздықпен күрестен өзге көптеген мәдени-ағарту жұмыстарын атқарғандығын дәйектейді. Саяси ахуалдың күрделі, экономикалық жағдайдың нашар болғандығына қарамастан өзінің бөлімдеріне басшылық жасап, қызметін жоспарлы, мақсатты түрде жүргізіп отырды. Кеңестік білім беру жүйесін қалыптастырып, билік пен идеологияның орнығуына қомақты үлес қосты. Қазіргі уақытта тарих қойнауында қалған осы бір мемлекеттік органның қызметінен озық тұстарын алу қазақтандық білім беру жүйесін дамытуда ұтымды болар еді. Тарихтан тағлым және сабақ алуды жадтан шығармағанымыз абзал.

Әдебиеттер тізімі

Алпысбаева Н.К. Қазақ ССР Халық Комиссарлар Кеңесі қорының құжаттары - Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық процестерді зерттеу деректері (1925-1933 жж.). ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №1(24). 126-129 бб.

Зиманов С., Даулетова С., Исмагулов М. Казахский революционный комитет. Алма-Ата: «Наука», 1981. 196 с.

Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия. 3 т. Алматы, 1988. 628 б.

Қайырханова Ф.К. Қазақстанда мәдени ағарту мекемелері жүйесінің қалыптасуы және дамуы (1920-1932жж). Алматы, 1993. 154 б.

Каунтс Дж. С. Советское просвещение бросает вызов. В 2-х вып. М., 1958. 489с.

King Beatrice. Changing Man; The education system of the USSR. London, 1936. 299 p.

Коржихина Т.П. История государственных учреждений СССР. Москва, 1984. 399 с.

Кутушев Г.З. Народный комиссариат просвещения Башкирской АССР в 1919-1941 гг. Уфа, 2014. 228 с.

ҚРОМА (Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві). 81-қ., 1-т., 350-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 308-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 316-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 866-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 311а-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 2-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 320-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 7-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 324-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 754-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 318-іс.

ҚРОМА. 81-қ., 1-т., 1298-іс.

Мұсағалиева А.С. Халық ағарту комиссариаты қорының құжаттары республика зиялыларының қызметі мен көзқарасы жөніндегі дерек көзі (1920-1936 жж.). Алматы, 2000. 181 б.

Салқынбек Д. Халық ағарту комиссары // Қазақ тарихы. 2010. №6 (105), қараша-желтоқсан. 78-82 б.

Сапарғалиев Г.С. Советское государство в борьбе за развитие социалистической культуры в Казахстане. Алма-Ата: АН КССР, 1957. 142 с.

Селкебаева А.Т. Қазақ АССР Халық Ағарту комиссариаты жанындағы Қазақстанды зерттеу қоғамы: құрылуы мен қызметінің тарихы (1920-1936жж). Алматы, 2007. 150 б.

Смиртюков М.С. Советский государственный аппарат управления: Вопросы организации и деятельности центров. Москва: Политиздат, 1982. 256 с.

Путеводитель по фондам центрального государственного архива Казахской ССР (1920-1936 гг.). Т. 2. Ч.1. А-Ата, 1989. 158с. (ЦГА РК. Ф. 81. Оп. 4. 1897 дел).

Таукибаева Ш.Ж. Становление государственных учреждений Казахстана по образованию, культуре и науке (1917-1936 гг.). Алматы, 1999. 154 с.

Тлеубекова Г.Б. Жетісу қоныс аудару басқармасы қорының құжаттары XX ғасырдың басындағы жер мәселесі жөніндегі дерек көздері. т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2009. 26б.

Fitzpatrick Sh. The Commissariat of Enlightenment. Cambridge, 1970. 380 p.

References

Alpysbaeva N.K. Kazakh SSR Halykh Komissarlar Kenesi korynyn khujattary - Kazakhstandagy aleumettik-ekonomikalyk protsesterdi zertteu derekteri (1925-1933 zh.) (Documents of the People's Commissariat of the Kazakh SSR sources for studying socioeconomic processes (1925-1933). KazYU habarshysy. Tarih seriyasy №1(24). 126-129 bb. [in Kazakh].

Kaunts Dzh.S. Sovetskoe prosveshchenie brosaet vyzov (Soviet education challenges). V 2-h vyp. M., 1958. [in Russian].

King Beatrice. Changing Man; The education system of the USSR. London, 1936.

Korzhihina T.P. Istoriya gosudarstvennyh ucherezhdenii SSSR (The history of the state institutions of the USSR). Moskva, 1984. 399 s. [in Russian].

Kýtýshev G.Z. Narodnyı komissariat prosveshchenia Bashkırskoı ASSR v 1919-1941 gg. (People's Commissariat of Education of the Bashkir ASSR in 1919-1941). Yfa, 2014. 228 s. [In Russian]

Kazakh SSR. Kyskhasha enciklopediya (Kazakh SSR. Brief encyclopedia). 3 t. Almaty, 1988. 628 b. [in Kazakh].

Kajyrhanova F.K. Kazakhstana madeni agartu mekemeleri zhyjesinin kalyptasuy zhane damuy (1920-1932zh) (Formation and development of institutions of the system of cultural education in Kazakhstan (1920-1932). Almaty, 1993. 154 b. [in Kazakh].

Musagalieva A.S. Halyq agartu komissariaty qorynyn qyzhattary respublika ziyalylarynyn qyzmeti men kózqarasy zhonindegi derekkozi (1920-1936 zh.) (Documents of the fund of the Commissariat of Public Education as sources for the activities and views of the republic's intelligentsia (1920-1936). Almaty, 2000. 181 b. [in Kazakh].

Fitzpatrick Sh. The Commissariat of Enlightenment. Cambridge, 1970.

Salqynbek D. Halyq agartu komissary» (Commissariat of Public Education) // Kazakh tarihy. 2010. №6 (105), qarasha-zheltoqsan. 78-82 bb. [in Kazakh].

Sapargaliev G.S. Sovetskoe gosudarstvo v borbe za razvitie socialisticheskoy kultury v Kazahstane (The Soviet state in the struggle for the development of socialist culture in Kazakhstan). Alma-Ata: AN KSSR, 1957. 142 s.. [in Russian].

Selkebaeva A.T. Kazakh AKSR Halyq Agartu komissariaty zhanyndagy Kazakhstandy zertteu kogamy: kyurylyuy men kyzmetinin tarihy (1920-1936 zh) (Society for the Study of Kazakhstan at the Commissariat of Public Education of the Kazakh ASSR: the history of creation and activity (1920-1936). Almaty, 2007. 150 b. [in Kazakh].

Smirtyukov M.S. Sovetskij gosudarstvennyj apparat upravleniya: Voprosy organizacii i deyatel'nosti centrov (Soviet state administrative apparatus: Questions of organization and activities of centers). Moskva: Politizdat, 1982. 256 s. [in Russian].

KROMA (Central State Archives of the Republic of Kazakhstan). 81-k., 1-t., 350-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 308-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 316-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 86b-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 311a-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 2-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 320-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 7-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 324-is.

KROMA. 81-k., 1-t., 754-is.

- KROMA. 81-k., 1-t., 318-is.
 KROMA. 81-k., 1-t., 1298-is.
 Putevoditel po fondam centralnogo gosudarstvennogo arhiva Kazahskoj SSR (1920-1936 gg.). T. 2. CH.1. A-Ata, 1989. 158 s. (CGA RK. F. 81. Op. 4. 1897 del). (Guide to the fund of the central state archive of the Kazakh SSR (1920-1936) [in Russian].
 Taukibaeva Sh.Zh. Stanovlenie gosudarstvennyh uchrezhdenij Kazahstana po obrazovaniyu, kul'ture i nauke (1917-1936gg.) (Formation of state institutions of Kazakhstan in education, culture and science (1917-1936). Almaty, 1999. 154 s. [in Russian].
 Tleubekova G.B. Zhetisu qonys audaru basqarmasy qorynyn qyzhattary HKH gasyrdyn basyndagy zher maselesi zhonindegi derek kozderi. t.g.k. gylymi darezhesin alu yshin dajyndalghan dissertaciyanyn avtoreferaty (Documents of the Dzhetyysu Resettlement Management Fund as sources of the land issue in the early 20th century Abstract of Ph.D. thesis). Almaty, 2009. 26 b. [in Kazakh].
 Zimanov S., Dauletova S., Ismagulov M. Kazahskij revolyucionnyj komitet (Kazakh Revolutionary Committee). A-Ata: «Nauka», 1981. 196 s. [in Russian].

**Мақала АР08856779-ОТ-20 «ХХ ғасырдың 20-30-жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім беру мен ағарту жүйесі» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.*

МРНТИ 930.2

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_28

СТЕПНОЙ ФОЛЬКЛОР КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВЗАИМОТНОШЕНИЙ КАЗАХОВ С ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИМИ ХАНСТВАМИ

Хайрулдаева Айсулу Матқасымовна^{1*}, Еркембаев Адильбек Алпысбаевич^{2иd},
Кенжебекова Арайлым Сериковна¹

¹КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

²КазНУ им. аль-Фараби г. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: aisulu_01.81@mail.ru (Хайрулдаева), adilbekeev@gmail.com (Еркембаев), kenjebekova_a@mail.ru (Кенжебекова)

Аннотация. Статья посвящена изучению сведений по истории отношений казахов с центральноазиатскими ханствами в 18-19 веках, содержащихся в поэтических произведениях устного народного творчества того времени. В статье анализируются исторические факты, содержащиеся в произведениях Кожаберген жырау Толыбайұлы (1663-1763), Жанкиси жырау (начало XIX в.), Дулат Бабатайұлы (1802-1871), Шортанбай Канайұлы (1818-1881) и Кердери Аубакир Шоканұлы (1861-1905). На основе источниковедческого анализа произведений казахских авторов, таких как «Ақтабан шубырынды, Алқакөл суламы», «Размышления Жанкожа батыра», «Әуелгі қазақ деген жұрт», «Откен иманшылық заманды жоктап айтқаны», реконструированы различные этапы взаимоотношений Казахской степи с Хивой, Бухарой и Кокандом.

Ключевые слова: Степной фольклор, история взаимоотношений, казахи, Центральноазиатские ханства, жырау, жыр, толғау, арнау.

ҒТАМР 930.1

ДАЛАЛЫҚ ФОЛЬКЛОР ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОРТАЗИЯЛЫҚ ХАНДЫҚТАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕГІ РЕТІНДЕ

Хайрулдаева Айсулу Мәтқасымқызы^{1*}, Еркембаев Әділбек Алпысбайұлы^{2иd},
Кенжебекова Арайлым Серікқызы¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: aisulu_01.81@mail.ru (Хайрулдаева), adilbeke@gmail.com (Ермекбаев), kenjebekova_a@mail.ru (Кенжебекова)

Аннотация. Мақалада қазақтардың 18-19 ғасырлардағы Орталықазиялық хандықтармен қарым-қатынастарының тарихы сол кезеңдегі халық ауыз әдебиетінің шығармалары мәліметтерін зерттеу бойынша қарастырылған. Мақалада Қожаберген жырау Толыбайұлы (1663-1763), Жанкісі жырау (XIX ғ.басы), Дулат Бабатайұлы (1802-1871), Шортанбай Қанайұлы (1818-1881) және Кердері Әубәкір Шоқанұлы (1861-1905) шығармаларындағы тарихи оқиғалар талданады. Қазақ авторларының «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», «Жанқожа батырдың толғауы», «Әуелгі қазақ деген жұрт», «Өткен иманшылық заманды жоқтап айтқаны» сияқты шығармаларын деректанулық талдау негізінде Қазақ даласының Хиуа, Қоқан хандықтарымен және Бұқара әмірлігімен қатынастарының кезеңдері қарастырылады.

Кілт сөздер: Далалық фольклор, қарым-қатынастар тарихы, қазақтар, Орталықазиялық хандықтар, жырау, жыр, арнау, толғау

IRSTI 930.2

THE STEPPE FOLKLORE AS THE SOURCE ON THE HISTORY OF RELATIONSHIPS BETWEEN THE KAZAKHS AND THE CENTRAL ASIAN KHANATES

Khairuldayeva Aisulu M.^{1*}, Yermekbayev Adilbek A.^{2ID},
Kenzhebekova Arailym S.¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: aisulu_01.81@mail.ru (Khairuldayeva), adilbeke@gmail.com (Yermekbayev), kenjebekova_a@mail.ru (Kenzhebekova)

Abstract. The article is dedicated to the study of data on the history of relationships between the Kazakhs and the Central Asian Khanates in the 18th – the 19th centuries, which are contained in the poetry of national oral tradition of that time. The article analysis historical facts, which are contained in the works of Qozhabergen zhyrau Tolibayuly (1663-1763), Zhankisi zhyrau (the beginning of the 19th century), Dulat Babatayuly (1802-1871), Shortanbay Kanayuly (1818-1881) and Kerderi Aubakir Shokanuly (1861-1905). Based on the source study analysis of Kazakh authors' works, such as Aktaban shubyryndy, Alkakol sulama, Reflections of Zhanqozha Batyr, Auelgi qazaq degen zhurt, Otken imanshylyq zamandi zhoqtpay aytqany, the several stages of relationships between Kazakh Steppe and Khiva, Bukhara and Kokand are reconstructed.

Key words: the Steppe folklore, the history of relationships, the Kazakhs, the Central Asian Khanates, zhyrau, zhyr, arnau, tolgau

Введение. Взаимоотношения казахов со среднеазиатскими ханствами (Бухара, Коканд и Хива) в XVIII-первой половине XIX века в основном исследовались на основе русских источников: записей дневников, отчетов руководителей и участников различных экспедиций, отправленных царской администрацией в целях изучения казахской степи (Шалекенов, 1995; Шалекенов, 2003; Мадуанов, 1992; Мадуанов, 1995). В последние годы появились работы, посвященные данной теме с привлечением среднеазиатских источников (Бейсембиев, 2009, Тулибаева, 2001; Tulibayeva, 2016). Вместе с тем сохранились многочисленные источники на казахском языке, которые всё ещё остаются малоизученными. Взаимоотношения казахов с соседними народами нашли отражение в произведениях поэтов (акынов) и сказителей (жырау) того времени, но в исторических исследованиях этому было уделено мало внимания.

Традиции создания произведений акынами и жырау были сформированы во время становления и развития Казахского ханства и стали основой казахской литературы.

Особенности творчества жырау были изучены исследователями казахской литературы. Жырау были не просто певцами-сказителями, но как отмечал выдающийся казахский писатель и ученый Мухтар Ауэзов, «они критики своей эпохи, они создают произведения только на актуальные проблемы своего времени, они могут анализировать события данной эпохи и дать прогноз на будущее» (Әуезов, 1991: 201)

Певцы жырау создавали стихотворные произведения на острые общественно-политические и военные темы. Они часто использовали такие виды жанра, как толғау, арнау и жоктау. Ақыны и жырау были выразителями взглядов и страданий своего народа, исполняли роль защитника и посредника между правителем и народом. Традиционно они были советниками при дворе правителей Казахского ханства, участвовали в военных походах, в переговорах с соседними государствами, выполняли особые поручения ханов.

В поэтических произведениях ақынов и жырау описываются события и явления, которые были характерны для исторических периодов в котором они жили. Ақыны и жырау не только создавали поэтические произведения, они передавали исторические, литературные наследия казахского народа из века в век, из поколения в поколение. Их можно называть летописцами своего народа и их произведения ақынов и жырау имеют важное значение для изучения некоторых проблем истории Казахстана. Одна из таких проблем в истории Казахстана – взаимоотношения казахов со среднеазиатскими ханствами в XVIII – в первой половине XIX века.

Произведения ақынов и жырау, составляющие основную группу художественных сочинений устного характера являются историческими источниками и имеют важное значение в истории Казахстана, где до XIX века сохранилась устная традиция передачи исторического наследия. Произведения ақынов и жырау содержат фактические сведения о разнообразных взаимоотношениях казахов с соседними народами и государствами.

Исследование истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами в период XVIII - первой половине XIX в. на основе изучения произведений ақынов и жырау до сих пор не проводилась. В истории Казахстана данная проблематика была изучена на основе русских источников, историческая ценность которых бесспорна, однако параллельное использование казахских источников в виде произведений ақынов и жырау, позволяет провести более разностороннее и комплексное исследование. В материалах казахских источников нашло яркое отражение народное восприятие происходящих исторических событий. К примеру, мы имеем возможность узнать о взаимоотношениях казахов с Хивой, Кокандом и Бухарой во время джунгарского нашествия из поэмы Кожабергенов жырау и из произведений ақынов и жырау течения «Зар заман» («Эпоха скорби»), про господство кокандских правителей из стихотворений Жанкисы жырау.

Материалы и методы. Источниками для данного исследования являются поэтические произведения казахских ақынов и жырау XVIII – XIX веков. Как отмечалось казахстанскими литературоведами, ақыны и жырау были выразителями своей эпохи и создавали произведения на основе реальных событий. Они сочиняли свои произведения в устной форме, имели импровизаторские способности, и их творения распространялись среди народа и передавались из поколения в поколение вплоть до начала XX века.

Произведения ақынов и жырау начали собирать и изучать в начале XX века. В 1940 году в Москве была издана антология казахской поэзии «Песни степей», составителем которой являлся Л. Соболев. В нее вошел ряд образцов поэзии «Зар заман» (Песни степей, 1940). В 1978 году в Ленинграде был издан сборник произведения представителей поэзии «Зар заман» Дулата, Шортанбая, Мурата на русском языке под названием «Поэты Казахстана». Составителем книги был М. Магауин (Поэты Казахстана, 1978). После издания в 1984 году антологии казахской литературы в трех томах под названием «Поэты пяти веков», составителями которой были казахские писатели М. Магауин и М. Байдилдаев, произведения ақынов и жырау стали доступны широкому кругу читателей (Бес ғасыр жырлайды, 1984). Имевшая большой успех книга была переиздана в 1989 году в двух томах (Бес ғасыр жырлайды, 1989). В 2004 году вышла в свет двухтомная книга «Поэты семи веков», составителем которой был Е. Дуйсенбайұлы (Жеті ғасыр жырлайды, 2004). Начали собирать, исследовать и издавать произведения ақынов и жырау по отдельности (Зар заман, 1993; Кердері Әубәкір, 1993; Мұрат Мөңкеұлы, 2013).

Основными источниками для написания статьи стали произведения Кожаберген жырау «Ақтабан шубырынды, Алқакөл сулама» (Кожаберген жырау, 2007), исторический дастан «Жанқожа батыр» (Жанқожа батыр, 2010), жыр Жанкисы жырау «Кокан

ханына айтканы» (Жеті гасыр жырлайды, 2004) и произведения акынов и жырау эпохи «Зар заман» Мурат Монкеулы (Мөңкеұлы, 2013), Дулат Бабатайұлы (Зар заман, 1993), Шортанбай Канайұлы (Зар заман, 1993), Кердери Аубакир (Кердері Әубәкір, 1993).

В процессе исследования авторами статьи применялись методы критического отбора, источниковедческого анализа. Использование источниковедческих методов дало возможность в значительной степени объективно отразить разносторонние связи казахов с соседними народами изучаемого периода.

Обсуждение. Первые научные исследования по истории взаимоотношений казахов с соседними народами появились в XIX веке. Материалы фольклорного наследия казахов были упомянуты в 1838 году русским государственным деятелем А.И. Левшиным в третьей части его труда «Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей» (Левшин, 1832, 136-137). Среди русских ориенталистов В.В. Радлов внес значительный вклад в изучение казахского фольклора. Он в своих трудах написал о казахском жырау и дал ему определение как «акын-песенник, певец старины» (Радлов, 1991: 18-20). В 1893 году российский ученый Н.И. Веселовский записал в Казалинске у Мусабай жырау жыр «Жанкожа батырдын толғауы» («Размышления Жанкожа батыра») и уже на следующий год в Петербурге вышла в свет его работа «Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае» (Веселовский, 1894). В том же году И.В. Аничков записал этот же жыр у Мусабай жырау и в 1895 году издал в Санкт-Петербурге книгу под названием «Песня о киргизском батыре Джанходже Нурмухамедове» (Аничков, 1991).

Среди казахских исследователей Чокан Валиханов написал в своем труде про типы казахской поэзии, что раньше были жырау, но уже к концу первой половины XIX века, жырау были заменены акынами. Он указал на разновидности поэтических произведений казахских жырау: эпосы, оды и поминальные стихи. Исследователь сравнивал казахских жыр с древнегреческими рапсодиями, высоко оценил импровизаторское искусство казахов и отметил творчество некоторых жырау (Уалиханов, 2010: 236-242).

В первой половине XX века творчество акынов и жырау изучались казахскими исследователями, такими как М. Ауэзов, Х. Досмухамедов, С. Муканов. В 1927 году казахский писатель М. Ауэзов написал известный труд в истории казахского литературоведения «Адебиет тарихы». В данной книге он дал полную характеристику народной литературе казахов и название «Зар заман» впервые было использовано как литературный термин. Писатель в своем труде посвятил специальную главу акынам течения «Зар заман», проанализировал их произведения, назвал имена акынов данного течения, определил период существования направления (Әуезов, 1991: 192-222).

Уже на следующий год после публикации книги М. Ауэзова, общественный деятель и ученый Х. Досмухамедұлы в своем труде о казахской народной литературе дал классификацию произведениям казахского фольклора. Литературное течение «Зар заман» («Эпоха скорби») он отнес к казахской народной поэзии и впервые собрал и издал сочинения представителя данного направления Мурата Монкеулы (Досмұхамедұлы, 1991).

Казахский поэт и литературовед Сакен Сейфуллин в 1932 году издал своё исследование, где история казахской литературы была разделена на два периода: 1) период биев; 2) период правления царской власти. Он впервые систематизировал казахское литературное наследие по хронологии и распределил произведения по типам и жанрам. Сакен Сейфуллин включил в свою книгу сочинения казахских жырау, таких как Бухар, Балкы Базар, Шортанбай и другие. Труд Сейфуллина был переиздан в 2014 в рамках проекта «Ғылыми қазына» (Сейфуллин, 2014, 17-59).

В 1942 году вышел из печати труд писателя и исследователя Сабита Муканова по истории казахской литературы. Вторую главу своей книги он посвятил течению «Зар заман» и считал основателем данного течения казахского акына Шортанбая. В своем труде Сабит Муканов излагал свои мысли про жыр Мусабая о Жанкоже батыре и считал версию Аничкова неполной (Мұқанов, 2002: 2, 122.).

Исследуя творчество жырау, нельзя не отметить весомый вклад казахского литературоведа М. Мағауина. Во-первых, он собрал произведения акынов и жырау, был основным составителем антологии казахской литературы на русском и казахском языках. Во-вторых, он в 60-е годы XX века в печатных изданиях опубликовал несколько научных статей про жырау и внес существенный вклад в изучение творчества акынов и жырау в период Казахского ханства, издал несколько научных трудов по этой теме, включая такие как «Ғасырлар бедері» (Мағауин, 1991), «Қобыз сарыны» (Мағауин, 2007).

Во вступительном слове М. Магауина к сборнику «Поэты Казахстана» говорится о том, что в поэтических произведениях описываются явления, которые были характерны для эпохи, в которую жили эти акыны, об их тревоге по поводу быстрого изменения исторической ситуации, об идеализации жизни казахского народа прошлых веков. (Поэты Казахстана, 1978).

В современной казахстанской науке много исследований, посвященных творческому наследию акынов и жырау, однако, в них основное внимание уделено языковым и литературным аспектам, стилистическим особенностям казахских произведений.

Значение произведений акынов и жырау в источниковедческом, историографическом плане было изучено недостаточно. Среди общих исторических трудов, отметим работы Е. Бекмаханова. Он один из первых казахских историков, кто привлёк произведения жырау в качестве исторических источников. В своем труде «Казахстан в 20-40 годы XIX века» Е. Бекмаханов отметил важность казахской устной народной литературы. По мнению ученого, «Значение фольклора, как важнейшего источника при изучении истории Казахстана, исключительно велико» (Бекмаханов, 1992: 42). Действительно, важные исторические события в памяти казахского народа сохранялись через устное народное творчество: поэмы, песни, былины, легенды, которые сохранялись и передавались из поколения в поколение. В фольклорных материалах хорошо отражены быт и нравы казахов, все важнейшие события в истории казахского народа. Именно сам народ являлся автором произведений и участником описываемых исторических событий.

Казахстанский историк М. Койгелдиев показывает «Зар заман» как общественно-политическое течение и исследует историко-социальные причины появления данного направления. Ученый считает, что время появления течения «Зар заман» совпало с переходным периодом в истории Казахстана, первая половина XIX века – историческая эпоха для Казахстана, когда страна потеряла свою независимость окончательно и находилась в состоянии колонизации, политической зависимости. И стержнем творчества акынов течения «Зар заман» было кризисное состояние национального самосознания, которое потерпело историческое поражение (Койгелдиев, 1999).

Казахстанскими историками при изучении истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами частично привлекались отдельные произведения акынов и жырау. Однако научные исследования с использованием всех данных казахских источников по истории взаимоотношений казахов с соседними народами до сих пор не проводились.

Результаты. Взаимоотношения казахов с Кокандом, Хивой и Бухарой в XVIII веке нашли отражение в поэтических произведениях Кожаберген жырау. Кожаберген жырау Толыбайулы (1663-1763) жил во времена джунгарских нашествий, был советником хана Тауке, принимал участие в изложении свода законов казахов «Жети жаргы». Он пережил годы великого бедствия, вошедшие в историю казахов под названием «Ақтабан шубырынды, Алкакол сулама». Кожаберген жырау сочинил поэму, описывающую эти драматические события под тем же названием. Его дастаны и кыссы посвящались определенным историческим событиям и распространялись среди народа в рукописной и устной форме через сказителей и акын-жырау из поколения в поколение. Взаимоотношения казахов со среднеазиатскими ханствами описываются в произведении Кожаберген жырау «Ақтабан шубырынды, Алкакол сулама». В начале поэтического произведения он немного говорит о себе, и мы узнаем, что он получил образования в Самарканде и Бухаре (Кожаберген жырау, 2007: 50).

В целом произведение описывает годы великих бедствий в казахской степи во время джунгарских нашествий. Кожаберген жырау написал немало строк об отношениях казахов с соседними народами, такими как башкиры, туркмены, узбеки. Сведения, излагаемые в «Ақтабан шубырынды, Алкакол сулама», подтверждаются данными из исторических сочинений бухарских и кокандских авторов (Tulibayeva, 2016: 29).

Нижеприведенные строки показывают, что казахи, кокандцы и хивинцы жили в добрососедских отношениях, но когда казахи оказались в беде, некоторые правители соседних стран, воспользовавшись случаем, стремились подчинить казахов:

Нет пощады для трех жузов со стороны соседних стран,

Мусульмане как враги неверные.

Нет поддержки со сторон Хивы и Коканда,

Стали похожими на врагов,

Которые замышляют недоброе (Қожаберген жырау, 2007: 52).

Из следующих строк автора можно узнать, что наши соседи – туркмены, башкиры оказывали давление на казахов в трудное время, и кокандские правители не давали покоя:

Не помогают мусульмане друг другу,

Не помогли оружием в беде.

Не враждовали бы туркмены, башкиры, Коканд, Хива,

Лучше бы протянули руку помощи (Қожаберген жырау, 2007: 53-54).

В поэме отмечается, что до этих времен между казахами и среднеазиатскими государствами были торговые отношения, и они продавали оружие казахам, а в годы великих бедствий правители Бухары, Хивы и Коканда не захотели продавать оружие, что еще более затруднило положение казахов:

Родня не помогает своим близким –

Они словно враги.

Упрямится, не продает ружья Бухарский хан.

Стали чужими узбеки, таджики,

Не продают ружья и Хива, и Коканд,

В мыслях у них только напасть на нас (Қожаберген жырау, 2007: 53).

Когда джунгары начали продвигаться вглубь казахской земли, казахи надеялись на поддержку своих соседей, и направили своих посланников с подарками в Хивинское ханство и Бухарский эмират, и те, после получения подарков, начали относиться к казахам лучше:

На Старший жуз напали джунгары,

Они уже недалеко от Сырдарьи.

Казахи направили своего посланника в Бухару,

Чтобы спасти народ и имущество.

После получения подарков посланника,

Немного успокоились Хива, Бухара (Қожаберген жырау, 2007: 65).

В следующих строках говорится, что застигнутым врасплох казахам трех жузов пришлось бросить родные края, скот и имущество, и, отступая, срочно перекочевать в Бухару:

Когда увидели вооруженного врага,

В спешке откочевал народ трех жузов.

Лишившись своих земель и разбежавшись,

Укрылись в лесах, в высоких горах.

Перекочевал народ в сторону Бухары и гнал свой скот (Қожаберген жырау, 2007: 66).

Поэзия Қожаберген жырау бесценна, является важным первоисточником по истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами во время джунгарских нашествий.

Жанкиси жырау – один из наиболее ярких представителей жырау конца XVIII – начала XIX века. Он родился в Сарыарке и был знатным бием, но в начале XIX века переехал на земли в среднем течении Сырдарьи, которые входили в состав Кокандского ханства. В памяти народа сохранились сведения, что Жанкиси бия убили кокандцы.

В начале XIX века одним из основных направлений внешней политики правителей Кокандского ханства было установление своего господства в низовьях Сырдарьи. В своем произведении «Обращение к кокандскому хану» Жанкиси-жырау пытается довести до кокандского хана трудное положение казахов, он жалуется на налоговую политику и сборщиков податей. В своем обращении он называет несколько видов налогов на урожай.

Здравствуй, мой хан, виновник моего счастья!

Предстал твой верноподданный пред тобою;

Выслушай же его просьбу,

И если она ложной окажется –

Вот на отсечение моя голова!

Посланный тобою в наше общество

Закятчи твой Жузбай,

Тиранством своим всюду

Вызвал в народе плач и стоны.

В сотовариществе с ним

Каратамырец (из рода Каратамыр) Дадан,

И сопровождают его
 Человек до сорока прочей свиты,
 В которой есть писец под именем Шонмурун
 И плут отъявленный под именем Толеген;
 Кормят лошадей своих даровым кормом
 Из торбы, сшитой из шести полос;
 Взыскивают они подать даже со ступки,
 Берут кеусеном¹,
 Отыра-закятом² еще,
 И с каждого снопа особо (Жеті ғасыр жырлайды, Т. 1, 2004: 125).

Из произведения Жанкиси-жырау следует, что некоторые казахские роды и часть казахской земли, на которой они занимались земледелием, оказались под властью Кокандского ханства. Определенная часть казахов перекочевали из Сарыарки в надежде получить поддержку от кокандцев, но алчные правители Коканда и их подданные из числа казахов угнетали простой народ.

Сведения по казахско-хивинским отношениям можно найти в исторических дастанах о Жанкожа батыре Нурмухаммедулы (1774-1860). Более десяти стихотворных произведений (12000 строк), посвященных ему, сохранились и были широко распространены среди казахов. Среди этих произведений одним из лучших считается сочинение Мусабая жырау, в котором описываются жизнь и быт казахов-земледельцев низовьев Сырдарьи. Хронология событий охватывает 1840-1862 годы (Жанқожа батыр, 2010).

«Жанкожа батыр» является ценным историческим источником для изучения казахско-хивинских отношений в первой половине XIX века. Есть все основания полагать, что жыр является историческим, потому что все представленные в нем персонажи реальные люди. Мусабай жырау особо уважал Жанкожа батыра и после его смерти он сочинил эти стихи, завершив свое произведение такими словами: «Мы потеряли светлого человека безвременно, теперь трудно будет найти батыра как Жанкожа» (Жанқожа батыр, 2010: 16).

В произведении «Размышления Жанкожа батыра» описываются три исторических события: 1) восстание сырдарьинских земледельцев во главе с Жанкожа батыром против хивинских правителей; 2) восстание сырдарьинских земледельцев против царской власти; 3) гибель Жанкожа батыра. В сюжете о борьбе казахов против хивинских правителей говорится про присырдарьинскую крепость хивинских правителей и его правителя Бабаджана, который проводил жесткую политику в отношении кочевого населения ханства, в том числе и казахов. Хивинцы облагали местное население многочисленными налогами. Помимо официальных налогов, они забирали резвых скакунов, ценные вещи, красивых девушек – все это вызвало гнев простого народа, восставшего против хивинских правителей во главе с младшим братом Жанкожа батыра Акмырза. Но восставшие потерпели неудачу (Жанқожа батыр, 2010: 11-16).

В одной из версий жыра про Жанкожа батыра в изложении Лукпана Кенжеулы можно встретить сведения про отношения казахов с южными соседями:

После этого Жанкожа
 Стал настоящим храбрецом.
 Он один такой из народа.
 Он был угрозой для врагов.
 Многие напуганные казахи,
 Считали его своим защитником,
 Существовали по соседству
 Страны Хива, Коканд.
 Приходили от них посланники,
 Наладить хорошие отношения. (Жанқожа батыр, 2010: 22).

В этих строках говорится про отношения кокандских и хивинских правителей с Жанкожа батыром.

Там где описывается смерть Акмырзы, брата Жанкожи, упоминается о хивинских правителях на казахской земле:

Хивинские узбеки правили страной,
 Были широко известны на Сырдарье.

¹Кеусен – один из видов подати на урожай зерна.

²Отыра-закят – один из видов подати, налог на место поселения.

Убил Акмырзу Бабаджан,
И утопил в реке... (Жанқожа батыр, 2010: 23).

Произведения акынов и жырау содержат разнообразные сведения о казахско-среднеазиатских отношениях. Казахи Среднего и Младшего жузов, обитавшие на берегах

Сырдарьи, искали поддержку у Хивы, Коканда и Бухары. Но правители этих ханств пользовались тяжелым положением казахов и стремились подчинить себе казахские роды.

Следующее поколение казахских акынов и жырау - представители эпохи «Зар заман» («Эпохи скорби»). «Зар заман» - это уникальное явление в казахской литературе и общественной мысли. «Зар заман» не только литературное течение, это целое направление общественно-политической мысли (Қойгелдиев, 1999). В произведениях течения «Зар заман» воспевалась мечта о свободе, независимости. В них также содержатся сведения о взаимоотношениях казахов с соседними народами.

Дулат Бабатайұлы (1802-1871) родился в Аягузском районе Восточно-Казахстанской области. Обучался азам грамоты у аульного муллы. Читая его произведения, можно заметить, что он был любознательным человеком (Жеті ғасыр жырлайды, 2004: 388). Произведения акынов «Зар заман» полностью не сохранились и стихотворений, где упоминаются взаимоотношения казахов с соседними странами, очень мало. В стихах Дулата «Әуелгі қазақ деген жұрт» («Прежний казахский народ») есть тоска по прошлой жизни казахов:

Когда был в Бухаре,
Слова были разумные,
Бии были надежные,
Простой народ был терпеливым,
Была спокойной наша земля.
Пасли скот на земле,
Росло богатство народа в Бухаре (Жеті ғасыр жырлайды, 2004: 159).

С ностальгией вспоминает автор время после джунгарского нашествия, когда казахи спокойно жили в соседних странах.

Шортанбай Канайұлы (1818-1881). Сведения о биографии акына очень скудны, только отрывками дошли до нас. Он жил и стал акыном в Центральном Казахстане, в местности Бесата. (Жеті ғасыр жырлайды, 2004:390).

В 80 году XIX века в Казани был издан Сборник сочинений Шортанбая под названием «Бала зары» (Скорбь ребенка). Шортанбай акын в своем стихотворении «Мына заман қай заман» («Время бедствий») в надежде спасти свою страну от колониальной политики искал поддержки у соседних среднеазиатских стран:

Страдая от царской власти,
Бии мечтали о возможности
Добраться до Бухары (Зар заман, 1993:111).

Когда юг Казахстана притесняли с одной стороны царская Россия, с другой стороны среднеазиатские ханства, казахи оказались в трудном положении и были вынуждены восстать против Хивы и Коканда. Одно из своих произведений Шортанбай посвятил этой теме:

Куда пойти не знаешь,
Впереди Коканд –
Страшнее чем Россия (Зар заман, 1993: 115).

Мурат Монкеұлы (1843-1906) родился в нынешней Атырауской области. Мурат создал исторические дастаны, где он описывал социальное положение своего народа. В произведении Мурата «Уш киян» (Три эпохи) заметны тоска о прошлых временах, в том числе тоска по дружеским, торговым отношениям с Бухарой и Ургенчем:

Продавали много раз
В Ургенч и Бухару
Золото, серебро,
И получили большую выгоду (Монкеұлы, 2013,139).

А в 24-й строке данного произведения говорится о том, что казахи с ностальгией вспоминали о свободе, скитаясь, искали себе мирное пристанище в соседних государствах:

Ни в Ургенче и Бухаре,
Ни в Кунграде, Ташкенте и Коканде
Не нашли приют казахи (Монкеұлы, 2013,146).

Кердери Аубакир Шоканулы (1861-1905) один из поздних представителей течения «Зар заман». Аубакир учился в медресе Оренбурга и Троицка. Он работал муллой и учил детей в Уральске, Оренбурге, Орске, Актобе. Его стихи под названием «Адебиет казахия» два раза были изданы в Казани. Поэтому автором самых распространенных произведений является Кердери Аубакир. Он был широко известен не только в казахской степи, но и среди кыргызов, каракалпаков, туркменов, узбеков, уйгуров, татар и башкиров (Кердері Әубәкір, 1993:15).

Кердери Аубакир тоже скорбит о прошлых временах и в своем сочинении «Откен иманшылык заманды жоктап айтканы» («Поминальный стих о прошедших добрых временах») про Хорезм и Ургенч вспоминает с тоской о тех временах:

Там тепло зимой и летом,
Там много сайгаков и куланов,
Пасущихся как домашний скот.
Там много святых,
Это город Хорезм (Кердері Әубәкір, 1993: 46-47).

Акын родившийся на западе Казахстана, говорил о тесноте Волги и Урала для казахов и предупреждал, что политика колониализма доберется и до соседних среднеазиатских стран:

Волга, Урал – две реки,
Тесно там стало для обитания,
Сосна, береза, ива и тополь
Высохли на корню.
Большая вершина
Крошится как известь.
В бесснежном Хорезме
Теперь снегопад до колен. (Кердері Әубәкір, 1993: 49).

Аубакир в произведении использовал метафору, обозначающую приближение колониальной эпохи в Хиве.

В стихотворении «Казагым» он рассказывал про спокойные времена, дружелюбные, торговые отношения казахов со среднеазиатскими ханствами в прошлом:

Бедным называли владельца ста овец,
Когда их поголовье вместе с лошадьми не достигало тысячи.
Богатые отбирали своих лучших лошадей
И торговали в Ургенче каждый год,
Туда пригоняли верблюдов и коней,
Возвращались с тканями и чапанами (Кердері Әубәкір, 1993:71).

В этом произведении также говорится, о том, что для казахов торговыми центрами были Ургенч и Бухара, но с приходом царской власти появились города и крепости и на казахской земле:

В данное время знатные стали простыми,
Молодые стали мудрее аксакалов.
Появились рядом города,
Прежние Ургенч и Бухара отделились (Кердері Әубәкір, 1993:75).

В произведениях жырау течения «Зар заман» говорится про гнет колонизаторов, отрицательные последствия их политики. Акыны течения «Зар заман» вспоминали с тоской о взаимоотношениях казахов с соседними государствами, в том числе со среднеазиатскими странами, и хотели восстановления равных, дружественных отношений с Хивой, Бухарой и Кокандом.

Обзор произведений представителей литературного течения «Зар заман» показывает, что в сочинениях акынов и жырау той эпохи содержатся многочисленные сведения о разносторонних взаимоотношениях казахов с соседними народами.

Заключение. Литературные произведения казахских акынов и жырау, описывающие исторические события, играют важную роль в изучении исторического сознания казахского народа. Особенность творчества акынов и жырау состоит в том, что авторы были представителями простого народа, и выступали от их имени. Акыны и жырау были очевидцами и участниками всех исторических событий описываемого периода, их произведения бережно сохранялись в рукописной и устной форме, передавались из поколения в поколение.

В произведениях акынов и жырау содержатся интересные сведения по истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими государствами в XVIII – первой половине XIX века. В первую очередь, следует отметить описание торговых связей казахов со среднеазиатскими ханствами. Авторы сочинений перечисляют товары, которыми торговали казахи: скот, золото, серебро, шерстяные изделия, взамен покупали в основном ружья, ткани, готовую одежду, породистых скакунов.

Стихотворные произведения акынов содержат многочисленные данные о культурных взаимоотношениях казахов с соседними народами. В исследуемый период среднеазиатские города, такие как Самарканд, Бухара, Ургенч, были центрами культурного развития и образования в регионе. Многие казахи, представители различных слоев населения, получили образование в вышеназванных городах. В исследованных произведениях приводятся многочисленные факты тесных культурных взаимоотношений казахов с Хивой, Бухарой и Кокандом.

В сочинениях подробно излагаются исторические события, заставившие казахов перекочевать на территории среднеазиатских ханств. В стихах акынов отображается точка зрения простого народа на происходящие события, нередко противоречащая мнению правящей казахской элиты.

Подводя итоги, следует отметить важность произведений акынов и жырау как исторических источников, содержащих богатый фактический материал о взаимоотношениях казахов со среднеазиатскими государствами в XVIII – первой половине XIX века. Произведения акынов и жырау вполне можно использовать как оригинальные источники в исторических исследованиях, так как они имеют объективный характер и описываемые в них события подтверждаются сведениями, которые можно почерпнуть из российских и среднеазиатских источников.

Список литературы

- Аничков В. Қазақ батыры Жанқожа Нұрмұхаммедұлы. Алматы: Терме, 1991. 31 с.
- Әуезов М. Әдебиет тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991. 240 б.
- Бейсембиев Т.К. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX вв. Алматы, 2009. 1263 с.
- Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX в. Алма-Ата: Казахский университет, 1992. 400 с.
- Бес ғасыр жырлайды. XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ акын-жырауларының шығармалары / Құраст. М.Мағауин, М. Байділдаев. Алматы: Жазушы, 1984. Т. 1., 256 б.; Т. 2., 336 б, Т. 3, 352 б.
- Бес ғасыр жырлайды. XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ акын-жырауларының шығармалары / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. Алматы: Жазушы, 1989. Т. 1, 384 б.; Т. 2, 496 б.
- Веселовский Н. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. Текст, перевод и приложения. СПб, 1894. 224 с.
- Досмұхамедұлы Х. Қазақ халық әдебиеті. В кн. Аламан (Составители, предисловие и комментарии Г. Әнес., А. Мектепов, Ш. Каримов). Алматы: Ана тілі, 1991. 176 с.
- Жанқожа батыр // Бабалар сөзі. Тарихи дастандар. Т. 62. Астана: Фолиант, 2010. 376 с.
- Жеті ғасыр жырлайды: XIV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ акын-жырауларының шығармалары. Құраст. Е. Дүйсенбайұлы. Алматы: Жазушы, 2004. 394 с.
- Зар заман: Жыр-толғаулар. Құрастырған С. Даутов. Алматы, 1993. 176 с.
- Кердері Әубәкір Қазағым: Өлең, толғаулар, айтыс-жырлар. Алматы: Жазушы, 1993. 288 с.
- Қожаберген жырау: өлеңдер, толғаулар, дастандар. (Құраст. С. Жұмабаев, Қ. Биғожин). Алматы, 2007. 272 с.
- Қойгелдиев М. Саяси элита және ұлт мүддесі // Егемен Қазақстан, 26 ақпан 1999 ж.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Часть третья: этнографические известия. СПб., 1832. 304 с.
- Мағауин, М. Ғасырлар бедері: әдеби зерттеулер Алматы : Жазушы, 1991. 427 с.
- Мағауин, М. Қобыз сарыны: XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ акын, жыраулары. Алматы: Мектеп, 2007. 192 с.
- Мадуанов С. История казахско-узбекских отношений в XIX-начале XX вв. Туркестан, 1992. 180 с.
- Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII- начале XX вв. Алматы: «Білім», 1995. 275 с.
- Мөңкеұлы Мұрат. Шығармалары: өлеңдер, жырлар, толғаулар, айтыстар/ құрастырған

- Б. Омаров. Алматы: Ана тілі, 2013. - 288 с.
- Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. Алматы: Арыс, 2002. 272 с.
- Песни степей. Антология казахской литературы. М.: Художественная литература. 1940. 588 с.
- Поэты Казахстана (Сборник) /Вступит. статья, сост., биогр. справки и примеч. М.М. Магауина; Ред. стихотвор. пер. Е.М. Винокурова. Л.: Сов. писатель, 1978. 607 с.
- Радлов В.В. Алтын сандық. Алматы: Ана тілі, 1991. 256 с.
- Сейфуллин С. Билер сөздері. // Классикалық зерттеулер. Қазақтың жыраулық мұрасы. Т. 25. Алматы: Әдебиет әлемі, 2014. 425 б.
- Тулибаева Ж.М. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII – первой половине XIX в. Алматы, 2001. 156 с.
- Уалиханов Ш.Ш. Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы. В кн. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 1. Алматы: 2010, 376 с.
- Шалекенов М.У. Взаимоотношения народов Приаралья в XVIII-XIX вв. Алматы, 1995. 168 с.
- Шалекенов У.Х., Шалекенов М.У. История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII-XX вв. Алматы: Қазақ университеті, 2003. 315 с.
- Tulibayeva Zh.M The Qazaqs and the Central Asian Principalities in the 18th and the First Half of the 19th Centuries / Oriente Moderno. 2016. 96 (1): 25–45.

References

- Anichkov V. Kazakh batyry Zhanqozha Nurmuhameduli. [Kazakh's batyr Zhanqozha Nurmuhameduli] Almaty: Terme. 1991. - 31 p. [In Kazakh]
- Auezov M. Adebiet tarihi. [History of Literature] Almaty: Ana tili. 1991. 240 p. [In Kazakh]
- Beisembiev T.K. (2009). Kokandskaya istoriografiya. Issledovanie po istochnikovedeniyu Sredney Azii XVIII-XIX vv. [Kokand historiography. A study on the source study of Central Asia in the 18th and 19th centuries]. Almaty, 2009 1263 p. [In Russian]
- Bekmahanov E. Qazaqstan v 20-40 godi XIX veka. [Kazakhstan in the 20-40 years of XIX century] Alma-Ata: Qazakhskij universitet, 1992. 400p. [In Russian]
- Bes gasir zhirlaidi. XV gazirdan XX gasirding bas kezine deingi Qazaq aqin-zhiraularining shigarmalary [Poetry of Five Centuries. The Compositions of Kazakh poets and zhyraus XV-XX centuries] Kurastirgan Mag'auin M., Baidyldayev M. Almaty: "Zhazuchy", 1989. V.1., 256 p.; V.2., 336 p. V.3, 352 p. [In Kazakh]
- Bes gasir zhirlaydi. XV gasirdan XX gasirding bas kezine deingi Kazakh akyn-zhiraularining shigarmalary [Poetry of Five Centuries. The Compositions of Kazakh poets and zhyraus XV-XX centuries]. Kurastyrgan: Magauin M., Baidyldayev M. Almaty: Zhazuchy. 1989. V. 2, 384 p., V.2, 496 p. [In Kazakh]
- Veselovskii N. Kyrgyzskij rasskaz o russkih zavoevaniyah v Turkestanskom krae [Kirghiz story about Russian conquests in the Turkestan region]. Tekst, perevod i prilozhenie. SPb, 1894. 224 p. [In Russian]
- Dosmuhameduly H. (1991) Kazakh khaliq a'debiety [Kazakh folk literature]. // Alaman (Kurastirgan:, algisoz zha'ne kommentarii Anes G., Mektep A., Karimov Sh.). Almaty, 1991. 176 p. [In Kazakh]
- Zhankozha batyr. Babalar sozy. Tarihiy dastandar. V. 62. Astana: Foliyant, 2010. 376 p. [In Kazakh].
- Zheti gasir zhirlaydy. XIV gasirdan XX gasirding bas kezine deyingy Kazakh aqyn-zhiraularinynyng shygarmalary [Poetry of Seven Centuries. The Compositions of Kazakh poets and zhyraus XV-XX centuries] Kurastyrgan: E. Duisenbayuly. Almaty, 2004. 394 p. [In Kazakh]
- Zar zaman. Zhyr-tolgaular [Mournful poetry: verses]. Kurastirgan: S. Dautov. Almaty: Zhalyn. 1993. 176 p. [In Kazakh]
- Kerdery Aubakir. Kazakhym: Olen', tolgaular, aitys-zhyrlar [My Kazakh: verses, zhyres]. Almaty: Zhazushy, 1993. 288 p. [In Kazakh]
- Kozhabergen zhyrau. O'lender, tolg'aular, dastandar [Kozhabergen zhyrau. Verses, poems]. Kurastyrgan: S. Zhumabayev, Kh. Bigozhyn. Almaty, 2007. 272 p. [In Kazakh]
- Koygeldiyev M. Sayasy elita zha'ne ult mu'ddesy [The political elite and the national interest]. Egemen Khazakhstan, 1999. February 26. [In Kazakh]
- Levshyn A.Y. Opysanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kaisatskih ord i steppei. [Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. 1832. Part 3, 304 p. [In Russian]

- Magauin M. G'asyrlar bederi': adeby zertteuler [Traces of centuries: literary researches]. Almaty: "Zhazushy", 1991. 427 p. [In Kazakh]
- Magauin M. Qobys saryny: XV-XVIII gasyrlarda zhasagan qazaq aqyn, zhyraulary [Kobyz tunes: Kazakh poets, zhyraus of XV-XVIII centuries]. Almaty: Mektep, 2007. -192 p. [In Kazakh]
- Mo'ngkeuly Murat. Shygarmalary: olen'der, zhyrlar, tolgaular, aitystar [Compositions: poetry, zhyres]. Qurastirgan: B.Omarov. Almaty, 2013. 288 p. [In Kazakh]
- Muqanov S. Qazaqtyng XVIII-XIX gasyrdagy adebiyetining tarihinan ocherkter [Essays on the history of XVIII-XIX centuries' Kazakh literature]. Almaty: Arys, 2002. 272 p. [In Kazakh]
- Pesni stepi. Antologiya qazaqsloi literatury [Song of the Steppes: Anthology of Kazakh literature]. Moscow, 1940. 588 p. [In Russian]
- Poety Kazahstana. [Poets Of Kazakhstan]. (Sbornyk). Vstupit. statya, sost., biograf. spravki i primech. M.Magauina; Red. stihot. per. E.M. Vinokurova. Leningrad, 1978. 607 p. [In Russian]
- Radlov V.V. Altyn sandyq [Gold trunk]. Almaty: Ana tili. 1991. 256 p.
- Seifullin S. Biler sozdery. [Biys' sayings] Klassikal'nyy zertteuler. V.25. Almaty: A'debiyet a'lemy, 2017. 425 p. [In Kazakh]
- Tulibayeva Zh.M. Kazakhstan i Buharskoe khanstvo v XVIII – pervoi polovine XIX v. [Kazakhstan and Bukhara Khanate in the 18th – the first half of the 19th centuries] Almaty, 2001. 156 p.
- Ualihanov Sh.Sh. Kazakh xalyk poeziyasining turlery tyrali [On the forms of folk poetry]. Kop tomliq shagarmalar zhinagi. V.1. Almaty, 2010. 376 p. [In Kazakh]
- Shalekenov M.U. (1995). Vzaimootnosheniya narodov Priaral'ya v XVIII-XIX vv. [Relationships of peoples of Aral Sea region in the 18th – the 19th centuries] Almaty, 1995. 168 p.
- Shalekenov U.H., Shalekenov M.U. (2003). Istoriya i etnologiya narodov Amudar'i i Syrdar'i v XVIII-XX vv. [The history and ethnology of peoples of Amu Darya and Syr Darya in the 18th – the 20th centuries] Almaty, 2003. 315 p.
- Tulibayeva Zh. M. The Qazaqs and the Central Asian Principalities in the 18th and the First Half of the 19th Centuries // Oriente Moderno. 2016, 96(1): 25-45.

FTAMP 03.61.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_39

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ-И РАШИДИНДЕ»

Мақсұтова Альбина Әбенқызы^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент
E-mail: albina_kzt83@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақаланың мақсаты «Тарих-и Рашиди» шығармасындағы Жошы Ұлысы тарихына қатысты мәліметтерді талдау болып табылады. Зерттеудің басты дерегі 1990 жылдары жүзеге асырылған және 2010-шы жылдары түзетіп, өңделген шығарманың аударылған нұсқасы. Деректі талдау нәтижесінде автор Алтын Орданың тарихына қатысты 5 түрлі тезистерді әзірледі. Біріншісі Алтын орданың көшпелі халқына қатысты тезис. «Тарихи-Рашиди» еңбегіне сәйкес оларды өзбектер деп атаған. Біздің пайымдауымызша, сол өзбектер алтын ордалық татарлардың өзі. Екінші тезис Мұхаммад Шайбанимен бірге көшіп келген алтынордалық көшпенділердің санына қатысты. Біздің пайымдауымызша, Мұхаммад Шайбани әскерлерінің 50-60 % моғолдар құраған, ал алтынордалық көшпенділер шамамен 20 мың әскерлер болған. Үшінші тезис моғолдардың Доғлат тайпасының және қазақтардың Дулат тайпасының ұқсастығына қатысты. Біздің пайымдауымызша, қазақ Дулаттары моғол Доғлаттарының ұрпақтары болып табылады. Төртінші тезис Жошы ұрпағы Бурудж оғланға қатысты. Ол 1472-1473 жылдары Қара-Тоқайда моғол ханының қолынан қаза тапқан. «Тарих-и Рашиди» шығарма сында ол Абұлхайыр ханның ұлы деп сипатталған. Мақала авторларының

пайымдауынша, сол Бурудж оғланды расымен де Жошы Ұлысының шығыс бөлігінде билікке таласқан Шайх-Хайдармен теңестіруге болады. Бесінші тезис қазақтардың санына қатысты.

Кілт сөздер: Жошы Ұлысы, өзбектер, моғолдар, Тарих-и Рашиди, Мұхаммед Мырза Дулат, Абылхайыр-хан, Алтын Орда.

МРНТИ 03.61.91

ИСТОРИИ УЛУСА ДЖУЧИ В «ТАРИХ-И РАШИДИ» М.Х. ДУЛАТИ

МаксUTOва Альбина Абеновна^{1*}

¹Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: albina_kzt83@mail.ru

Аннотация. Целью данной статьи является изучение сведений из Тарихи Рашиди касательно истории Золотой орды. Главным материалом исследования стал полный перевод Тарихи Рашиди, осуществленный в 1990-х и отрецензированный в 2010-х годах. В результате анализа данных Тарихи Рашиди авторы выдвинули 5 разных тезисов касательно истории Золотой орды. Первый тезис касается кочевого населения Золотой орды. Согласно Тарихи Рашиди их называли узбеками. По нашему мнению, данные узбеки это и есть золотоордынские татары. Второй тезис касается численности золотоордынских кочевников, которые переселились вместе с Мухаммедом Шейбани. По нашему мнению, 50-60 % войска Мухаммеда Шейбани составляли могулы, а золотоордынских кочевников было около 20 тысяч воинов. Третий тезис касается вопроса о тождестве могульского племени Дулгат и казахского племени Дулат. По нашему мнению, казахские Дулаты являются потомками могулистанских Дулгатов. Четвертый тезис касается джучида Бурудж оглана. Он погиб в Кара-тукае в 1472-1473 годах от рук могульского хана. В Тарихи Рашиди он назван сыном Абулхаир-хана. По мнению авторов статьи, данного Бурудж оглана можно отождествить с Шайх-Хайдаром, который действительно боролся за власть в восточной части Улуса Джучи. Пятый тезис касается численности казахов.

Ключевые слова: Улус Джучи, узбеки, могулы, Тарих-и Рашиди, Мухаммед Мирза Дулгат, Абулхаир-хан, Золотая орда.

IRSTI 03.61.91

HISTORY OF ULUS JOCHI THE “TARIKH-I RASHIDI” BY M.KH. DULATI

Maxutova Albina Abenovna^{1*}

¹L.N. Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: albina_kzt83@mail.ru

Abstract. The objective of this article is to study information from Tarikhi Rashidi regarding the history of the Golden Horde. The main research material of the study was the complete translation of Tarikhi Rashidi, carried out in the 1990s. The authors put forward 5 different theses regarding the history of the Golden Horde. The first thesis concerns the nomadic population of the Golden Horde. According to Tarikhi Rashidi, they were called Uzbeks. In our opinion, these Uzbeks were the Golden Horde Tatars. The second thesis concerns the structure of army of Mohammed Sheibani. In our opinion, 50-60% of the troops of Muhammad Sheibani were moguls, and there were about 20 thousand soldiers of the Golden Horde nomads. The third thesis concerns the relation of the Mogul tribe Duglat and the Kazakh tribe Dulat. In our opinion, the Kazakh Dulats are the descendants of the Mogulistan Duglats. The fourth

thesis concerns the origin of Buruj oylan. He was known as the son of Abulkhair Khan. Buruj oylan can be identified with Shaikh-Haydar, who really fought for power in the eastern part of the Ulus Jochi. The fifth thesis concerns the number of Kazakhs.

Key words: Ulus Jochi, Uzbeks, Moguls, Tarikh-i Rashidi, Muhammad Mirza Duglat, Abulkhair Khan, Golden Horde.

Кіріспе. Мақаланың кіріспесінде зерттеудің жалпы тақырыбы, жоспарланған жұмыстың мақсаты мен міндеттері, теориялық және тәжірибелік маңыздылығы, зерттелетін тақырып бойынша аса әйгілі және беделді жарияланымдар келтіріледі, шешілмеген мәселелер белгіленді. Қолжазбаның осы бөлімі тәуелсіз мәтінге айналуға.

«Тарих-и Рашиди» XVI ғасырда жазылған. Бұл шығарманың авторы Мырза Мұхаммад Хайдар (1449-1551), ол моғол тайпасы Доғлаттың (қазіргі дулат – М.А.) ұрпағы. Мырза Мұхаммад Хайдар Моғолстанның басқарушы элитасына қарасты тұлға еді. Оның ұрпақтары 1346 жылдан бастап Моғолстанда басты тайпаның өкілдері еді. Олардан бұл мемлекеттің беклярибектері сайланатын.

Доғлат тайпасының өкілдеріне көптеген артықшылықтар берілген еді. Олар сондай-ақ Шағатай дәуірінен бастап Маңлай Сүбе ұлысының мұрагерлік билеушілері және кейіннен шығыс Түркістанның бір бөлігінің билеушілері болды. Сондай-ақ, «Тарихи Рашиди»-ден басқа Мырза Мұхаммед Хайдар «Джахан Наме» атты үлкен поэма жазды, онда, өкінішке орай, түпнұсқалық сипаттағы тарихи мәліметтер жоқтың қасы.

Тарихи Рашидиді мамандар арасында кеңінен танымал. Бірақ сонымен бірге, осыған қарамастан, «Тарихи Рашидидің» мәліметтері егжей-тегжейлі зерттеу нысанына айналмады. 1969 жылы «Тарих-и Рашидидің» белгілі бір бөліктерінің аудармасына берілген алғы сөзде В.П. Юдин бұл дереккөздің аймақ тарихы үшін маңыздылығын атап өтті.

Бұл дереккөздің маңыздылығын басқа зерттеушілер де атап өтті. Атап айтқанда, В. Рахманов былай деп жазды: «Бұл шығарманың кең аймақ тарихының дереккөзі ретіндегі айрықша маңыздылығына қарамастан - ондағы материалдар осыған дейін жүгінген зерттеушілер көрсеткендей, әлі толық пайдаланылған жоқ» (Тарих-и Рашиди, 2016:5).

Бұл еңбектің аудармашылары (Урунбаев А., Джалилова Р.П., Эпифанова Л.М.) атап өткендей: «Бұл Өзбекстан, Қазақстан, Шығыс Түркістан (қазіргі ҚХР, Синцзян) және ішінара Ауғанстан, Тибет, Үндістан халықтарының өткенін зерттеудегі бірегей маңызды бастапқы дереккөз; онда өзбектер, қазақтар, қырғыздар, ойраттар (қалмақтар) мен ұйғырлар тарихына қатысты әр түрлі және түпнұсқа материалдар бар, олардың орта ғасырлардағы қатынастарына жарық түсірді» (Тарих-и Рашиди, 2016:8).

Мажму ат-Таварихпен бірге (Сабитов, 2017:519) Тарихи Рашиди – моғолдар тарихының негізгі бастапқы дереккөздерінің бірі.

Бұл туындының алғашқы аудармасы XIX ғасырдың ортасында жүзеге асырылды. В. Эрскин XV-XVI ғасырлардағы Шығыс Түркістан мен Орта Азия тарихын зерттей отырып, «Тарихи Рашидидің» үзінділерін келтірді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. XVI ғасырда жазылған Мырза Мұхаммед Хайдар Дұғлатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасы материалдары пайдаланылды. Зерттеудің негізгі әдісі – Жошы Ұлысы тарихының кейбір мәселелерін қозғайтын эпизодтарға қатысты дереккөзге ішкі сын пікірлер. Мақалада біз осы дереккөзден үзінділер беріп, оларға ғылыми түсініктер беріп, көрсетеміз. Бұл ақпарат әртүрлі тарихшылардың кейбір тезистерін қалай растайды немесе жоққа шығаратындығын көрсетеміз.

Талқылау. Бұл шығарманың негізгі бөліктерін орыс тіліне алғашқы болып 1864 жылы аударған В.В. Веляминов-Зернов еді (Вельяминов-Зернов, 1864). Одан кейін «Тарихи Рашидидің» мәліметтерін А.Н. Куропаткин (Куропаткин, 1879) және В.И. Масальский (Масальский, 1913) қолданған.

1895 жылы шығыстанушылар Н. Элиас пен Д. Росс бұл дереккөзді ағылшын тіліне толық аударды (Elias, Ross, 1895). Бұл аударма кейінірек бірнеше рет қайта басылып шығарылды. Осы аударма шыққаннан кейін В.В. Бартольд «Тарихи Рашидидің» «XVI ғасырдағы мұсылман тарихи әдебиетінің ең қызықты ескерткіші» деп атаған (Бартольд, 1897:215-226).

1899 жылы Ф.Х. Скрин және Е.Д. Росс моғолдар мен Моғолстан тарихына қатысты деректерді «Тарихи Рашидиден» пайдаланды.

Одан кейін «Тарихи Рашидиді» тарихи дерек көзі ретінде зерттеу қарқынды болған жоқ. 1935 жылы Тарихи Рашидидің жеке бөліктерінің аудармалары жарық көрді (Асфендияров, 1935). 1937 жылы Ахмед-Заки Валиди Тоған бұл дереккөзге деген көзқарасын білдірді (Ahmet-Zeki Validi, 1937:985-989).

Х.М. Эллиот Үндістан тарихын қалпына келтіре отырып, «Тарихи Рашидиді» өзінің зерттеулерін жүргізген кезде белсенді қолданды.

Өзбек КСР-да Мырза Мұхаммед Хайдар Дұғлатидің шығармашылығы зерттелді. Осы дереккөзді зерттеген белсенді ғалымдар арасында Б.А. Ахмедов пен Р.Г. Мукминова (Мукминова, 1954:136-137) бар.

Сондай-ақ, «Тарихи Рашиди» Өзбек КСР тарихын және Өзбекстанның академиялық тарихының басқа кейінгі нұсқаларын жазу үшін пайдаланылды (История Узбекской ССР, 1967:620).

Қырғыз КСР-да бұл еңбек тарихи еңбектерде де белсенді қолданылды. С.М. Абрамзон және К.И. Петров (Петров, 1961) өз монографияларында «Тарих-и Рашидиден» алынған мәліметтерді пайдаланды. Сондай-ақ «Тарих-и Рашидиден» алынған мәліметтер Қырғыз КСР-нің академиялық тарихына енді. Аталған мәліметтер «XIV екінші жартысы – XVI ғасырдың басындағы Тянь-Шаньдағы феодалдық бытыраңқылық» тарауын жазу кезінде белсенді қолданылды.

Сонымен қатар, бұл дереккөздің түрікмендер мен ұйғырлар тарихы үшін маңыздылығын атап өткен жөн (Материалы по истории Туркмении, 1938).

Кеңестік дәуірде қызмет еткен Орта Азия тарихын зерттеуші П.П. Иванов «Тарихи Рашидидің» бірегейлігін және оның осы аймақ тарихын түсінудегі асқан маңыздылығын мойындады (Иванов, 1958).

1941 жылы В.Л. Вяткин «Тарихи Рашидидің» деректерін пайдаланған Қазақстан тарихына қатысты монографиясы жарық көрді (Вяткин, 1941).

Кейіннен бұл дерек көзі барлық академиялық басылымдарда кеңінен қолданылды. Осындайда, Қазақ КСР-да Мырза Мұхаммед Хайдар Дұғлатидің өмірбаянын зерттеуге баса назар аударылды. Атап айтқанда, Әлкей Марғұлан оны тұңғыш қазақ тарихшысы деп «жариялады» (Margulan, 1941:78-87). Сондай-ақ, оның өмірбаянын Н.Н. Мингулов та зерттеген (Мингулов, 1965:190-203). Сондай-ақ, С.К. Ибрагимов та өзінің тарихи еңбектерін жазғанда «Тарихи Рашидиді» белсенді қолданды. В.П. Юдин «Тарихи Рашидиді» моғолдардың ру-тайпалық құрамын қалпына келтіру үшін пайдаланды (Юдин, 1965: 52-65). 1969 жылы Қазақстанда XV-XVIII ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихы туралы материалдар жарияланды (Ибрагимов, Мингулов, 1969:185-231).

Бұл жинақта «Тарихи Рашидидің» үзінділеріне қатысты әзірленген пікірлер мен аудармалар жарияланған. Атап айтқанда, аударманың алғысөзін В.П. Юдин, алғашқы дафтардан алынған үзінді материалдарды К.А. Пищулина, екінші дафтардан алынған материалдарды Н.Н. Мингулов аударды (Ибрагимов, Мингулов, 1969:191-231).

Қазақ хандықтарының тарихы туралы материалдар шыққаннан кейін бұл дереккөзге деген қызығушылық артты. Атап айтқанда, 1970-80 жылдары «Тарихи Рашидидің» үзінділерін аудару негізінде О.Ф. Акимущин қазақтар мен өзбектердің моғолдармен қатынасы туралы (Акимущин, 1970:233-248) және шағатайлықтар хронологиясы туралы (Акимущин, 1984:156-164) мақалалары, Т.И. Сұлтановтың Қазақ хандығының пайда болғандығы (Сұлтанов, 1971:54-57) және ескерткіштің әдеби тарихы (Сыздыкова, Кадырбаев, 2017:71-77), Н.Н. Тумановичтің «Тарихи Рашидидің» деректері бойынша қырғыздар туралы (Туманович, 1973:60-98), сондай-ақ К.А. Пищулинаның XIV-XVI ғасырлардағы Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның аумағы туралы монографиясы (Пищулина, 1981:96-123) және оның қазақ билеушілерінің шибанидтермен және моғол шағатайларымен байланысы туралы мақаласы жарық көрді (Пищулина, 1977:289). «Тарих-и Рашидиден» алынған мәліметтердің С.Г. Кляшторный, Т.И. Сұлтановтың (Сұлтанов, 1982:132) және Б.А. Ахмедовтың (Ахмедов, 1985:39-42) монографияларда қолдану туралы жеке атап өту керек.

1988 жылы өзбек шығыстанушылары Р.П. Джалилова және Л.М. Елифанова «Тарих-и Рашидидің» 12 тараулардың бөлімдерінің орыс тіліндегі аудармасын жариялады (Материалы по истории туркмен, 1938: 612). Кейіннен Р.П. Джалилова және Л.М. Елифанова, А.Урунбаевпен бірге бүкіл «Тарих-и Рашидиді» толығымен аударып, оны 1996 жылы басып шығарды (Тарих-и Рашиди, 1996:727). 1999 жылы еңбек Алматы қаласында қайта басып шығарылды (Тарих-и Рашиди, 1999:651). 2016 жылы Ташкентте ол

тағы да басып шығарылды (Тарих-и Рашиди. Ташкент, 2016:784).

1997 жылы Т.И. Сұлтанов осы дереккөз аудармасының сапасы туралы оң пікір айтты (Султанов, 1997:171-175). Сондай-ақ 1998 жылы Бішкекте қырғыздардың тарихына қатысты «Тарихи Рашидидің» үзінділерді жариялады (Хрестоматия, 1996:100-115). 2001 жылы В.П. Юдин «Тарих-и Рашиди» тұжырымдамасы туралы мақала жариялады (Юдин, 2001:384). Сондай-ақ, 2001 жылы М.Қ. Әбусейтова және Ю.Г. Баранова «Тарихи Рашиди» туралы очерк жариялады (Абусейтова, Баранова, 2001:98-106).

Олардан басқа, М.А. Калискованың (Калискова, 2010), И. Жеменейдің (Жеменей, 2007), С. Жолдасбайұлының (Жолдасбайұлы, 1999), К.Б. Албанидің (Албани, 2000), Ж.С. Сыздықова, А.Ш. Қадырбаевтың (Сыздықова, Қадырбаев, 2017:71-77), Б.Е. Көмеков, Б. Кәрібаевтың (Көмеков, Кәрібаев, 2005:95), сондай-ақ Ә. Дербісәлінің (Дербісәліев, 1999:159; 2018:260) мақалаларын атап өтуге болады.

Тарихнамалық зерттеулердің көптігіне қарамастан, «Тарихи Рашидидің» Жошы Ұлысының тарихының қайнар көзі ретінде қарастыруға арналған еңбектердің өте аз екендігін атап өткеніміз жөн. Төменде біз «Тарих-и Рашидидің» Жошы Ұлысының тарихына қатысты мәліметтерінің ғылыми құндылығы туралы мәселені талдауға тырысамыз.

Нәтижелер. Бұл мақаладағы негізгі зерттеу материалы – бірнеше рет әлемнің түрлі тілдеріне аударылған Мұхаммед Мырза Хайдар Дұғлаттың еңбегі.

Төменде Жошы ұлысы тарихының жекелеген аспектілерін түсіну үшін пайдалы болуы мүмкін «Тарихи Рашидиден» алынған мәліметтердің 5 тобын белгілейміз.

1. «Өзбек» және «Татар» терминдерінің арақатынасы.

Айтар болсақ, «татарлар» термині «Тарихи Рашидиде» бір-ақ рет айтылған. Берілген үзіндінің мәтіні: *б8-тарау*. «Та'рих-и Джахангушайдан» («әлемді жаулап алушының тарихы») алынған, диван басқарушысы ходжа Атамалик' Ала-аддин Мухаммад Джувайни, «Алла оны кешірімімен жауып тастасын», ол Моғолстанды суреттеп, былай деп жазады: «Та'рих-и джахангушайда» татарлардың алғашқы тұрғылықты жері [айатта айтылғандай]». Бұдан әрі моңғолдардың тұратын жерлері туралы айтылады.

Бастапқыда автор «Татар» термині оныкі емес екенін түсіндіреді және ол оны «айатта айтылған» деп жазады. Сондай-ақ, бірнеше тармақты атап өткен жөн. Мырза Мұхаммед Хайдар «Татар» терминін жеке өзі айтқан жоқ. Ол оны қолданған Джувайнидің жазбасына оралады. Бұдан әрі «татарлар» терминін «Моғол» («Моғолстан тұрғыны») этнониміне теңестіреді. Одан әрі Моғолстан Шыңғыс хан мен моңғолдар шыққан жерге ұқсас, бұл тарихи Моңғолия мен Моғолстанның орналасқан жері туралы қазіргі білім тұрғысынан дұрыс емес.

Сондай-ақ, ол «татарлар» терминінің орнына Жошы ұлысының көшпенді халқына сілтеме жасау үшін «өзбек» терминін қолданатынын атап өткен жөн. Бұл әсіресе 112 тараудың келесі үзіндісінен көрінеді: «бұл орындар Кафа мен Қырымның өзбек сұлтандарынан шыққан Қасым Хусейн сұлтанға икт ретінде тиесілі болды» (Тарих-и Рашиди, 2016:663). Яғни, кейбір «өзбектер» Қырымда және Каффеде тұрды, дегенмен олар туралы басқа дереккөздерде ақпарат жоқ.

Жиырма төртінші тарауда Мұхаммед Хайдар Дұғлати Алтын Орда ханы Орыстың «өзбек» болғанын айтады: «бұл жерде Токтамыш ұғлан жоғары жаққа (Сахибқиранға) келеді, ол Орыс хан өзбектен қорқып, үміт бетін бейбітшілік панасының табалдырығына бұрды [Сахибқиран]» (Тарих-и Рашиди, 2016:93).

Бұдан әрі өзбектер елі туралы айтылады: «басқа топ – калучтар, булгачтар және басқа да тайпалар – Әбілхайырға Өзбекстанға кетті». Бұл үзіндіде жекелеген моғол тайпаларының Жошы ұлысына, атап айтқанда Алтын Орда ханы Әбілхайырға кеткені айтылған, бұл Жошы Ұлысы мен Моғолстан тайпаларының белгілі бір ұтқырлығы туралы айтады, олардың арасындағы этникалық айырмашылықтар соншалықты маңызды емес еді.

Айта кету керек, алпыс сегізінші тарауда автор Моғолстанның шекараларын сипаттаған кезде, ол Іле, Еміл, Ертіс, Шолақ, Нарын сияқты өзендер туралы айтады. Сондай-ақ, ол өзбектер мен моңғолдар арасындағы шекара Балқаш көлі (Көкше теңіз) болғанын айтады.

Сондай-ақ, сол тарауда автор өзбектердің иелігінде Атил өзендері ағып жатқанын («өзбектер арасында ол Еділ деп аталады») және ол Кулзумға (Каспий теңізі) құяды, бұл Тарихи Рашиди мәтініндегі өзбектер «Алтын Орда татарларына» ұқсас екенін тағы бір рет растайды.

Сондай-ақ автор былай деп жазды: «өзбектердің ұлысы Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін тәртіпсіздікке келді, онда үлкен келіспеушіліктер пайда болды және [адамдардың] көпшілігі Керей хан мен Жәнібек ханға кетті, сондықтан олардың саны екі жүз мың адамға жетіп, оларды «өзбек қазақтары» деп атай бастады. Қазақ сұлтандарының билігі 870 (1465–1466) жылдан басталды, ал оны тек Алла жақсы біледі, және 940 (1533-1534) жылға дейін қазақтар Өзбекстанның көп бөлігіне толық билік жүргізді».

Бұл үзінді Жошы Ұлысының шығыс бөлігінің тарихын 15 ғасырдың екінші жартысы мен 16 ғасырдың бірінші үштен бірінде түсіну үшін өте маңызды. Автордың өзі ғасырдың басында дүниеге келгенін есте ұстаған жөн, сондықтан оның 16 ғасырдың екінші жартысындағы оқиғалар туралы айғақтарын сыни тұрғыдан қабылдау керек. Қазақ хандығының пайда болуының 1465-1466 жылдармен уақытынан бұрын Т.И. Сұлтановпен сынға түскен, ол осы үзіндідегі басты маркерді «Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін» деп белгілеуге болады деп есептеген.

Автор хронологиялық тұрғыдан осы дәуірден алыс болғандықтан, оның мәтінінде өз күніне күмән келтірген сөздері («Алла жақсы біледі») деген, Т.И. Сұлтановтың дәлелдері үлкен ғылыми салмаққа ие болуы мүмкін. Бұл ретте 200 мың өзбек-қазақтардың саны сенімді. Сондай-ақ 1533-1534 жылдарды көрсететіні қызықты, бұл күн автордың ойынша қазақтардың құдіретінің соңғы шыңын білдіреді. Осы жылдардан кейін Қазақ хандығы оның жекелеген бөліктері Ноғай ордасына бағынған кезде іс жүзінде ыдырады. Орта Азия Шайбанидтері немесе моғол билеушілері биледі.

Айта кету керек, ғылыми дәстүр бойынша өзбектер Жошы Ұлысының шығыс бөлігінің ғана халқы болып саналады, бұл дереккөздер тұрғысынан, оның ішінде Тарихи Рашидидің авторы тұрғысынан мүлдем дұрыс емес.

В.П. Юдин жазғандай: «Шығыс Дашты-Қыпшақ көшпенділері ғана емес, батыс және Шығыс Дашты-Қыпшақ халқы өзбектер деп аталды. Соңғы пікір Қазақстан мен Орта Азия тарихшылары арасында кең таралған, бірақ шындыққа жанаспайды». Яғни, Тарихи Рашидидегі өзбектер туралы ақпарат «Алтын Орда татарлары» туралы ақпарат болып табылады, өйткені Орта Азия авторлары өзбектер терминін «Алтын Орда татарлары» деп атады. Осыған байланысты шейбанид ханзадасы Мұхаммед Шейбанимен бірге Орта Азияға қоныс аударған өзбектердің («Алтын Орда татарлары») саны туралы мәселе өте маңызды болып отыр.

2. Өзбектердің («Алтын Орда татарлары») Жошы ұлысынан («Алтын Орда») Орта Азияға қоныс аударуы.

Тарихнамада Мұхаммед Шейбанимен бірге Орта Азияға кеткен өзбектердің саны туралы пікірталастар өте күшті болды. Мысалы, қазақстандық шығыстану классигі К.А. Пищулина олардың саны жоғары емес деп есептеді. Шығыстану саласының тағы бір корифейі Т.И. Сұлтанов Орта Азияға қоныс аударған өзбектердің саны 40-тан 60 мыңға дейін жауынгер болған деп есептейді, ал егер олардың қоныс аударуы отбасылармен болған деп есептесек, Орта Азияға Мұхаммед Шейбанимен бірге кеткен өзбектердің саны 240-тан 360 мыңға дейін адам ауқымында жатты (Сұлтанов, 1982:132). Ж.М. Сабитов ол Мұхаммед Шейбанидің өзбектерінің саны 10 мың жауынгерге (немесе 50 мың адамға) тең деп есептеді есептеді (Сабитов, 2015:1160).

Осылайша, Жошы ұлысынан Орта Азияға кеткен өзбектердің саны туралы екі көзқарас қалыптасты. Біздің ойымызша, екі бағалау да дәл емес. Бұл мәселеде Тарихи Рашидидің мәліметтері көп көмектеседі. Сонымен, тараулардың бірінде былай делінген: «Шахибек хан Бұхара мен Самарқандты алып, оның әскері екі жүз-үш жүз [адамнан] елу мыңға, тіпті алпыс мыңға дейін жетті ...Шахибек хан ханды тұтқынға алып, босатты. Ол мүмкіндігінше хан әскерлерінен қанша адам бөлді, ал оның өзбек әскеріне отыз мың моғол қосылды».

Бұдан әрі тағы бір үзіндіде былай делінген: «Шахибек хан әкесінің достары мен жақындарының бірі эмир Джан Вафаға құпия түрде, яғни ол жаулап алуды жүзеге асырғанға дейін Хорезмнен ешқандай жолмен оралмайтынын және қоршаудың ұзаққа созылатынын анық екенін жеткізген. Бүгінгі таңда өзбектердің арасында отыз мыңға жуық моғол бар екенін айтқан».

Бұл жерде Тарихи Рашидидің талдауы бойынша Мұхаммед Шейбанидің 50-ден 60%-ға дейін әскерлері өзбектер емес, моғолдар болғанын көреміз. Сонымен бірге өзбектер Мұхаммед Шейбани әскерлерінің құрамындағы екінші топ болды.

Мұхаммед Шейбани қайтыс болғаннан кейін моғолдар шейбанидтерден бөлініп

кетті. Алпыс жетінші тарауда айтылғандай, өзбек сұлтандарының 1511-1512 жылдары тек 20 мың әскері қалды, ал шейбанидтер басшысы Сүйініш-ходжа-ханда барлығы 7 мың жауынгер болды (Тарихи Рашиди, 2016:663).

Осылайша, Мұхаммед Шейбанимен 240-360 мыңға жуық Алтын Орда көшпелілері Орта Азияға кетті деген тезис дұрыс емес деп айтуға болады. Бұл тезис дереккөздерге, оның ішінде Тарихи Рашидидің мәліметтеріне қайшы келеді.

3. Дуглат моғол тайпасы мен Дулат қазақ тайпасының ұқсастығы немесе айырмашылығы.

Мұхаммед Мырза Хайдар Дуглат моңғол Дуглат тайпасынан шыққан. Бұл тайпаның ата-бабалары Шағатай ұлысында болған және Маңлай Сүбе елді мекеніне ие болған.

Қазақстандық тарихнамада Дуглат тайпасының бір бөлігі Дулат атымен белгілі қазақтар арасында қалды деген пікір кең таралған. Осы көзқарастың пайдасына лингвистикалық дәлелдер келтірілген (атаулар ұқсас). Сондай-ақ, мұндағы маңызды дәлелдердің бірі-екі тайпа да жақын географиялық жерлерде, бұрынғы Моғолстанның аумағында өмір сүрген.

Бұл ретте осы тұжырымдаманың бір кемшілігін атап өткен жөн. Мұхаммед Мырза Хайдар Дуглат әртүрлі моңғол тайпаларының өзбектер мен ойраттарға ауысуы туралы жиі жазады, ал өзі байырғы кезеңдерді сипаттайды. Сонымен бірге ол Дуглат тайпасы қазақтарда бар деп ешқашан жазған емес. Егер ол өз тайпасы туралы мұндай ақпарат бермесе, бұл дерек алаңдатады. Біздің ойымызша, бұл оқиға қалыпты түсініктеме береді.

Дуглаттар мен дулаттардың жеке басы туралы консенсусқа жалғыз қарсылық-бұл тайпаларды «аттас» деп санайтын Ж.М. Сабитовтың ұстанымы. Сондай-ақ, ол Дулаттар Алтын Ордадағы Үйсін тайпасының бір бөлігі деп санайды, шежіре бойынша аты аңызға айналған Майқы биден бастау алады, оны әдетте Шыңғыс ханның замандасы, Жошы мен Бату руынан шыққан Байқы - Нойон деп атайды, ол Жошы ұлысындағы карачи-бектердің төрт әмірінің бірі болған.

Біздің ойымызша, Дуглаттар мен дулаттар бірдей деген пікір дұрыс. Дуглаттардың қазақтар құрамына ауысуы 15-ші ғасырдың бірінші жартысында емес, Мұхаммед Мырза Хайдар Дуглат қайтыс болғаннан кейін болған, сондықтан оның шежіресінде мұндай ауысу туралы бірде-бір ескерту жоқ. Моғолстанда белгілі болғандай, Дуглаттар уақыт өте келе өз ықпалын жоғалтты, мұны дуглаттардың бір бөлігінің Қазақ хандығына көшуімен түсіндіруге болады. Моңғолиядағы дуглаттар санының азаюы олардың қазақ хандығына кетуіне байланысты және олардың ықпалының төмендеуіне әкелді.

4. Әбілхайыр ханның ұлы Бурудж оғлан туралы бірегей мәлімет.

Қырық алтыншы тарауда Әбілхайыр ханның ұлы атанған Джучиде Бурудж оғлан туралы ерекше ескерту бар. Сонымен қатар, Әбілхайыр ханның ұлдарының арасында мұндай атаумен балалар жоқ екенін атап өткеніміз жөн.

Бұл үзіндінің бірегейлігін түсіну үшін біз оны толығымен келтіреміз: «Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін оның адамдары мен ұлдары Әбілхайыр ханның балаларының үлкені болған Бурудж оғланның айналасына жиналды. Керей хан мен Жәнібек хан толық күшке ие болғандықтан, бұл Бурудж оғлан олардан алыстап, Түркістанның [қаласы] шегінде болды.

Бурудж оғлан мүйіздің дыбысын естіп, белгілері бар алты адамды көргенде, ол атқа мініуге ұмтылды, алайда оның жылқысын ахтаци мен күндер ұстап алды, ал әйелдер үйден шығып, Бурудж оғланды ұстап алды. Осы кезде хан келіп, басын кесіп, найзаға отырғызуды бұйырды. Сол жиырма мың өзбектің ішінде аз адам құтқарылды. Хан жеңіске жетіп, лагерінде орналасты, ал келесі күні әскер жиналған кезде, ол оларды қуа бастады. Әбілхайр ханның тірі қалған сұлтандары қашып кетті» (Тарихи Рашиди, 2016:134-135).

Басқа деректерде Әбілхайыр ханның бұл есімді ұлы жоқ болғандықтан, көптеген ғалымдар осы қарама-қайшылыққа әртүрлі түсіндірмелерді қарай бастады. Негізгі нұсқалардың бірі-бұл Бурудж оғлан-ноғайлардың көмегімен басқарған Ядигер ханның ұлы Буреке оғлан деген нұсқа болды. Бір қарама-қайшылық бар, Буреке оғлан басқа дереккөздер бойынша басқа уақытта өлтірілді (оны Мұхаммед Шейбани өлтірді) және басқа уақытта. Осы «Әбілхайыр ханның ұлы» туралы басқа нұсқалар болған жоқ.

Осылайша, Тарихи Рашиди деректері мен Әбілхайыр ханның балалары туралы басқа да деректер арасындағы қайшылық сақталып отыр. Біздің ойымызша, мұнда бәрін түсіндіруге болады, егер Бурудж Әбілхайыр ханның ұлдарының бірінің лақап аты

(лакаб) болса, ол шежірелік кестелерде басқа атпен аталған. Яғни, біздің пікірімізше, егер Тарихи мәнмәтіннен және басқа дереккөздердегі параллельдерден шығатын болсақ, онда әкесі қайтыс болғаннан кейін Жошы Ұлысында билік үшін күрескен Әбілхайыр ханның әйгілі үлкен ұлы Шейх-Хайдар Бурудж оғлан атымен жасырынып жүрген деп болжауға болады.

5. Тарихи Рашиди шығармасындағы қазақтар саны және олардың жойылуы.

Тарихи Рашидидегі қазақтардың саны әр түрлі болды. Басында Жәнібек пен Керейдің Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін оларға келген 200 мың жауынгері бар деп айтылған. Одан әрі Қасым хан тұсында қазақтар саны 1 миллион адамға дейін өсті. Бірақ Қасым хан қайтыс болғаннан кейін қазақтардың саны біртіндеп қысқара бастады, алдымен 400 мыңға дейін, содан кейін 200 мыңға дейін, Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың пікірінше, қазақтар жерде мүлдем қалмады.

Өте қызықтысы зерттеушілердің аз бөлігі ғана бұл тезисті Тарихи Рашиди дерегімен түсіндіруге тырысты. Революцияға дейінгі кейбір авторлар Жәнібек пен Керей қазақтары мен Шығай мен Есім қазақтарының арасында ешқандай байланыс жоқ деп жорамалдаған, өйткені 16 ғасырдың ортасына қарай Тарихи Рашиди деректері бойынша қазақтар мүлде осы аймақ жерінде қалмады. Бірақ мұнда біз осы бастапқы дереккөздің ақпаратын сыни емес қабылдауды көреміз. Басқа зерттеушілер байқаусызда қазақтардың физикалық жойылуы, белгілі бір «ортағасырлық геноцид» туралы мәлімдеді.

Біздің ойымызша, қазақтар санының бір миллионнан нөлге дейін күрт азаюын келесі факторлармен түсіндіруге болады:

5.1. Қазақ атауы, ол кезде басқа да көптеген этникалық терминдер сияқты, ең алдымен, этноним емес, политоним болған. Яғни, егер Алтын Орда көшпендісі ноғай билерінің билігін мойындаса, онда ол ноғай деп аталды. Егер ол азаматтықты өзгертіп, Орыс хан ұрпақтарының боданына айналса, онда ол қазақ немесе өзбек-қазақ деп аталды.

5.2. Осылайша, «қазақтар» санының күрт қысқаруын қазақтардың іс жүзінде жойылуы емес, бұрынғы қазақтар ноғайлар, өзбектер мен моғолдардың бодандығын мойындап, саяси тұрғыдан қазақтар болудан қалған егемендікті жоғалту деп түсіндіруге қажет.

Қорытынды. Жоғарыда біз Жошы Ұлысының тарихы туралы дерек көзі ретінде Тарихи Рашиди құндылығы туралы негізгі тезистерді белгіледік. Олардың ішінде Алтын Орда тарихына жаңаша қарауға мүмкіндік беретін бірегей мәліметтердің төрт тобын бөліп көрсетуге болады.

Жоғарыда біз Жошы Ұлысының тарихы туралы дерек көзі ретінде Тарихи Рашиди құндылығы туралы негізгі тезистерді белгіледік.

Олардың ішінде Алтын Орда тарихына жаңаша қарауға мүмкіндік беретін бірегей мәліметтердің төрт тобын бөліп көрсетуге болады

Мәліметтердің бірінші тобын «Тарих-и Рашидида» келтірілген Алтын орданың басты этносы - өзбектер туралы мәліметтер құрайды. Мәнмәтінге сәйкес өзбектер сөзі орыс, еуропалық және араб дереккөздерінде Алтын орданың көшпелі халқын сипаттау үшін қолданылатын татар этнонимінің және политонимінің синонимдері болып табылады.

Мәліметтердің екінші тобында көшпенділердің Жошы Ұлысынан және Моғолстаннан Орта Азияға көшуі туралы мәліметтер келтірілген. Кеңес үкіметі кезінде Алтын ордадан Орта Азияға 240-360 мың көшпенділердің қоныс аударуы туралы тезис кеңінен таралған еді. Бірақ, «Тарихи Рашидида» келтірілген мәліметтерге сәйкес бұл цифра кемінде екі есе аз болуы тиіс. «Тарихи Рашидидің» мәліметтеріне сәйкес кем дегенде Мұхаммед Шейбани әскерінің жартысын моғолдар құраған.

Сөйтіп, ғылыми айналымға «Тарихи Рашиди» мәліметтерінің енгізілуімен бұрынғы тезис қайта қарастырылуы тиіс еді. Өкінішке орай, «Тарихи Рашидида» моғол доғлаттарының Қазақ хандығының құрамына көшуі туралы мәліметтердің келтірілмегендігін атап өтуіміз керек. Сондықтан бұл мәселе төңірегінде пікірталастар туындауда. Біз жоғарыда осындай мәліметтердің неге «Тарихи Рашидида» жоқ екендігін түсіндіретін идеяны келтірдік.

Бірегей мәліметтердің үшінші тобына Әбілхайыр ханның ұлы Бурудж оғлан туралы мәліметтерді қосамыз. Басқа дереккөздерде генеалогиясы мен аты осындай Жошы әулеті өкілі туралы мәліметтерді біз басқа дерек көздерінде кездестіре алмадық. Сондықтан да аталған бірегей мәліметтер түсіндірілуі тиіс. Біздің пайымдауымызша, Бурудж оғлан дегеніміз Әбілхайыр ханның ұлы Шайх-Хайдар-хан.

Осы мақала шеңберінде сипатталуы қызығушылық тудыратын мәліметтердің төртінші тобын қазақтар саны туралы мәліметтер құрайды, атап айтқанда, саны бір миллион адамды құрайтын халық жер бетінен мүлдем жоғалып кеткен. Жоғарыда біз осындай қарама-қайшылықты шығарма жазылған кезде Қазақ хандығының бөліктері Ноғай ордасының, Моғолстанның және Жошы ұлысының шығыс жағындағы Шибан иелігінің құрамына кіргендігімен түсіндіріп өттік.

Тарихи Рашиди Орта Азияның тарихы бойынша бірегей дереккөзі болып табылады. Шығармада осы аймақтың тарихы туралы көптеген бірегей мәліметтер келтірілген. Алтын Ордаға қатысты айтатын болсақ біз «Тарихи Рашидиден» үзінділер келтірдік, олар Жошы Ұлысының тарихының жекелеген көріністерін жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда «Тарихи Рашиди» бірегей тарихи дереккөзі болып табылады, оны 15-ғасырдың екінші жартысында 16 ғасырдың бірінші жартысында Жошы Ұлысының шығыс бөлігінің тарихын қайта қалпына келтіру үшін пайдалануға болады.

Әдебиеттер тізімі

Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. Алматы. Дайк-Пресс. 426 с.

Акимовский О.Ф. К вопросу о внешнеполитических связях Могольского государства с узбеками и казахами в 30-х гг. XVI 60-х гг. XVII в. // Палестинский сборник. Выпуск 21 (84). Ленинград, 1970. С. 233-248.

Акимовский О.Ф. Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса (линия Туглук-Тимур-хана) // Восточный Туркестан и Средняя Азия: История. Культура. Связи. М., 1984. С. 156-164.

Албани Қ.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати. Алматы, 2000. 215 б.

Асфендияров С.Д., Кунте П.А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 1 (V в. до н.э. - XVIII в. н.э.). Алматы: Казахстан. 1935. 383 с.

Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент. 1985. С. 39-42.

Бартольд В.В. Рецензия на: «The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat...» // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Том X, Санкт-Петербург. 1897. С. 215-226.

Билялова Г.А. Некоторые аспекты истории образования Казахского ханства//Народы и религии Евразии. 2018. № 1 (14). С. 9-15.

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. Часть вторая. (С двумя таблицами). Санкт-Петербург, 1864. 498 с.

Вяткин В.Л. Очерки по истории Казахской ССР. М., 1941. 367 с.

Дербісәліев Ә. Мұхаммед Хайдар Дулати: Өмірбаяндық библиографиялық анықтамалық. Алматы; М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 1999. 159 б.

Дербісәлі Ә.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати – көрнекті руханият және ғылым қайраткері. Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. 260 б.

Дербісәлі Ә.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати: Өмірбаяндық библиографиялық анықтамалық. Алматы; Өнер, 2018. 320 б.

Жеменей И. Мырза Хайдар Дулат (1499-1551) тарихшы – қаламгер. (Монография). Алматы: «Зерде», 2007. 350 бет.

Жолдасбайұлы С. М.Х Дулати және XV-XVI ғасырлардағы қазақ хандығы. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. - 109 б.

Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.). Москва: Издательство восточной литературы, 1958. 247 с.

История Узбекской ССР. Т. I. Ташкент, 1967. 620 с.

История Казахстана в пяти томах. Том 2. – Казахстан в эпоху позднего средневековья. Алматы. 2010. 624 с.

Кадырбаев А.Ш. Историк и поэт на троне - Мирза Хайдар Дулат // Ломоносовские чтения. Востоковедение Тезисы докладов научной конференции. 2015. С. 229-232.

Калиева М.А. Мұхаммед Хайдар Дулати: өмірі мен шығармашылығы. Атамұра, 2010. 175 с.

Көмеков Б.Е., Кәрібаев Б. Мұхаммед Хайдар Дулат – тарих, тұлға, уақыт. Алматы: «Аруна», 2005. 95 б.

- Куропаткин А. Н. Кашгария: историко-географический очерк страны, ее вооруженные силы, промышленность и торговля. Санкт-Петербург. Типография В.С. Балашева. 1879. 443 с.
- Margulan Ә. Muxammet-Xaidar – kazakhtyn tungych tarihchysy // Әдебиет және искусство. № 4. Алматы, 1941. С. 78-87 (на казахском языке).
- Масальский В.И. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том 19: Туркестанский край. 1913. 861 с.
- Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата, 1969. С. 185-231
- Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент. 1988. С. 185-214.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.; Л., 1938. 612 с.
- Мингулов Н.Н. Мухаммед-Хайдар дуглат // Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII-XIX вв.). Издательство «Казахстан». Алма-Ата. 1965. С. 190-203.
- Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент, 1996. 727 с.
- Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Алматы, 1999. 651 с.
- Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент, 2016. 784 с.
- Мукминова Р.Г. О некоторых источниках по истории Узбекистана начала XVI в. // Труды Института востоковедения АН УзССР. Выпуск 3. Ташкент. 1954. С. 136-137.
- Петров К.И. К истории движения киргизов на Тянь-Шане и их взаимоотношений с ойратами в XIII - XV вв. Фрунзе. 1961. 212 с.
- Пищулина К.А. Казахское ханство во взаимоотношениях с Могулистаном и Шайбанидами в последней трети XV века // Казахстан в эпоху феодализма: (Проблемы этнополитической истории). Алма-Ата. 1981. С. 96-123.
- Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV- начале XVI века: (Вопросы политической социально-экономической истории). Алма-Ата, 1977. 289 с.
- Сабитов Ж.М. К вопросу о составе войск Шейбани-хана // Молодой ученый. 2015. № 11 (91). С. 1160-1163.
- Сабитов Ж.М. «Маджму ат-таварих» как источник по истории улуса Джучи // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5. № 3. С. 577-590. DOI: 10.22378/2313-6197.2017-5-3.577-590.
- Султанов Т.И. К историографии этнополитической истории улусов Джучи и Чагатай // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5. № 1. С. 74-92. DOI: 10.22378/2313-6197.2017-5-1.74-92
- Султанов Т. И. Кочевые племена Приаралья в 15–17 вв. Вопросы этнической и социальной истории. М. Наука. Главная редакция восточной литературы. 1982. 132 с.
- Султанов Т.И. Некоторые замечания о начале казахской государственности // Известия АН КазССР Серия общественная. 1971. № 1. С. 54-57.
- Султанов Т.И. Рецензия: Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди // Восток. 1997. №6. С. 171-175.
- Султанов Т.И. «Тарих-и Рашиди» Мирза Хайдар Дуглата. Литературная история памятника // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования: Ежегодник. М., 1982. С. 116-135.
- Сыздыкова Ж.С., Кадырбаев А.Ш. Ученые «во власти» на мусульманском Востоке. Эпоха Чингизидов // Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. Т. 9. № 3-2. С. 71-77.
- Туманович Н.Н. Сочинение Мирзы Мухаммед-Хайдера «Тарих-и Рашиди» как источник по истории киргизов и Киргизии // Арабо-персидские источники о тюркских народах. Отдел востоковедения АН Киргизской ССР. Фрунзе, 1973. С. 60-98.
- Хрестоматия по средневековой истории Кыргызстана (XIII–XVIII вв.). Бишкек, 1996. С. 100-115.
- Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы. 2001. 384 с.
- Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами // Известия АН КазССР, 1965 - № 3 - С.52-65.
- Ahmet-Zeki Validi. Em tuerkisches Werk von Haydar-Mirza Dughlat // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London. 1937. Volume VIII, Part 4, pp. 985-989.

A History of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. An English version cd.with commentary, notes and map by N. Elias, the traslation by Denisson Ross, London, 1895. 696 p.

References

Abuseitova M.Kh., Baranova Yu.G. Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Kazakhstana i Tsentral'noy Azii v XIII-XVIII vv. (Written sources on the history and culture of Kazakhstan and Central Asia in the XIII-XVIII centuries). Almaty. Daik-Press.426 p. [In Russian].

A History of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. An English version cd.with commentary, notes and map by N. Elias, the translation by Denisson Ross. London. 1895. 696 p. [in English].

Ahmet-Zeki Validi. Em tuerkisches Werk von Haydar-Mirza Dughlat. (Em tuerkisches Werk von Haydar-Mirza Dughlat) Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London. 1937. Volume VIII. Part 4, pp. 985-989. [in English].

Akimushkin O.F. K voprosu o vneshnepoliticheskikh svyazyakh Mogol'skogo gosudarstva s uzbekami i kazakhami v 30-kh gg. XVI 60-kh gg.XVII v. (On the issue of foreign policy ties of the Mogul state with the Uzbeks and Kazakhs in the 30 s.XVI 60s XVII century). Palestinskiy sbornik=Palestinian collection.Issue 21 (84). Leningrad, 1970. pp. 233-248. [In Russian].

Akimushkin O.F. Khronologiya praviteley vostochnoy chasti Chagatayskogo ulusa. liniya Tugluk-Timur-khana. (Chronology of the rulers of the eastern part of the Chagatai ulus.Tughluk-Timur-khan line).Vostochnyy Turkestan i Srednyaya Aziya: Istoriya. Kul'tura. Svyazi=East Turkestan and Central Asia: History. Culture.Connections.Moscow, 1984. pp. 156-164. [In Russian].

Albani K.B. Mukhammed Khaydar Dulati (Mohammed Haydar Dulati). Almaty. 2000. 215 p. [In Kazakh].

Asfendijarov S.D., Kunte P.A. Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah. Sbornik 1. (The past of Kazakhstan in sources and materials.Collection 1).Almaty. Kazakhstan. 1935. 383 p. (In Russian).

Ahmedov B.A. Istoriko-geograficheskaja literatura Srednej Azii XVI-XVIII vv. (Historical and geographical literature of Central Asia, XVI-XVIII centuries).Pis'mennye pamjatniki=Written sources. Tashkent. 1985. pp. 39-42. [In Russian].

Bartol'd V.V. Recenzija na: The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. Zapiski vostochnogo otdelenija imperatorskogo russkogo arheologicheskogo obshhestva. (Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society).Volume X. St. Petersburg. 1897. pp. 215-226. [In Russian].

Biljalova G.A. Nekotorye aspekty istorii obrazovanija Kazahskogo hanstva. Narody i religii Evrazii.(Some aspects of the history of the formation of the Kazakh Khanate.Peoples and religions of Eurasia). 2018. pp. 9-15. [In Russian].

Vel'jaminov-Zernov V.V. Issledovanie o kasimovskih carjah i carevichah. Chast' vtoraja. S dvumja tablicami.(Study about Kasimov's kings and princes. Part two. With two tables). St. Petersburg. 1864. 498p. [In Russian].

Vjatkin V.L. Oчерki po istorii Kazahskoj SSR (Essays on the history of the Kazakh SSR). Moscow. 1941. 367 p. [In Russian].

Derbisaliev A.B. Muhammed Hajdar Dulati. Omirbajandyq bibliografijalyq anyqtamalyq. (Mohammad Haidar Dulati.Biographical bibliographic reference). Almaty. M.H. Dulati qogamdyqqory, 1999.159 p. [In Kazakh].

Derbisali A.B. Muhammed Hajdar Dulati kornekti ruhanijat zhane gylm qajratkeri. (Mohammad Haidar Dulati is an outstanding spiritual and scientific figure). Astana. Ruhani qundylyqtardy qoldau qory korporativtik qory. 2018. 260 p. [In Kazakh].

Derbisali A.B. Muhammed Hajdar Dulati.Omirbajandyq bibliografijalyq anyqtamalyq. (Mohammad Haidar Dulati. Biographical bibliographic reference). Almaty. Oner. 2018. 320 p. [In Kazakh].

Zhemenej I. Myrza Hajdar Dulat (1499-1551): tarihsy qalamger. (Myrza Haidar Dulat (1499-1551): a historian and writer). Almaty. Zerde. 2007. 350 p. [In Kazakh].

Zholdasbajuly S. M.H. Dulati zhane XV-XVI gasyrlardagy qazaq handygy. (M.H. Dulati and the Kazakh Khanate in the XV-XVI centuries). Almaty. Qazaq universiteti. 1999. 109 p. [In Kazakh].

Ivanov P.P. Oчерki po istorii Srednej Azii (XVI-seredina XIX v.) (Essays on the history of

- Middle Asia (XVI-mid XIX centuries)). Moscow. Izdatel'stvo vostochnoj literatury. 1958. 247 p. [In Russian].
- Istorija Uzbekskoj SSR. T. I. (History of the Uzbek SSR. T. I.). Tashkent. 1967. 620 p. [In Russian].
- Istorija Kazahstana v pjati tomah. Tom 2. Kazahstan v jepohu pozdnego srednevekov'ja. (History of Kazakhstan in five parts. Volume 2 - Kazakhstan in the late Middle Ages). Almaty. 2010. 624 p. [In Russian].
- Kadyrbaev A.Sh. Istorik i pojet na trone Mirza Hajdar Duglat (Historian and poet on the throne - Mirza Haydar Duglat). Lomonosovskie chtenija=Lomonosov readings. 2015. pp. 229-232. [In Russian].
- Kaliekova M.A. Muhammed Hajdar Dulati: omiri men shygarmashylygy. (Mohammad Haidar Dulati: life and work). Atamura. 2010. 175 p. [In Kazakh].
- Komekov B.E. Karibaev B. Muhammed Hajdar Dulat: tarikh, tulga, uaqyt. (Mohammad Haidar Dulat: history, personality, time). Almaty. Aruna. 2005. 95 p. [In Kazakh].
- Kuropatkin A.N. Kashgarija istoriko-geograficheskij ocherk strany ee vooruzhennye sily promyshlennost' i torgovlja. (Kashgaria a historical and geographical outline of the country its armed forces industry and trade). St. Petersburg. Tipografija V.S. Balasheva. 1879. 443 p. [In Russian].
- Margulan A. Muxammet-Xaidar qazaqtin tungis tarixci. (Muxammet-Xaidar—first Kazakh historian). Almaty. 1941. pp. 78-87. [In Kazakh].
- Masal'skij V.I. Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. 19. Turkestanskij kraj. (Full geographical description of our Fatherland. Volume 19. Turkestan area) 1913. 861 p. [In Russian].
- Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov: izvlechenija iz persidskikh i tjurkskikh sochinenij. (Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th-15th centuries: extracts from Persian and Turkic writings). Editors: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Yudin. Alma-Ata 1969. pp. 185-231 [In Russian].
- Materialy po istorii Srednej i Central'noj Azii X-XIX vv. (Materials on the history of Middle and Central Asia in X-XIX centuries). Tashkent. 1988. pp. 185-214. [In Russian].
- Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. (Materials on the history of the Turkmen and Turkmenia). Moscow. 1938. 612 p. [In Russian].
- Mingulov N.N. Muhammed-Hajdar duglat. (Muhammad-Haydar duglat). Velikie uchenye Srednej Azii i Kazahstana VIII-XIX vv.=Great scientists of Central Asia and Kazakhstan VIII-XIX centuries). Izdatel'stvo Kazahstan. Alma-Ata. 1965. pp. 190-203. [In Russian].
- Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. (Tarikh-i Rashidi). Tashkent. 1996. 727 p. [In Russian].
- Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. (Tarikh-i Rashidi). Almaty. 1999. 651 p. (In Russian).
- Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. (Tarikh-i Rashidi). Tashkent. 2016. 784 p. [In Russian].
- Mukminova R.G. O nekotoryh istochnikah po istorii Uzbekistana nachala XVI v. (About some sources on the history of Uzbekistan at the beginning of the 16th century). Trudy Instituta vostokovedenija AN UzSSR=Works of Oriental Institute of AN UzSSR. Vypusk 3. Tashkent. 1954. pp. 136-137. [In Russian].
- Petrov K.I. K istorii dvizhenija kirgizov na Tjan'-Shane i ih vzaimootnoshenij s ojratami v XIII- XV vv. (On the history of the movement of the Kyrgyz in the Tien Shan and their relationship with the Oirats in the 13th - 15th centuries). Frunze. 1961. 212 p. [In Russian].
- Pishhulina K.A. Kazahskoe hanstvo vo vzaimootnoshenijah s Mogulistanom i Shajbanidami v poslednej treti XV veka. (Kazakh khanate in relations with Moghulistan and Shaybanids in the last third of the 15th century). Kazakhstan v jepohu feodalizma. Problemy jetnopoliticheskoi istorii=Kazakhstan in the era of feudalism. Problems of ethno-political history. Alma-Ata. 1981. pp. 96-123. [In Russian].
- Pishhulina K.A. Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV - nachale XVI veka. Voprosy politicheskoi social'no-jekonomicheskoi istorii. (South-East Kazakhstan in the middle of the XIV - beginning of the XVI century. Questions of political, social-economic history). Alma-Ata. 1977. 289 p. [In Russian].
- Sabitov Zh.M. K voprosu o sostave vojsk Shejbani-hana. (On the question of the composition of Sheibani-khan's troops). Molodoj uchenyj=Young Scientist. 2015. № 11 (91). pp. 1160-1163. [In Russian].
- Sabitov Zh.M. "Madzhmu at-tavarikh" kak istochnik po istorii ulusa Dzhuchi.

(Majmu at-tavarih" as a source on the history of the Jochi ulus). Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review. 2017. T. 5. № 3. pp. 577-590. [In Russian]. DOI:10.22378/2313-6197. 2017-5-3.577-590

Sultanov T.I. K istoriografii jetnopoliticheskoy istorii ulusov Dzhuchi i Chagataja. (On the historiography of the ethno-political history of the Jochi and Chagatai ulusess). Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review. 2017. T. 5. № 1. pp. 74-92. [In Russian]. DOI: 10.22378/2313-6197.2017-5-1.

Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaral'ja v 15–17 vv. Voprosy jetnicheskoy i social'noj istorii. (Nomadic tribes of the Aral Sea region in the 15-17 centuries. Ethnic and social history issues). Moscow. Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury. 1982. 132 p. [In Russian].

Sultanov T.I. Nekotorye zamechanija o nachale kazahskoj gosudarstvennosti. (Some remarks about the beginning of the Kazakh statehood). Izvestija AN KazSSR Serija obshhestvennaja=News of AN KazSSR. Social issues. 1971. № 1. pp. 54-57. (In Russian).

Sultanov T.I. Recenzija Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. (Review on Mirza Muhammad Haydar. Tarih-i Rashidi). Vostok=Orient. 1997. № 6. pp. 171-175. [In Russian].

Sultanov T.I. Tarih-i Rashidi. Mirza Hajdar Duglata. Literaturnaja istorija pamjatnika. ("Tarih-i Rashidi" by Mirza Haydar Duglat. Literary history of the monument). Pis'mennye pamjatniki Vostoka. Istoriko-filologicheskie issledovanija Ezhegodnik=Written monuments of the East. Historical and philological research: Yearbook. 1975. Moscow. 1982. pp. 116-135. [In Russian].

Syzdykova Zh.S. Kadyrbaev A.Sh. Uchenye vo vlasti na musul'manskom Vostoke. Jepoha Chingizidov. (Scientists in power in the Muslim East. The era of the Chingizids). Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja mysl'=Historical and Social-Educational Thoughts. 2017. T. 9. № 3-2. pp. 71-77. [In Russian].

Tumanovich N.N. Sochinenie Mirzy Muhammed-Hajdera Tarih-i Rashidi kak istochnik po istorii kirgizov i Kirgizii. (The work of Mirza Muhammad-Haider "Tarih-i Rashidi" as a source on the history of the Kirghiz and Kirghizia). Arabo-persidskie istochniki o tjurkskih narodah=Arab-Persian sources about the Turkic peoples. Otdel vostokovedenija AN Kirgizskoj SSR. Frunze. 1973. pp. 60-98. [In Russian].

Hrestomatija po srednevekovoj istorii Kyrgyzstana XIII-XVIII vv. (Reader on the medieval history of Kyrgyzstan in XIII-XVIII centuries). Bishkek. 1996. pp. 100-115. [In Russian].

Yudin V.P. Central'naja Azija v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda (Central Asia in the XIV-XVIII centuries through the eyes of an orientalist). Almaty. 2001. 384 p. [In Russian].

Yudin V.P. O rodoplemennom sostave mogulov Mogulistana i Mogulii i ih jetnicheskikh svjazzah s kazahami i drugimi sosednimi narodami. (On the tribal composition of the Moguls of Moghulistan and Mogulia and their ethnic ties with the Kazakhs and other neighboring peoples). Izvestija AN KazSSR=News of AN KazSSR. 1965. pp. 52-65. [In Russian].

МРНТИ: 03.20; 03.23; 03.09. 55

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_51

МАТЕРИАЛЫ АРХИВА ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В 1990-Е ГГ.

Лапин Николай Сергеевич^{1*id}, Аканов Куаныш Газизович¹

¹Институт истории государства КН МОН РК, г. Нур-Султан, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: lapin.79@mail.ru (Лапин), kukaandvita@mail.ru (Аканов)

Аннотация. Целью статьи является анализ выявленных документальных источников по истории казахстанско-российских отношений в 1990-е годы. В статье анализируются материалы фонда 75-Н («Министерство иностранных дел Республики Казахстан») Архива Президента Республики Казахстан. Авторами статьи был выявлен и изучен 91 документ фонда 75-Н АП РК общим объемом 212 листов.

Систематизация документов и их анализ позволили выделить пять направлений двустороннего сотрудничества, по которым имеется массив выявленных источников: 1) экономика; 2) политика; 3) культура и гуманитарная сфера; 4) региональные связи; 5) деятельности посольства Казахстана в России.

Большинство данных вводятся в научный оборот впервые, и их использование будет способствовать объективному изучению истории казахстанско-российских отношений в 1990-е годы.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Российская Федерация, двусторонние отношения, внешняя политика, 1990-е годы, источники, Архив Президента Республики Казахстан.

ҒТАМР: 03.20; 03.23; 03.09. 55

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІ АРХИВІНДЕГІ
1990 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ
ТАРИХЫ БОЙЫНША МАТЕРИАЛДАР**

Лапин Николай Сергеевич^{1*}id, Аканов Куаныш Газизович¹

¹ҚР ҒМ Мемлекет тарихы институты, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: lapin.79@mail.ru (Лапин), kukaandvita@mail.ru (Аканов)

Түйіндеме. Мақаланың мақсаты 1990-шы жылдардағы Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының тарихы бойынша деректі көздерден анықталған талдау болып табылады. Мақалада Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің (бұдан әрі – ҚР ПА) 75-Н қорының материалдары («Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі») талданады. Мақала авторлары жалпы көлемі 212 парақтан тұратын ҚР ПА 75-Н қорынан 91 құжатты анықтады және зерттеді.

Құжаттарды жүйелеу мен оларға жасалған талдау екіжақты ынтымақтастықтың бес бағыттағы тобын анықтауға мүмкіндік берді, олар: 1) экономика; 2) саясат; 3) мәдениет және гуманитарлық сала; 4) өңірлік байланыстар; 5) Қазақстанның Ресейдегі елшілігінің қызметі.

Деректердің көбі ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр және оларды пайдалану 1990-шы жылдардағы Қазақстан-Ресей қатынастарының тарихын объективті зерттеуге ықпал ететін болады.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, екіжақты қарым-қатынас, сыртқы саясат, 1990-шы жылдар, деректер, Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

IRSTI: 03.20; 03.23; 03.09. 55

**MATERIALS OF THE ARCHIVE OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN-RUSSIAN
RELATIONS IN THE 1990S**

Lapin Nickolay Sergeevich^{1*}id, Akanov Kuanysh Gazizovich¹

¹Institute of History of the State of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: lapin.79@mail.ru (Lapin), kukaandvita@mail.ru (Akanov)

Abstract. The purpose of the article is analysis of identified documentary sources on the history of Kazakh-Russian relations in the 1990s. The article analyzes the materials of the 75-N fund ("Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan") of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter – AP RK) to study the history of Kazakhstan-Russian relations in the 1990s. The authors of the article identified and studied 91 documents of the fund 75-N AP RK with a total volume of 212 sheets.

Systematization of documents and their analysis made it possible to identify five groups of bilateral cooperation, for which there is an array of identified sources: 1) economics; 2) politics; 3) culture and the humanitarian sphere; 4) regional ties; 5) the activities of the Embassy of Kazakhstan in Russia.

Most of the data is introduced into scientific circulation for the first time, and its usage will contribute to an objective study of the history of Kazakhstan-Russian relations in the 1990s.

Key words: the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation, bilateral relationship, foreign policy, 1990 s, sources, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.

Введение. Отношения с Российской Федерацией являются стратегическими для Республики Казахстан. Об этом явно свидетельствуют, например, данные о торговле между двумя странами (Основные, 2020). Кроме того, Россия регулярно занимает ведущее место по миграционному обмену с Казахстаном (Демографический ежегодник, 2019: 270; Казахстан в 2018 году, 2019: 335; Миграция, 2020). Регулярно студенты из Казахстана обучаются в РФ по программам высшего образования – бакалавриата, магистратуры, специалитета, занимая по общему количеству среди иностранных студентов одно из высоких мест (Россия, 2019: 143).

Курс на продолжение укрепления связей с Российской Федерацией в области политики, торговли, экономики и культуры является одним из государственных приоритетов Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2014-2020 г. (6). Данный курс основывается на Договоре о добрососедстве и союзничестве в XXI веке (г. Екатеринбург, 11 ноября 2013 г.). Правовая основа указанного договора в свою очередь базируется на таких документах, как: Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи (Москва, 25 мая 1992 г.), Декларация о вечной дружбе и союзничестве, ориентированной в XXI столетие (Москва, 6 июля 1998 г.) (Договор, 2020).

Вышеприведенные факты ясно показывают и объясняют актуальность изучения различных аспектов двусторонних взаимоотношений Республики Казахстан и Российской Федерации. При этом исследование продолжительной истории двусторонних контактов невозможно без привлечения исторических источников.

Материалы и методы. Одним из крупнейших архивохранилищ материалов по истории казахстанско-российских отношений является Архив Президента Республики Казахстан. По состоянию на 1 января 2016 года в Архиве было сосредоточено более 780 тыс. ед. хр. которые хранят ценные и зачастую уникальные материалы, раскрывающие различные аспекты истории Казахстана: внешняя и внутренняя политика, экономика, культура, военное дело и т.д. С момента образования с его документами работало более 4,6 тыс. исследователей из: России, Украины, США, Великобритании, Германии, Франции и др. стран (Историческая, 2020). Данное обстоятельство показывает востребованность документов архива среди пользователей.

Для изучения истории внешней политики Республики Казахстан и международных отношений особую значимость имеют документы фонда 75-Н «Министерство иностранных дел Республики Казахстан» (МИД РК) в котором содержатся важные материалы по истории становления казахстанско-российских отношений. В настоящее время в фонде содержится 9827 ед. хр., датирующихся 1992-2001 годами. Материалы Ф.75-Н весьма разноплановы. Среди них: официальная документация, дипломатическая переписка, обзоры иностранных СМИ, тексты выступлений Главы государства и руководителей Министерства иностранных дел, материалы конференции, записи бесед и интервью, заявления МИД РК, сводки материалов о зарубежных странах и т.д. (Путеводитель, 2016: 26-29).

В статье будут представлены материалы фонда 75-Н Архива Президента Республики Казахстан и показана их значимость для изучения истории казахстанско-российских отношений в 1990-годы, т.е., первое десятилетие их взаимоотношений, когда шло становление новых независимых государств, и выстраивание официальных отношений между ними.

Обсуждение. Важным показателем актуальности является обширная историография по проблеме взаимоотношений между государствами в изучаемый период. По теме формирования казахстанско-российских отношений в 1990-е годы опубликовано несколько важных работ: Д.Б. Аманжолова, А.А. Андреева, Б.Г. Аягана, К. Балтабаевой, С.В. Голунова, В.В. Демидова, В. Додонова, А. Мукановой, С. Сейдумановой, А.Н. Кашкимбаева,

М. Лаумулина и М. Шакена, Т.А. Мансурова, Р.Е. Сагиндикова, К.Е. Мещерякова, Н. Мустафаева, А.И. Шанявского (Аманжолов, 2013; Андреев, 2009; Аяган, 2019; Аяган, Кашкимбаев, 2011; Балтабаева, 2010; Башмаков, 2013; Голунов, 2008; Демидов, 2015; Додонов, 2018; Лаумулин, Шакен, 2008; Мансуров, 1997; Мансуров, 2001; Мещеряков, 2014; Мустафаев, 2008; Сагиндинов, 2014; Шанявский, 2016).

Большинство из указанных работ выполнено на основе значительного круга источников. Однако, как показывает знакомство с этими работами, во многих из них материалы АП РК остаются неиспользованными.

Изредка материалы АП РК используются исследователями для изучения различных направлений внешней политики Казахстана, в частности в работах Х.М. Абжанова и Л.Н. Нурсултановой, Б.Г. Аягана и А.М. Ауанасовой, С.Ж. Дүйсена, Е. Ертисбаева, Г.М. Карасаева, Ж.Н. Калиева, Т.А. Мансурова (Абжанов, Нурсултанова, 2011; Аяган, Ауанасова, 2015; Аяган, Ауанасова, 2012; Дүйсен, 2019; Ертисбаев, 2001; История, 2010; Карасаев и др., 2018).

Например в академическом издании «Истории Казахстана (с древнейших времен до наших дней)» параграф «Развитие казахстанско-российских отношения», который освещает период с 1980 по 2010 гг., был подготовлен Т.А. Мансуровым с использованием сразу трех фондов АП РК: 5-Н, 7, 75-Н (История, 2010; 448-470). Три фонда указываются в работе Е. Ертисбаева: Ф.8, 708, 812 (Ертисбаев, 2001). Документы двух фондов АП РК 5-Н, 7, 75-Н изучаются и в совместной монографии Х.М. Абжанова и Л.Н. Нурсултановой (Абжанов, Нурсултанова, 2011: 255-287). Документы двух фондов 5-Н, 708 исследуются в работах Б.Г. Аягана и А.М. Ауанасовой (Аяган, Ауанасова, 2015:322-367; Аяган, Ауанасова, 2012:167-183). С.Ж. Дүйсен, Г.М. Карасаев используют в работах данные фонда 75-Н (Дүйсен, 2019:207-219; Карасаев и др., 2018:75-118).

В этих работах документы Ф. 75-Н использовались для изучения таких вопросов как:

- взаимоотношения Казахстана с Украиной, Китаем, Австрией, Францией, Монголией, Пакистаном, Японией, Таиландом, США, Саудовской Аравией, Египтом, Израилем, Кувейтом, Ливией, Сирией, Марокко, Тунисом, Оманом, Иорданией и др. (Абжанов, Нурсултанова, 2011:289, 317-342; Карасаев и др., 2018:87, 166; История, 2010:448-470);
- вступление республики в различные международные финансовые организации: Международный Валютный Фонд, Мировой банк реконструкции и развития, Азиатский банк развития, Организацию экономического сотрудничества (История, 2010:332);
- создание Министерства иностранных дел и численность первого состава дипломатической службы (Дүйсен, 2019:210-211).

Как видно потенциал данного фонда раскрыт далеко не полностью даже в тех работах, в которых применяется материал АП РК собственно документы Ф. 75-Н нечасто используются. При этом документы фонда 75-Н для изучения непосредственно истории казахстанско-российских отношений в 1990-х годах в публикациях исследователей до сих пор фактически не задействованы. Это обуславливает актуальность данной статьи. Всего в фонде нами был выявлен и изучен 91 документ общим объемом 212 листов.

Обширный объем разного рода письменных источников, выявленных в фонде Ф.75-Н вызывает необходимость их классификации. По классификации Л.Н. Пушкарева выявленные нами в фонде 75-Н АП РК письменные источники в основном имеют документальный характер. Среди них выделяются статистические, актовые и канцелярские источники. Актовые источники представлены документами политического, социально-экономического и юридического характера. Из канцелярских были изучены тексты и проекты указов, а также акты деловой переписки. Из статистических источников присутствуют материалы экономической, политической и культурной статистики, а также показатели по народонаселению. Присутствуют и несколько повествовательных источников выраженные в письмах личного характера (заявлениях), направляемых представителям разных официальных органов Казахстана и России.

Хранящиеся здесь документы представляют собой ценный исторический материал по следующим сферам: экономика, политика, культура и гуманитарная сфера, образование и наука, региональное сотрудничество, общие вопросы деятельности посольства.

Результаты. Из изученных документов наибольшая часть относится к сфере экономики. Данная ситуация объясняется тем, что в 1990-е экономические связи были одной из наиболее острых проблем в истории казахстанско-российских отношений. Остро стоял ряд проблемных вопросов: восстановление связей, нарушенных в результате

распада некогда единого союзного государства, преодоление финансового кризиса, взаимодействие регионов, использование природных ресурсов и др.

Выявленные документы предоставляют возможность выявить особенности экономического взаимодействия двух стран в конкретный исторический период – 1993-1999 гг.

Информативным документом, например, является аналитический материал на тему «Политические и экономические аспекты казахстанско-российских отношений: проблемы и пути решения», датируемый 22 мая 1998 года. В нем представлены данные по вопросу взаиморасчетов между РФ и РК (на 01.01. 1998 г.), где долг Казахстана по российским кредитам и контракту составил 1844 млн. долларов. В то же время долги России, связанные с использованием космодрома Байконур и казахстанских полигонов по таким статьям как: ущерб, нанесенный Казахстану, арендную плату и проценты за ее просрочки составили 1294,1 млн. долларов США. Остаток долга Казахстана на сумму 549 млн. долларов, должен был согласно источнику погашаться в срок от 1998 г. по 1 июля 2002 г. в счет арендной платы – 118,2 млн. долларов ежегодно. Планировалось, что Россия вновь начнет вносить выплаты за аренду с июля 2002 г. (АП РК, 3985:52-54).

Представляют интерес материалы по шестой Международной конференции по инвестициям в Российскую нефтяную промышленность, которая состоялась в Лондоне – 13-14 марта 1997 г. направленные президенту Национальной нефтегазовой компании «Казахойл» Н.У. Балгимбаеву, в МИД РК, а также в Министерство энергетики и природных ресурсов РК. На конференции были подняты следующие вопросы: экономическая ситуация в России, стратегические приоритеты нефтяных компаний, положение и перспективы реализации крупных проектов. Одним из таковых должен был стать планируемый энергетической компанией «Газпром» крупный заем – 2,5 млрд. долларов сроком погашения – 8 лет для предоставления, которого формировался «консорциум западных банков». Вместе с тем, было отмечено, что проблемы в отсутствии стабильного правового и налогового режимов, служили причиной для низкого на тот момент уровня иностранных инвестиций (АП РК, 2945:7-13). Данный документ наглядно демонстрирует сильные и слабые стороны потенциала российской нефтяной отрасли, знание которых было весьма важно для казахстанской стороны.

Серия документов, связана с нотой казахстанской стороны к Министерству Финансов РФ в связи с требованием возврата Казахстану гарантийного депозита банка «Менатеп» на сумму в 5 млн. долларов США с начисленными на него процентами. Начатое в конце февраля 1997 года дело было завершено ответной нотой посольства РФ в Алматы в конце октября, в которой сообщалось, что сумма депозита и проценты были удержаны в связи с просроченной Казахстаном задолженностью. Данная сумма взималась за использование республикой государственного кредита, представленного РФ и составила 55,2 млн. долларов США. Средства гарантийного депозита и проценты, таким образом, возврату не подлежали (АП РК, 2945:63-65, 68-69, 72-73).

Некоторые результаты и проблемы экономического сотрудничества между сторонами демонстрируются в документе «Справка о выполнении Казахстанской стороной совместных российско-казахстанских договоренностей», датируемая 1993 годом. В частности, сообщается о количестве поставок за 9 месяцев полезных ископаемых, сельскохозяйственных и животноводческих ресурсов, которые во многих отраслях испытывали кризис. Положительные результаты (более 50% по контракту) присутствовали только по поставкам меди (52%) и хлопка-волокна (60%) по соглашению на год. По остальным пунктам поставок: свинец, цинк, феррохром, натуральная шерсть показатели были малоудовлетворительны. Наблюдался рост задолженности Казахстана по данным Росконтракта до 182 млн. долларов США, что объясняется тяжелым экономическим положением страны в начале 1990-х годов (АП РК, 357:62-63).

Весьма информативны документы фонда, связанные с политикой в отношении обоих государств. Встречаются указания на события, различные по масштабу и характеру. К примеру, несколько документов связанных с пикетированием группами граждан в середине марта 1998 года посольства Республики Казахстан в Российской Федерации: обращение Посольства РК в РФ к Министерству иностранных дел РФ, ответ МИД РФ, письмо Посла РК в РФ Т.А. Мансурова к главе управы района «Басманный» г. Москвы В.С. Белко. Указанные документы датируются в промежутке с 20.03.1998 г. – 10.04.1998 года (АП РК, 3985:9-10, 38-41).

Содержателен и в политическом плане разнообразен документ «Об основных событиях в Российской Федерации» (ситуационный анализ) составленный посольством РК в РФ. Среди политических тем затронутых в документе значатся: ситуация в России в связи с формированием правительства С. Кириенко, упрощение порядка приобретения гражданства РФ и РК, вступление в силу Консульской конвенции и договора между Казахстаном и Россией о правовом статусе граждан одного государства, проживающих на территории другого, взаимное признание официальных документов установленного образца (сертификаты, дипломы, аттестаты и пр.) и открытие консульских учреждений. Упоминается о встрече в Акмоле председателей Комиссий по правам человека при Президентах РК и РФ Е. Нурпеисова и В. Карташкина, где обеим сторонам удалось достигнуть договоренностей по содействию совершенствованию механизмов двусторонних договоров и соглашений в области прав человека, сближение соответствующих национальных законодательств и пр. Сообщаются сведения о количестве казахстанско-российских документов подписанных в 1991-1997 годах: 257, из которых 21 – межгосударственных, 153 – межправительственных, 83 – межведомственных (АП РК, 3986:130-132).

Вместе с тем как следует из документов проблемной оставалась ситуация по ратификации договорных документов, которые не прошли необходимые внутригосударственные процедуры в России. Среди них: договоры об аренде военных полигонов, соглашения о статусе воинских формирований, временно пребывающих на территории Казахстана и о военной службе граждан РФ в Вооруженных силах РК по контракту и их статусе. Со стороны казахстанской стороны оставалось нератифицированным Соглашение о статусе г. Байконур (25.12.1995 г.). Также рассматривались вопросы с определением правового статуса Каспийского моря. Переговорный процесс был, существенно продвинут во время встречи глав Казахстана и России 22-23 января 1998 г., когда было подготовлено соглашение о разграничении дна Северного Каспия. Проблемным оставался вопрос аренды комплекса Байконур и военных полигонов, задолженность по которым на 01.01.1998 г. составила 605 млн. долларов США. В тоже время в период с 1992 г. – 20 мая 1998 г. было осуществлено 140 запусков, в том числе и коммерческих. Площадь 4 военных полигонов России в Казахстане по данным Минобороны РК составила 104,5 тыс. кв. км. или 3,85 % от территории Казахстана. Испытывали трудности и соглашения в области поставки вооружения, из-за которых 28 самолетов СУ-27 не было поставлено Минобороны РФ в Казахстан (АП РК, 3986:133-136).

В фонде содержатся документы о встрече президентов Казахстана и России Н.А. Назарбаева и Б.Н. Ельцина во время заседания Совета глав государств СНГ (апрель 1998 г.). Здесь обе стороны договорились о визите в Казахстан июле 1998 г. Президента РФ. Б.Н. Ельцина с целью подписания Договора о вечной дружбе и многих других двусторонних документов (АП РК, 3986:136-137).

Весьма содержательными являются материалы архива по сотрудничеству в культурной и гуманитарной сфере, в том числе образовании и науке. Например, письмо посла РК в РФ Т.А. Мансурова министру Образования, культуры и здравоохранения Казахстана К.Е. Кушербаеву с предложением о развитии дистанционного образования. В письме сообщалось, что базирующийся в Москве «Современный гуманитарный университет» (СГУ) создает ряд филиалов и представительств дистанционного обучения. В том числе и в Казахстане в городах: Акмола, Алматы, Тараз, Атырау, Павлодар и Караганда, где обучалось 1500 человек. Важным был тот факт, что выпускники университета должны были получить дипломы не только Казахстана и СГУ, но и сертификаты соответствия Великобритании. Документ датировался 19 февраля 1998 года (АП РК, 3998;1-2). Тему совместного сотрудничества в сфере образования продолжали и другие документы от 26 февраля 1998 года, сообщающие численность студентов-граждан РК, которые обучались в разных регионах России и крупных городах страны. Всего общее число студентов – 10706 чел., а на дневных отделениях – 8 224 чел. (АП РК, 3998;5-7).

Еще одним интересным проектом было формирование межгосударственных учебных заведений, создававшихся на основе Декларации между РК и РФ о вечной дружбе и союзнчестве, ориентированном в XXI столетие. Реализация проекта была запланирована на 1999 год. Среди них: совместные Казахско-Русский и Русско-Казахский университеты

и гимназия (АП РК, 3998; 49). Казахско-Русский университет, должен был создаваться на базе действующего в г. Караганде негосударственного Российско-казахстанского СГУ. При нем также предполагалось формирование Научного центра по проблемам сотрудничества Казахстана и России (АП РК, 3998:52-53). Первые два документа, шли без даты, третий датируется 2 ноября 1998 года.

Примечательны документы, связанные с присвоением средней школе № 891 в Москве имени Героя Советского Союза из Казахстана А. Молдагуловой. Среди них письмо Посла РК в РФ Т.А. Мансурова Председателю Комитета образования г. Москвы Л.П. Кезиной, где сообщается о существовании в школе музея им. А. Молдагуловой, постоянных встречах с ветеранами ВОВ – однополчанами Али, представителями казахской диаспоры. Своим ходатайством посольство поддерживало предложение руководства школы о присвоении учебному заведению им. А. Молдагуловой. Документ датировался февралем 1998 г. (АП РК, 3998; 3). Следующим документом шла информация для Пресс-службы МИД РК о присвоении школе имени А. Молдагуловой постановлением мэра г. Москвы Ю. Лужкова. Сообщалось, также о прошедшем торжественном мероприятии в преддверии праздника Дня Победы с участием ветеранов ВОВ, представителей Посольства Казахстана и участников Московского общества «Қазақ тілі» (АП РК, 3998:4). Документ шел без даты, но судя по описанным событиям, был подготовлен в мае 1998 года.

Тему взаимодействия в области исторической памяти, в частности сохранения памяти известных для истории двух стран личностей содержит упоминаемый ранее документ «Об основных событиях в Российской Федерации (ситуационный анализ)». Здесь сообщается о прошедших в России торжественных мероприятиях по юбилеям Абая Кунанбаева, Жамбыла Жабаева, Мухтара Ауэзова.

Документы фонда свидетельствуют о довольно плодотворном сотрудничестве в образовании и науке в 1990-е гг., примером чего стала подготовка студентов-казахстанцев в Московском университете группы по договоренности Президента Казахстана Н.А. Назарбаева с руководством вуза и формирование совместного научного учреждения «Тянь-Шаньская астрономическая обсерватория» (АП РК, 3986:136-137).

Весьма примечателен ряд документов, связанный с обращениями представителей казахской общественности в России к российским официальным структурам. Например, обращение к Председателю Совета Министров Российской Федерации, Председателю Государственного комитета федерации С.М. Шахраю от Председателя Омского Областного Совета Казахской общественности, полковника, кандидата военных наук Б. Абжанова в котором данная организация обращалась с просьбой о содействии в подготовке и проведении I организационного съезда казахов РФ. К обращению прилагалась выписка из протокола заседания Омского областного совета казахской общественности. Документ датировался 3 октября 1993 года (АП РК, 357; 36-37). С данным событием также были связаны письма: от председателя правления Московского общества «Қазақ тілі» члена-корреспондента НАН РК, главного научного сотрудника института языкознания РАН, д.филол.н., профессора К.М. Мусаева к Вице-Премьеру Правительства РФ С.М. Шахраю об идее проведения общероссийского Курултая (съезда) казахов-россиян в 1994 году, а также Временного поверенного в делах РК в РФ Б. Надирова к Министру иностранных дел РК Т.С. Сулейменову с просьбой о получении указания в ориентации посольства к данному вопросу (АП РК, 357:36-39).

Как уже ранее упоминалось исследуемый фонд, содержит ряд интересных документов, позволяющих выявить роль и процесс развития межрегиональных связей в 1990-е гг. В это время шло бурное становление новых институтов или модернизация старых, в том числе в сфере местной (региональной) власти. В условиях сохраняющегося непростого социально-экономического положения возрастала необходимость восстановления, а иногда создания фактически с нуля взаимоотношений не только на межгосударственном, но и на межрегиональном уровне.

Причем как показывают выявленные источники, инициатива исходила не только от центральных властей, но и от руководителей регионов Казахстана и Российской Федерации которым приходилось непосредственно решать многие социально-экономические проблемы.

Например, в письме (дата неразборчива, предположительно июль 1998 г.) акима Кызылординской области Б. Сапарбаева адресованном к послу Казахстана в РФ

Т. Мансурову предлагалось поспособствовать в установлении более тесных связей с такими регионами России как Оренбургская и Тюменская области (АП РК, 3998:26).

Обращает на себя внимание несколько моментов. Во-первых, речь идет о контактах не «пограничной» с Россией Кызылординской области, во-вторых, в своем письме Б. Сапарбаев оперирует к уже устоявшимся или как в документе сказано «традиционным» торгово-экономическим связям. Кроме того, обращает на себя внимание и конкретная отрасль в которой взаимодействие регионов может быть полезно, в данном случае это нефтедобыча (АП РК, 3998:26).

Нужно сказать, что не меньший интерес в установлении и последующем упрочении двусторонних связей имела и российская сторона. Об этом свидетельствует ряд документов, показывающих инициативы российских регионов. Например, в исследуемом фонде содержится целый пакет документов, связанный с инициативой губернатора Челябинской области РФ П.И. Сумина об углублении экономических и других контактов с Казахстаном. Среди них: обращение на имя Президента РК Н.А. Назарбаева, документы о прибытии делегации Челябинской области в Казахстан, о планируемых встречах, направлениях сотрудничества, а также тексты меморандумов, соглашений и др. (АП РК, 2945:79-83, 85-94).

Так же, как и с казахстанской стороны, со стороны Российской Федерации, судя по имеющимся документам фонда, интерес к сотрудничеству с Казахстаном проявляли и «не пограничные» регионы.

Примером тому служат обнаруженные документы о сотрудничестве Казахстана с Республикой Дагестан Российской Федерации (АП РК, 2945:74-80). Интересно датированное от 28 октября 1997 г. обращение посольства РФ в РК к МИД РК в связи с согласием российской стороны на открытие представительства этой Республики в Казахстане. В приложении к документу шло Соглашение, в 10 статье которого предусматривалось открытие представительств Республики Казахстан и Республики Дагестан в Алматы и Махачкале в соответствии с законодательством РК и РФ (АП РК, 2945:74-76).

В фонде 75-Н, кроме официальных писем, запросов, служебной документации, а также официальных документов (соглашений) содержатся также различные отчеты, справки и т.п. хранящие интересные факты для исследования казахстанско-российских межрегиональных контактов и сотрудничества в 1990-е гг.

Например, «Справка о выполнении казахстанской стороной совместных казахстанско-российских договоренностей» содержит данные о встрече в г. Кокчетав в сентябре 1993 г. правительственной делегаций двух стран. Из текста документа следует, что в мероприятии приняли участие «главы администраций сопредельных территорий» (АП РК, 357:62).

Интересные материалы содержит блок, документы которого освещают деятельность посольства в целом. Например, в документе «Вопросы Полномочного представительства (Посольства) Республики Казахстан в Российской Федерации» сообщается штатная численность Посольства. Кроме того, предусматривалось формирование структурного подразделения, главными функциями которого были контроль за реализацией межправительственных торговых соглашений и договоров между РК и РФ, а также правительством г. Москвы и осуществление связи с органами государственного управления и предприятиями РФ. Предусматривалась приобретение жилой площади для жилья сотрудников дипломатической миссии (АП РК, 357:3-6). В фонде также находится Положение о Полномочном Представительстве (Посольстве) Республики Казахстан в Российской Федерации на основе которого действовало Посольство (АП РК, 357; 7-11). Информативен также приказ Посла РК в РФ В. Темирбаева от 8 октября 1993 г. о структуре посольства в начале 1990-х (АП РК, 357:27-28).

Отметим также несколько документов изучение которых способствовало пониманию обстановки работы посольства в сложный период 1990-х годов:

- Совместное заявление Премьер-Министра РК С. Терещенко и и.о. Председателя Правительства РФ Е. Гайдара о подготовке и подписании Специального соглашения, согласно которому Полномочные представительства в городах Алматы и Москва наделялись необходимыми дополнительными полномочиями и функциями, а также текст Проекта временного положения о Полномочном представительстве Республики Казахстан (АП РК, 357:29-34);

- Обращение Посла РК в РФ В. Темирбаева от 06.12.1993 г. к Министру иностранных

дел Республики Казахстан Т.С. Сулейменову с просьбой о разрешении выплаты всем сотрудникам посольства материальной помощи в размере одного должностного оклада. Причиной указанных мер называлась необходимость улучшения социального положения сотрудников в условиях высокого темпа инфляции в г. Москва, который «значительно опережал рост заработной платы сотрудников Посольства» (АП РК, 357:56);

- Обращение заместителя Министра иностранных дел РК К. Жигалова в Посольство РК в РФ с просьбой о принятии к руководству и исполнению решения коллегии МИД РК по активизации работы посольств Казахстана за рубежом. Основными задачами ставилось наблюдение за ходом реализаций заключенных двусторонних договоров и согласование с МИД всех вопросов связанных с этим (АП РК, 357:57). К обращению прилагался Перечень документов, подписанных правительствами РК и РФ начиная от соглашения о торгово-экономическом сотрудничестве от 22 октября 1992 года до соглашения Центрального банка РФ и Национального Государственного банка РК об установлении прямых корреспондентских отношений между ГРКЦ (Главными расчетно-кассовыми центрами) сопредельных областей РФ и РК (АП РК, 357:58-61).

Заключение (выводы). Как показывает историографический анализ материалы АП РК все еще остаются маловостребованными, в том числе для исследования казахстанско-российских отношений в 1990-е годы.

Изученные документы фонда 75-Н АП РК весьма разнообразны по своей тематике и затрагиваемым в них областям двустороннего сотрудничества. Всего было выявлено 5 проблемных групп: 1) экономика, 2) политика, 3) культура и гуманитарная сфера, включая образование и науку; 4) региональные связи; 5) общие вопросы деятельности посольства.

Наибольшее количество отобранных документов затрагивают сферу экономических взаимоотношений и информативно способствуют пониманию многих экономических проблем в области казахстанско-российского сотрудничества в 1990-е годы.

Освещение ряда моментов политического сотрудничества Казахстана с Россией в документах данного фонда является столь же информативным и способствует пониманию исследователями многих проблемных ситуаций и малоизвестных событий в истории взаимоотношении двух стран в 1990-е годы.

Блок по сотрудничеству Казахстана и России в сфере образования и культуры содержит важный материал по вопросам деятельности совместных учебных заведений, деятельности казахских диаспор на территории России и проведение мероприятий, связанных с историческими событиями и видными деятелями казахского народа.

Материалы фонда 75-Н являются важной источниковой базой для исследования вопросов межрегионального сотрудничества Казахстана и России в 1990-гг. Данные вопросы весьма разнообразны по сферам предлагаемого сотрудничества, а освещаемые в них темы актуальны для современного Казахстана.

В материалах фонда достаточно подробно раскрывается сфера общей деятельности посольства Казахстана в Российской Федерации в 1990-е годы, в частности характеризуется структура дипломатической миссии, демонстрируются проблемы сотрудников посольства, связанные с преодолением кризисных ситуаций по зарплате и высоким темпам инфляции, а также предпринимаемые руководством меры для их решения.

Таким образом, материалы фонда 75-Н АП РК являются исключительно важными источниками по истории внешней политики Казахстана, введение которых в научный оборот будет способствовать всестороннему изучению казахстанско-российских взаимоотношений в 1990-е годы.

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP08856071 «Казахстан и Россия: комплексное изучение истории становления и развития двусторонних взаимоотношений в новое и новейшее время (XVIII – начало XXI в.)»).

Список литературы

Абжанов Х.М., Нурсултанова Л.Н. История независимого Казахстана. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. 400 с.

Айдапкелов Н.С. (Гл. ред.) Казахстан в 2018 году. Статистический сборник на казахском и русском языках. Нұр-Сұлтан, 2019. 478 с.

Андреев А.А. Национальная политика Республики Казахстан в период становления

российско-казахстанских отношений 1990-1995 гг. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2, История. 2009. Вып. 2. С. 191-196.

Аманжолов Д.Б. Казахстанско-российские отношения: исторический ракурс // Научный журнал «Евразийский Союз: вопросы международных отношений». № 3-4 (4-5). 2013. С. 319-321.

Архив Президента Республики Казахстан (далее - АП РК). Ф. 75-н. Оп. 1. Д. 3985. Л. 9-10, 38-41, 52-54.

АП РК. Ф. 75-н. Оп. 1. Д. 2945. Л. 7-13, 63-65, 68-69, 72-83, 85-94.

АП РК. Ф. 75-н. Оп. 1. Д. 357. Л. 3-11, 27-34, 36-41, 56-63.

АП РК. Ф. 75-н. Оп. 1. Д. 3986. Л. 130-137.

АП РК. Ф. 75-н. Оп. 1. Д. 3998. Л. 1-7, 26, 49, 52-53.

Аяган Б.Г., Ауанасова А.М. Нурсултан Назарбаев и казахстанская модель строительства государства (исторический аспект). Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. 256 с.

Аяган Б. Г., Ауанасова А.М. Нурсултан Назарбаев: человек у власти. Алматы: «Литера-М», 2015. 376 с.

Аяган Б.Г., Кашкимбаев А.Н. Россия-Казахстан: история взаимоотношений и современность. Историко-хрестоматийный очерк. Алматы: Раритет, 2011. 240 с.

Аяган Б.Г. После распада СССР: Казахстан и Россия на новом витке истории (1991-2000 гг.) // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2019. № 1 (75). Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://history.jes.su/s207987840002557-1-1/>. 02.03.2020.

Балтабаева К. Этнополитический контекст современных казахстанско-российских отношений // Россия и мусульманский мир, № 9, 2010. С. 71-78.

Башмаков А.А. От приграничного сотрудничества к евразийской экономической интеграции. Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2013. 215 с.

Голунов С.В. Российско-казахстанские отношения: безбрежные горизонты и подводные камни // Полития. 2008. № 4 (51). С. 49-61.

Грибанова Е.М., Сейсенбаева А.А. (сост.). Путеводитель по фондам Архива Президента Республики Казахстан: Справочно-информационное издание. Под общ. ред. профессора Б.А. Джапарова. Издание 2-е, дополненное. Алматы, 2016. 310 с.

Демидов В.В. Стратегическое партнерство России и Казахстана: этнополитический аспект сквозь призму интеграционных процессов // Казахстан-Спектр. Научный журнал. 2015/2 (72). С. 24-31.

Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник на казахском и русском языках. Гл. ред. Айдапкелов Н.С. Нұр-Сұлтан, 2019. 279 с.

Договор между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о добрососедстве и союзничестве в XXI веке. 11 ноября 2013 года. // Официальный сайт Президента России. Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.kremlin.ru/supplement/1560>. 27.01.2020.

Додонов В., Муканова А., Сейдуманова С. Тенденции и факторы экономического сотрудничества Казахстана и России // Казахстан-Спектр. Научный журнал. 2018/2 (84). С. 51-62.

Дүйсен С.Ж. Қазақстан дипломатиясы (Тарихи аспект). Монография. Б.Ғ. Аяғанның ред. Астана, 2018. 316 б.

Ертысбаев Е. Казахстан и Назарбаев: Логика перемен. Астана: Елорда, 2001. 576 с.

Историческая справка // Официальный сайт Архива Президента Республики Казахстан. Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://archive.president.kz/ru/arhiv/ob-arhive/istoricheskaya-spravka/>. 01.02.2020.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 5. Алматы: «Атамұра», 2010. 680 с.

Карасаев Ф.М., Дүйсен С.Ж., Калиев Ж.Н. Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев және Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясаты (1991-2013 жж.). Монография. Астана, 2018. 406 б.

Лаумулин М., Шакен М. Казахстанско-российские отношения // Центральная Азия и Кавказ. № 1 (55), 2008. С. 130-144.

Мансуров Т.А. Казахстан и Россия: суверенизация, интеграция, опыт стратегического пространства. Москва: Русский Раритет, 1997. 366 с.

Мансуров Т.А. Казахстанско-российские отношения в эпоху перемен, 1991-2001. М.: Реал-Пресс, 2001. 709 с.

Мещеряков К.Е. Российско-казахские отношения в 1998–2009 гг.: тесное союзническое взаимодействие // Клио. 2014. № 5 (89). С. 133-139.

Миграция населения Республики Казахстан. Январь-март 2019 года // Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/5>. 26.02.2020.

Мустафаев Н. Восприятие России в Казахстане: политическое измерение // Вестник Евразии. 2008. С. 112-128.

О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2014-2020 годы // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000741>. 27.01.2020.

Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан за январь-декабрь 2019 года. // Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6>. 26.02.2020.

Россия в цифрах. 2019: Крат. стат. сб. / Росстат. М., 2019. 549 с.

Сагиндигов Р.Е. Казахстанско-российские дипломатические отношения: состояние и перспективы // Вестник РУДН, серия Международные отношения, 2014, № 2. С. 140-147.

Шаняевский А.И. Ключевые сюжеты эволюции межгосударственных отношений России и Казахстана в постсоветский период: по материалам отечественной историографии 2004-2014 гг. // Молодой ученый. 2016. №4. С. 673-679.

References

Abzhanov Kh.M., Nursultanova L.N. Istoriya nezavisimogo Kazakhstana (History of independent Kazakhstan). Almaty: «Kazak entsiklopediyasy», 2011. 400 p. [in Russian].

Ajdapkelov N.S. (Gl. red.) Kazakhstan v 2018 godu. Statisticheskij sbornik na kazahskom i russkom jazykah. (Kazakhstan in 2018. Statistical collection in Kazakh and Russian languages). Nur-Sultan, 2019. 478 p.

Andreev A.A. Natsional'naya politika Respubliki Kazakhstan v period stanovleniya rossiisko-kazakhstanskikh otnoshenii 1990-1995 gg. (National policy of the Republic of Kazakhstan during the formation of Russian-Kazakh relations 1990-1995) // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser. 2, Istoriya. 2009. Vyp. 2. P. 191-196. [in Russian].

Amanzholov D.B. Kazakhstansko-rossiiskie otnosheniya: istoricheskii rakurs // Nauchnyi zhurnal «Evraziiskii Soyuz: voprosy mezhdunarodnykh otnoshenii». № 3-4 (4-5). 2013. P. 319-321 [in Russian].

Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK) (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan) F. 75-n. Op. 1. D. 3985. L. 9-10, 38-41, 52-54. [in Russian].

AP RK. F. 75-n. Op. 1. D. 2945. L. 7-13, 63-65, 68-69, 72-83, 85-94. [in Russian].

AP RK. F. 75-n. Op. 1. D. 357. L. 3-11, 27-34, 36-41, 56-63. [in Russian].

AP RK. F. 75-n. Op. 1. D. 3986. L. 130-137. [in Russian].

AP RK. F. 75-n. Op. 1. D. 3998. L. 1-7, 26, 49, 52-53. [in Russian].

Ayagan B.G., Auanasova A.M. Nursultan Nazarbaev i kazakhstanskaya model' stroitel'stva gosudarstva (istoricheskii aspekt) (Nursultan Nazarbayev and the Kazakhstani model of state building (historical aspect)). Almaty: TOO «Litera-M», 2012. 256 p. [in Russian].

Ayagan B.G., Auanasova A.M. Nursultan Nazarbaev: chelovek u vlasti (Nursultan Nazarbayev: a man in power). Almaty: «Litera-M», 2015. 376 p. [in Russian].

Ayagan B.G., Kashkimbaev A.N. Rossiya – Kazakhstan: istoriya vzaimootnoshenii i sovremennost'. Istoriko-khrestomatiinyi ocherk (Russia – Kazakhstan: the history of relations and the present. Historical and textbook essay). Almaty: Raritet, 2011. 240 p. [in Russian].

Ayagan B.G. Posle raspada SSSR: Kazakhstan i Rossiya na novom vitke istorii (1991-2000 gg.) // Elektronnyi nauchno-obrazovatel'nyi zhurnal "Istoriya". 2019. № 1 (75). Electronic source. URL: <https://history.jes.su/s207987840002557-1-1/>. 02.03.2020 [in Russian].

Baltabaeva K. Etnopoliticheskii kontekst sovremennykh kazakhstansko-rossiiskikh otnoshenii (Ethnopolitical context of modern Kazakh-Russian relations) // Rossiya i musul'manskii mir, № 9, 2010. P. 71-78. [in Russian].

Bashmakov A.A. Ot prigranichnogo sotrudnichestva k evraziiskoi ekonomicheskoi integratsii (From cross-border cooperation to Eurasian economic integration). Almaty: Kazakhstanskii institut strategicheskikh issledovani pri Prezidente Respubliki. Kazakhstan, 2013. 215 p. [in Russian].

Golunov S.V. Rossiisko-kazakhstanskije otnosheniya: bezbrezhnye gorizonty i podvodnye kamni // Politika. 2008. № 4 (51). P. 49-61. [in Russian].

Gribanova E.M., Seisenbaeva A.A. (sost.). Putevoditel' po fondam Arkhiva Prezidenta Respubliki Kazakhstan: Spravochno-informatsionnoe izdanie // Pod obshch. red. professora B.A. Dzhabarova. Izdanie 2-e, dopolnennoe. Almaty, 2016. – 310 p. [in Russian].

Demidov V.V. Strategicheskoe partnerstvo Rossii i Kazakhstana: etnopoliticheskii aspekt skvoz' prizmu integratsionnykh protsessov (Strategic partnership between Russia and Kazakhstan: ethno-political aspect through the prism of integration processes) // Kazakhstan-Spektr. Nauchnyi zhurnal. 2015/2 (72). P. 24-31 [in Russian].

Demograficheskii ezhegodnik Kazakhstana. Statisticheskii sbornik na kazakhskom i russkom yazykakh. (Demographic Yearbook of Kazakhstan. Statistical collection in Kazakh and Russian languages) Nur-Sultan, 2019 – 279 p. [in Russian].

Dogovor mezhdru Rossiiskoi Federatsiei i Respublikoi Kazakhstan o dobrososedstve i soyuzniststve v XXI veke. 11-noyabrya 2013 goda. (Agreement between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan on good-neighbourliness and alliance in the XXI century. November 11, 2013) // Ofitsial'nyi sait Prezidenta Rossii. Electronic source. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/1560>. 27.01.2020 [in Russian].

Dodonov V., Mukanova A., Seidumanova S. Tendentsii i faktory ekonomicheskogo sotrudnichestva Kazakhstana i Rossii. // Kazakhstan-Spektr. Nauchnyi zhurnal. 2018/2 (84). P. 51-62 [in Russian].

Duisen S.Zh. Kazakstan diplomatiyasy (Tarikhi aspekt) [Diplomacy of Kazakhstan (Historical aspect) Diplomacy of Kazakhstan (Historical aspect)]. Monografiya/ B.G. Ayagannyn red. Astana, 2018. 316 b. [in Kazakh].

Ertysbaev E. Kazakhstan i Nazarbaev: Logika peremen (Kazakhstan and Nazarbayev: The Logic of Change). Astana: Elorda, 2001. 576 p. [in Russian].

Istoricheskaya spravka // Ofitsial'nyi sait Arkhiva Prezidenta Respubliki Kazakhstan. Electronic source. URL: <http://archive.president.kz/ru/arhiv/ob-arhive/istoricheskaya-spravka/>. 01.02.2020 [in Russian].

Istoriya Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). V pyati tomakh. Tom 5. Almaty: «Atamura», 2010. 680 p. [in Kazakh].

Kazakhstan v 2018 godu. Statisticheskii sbornik na kazakhskom i russkom yazykakh. Nur-Sultan, 2019. 478 p. [in Russian].

Karasaev G.M., Duisen S.Zh., Kaliev Zh.N. Ult Koshbasshysy N.A. Nazarbaev zhane Tauelsiz Kazakstannyn syrtky sayasaty (1991-2013 zhzh.) (Leader of the Nation NA Nazarbayev and the Foreign Policy of Independent Kazakhstan (1991-2013)). Monografiya. Astana, 2018. 406 b. [in Kazakh].

Laumulin M., Shaken M. Kazakhstansko-rossiiskie otnosheniya // Tsentral'naya Aziya i Kavkaz. № 1 (55), 2008. P. 130-144 [in Russian].

Mansurov T.A. Kazakhstan i Rossiya: suverenizatsiya, integratsiya, opyt strategicheskogo prostranstva (Kazakhstan and Russia: Sovereignization, Integration, Strategic Space Experience). Moskva: Russkii Raritet, 1997. 366 p. [in Russian].

Mansurov T.A. Kazakhstansko-rossiiskie otnosheniya v epokhu peremen, 1991-2001 (Kazakh-Russian relations in the era of changes, 1991-2001). M.: Real-Press, 2001. 709 p. [in Russian].

Meshcheryakov K.E. Rossiisko-kazakhskie otnosheniya v 1998-2009 gg.: tesnoe soyuznicheskoe vzaimodeistvie // Klio. 2014. № 5 (89). P. 133-139 [in Russian].

Migratsiya naseleniya Respubliki Kazakhstan. Yanvar'-mart 2019 goda. // Ministerstvo natsional'noi ekonomiki Respubliki Kazakhstan. Komitet po statistike. Electronic source. URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/5>. 26.02.2020 [in Russian].

Mustafaev N. Vospriyatie Rossii v Kazakhstane: politicheskoe izmerenie // Vestnik Evrazii. 2008. P. 112-128 [in Russian].

O Kontseptsii vneshnei politiki Respubliki Kazakhstan na 2014-2020 gody // Informatsionno-pravovaya sistema normativnykh pravovykh aktov Respubliki Kazakhstan «Adilet». (Elektronnyi resurs). Electronic source. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000741>. 27.01.2020 [in Russian].

Osnovnye pokazateli vneshnei torgovli Respubliki Kazakhstan za yanvar'-dekabr' 2019 goda. // Ministerstvo natsional'noi ekonomiki Respubliki Kazakhstan. Komitet po statistike. Electronic source. URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6>. 26.02.2020 [in Russian].

Rossiya v tsifrakh. 2019: Krat. stat. sb. /Rosstat. M., 2019. 549 p. [in Russian].

Sagindikov R.E. Kazakhstansko-rossiiskie diplomacheskije otnosheniya: sostoyanie i perspektivy // Vestnik RUDN, seriya Mezhdunarodnye otnosheniya, 2014, № 2. P. 140. 147. [in Russian].

Shanyavskii A.I. Klyuchevye syuzhety evolyutsii mezhgosudarstvennykh otnoshenii Rossii i Kazakhstana v postsovetiskii period: po materialam otechestvennoi istoriografii 2004-2014 gg. // Molodoi uchenyi. 2016. №4. P. 673-679. [in Russian].

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_63

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕ МҰСЫЛМАНДЫҚТЫҢ
ТАРАЛУЫН БАҚЫЛАУҒА АЛУ

Рустемов Саулебек Керимбекұлы¹, Шашаева Малика Әуезханқызы^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail адрестер: rust965@rambler.ru (Рустемов), ma.shashaeva@mail.ru (Шашаева)

Түйіндеме. Бұл мақалада Түркістан өлкесіндегі мұсылмандықтың таралуын бақылауға алудың полицейлік әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Арнайы іс-құжаттарда, құпия нұсқауларда, сонымен қатар полиция департаментінің айналымдық хаттарында мынадай мәліметтерді жинау туралы бұйрық берілді: жергілікті тұрғындардың көңіл-күйі қайда ауады, аймақтағы билікке деген көзқарастары, халықаралық шиеленістер бола қалса олар қандай ұстанымда болады, өздерінің тәуелсіздігі туралы еске ала ма, жастарыкімді жақтайды, болашақта олардан не күтуге болады, мектептер мен медреселерде кімдер сабақ береді, жаңа тәсілдік мектептер қанша, оларда қанша ұстаз бен шәкірт бар, қандай пәндер оқытылады. Жыл сайын осындай мәліметтер полицияның құпия тыңшылары арқылы жиналатын.

Осындай тәсілдердің бірі жергілікті тұрғындар санасындағы тәуелсіздікті, діні және т.б. туралы естеліктерді жоюға бағытталды. Халықтың санасына қарсыласудың мүлдем бекер екендігін сіңіруге күш жұмсалды.

Кілт сөздер: Түркістан, мұсылман, миссионер, полиция, құпия, мектеп, медресе.

Мақала ИРН AP08855385 «Қазақстандағы мұсылман және православия миссионерлері: қызметі мен нәтижелері (XIX – XX ғ. басы)» жобасы аясында жазылды.

МРНТИ 03.20

НАДЗОР ЗА РАСПРОСТРАНЕНИЕМ МУСУЛЬМАНСТВА
В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ

Рустемов Саулебек Керимбекович¹, Шашаева Малика Аuezханқызы^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: rust965@rambler.ru (Рустемов), ma.shashaeva@mail.ru (Шашаева)

Аннотация. В данной статье рассматриваются методы полицейского надзора за распространением мусульманства в Туркестанском крае.

В деловых бумагах, секретных инструкциях, а также циркулярных письмах департамента полиции имеются указания о сборе данных: умонастроение местного населения, его отношение к администрации края, выяснение позиции котореоемо могло принять в международных конфликтах, сохранение памяти о независимости, выбор и поддержка молодежью одной из противостоящих сторон, чего можно ожидать от них в будущем, кто преподает в мектебах и медресе, количество новометодных школ, какие предметы изучаются, численность учителей и обучающихся учащихся т.д. Каждый год эти сведения собирались негласно полицейскими через тайных агентов.

Одним из таких методов являлось искоренение из памяти коренного населения идей о своей независимости, религии предков и т.д. В сознании народа укреплялась мысль о бесполезности сопротивления полицейско-административной власти.

Ключевые слова: Туркестан, мусульманин, миссионер, полиция, секретно, мектеба, медресе.

Статья написано в рамках проекта: ИРНАР08855385 «Мусульманские и православные миссионеры в Казахстане: деятельность и результаты (XIX – начало XX веков)».

IRSTI 03.20

OVERVIEW OF MUSLIMS IN TURKESTAN REGION

Rustemov Saulebek Kerimbekovich¹, Shashaeva Malika Auezhankyzy^{1*}

¹Institute of History and Ethnology. Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: rust965@rambler.ru (Rustemov), ma.shashaeva@mail.ru (Shashaeva)

Abstract. This article examines the methods of police surveillance over the spread of Islam in the Turkestan region. In official papers, secret instructions and in circular letters of the Police department, there were instructions on data gathering about frame of mind of a local population, its attitude to administration of the territory, what position they could accept in the international conflicts, whether an idea of independence was kept in memory, who was supported by youth, what could be expected from them in the future, who taught in schools and medreses, how many schools taught by new methods, how many teachers and pupils were in them, what subjects they taught, etc. Each year these objects of information were gathered through the secret agents, privately by policemen.

One of such methods was eradication the ideas of independence, religions etc. from the memory of local population. The idea of uselessness of resistance to police – administrative authority had to be strengthened in consciousness of native population.

Key words: Turkestan, Muslim, missionary, police, secret, mekteb, medrese.

The article was written within the framework of the project: IRN AP08855385 “Muslim and Orthodox missionaries in Kazakhstan: activities and results (XIX - early XX centuries)”.

Кіріспе. Қазақ елі Ресей империясының құрамына кірген тұста, патшалық билік алғашқыда тұрғылықты халықтар арасында христиан дінін уағыздауды қолға алған еді. Алайда, көп ұзамай-ақ бұл іске жұмсалған күш-қаржының нәтижесіз, бос әуешілік екені анықталды. Сол себепті XIX ғасырдың екінші жарымынан бастап исламға көңіл бөлініп, қолдау көрсетіле бастады. Уфада мұфтиат құрылып, Семейде, Қарқаралыда т.б. қалаларда жаңа мешіттер салынды. Қазақ жерінде көпшілігі татарлар мен башқұрттардан тұратын молдалар дайындау ісі қолға алынды. Ендігі міндет, түрлі миссионерлік қызметтер арқылы қазақ жерінде исламның кең қанат жайуына жағдай жасау болды. Бұл бастапқыда ойдағыдай болғанымен, біртіндеп бақылаудан шығып кетіп, әр түрлі мүдделердің қақтығысына алып келіп, тіпті халықаралық сипатқа көше бастады. Әрине отарлық мүддеге жат бұндай әрекеттер, әсіресе жергілікті тұрғындарды тізгіндеудің тиімді деген бір тәсілі ретінде қарастырылған исламды енгізудің басқа арнаға бұрылмауын толық бақылауға алу Ресей Ішкі істер министрлігінің өзіне бағынысты мекемелерінің күзіретіне берілген еді. Мақалада деректік құжаттар негізінде осы мекемелер жұмысының мұсылмандықты енгізудің Түркістан өлкесінде қалай жүргізілгенін бақылауға алғандығы туралы баяндалады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеуге қажетті материалдар Өзбекстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағатының 461 – Түркістан аудандық сақшылар бөлімінің қорында жақсы сақталған. Негізгі деректердің дені Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағатының қорларынан алынды. Соның ішінде аса құпия болып саналатын 73 «с» - Жетісу облысы, Верный қаласы іздестіру пункті меңгерушісі деген қорда мұсылмандықтың енуін қатал қадағалау мәліметтері жиі кездеседі. Мысалы, 65 – Полиция басқармасының Жетісу Жандармдық бөлімі деген қорда жандармдар бөлімшесінің мұсылмандықтың қазақтар арасында таралуын қадағалауға қатысты бұйрықтар, ережелер, айналымдық хаттар және қылмыстық істер, саяси партиялар, әр түрлі іздестіру шаралары жөніндегі мәліметтер бар.

Мақаланы жазу барысында жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдар, жаңа көзқарастар тұрғысынан жазылған зерттеулер басшылыққа алынды. Тақырыптың методологиялық негіздері диалектикалық тарихи даму заңдылықтары мен өркениеттілік, салыстырмалық, талдау, жинақтау және қорыту, жүйелілік әдістері арқылы берілді.

Талдау. Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық қозғалыс пен ислам дінінің таралуы туралы полиция мәліметтерінің кейбір үзінділері К.Р. Несіпбаева (Несіпбаева, 1997:16), А.Ш. Махаева (Махаева, 1999:8-14) және С.К. Рүстемовтың (Рүстемов, 2000:48) зерттеулерінде берілген.

Вена университетінің профессоры Андреас Каппелер зерттеуінде Ресейдің мұсылман елдеріне қатысты жүргізген саясаты сөз болған. Патшалық Ресейдің Түркістан өлкесіндегі мұсылмандарға қатысты жүргізген саясатының негізгі екі жолы болды. Оның біріншісі агрессивтік (зорлық, күштеу) болса, екіншісі прагматикалық (майысқақ, жұмсақ) болды деп көрсетеді (Каппелер, 2003:129-135).

Біз қарастырып отырған мәселенің ғылыми әдебиеттерде баяндалу тарихына жасалған шолу тақырыптың арнайы зерттеу объектісі болмағанын аңғартады. Осы уақытқа дейін мұндай мәселені арнайы қарауға қажет алғы шарттар қалыптаса қойған жоқ-тын. Ондай қолайлы жағдай еліміз егемендік алғаннан кейін ғана қалыптасты. Мұның өзі біздің тақырыбымыздың өзектілігін айғақтай түседі.

Нәтижелер. Жас түрікшілер комитетінің Ресейге енген үгітшілері қызметі нәтижесінде мұсылман тұрғындары арасында ислам идеясы кең тарала бастады. Жетісу өлкесіндегі осы идеяны таратушылар негізінен татарлар болды. Олардың қызметіне тыйым салу және бақылау үшін Жетісу облысының әскери губернаторы, ояз бастықтарына аса құпия хат жолдайды (КРОММ, 36:1-2).

Хатта ояз бастықтарына қарамағындағы аудандағы пайда болған еш бір әрекетсіз жүргендерді және мұсылмандардың қандай да болмасын бас қосуларын астыртын бақылауға алуды бұйырады. Сол үшін Пішпек оязы бастығына екі құпия қызметкер алуға, Жаркент пен Лепсі ояз бастықтарына -әрқайсысына айына 25 р. жалақы төленетін бір-біреуден құпия тыңшылар жалдауға рұқсат береді.

Бұл орынға сәйкес келетін адам табылмаған жағдайда жандармдар офицері ротмистр Астраханцев ояз бастықтарына құпия тыңшылар бөліп, саяси іздестіру ісімен таныстырады делінген болатын. Енді сол деректің мәліметін келтірейік:

«1913, 30 шілде. - Жетісу облысы әскери губернаторының мұсылмандарды астыртын қадағалауы туралы Жетісу өңірінің округ басшыларына бұйрығы.

№1604

Верный қ. Циркулярлық

Аса құпия, өз қолына

Ресейге эмиссарларларын жіберген жас түрік комитеттерінің белсенді жұмысының арқасында панисламизм идеялары Ресейде тұратын мұсылман халықтары арасында кең тарала бастады. Бұл идеялардың Жетісу өңіріндегі тікелей бастамашылары - татарлар және ішінара сарттар еді.

Уезд басшыларына өздеріне жүктелген жерлерде белгілі бір кәсіппен айналыспайтын адамдардың пайда болуына баса назар аударуды, сондай-ақ мұсылмандар арасындағы қандай да бір басқосуларға жасырын қадағалауды орнатуды тапсырамын. Осы мақсатты орындау үшін Пішпек уезі басшысына екі құпия офицерді, ал Жаркент пен Лепсі уездерінің бастықтарына - бір-бірден 25 рубльден аспайтын ай сайынғы жалақы бөлумен алуға бұйрық етемін. Бұл үшін ақша аймақтық Басқарманың бұйрығымен босатылады.

Егер тиісті қызметкерлерді дәл сол жерден табу мүмкін болмаса, оларды іздеп табу мен саяси тергеу ісімен таныстыру жандарм офицері ротмистр Астраханцев пен уездер басшыларының құзырына беріледі.

Сонымен қатар, уезд басшылары құпия қызметкерлері немесе сенімді адамдарды тарту арқылы да ай сайын мәліметтер жинауы керек.

Жетісу уездерінің басшыларына: уездердің мұсылман және христиан тұрғындарының көңіл-күйі туралы, аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы, жергілікті жерлердегі қоғамдық тыныштықты бұзатын қауесеттер туралы, сондай-ақ қоғам қайраткерлерінің теріс қылықтары туралы ақпараттар мен қоғамның назарын аударған және жалпы алғанда белгілі бір дәрежеде арандататын оқиғалар, қоғамдағы қауесеттер мен толқулар туралы немесе олардың кейбіреулері туралы мәліметтер жинастыру қамтамасыз етілсін.

Бұл мәліметтерді аймақтағы саяси тергеу бөлімінің бастығы Ротмистер Астраханцевке жіберу керек, ол маған есеп береді.

Маған сеніп тапсырылған аймақтағы саяси және қоғамдық өмірдің тынысын бақылауға ерекше мән бере отырып, мен Уезд басшыларынан сұрайтыным, бұлардың барлығын мұқият зерделеп, толық назар аудара отырып маған жеткізгенде ғана олардың осы мәселеге деген көзқарастары мен аймақтағы халықтың шын көңіл-күйін мен кеңінен біле алатын боламын.

Генерал лейтенант Фольбаум (ӨРОММ, 90:41-41 а).

Сонымен қатар ояз бастықтары құпия тыңшылармен қатар сенімді адамдар арқылы, ояздағы христиан тұрғындары мен мұсылмандардың көңіл күйі жайында аса қауіпті қылмыстар жайында, жергілікті жердегі үстем болған өсек-аяң, әкімшіліктегі, қоғамдағы қызметкерлер арасындағы қызмет бабын пайдаланушылық туралы, жалпы қоғамдағы қобалжулар мен ой-пікірлер туралы мәлімет жинауға міндеттелді.

Барлық мәліметтер саяси іздестіруді басқарушы ротмистр Астраханцевке жіберілді. Ол мәліметтерді өңдеп аса маңызды деп тапқандарын әскери губернаторға баяндап отырды.

Жетісу облысының Батыс Қытай мен Қашқарға жақын орналасуы себепті Құлжа ауданына бөлінетін қаржының есебіндегі, ерекше шараларға жұмсалатын қаражат құпия агенттер мен тыңшыларға сый ретінде берілетін. Қашқардағы ағылшындар әрекеті жайында жіберілген тыңшылық бір мәліметке тоқталар болсақ, оны № 119-шы 1874 жылдың 12 қазанындағы генерал-адъютант Игнатъевтің императорға жіберген рапортынан көруге болады: «ағылшын елшісі Г. Форсит Қашқарда көп жетістіктерге қол жеткізгені белгілі болды. Ол Қашқар басшысы Атталыға «Падишахтың сенімді әмірі» атағын ұсынды. Осы саясаттың дәлелі ретінде жылына оған 10000 фунт бөлінбек. Менің алған мәліметім бойынша (агент Капуке-хан) жақында Қашқардан Англия мен Константинопольге елші жіберіліп, дін жағынан сұлтанға бағыну жайында келісімге келмек. Форсит жауынгер қашқарлықтарды бізге қарсы айдап салуда еш нәрседен тайынбайды. Жаппай қарулануды ұсынып, бізге қарсы көтерілуге үндеуде. Атталықтың сеніміне кіріп алған ағылшын тыңшысы Г. Шоу саяси және коммерциялық әрекеттерге ғана емес әскери миссияға да рұқсат алды. Бұрынғы үнді-ағылшын армиясының отставкадағы офицерлері Қашқар әскеріне нұсқаушылыққа (инструктор) ұсынылды» (ӨРОММ, 338:26). Кейінгі кезеңдегі шекарадағы жағдайлардың шиеленісе түсуі нәтижесінде, ішкі бақылау мен сыртқы барлауды күшейту үшін тыңшылар мен агенттер санын көбейту қажет болды. Олардың қазіргі кездегі жалақысы мен аса маңызды мәліметтер үшін берілетін сый ақылары мардымсыз еді. Міне, сондықтан Жетісу облысы әскери губернаторы, Түркістан генерал-губернаторына жіберген рапортында бұрынғы 2 мың руб. орнына қазіргі кезде 6 мың руб. керек екендігін баяндайды. Оны Құлжа ауданына бөлінген қаржыдан алу мүмкін еместігі де айтылады (ӨРОММ, 970:6).

Мемлекеттің тыңшылық әрекеттерге жұмсаған шығындары өте зор болды. Ал ол шығындар қаншалықты ақталғандығына келетін болсақ, тыңшылардың берген мәліметтері әр қашанда шын жағдайды дәл сипаттаудан аулақ болды. Оны мұрағат деректері анық түрде дәлелдейді.

Түркістан аудандық сақшылар бөліміне Константинопольде шығатын апталық «Хавер» (Хабар) деген газеттің парсы тіліндегі тексті келіп түседі. Оны орыс тіліне аудармашы Мамедов аударады. Орыстардың әрекетінің тағылығы мен тежеусіздігі осы құжаттан айқын көрінеді. Бұл құжат Ташкент қаласындағы Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік Орталық Мұрағатының 461 қорынан алынды. Мақаланың тақырыбы «Ресей – мұсылман әлемнің басты жауы» деп аталады. Бүкіл халықтың тағдыры талқыға түскен заманның ащы шындығы көрініс беріп, қазақ халқының басына түскен ауыртпалықты еске салады. Тарихтың бір міндеті өткенді өшірмей ұрпаққа еш бояусыз жеткізу болғандықтан мақаланың толық тексті еш қоспасыз бердік: «Осы уақытқа дейін әлемдік тарих беттері мен халық аузынан келіп жеткен аңыз-әңгімелері, орыстардың мұсылмандарға қатысты бірде-бір қайырымды істерін білген емес. Бұл мемлекет пен халық өз саясатының негізінде, бақыты мен дамуында мұсылмандарды өлтіру мен жоюды негізге алады. Мұсылмандардың сыйынатын қасиетті орындарын талқандаудан орыстар зор ләззат алатын. Ешқашан да ешбір христиан мемлекеттері мен халықтары мұсылмандарды дәл осы орыстар сияқты езгіге салып, қинаған емес. Мұсылман мемлекеттері мен дінінің өмір сүруін өз дамуларының

кедергісі санаған орыстар, әрбір ыңғайлы сәтте мұсылмандар жүрегіне жара салып, оған үнемі тұз сеуіп отырды.

Біздің ойымызша, көк аспан астындағы мұсылмандар арасынан орыстарға риза бірде-біреуі табылмас. Басқа мемлекеттердің мұсылмандарға деген көзқарасы, Ресеймен және оның көзқарасымен мүлде жанаспайды. Орыстар әкесін (патшаны) өлтірушілер – олар әрбір түріктің, парсының, ауғанның және барлық мұсылманның ортақ жауы. Барлық езгі мен қиналыстың дәл қазіргі мұсылмандардағы жағдайы орыстардың әрекетінен немесе олардың қитұрқы істерінің нәтижесінен. Егерде мұсылман бейіттері сөйлей алатын болса, біз олардың орыстардан көрген қорлығын тізбелеп оларға қарғыс жаудырғанын естір едік. Орыстар мыңдаған түріктер мен парсыларды өлтірді, мыңдаған үй-жайларын талқандады. Мұсылмандардың тәуелсіздігін ешбір санасусыз аяқ асты етті. Улемдерді (оқымысты-ғалымдарды) және атақты дін басыларды орыстар дарға асты, отанын қорғаушылар мен құтқарушыларды өлтірді, олар мұсылман жерлерін, ауылдарын, бейіттерін, ескерткіштері мен қасиетті орындарын қорлады. Мұсылмандарды қорлау мен зорлық көрсетуді орыстар өздерінің міндеті санайды.

Орыстардың жаман қылығын айтудан қаншалықты бас тартайық десек те, олардың тағылығы мен зорлығын көргенде өзімізді тежей алмай, олардың өткендегі бәріне белгілі әрекеттерін түгендей бастаймыз. Олардың Мешхед қаласындағы (Персия) бассыздығы мен Имам Рзаның (Мұхамедтің ұрпағы) қасиетті мазарын бомбалауын біз әлі ұмытқан жоқпыз. Жақындап келе жатқан мадарам айы (қыркүйек айымен сәйкес келеді) жүрегіміздің түбінде жатқан жарамыздың бетін тырналайды. Тура осы айда орыстар біздің ағайындарымызды дарға асқан еді. Олар миллиондаған адамдар табынуының символы болған Сукатул-Исламды (діни лауазым иесі), отанын саппай орыс шенеуніктерінің ойлаған істерін іске асыру үшін қолындағы қуыршағы болудан бас тартқаны үшін өлтірген болатын. Олар бұл қылмысын қасиетті имам Хусейннің қазасының он күндігінде жасаған еді. Олар не құдайдан, не адамдардан ұялмады.

Біздің ойымызға да келмейтін нәрсе, өркениеттің, ғылымның және білімнің дамыған XX ғасырында Еуропада, езгі мен зорлықтың нәтижесінде адамзат пен мұсылмандардың жеккөрінішіне дәл орыстар сияқты ие болған адамдар табылмас. Жаңарған Персияны орыстар тонап, талқандады, оның үйіндісін өз меншіктеріне айналдырды. Олардың өз еркімен саудамен т.б. істермен айналысуына бір минут өтпестен орыстардың зорлық-зомбылығына ұшырайды. Бір жерден екінші жерге көшсе де орыстардың қудалауынан құтылмайды. Мәдениетсіз және Құдайға да жағымсыз қылықтарымен орыстардың бүкіл әлемге белгілігі соншалық, европалықтар оларды (орыстарды) ісі мен саясатына сәйкес қанды ауыз аю ретінде бейнелейді. Салмақты баспасөз беттерінде оларды солтүстік аюы деп атайды. Шындығында олардың ісіне жақсылап талдау жасасақ, қанқұмарлық тәніне, қанына сіңген. Адам қанын төгуде, зорлық-зомбылық жасауда, үй-ошақты талқандауда ешбір халық орыстармен теңесе алмайды. Мұсылмандар, армяндар, еврейлер және барлық адамзат орыстардан қатты тігіркенуде. Орыстар барлық халық пен ұлттардың тәуелсіздігіне қол сұққан. Поляктар, украиндар, Дағыстан мұсылмандары, түркістандықтар, грузиндер және лаздар орыс езгісі мен зорлығынан қаза болуда. Персия мен парсыларды орыстардың тонауының нәтижесіндегі шығынның орынын жүздеген жылдар ішінде толтыру мүмкін де емес. Қандай болмасын парсы бай болсын, кедей болсын, ересек немесе кәмелетке толмаған, әйел немесе жас бала мен бүкіл мұсылман қауымы орыстарға қарғыс айтады. Орыстардың зорлығы нәтижесінде күйзеліс үні естілмейтін үй жоқ.

Біршама жылдар бұрын орыстар Кавказ армяндары мен мұсылмандары арасына кикілжіңдер дәнін сеуіп, соңынан оларды тыныштандыру мақсатын желеу етіп, екі жақтың да үйлері мен ауылдарын өздерінің казактарының талқандауына жол беріп, жүздеген мың адамдардың өліміне себеп болды. Орыстар Балкан мемлекеттері одағының пайда болуына кінәлі, нәтижесінде Түркия өзінің европалық иелігінен айырылып, миллиондаған күнәсіз мұсылмандардың өліміне себеп болып, олардың үйлері мешіттері тонауға ұшырап, ар намысына арсыз күштеу жүргізілді.

Жоғарыдағы айтылған езгі мен зорлық-зомбылыққа қанағат-танбай, ашу-ызасын баса алмаған орыстар, серб анархистерін айдап салып, Австрия тағының мұрагерін өлтіруге итермелеп, дүние-жүзілік соғысқа себеп болды. Ол әлемдегі өркениеттің жойылуы мен мыңдаған адамдардың қан төгісіне мұрындық болған еді. Еуропадағы бейбітшіліктің бұзылуына себепкер орыстар адамзат пен өркениеттің жауы. Олар барлық

бақытсыздық пен қайғы-қасіреттің микробы. Соңғы кездегі оқиғалар, казактардың Хорасанға шабуылы, қанішер орыстардың Мешхедтегі әйелдер моншасына басып кіруі, Мешхедтегі орыс консулының казактардың айуандығы алдындағы шарасыздығы, орыстардың тағылығының тағы бір көрінісі болып, Мустафил-Мамалик кабинетінің қатал шаралар қабылдауына мәжбүр етті» (ӨРОММ, 1788:1-3).

Алыстағы Ирандағы оқиғалардың Түркістан өлкесіндегі оқиғалармен үндес екендігін Түркістан аудандық сақшылар бөлімінің құпия агенттері арқылы алынған мәліметтерінен байқауға болады. Соның бірі 1916 жылдың 6 тамызында жалған аты «Кари» деген құпия тыңшының мәліметі: «Әндіжанға кейінгі кезде сақшылар бөліміне келген төменгі шендегілер, қаладағы арақ-шарап ішімдіктерінің тежеусіз көп сатылуы нәтижесінде, маскүнемдікке салынып, көшеде бұзақылық әрекеттерге баруда. Тұрғындардың үйіне басып кіріп, әйелдерді зорлап, ұрлық, тонаумен айналысуда. Тыңшылық мәлімет бойынша 31-нен 1-ші шілдеге қараған күні Дәуірбақсы үйінің бағында екі орыс әйелі мен екі сарт әйелі отырғанда, төменгі шендегі және Әндіжан қаласының 2-ші бөлімшесінің аға полицейі Афанасидің (фамилиясы белгісіз) басшылығымен мас компания басып кіреді. Олар қарсылық көрсетсеңдер түрмеге жабамыз деп қорқытып барлық әйелдерді зорлайды.

Төменгі шендегі солдаттар мен полициялар ішімдікке салынып қана қоймай, Хамит Максумның, молда Зухраддиннің, мыңбасы Абдул Каюмбай және Шәкірбайдың әйелдері мен балаларын қорқытып үйінен жеміс-жидек пен заттарды тартып әкеткені де белгілі» (ӨРОММ, 1884:403).

Бұратана халықтардың ой-өрісіне, көңіл-күйіне, яғни рухани өміріне бақылау жасау ендігі жерде отарлаушылардың жерді отарлаудан, сананы отарлауға көшуінің алғы шарты ғана емес, нақты жүзеге асуы еді.

Полиция департаментінің жарлығымен, төменгі шендегілерге Жетісу облысы мұсылман тұрғындарының ақыл-ой, көңіл-күйі ауандарына бақылау жасау туралы арнайы бұйрығы шығарылды. Соның нәтижесінде 1906 жылдың 10 шілдесінде № 245-ші Түркістан генерал-губернаторының Жетісу өлкесі әскери-әкімшілік басқармасына жіберген іс қағазы жарық көрді (ҚРОММ, 1:5). Бұл іс қағазда халық-аралық жағдайға сипаттама беріліп, Қытай мен Ауғанстанның, Англия мен Оңтүстік Африка Республикалары арасындағы күрес, қазіргі Қиыр Шығыстағы оқиғалар христиан әлемі мен мұсылмандар арасының ушығуына алып келгендігі баяндалады. Міне осыған байланысты жергілікті мұсылман тұрғындарын ой-пиғылын тыңғылықты түрде бақылауға алу жайында өлке басшысының жарлығы жарық көрді. Жетісу өлкесінің мұсылман тұрғындары толық бақылауға алынды. Қандай да болмасын бұратаналардың ой-санасындағы жат пиғылдардың көрінісі бақылаудан тыс қалмай олардың елеулілері жоғарыға баяндалып отырылсын делінді. Деректерге жүгінсек, оның мазмұны төмендегідей:

«1906, 8 шілде – П.М. Верный қаласы Полицмейстріне Жетісу облысының әскери губернаторынан.

1-ші бөлімше, Стол-2, № 318,

Верный қ. Құпия.

10 шілдедегі №245 хатында Түркістан генерал-губернаторы Қытайдағы қазіргі оқиғалардың барысын және Англия мен Оңтүстік Африка республикалары арасындағы күресті мұқият бақылап, Ауғанстан әмірінің рухының оянуымен салыстыра келе, енді Қиыр Шығыстағы оқиғаларды назардан тыс қалдырмауды ескере отырып, жалпы бүкіл мұсылман әлемі Қытай мен христиан державалары арасындағы өршіген күреспен қалай қарайды деген ойға тоқталуға тура келеді, яғни олар қазіргі оқиғаларға мүлдем бейтарап, сабырлы пікірлесі болып қала ма, әлде оны исламның бұрынғы біртұтастық идеясын соншалықты жігерлі түрде жүргізіп отырған бұрынғы күшін ең болмағанда ішінара қалпына келтіру үшін қолданғысы келеді ме дегенді баяндаған.

Сондықтан, біздің мұсылмандармен арақатынасымыздың аса күрделі екендігін ескере отырып өлкенің Бас Басшысына қазіргі кезде мұсылман тұрғындарының ой-өрісіне неғұрлым мұқият бақылау жасауды және өздеріне бағынысты шенділерден жоғарыда аталған мәселелер бойынша Жетісу облысының мұсылман халқын бақылауға алу үшін тиісті жарлық беру керектігін ескертеді.

Жоғары Мәртебелім, жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, мұсылман тұрғындарының ой-өрісінің бағытын барынша мұқият бақылау үшін барлық тиісті

шараларды қабылдауды және назар аударуға тұрарлық барлық нәрсе көзге шалынғанда дереу жеткізуді сұраймын». (ҚРОММ, 8-1:84).

Бұндағы айтылған мәселе Ресей мен Қытай арасындағы Қиыр Шығыс үшін күреске мұсылман әлемі қалай қарайды? Ресей бодандығындағы мұсылмандардың көңіл ауаны қайда бұрады деген мәселелерге жауап іздеу болды. Бұның себебі, Далалық өлкеге ағылшындар мен Ауған әмірі де өз ықпалын жүргізуге ынталығын көрсеткендігінде болды.

Міне осындай жағдайда, жергілікті тұрғындардың бүйрегі қайда бұратындығын анықтау өзекті мәселелердің қатарында болды. Сөзіміз дәлелді болу үшін, Жетісу облысы әскери губернаторының сақшылар бөлімдері бастықтарымен хат алмасуы нәтижесінде алынған құпия мәліметіне жүгінейік: «Жоғары мәртебелім, менің сізге баяндайтыным қазіргі уақытта мұсылман тұрғындар арасында Балқандағы оқиғаларға деген қатты қызығушылық бәсеңдегенімен олардың арасында қобалжу басылар емес, бұл олардың көңіл-күйіндегі өрекеудің Ресейдің Түркиямен соғысушы христиан мемлекеттеріне берген көмегімен байланысты емес, қырғыз (қазақ) тұрғындарының барлығының мүддесіне сай келетін, үміт ететін жер мәселесіне байланысты. Қырғыздардың жерінің бір бөлігі қоныс аударушы орыстарға беріледі деген сыбыстың жүзеге асуымен қатар, көптеген ықпалды мұсылмандар енді түрікшіл болып алды. Олардың жер мәселесіндегі жалғыз үміті Түрік сұлтаны, ал Қытаймен шекаралас тұрғындар жерді бұрынғы негізде пайдалана отырып, Қытай үкіметіне үміт артады. Қытаймен соғыста Ресей жеңілсе ел ішіндегі бүкіл орыстарды қуып шығудан үміттенуде» (ҚРОММ, 1:5).

Міне осылайша мұсылман тұрғындары, бұрынғы жерлерін қайтарып алу үшін Ресейдің қандай да болмасын дұшпанына көмек беруге әзір екендігі көрінеді. Құрғақ, кеңсе тілімен жазылған сөзі сараң полиция мәліметтерінің мән-мағынасына тереңірек үңілсек, халықтық санасында тәуелсіздікке деген үміттің жоғалмағандығын көреміз. 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформа нәтижесінде елдің бас бірлігі бұзылып, жері талауға түскен еді. Халықтың рухани өміріне де үстемдік жасау әрекеттері бой көрсеткен болатын. Кеңселермен қатар мектеп, медреселерге де, елдің санасына «Жарылқаушы Иең» дегенді сіңіру ниетімен патша ағзамның портреті ілінсін дегенде халық тарапынан әлсіз болса да қарсылық бой көрсетті. Бұл да полиция тыңшыларының қырағы көзінен таса қалмаған еді: «Тұрғындар санасындағы жерді тартып алушы патша ағзам деген ойдың орын алуы себепті, олар тіпті патшаның портретін мектеп-медреселерде ілуге қарсылық көрсетуде, сақшылар бөлімдері мәліметі бойынша, шариғатта ілінбесін деген қағиданың жоқ екендігін анықтадық» (ҚРОММ, 10:60).

Еркіндік аңсағанның оған жетудің жолдарын іздестіретіндігі анық. Оның бір жолы сырттан қолдау іздестіру әрекеті болса, ол жайында мәлімет, 1916 жылдың 1-ші қаңтарында Ішкі істер министрлігінің, Полиция департаментіне Жетісу облысы әскери губернаторының сақшылар бөлімдері мен хат алмасуы барысында келіп түседі. Әлі толық тексерілмеген құпия мәлімет бойынша Ресей бодандығындағы мұсылмандар өкілдері Венаға келіп премьер-министр Штюрпген, сыртқы істер министрі граф Форгачтың қабылдауында ұзақ болып, оларға өздерінің төмендегідей өтініш-тілегін ұсынады:

1. Бұхара мен Хиуаны орыс өктемдігінен азат ету және оған Түркістанның қосылуы.

Қазан патшалығы мен Қырым хандығын қалпына келтіру, соңғысын Түрік сұлтанының қол астына алуымен.

Қырғыздардың (қазақ) әкімшілдік-саяси тәуелсіздігі.

Еділ мен Каспий теңіздерін бейтарап деп тану» (ҚРОММ, 2:18).

Бұл мәліметтерде осы құжатты жеткізушілердің де аты аталынғандықтан олардың шығу тегін, мекен жайын анықтау туралы полицияға арнайы міндет жүктеледі. Құпия мәлімет бойынша анықталғаны: «...түркі газетін шығарушы Юрду-Юсуф (оглы) Акчура (Жүсіп Акшора) басқа бір мәлімет бойынша Юрды-Юсуфоглы, орыс азаматтығында Симбирск губерниясында туып өскен, жергілікті бай фабриканттың туысы. Париж университетінің философия мен тарих факультетін бітірген. Келесі біреуі университет профессоры, газет редакторы Фуюзай-Али-Гусейнзаде, дін тану профессоры Махмад-Эссад-Эсилевзаде және Мукум-Эддин-Бейдшау (Мұхамеджан Бид-Шав) Бұхар азаматы» (ҚРОММ, 15а:10). Мәліметтерге жүгінсек, бұлар өздерін «орыс мұсылмандары комитетінен» деп көрсетеді. Бұл мәліметтер арқылы Жетісу съезіндегі Сырттановтың ұсынысының Венаға дейін жеткендігін байқаймыз.

Полиция департаменті мәліметтерін қарастыра отырып, жалпы мұсылмандық қозғалысты бақылау жан-жағынан қамтылғандығын байқауға болады. Осындай мәліметтердің бірі Верный қаласы іздестіру бөлімі бастығының әскери губернаторға жіберген 1916 жылғы 4-ші шілдедегі № 5263-ші хаты.

Басқарма басшысының 1915 жылға берген есебінде, алдыңғы қатарлы мұсылмандар өкілдері Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясына риза еместігін білдірді дейді. Олардың империядағы бірнеше миллион болатын мұсылман тұрғындарының мүддесін қорғай алмай отырғандықтан, алдағы Мемлекеттік Думаның шақырылуына, жер-жерден тәжірибелі, білімді мұсылман өкілдерін келуге үгіттеу жүргізіле бастағандығы баяндалды. Шақыру мұсылмандар фракциясының төрағасы Тевкелевтің Қазанда шығатын «Юлдуз» газетінде жариялануымен шықты. Мұсылман фракциясы жанынан құрылған кеңесші бюроның құрылу уақыты мен құрамы туралы мәлімет Полиция департаментінің 1916 жылғы 9-шы мамырында № 105301-ы іс қағазында тіркелді (ҚРОММ, 10:27).

Түркістан өлкесіндегі көптеген дін басыларының патша өкіметіне қатысты оппозицияға кетуінің бірнеше себептері болды. Патша өкіметі Түркістан діни басқармасын тарқатып, діни-әкімшілік билікті де өз қолына алып алған еді. Хандық билік кезінде мұсылман дін басылары зор артықшылықтарға ие болып, тіпті азаматтық басқаруда да үлесі бар еді. Сонымен қатар ірі жер иеленуші болатын. Патшалық Ресей құрамына енуімен қатар олар барлық артықшылығынан айырылып қана қоймай, бүкіл дүние-мүлікерінен айырылды, қарапайым тұрғындар деңгейіне түсірілді. Вакуфтық құқықтары барынша шектеліп, жер салығы және басқа да салықтар енгізілді. Вакуфтық жерлердің бір бөлігі тәркіленді. Полиция мәліметтеріндегі көрсетілген себептердің тағы біреуі Қажылыққа баруға салынған тыйым (1900 жылға дейін) делінеді. Қажылық дін басыларына мол қаражат көзін беретін. Бұл шараларды мұсылман дін басылары діннің дінін шайқалту әрекеті деп бағалады. Сонымен қатар медресе мен мектептермен бәсекеге түскен христиан дінінің тірегі болған орыс-түзем мектептерінің ашылуына да қарсы болды.

Мұсылман дін басыларының патшаға қарсы пиғылы мен оппозициялық жағдайы жайында Түркістан әскери округінің генерал-лейтананты Корольков өзінің 1898 жылғы 3 тамызда генерал-губернатор Духовскийге жіберген есебінде «беделді ишандар, мударристер, мутавали мен сол сияқтылардың басым бөлігі орыс үкіметіне жаулық пиғылда немесе қолдамайды», – деп жазды.

Полиция, жандармерия сияқты қадағалау мекемелерінің бірде ашық, бірде құпия әрекеттерінің кедергісіне қарамастан жеке бас амандығынан, ар-ождан мен ел-жер, рух тағдырын ту етіп ұстағандардың аумалы-төкпелі өмірі мұрағат мәліметтерінен көрініс береді.

Мұрағат қорларында сақталған әр түрлі құпия бұйрықтар, басшылыққа алынуға тиісті нұсқаулар, құпия мәліметтер, полиция, жандарм, іздестіру, сақшылар бөлімдеріне жоғарыдан түсірілген құпия жарлықтар отаршылдықтың жайған терең тамырын кеңсе тілімен, бұлтартпастан айғақтайды.

1909 жылдың 5-ші ақпанындағы № 212-ші Түркістан генерал-губернаторының: Сырдария, Ферғана, Жетісу және Самарқан облыстары әскери губернаторлары, Каспий жағалауындағы облыс бастығы мен Түркістан өлкесі училищелерінің Бас инспекторына жіберген аса құпия бұйрығында былай делінеді: «Жоғарғы мәртебелім сізге жергілікті уезд басыларына бөлімше приставтары мен Түркістан өлкесі облыстарының халық училищелері инспекторларына жіберген нұсқауының (басшылыққа алынуға тиісті) бір данасын жібердім. Осы нұсқау бойынша, бұратана тұрғындарының көңіл-күйін бейнелейтін мәліметтер жинау, діни-тұрмыстық өмірінің қырларын анықтау үшін сізге бағынышты мекемелерге тапсырма берілсін. Мүмкіндігінше, ешбір босаңсыз бұратана тұрғындардың және ағарту мекемелерінің әрекеттерін қатаң қадағалап, аса құпия сақтықпен, жергілікті тұрғындар арасында тыңшылық әрекет жайында күдік тудырмастан бар мәлімет жиналсын. Әрекеттерінің берекесіздігі нәтижесінде жалпы, орыс өкіметі мен өлкедегі біздің билігімізге жайбарақат қарайтын тұрғындар арасында сезік тудырмауды баса айтыңыз» (ҚРОММ, 1:60).

Жергілікті әкімшілік-полиция басқармалары осы нұсқауды бағдарлама ретінде пайдаланып, жергілікті тұрғындардың ой-санасында, көңіл-күйінде болып жатқан өзгерістерді, жалпы мемлекеттік тұрғыдан алғанда қауіпті және зиянды болып табылатын ойдың өзінің алдын алу мәселесін қарастыруға тиіс болды.

Тұрақты түрде мәліметтер ағарту саласы бойынша (мысалы: оқулықтар, мешіттер саны, мектеп, медресе, ишандардың аты-жөні, қызметі) жыл сайын берілетін.

Жергілікті тұрғындар арасында өздерінің тәуелсіздігі туралы естеліктер сақталу дәрежесі қаншалықты? Әнші, күйші, термешілер осы жайында өкінішпен еске алатын өлеңдер, жыр т.б. айта ма? Қанша молда, қанша муддараси (мұғалім) бар? Қайдан білім алған? Жаңа әдістегі мектептер бар ма? деген нұсқаудағы сұрақтардан туындайтын ойдың өзі, сананы бақылаудың барлық жағы қамтылғандығының айғағы.

«Біздің дініміз бен құранды мазақ етіп, аяқ асты ету, біздің балаларымыз оқитын оқу орындарда дінімізді оқытуға тыйым салу, әкімшіліктің біздің арамызда христиандықты уағыздауға мықты көмек көрсетуі және осы әрекеттердің заңдылығын анықтауды талап еткендерді түрмеге жабу мен жазалау – міне бұл біздің даламызда үстемдік етуші заңсыздық пен озбырлықтың айқын көрінісі», – деп жазған еді М. Тынышбаев.

М. Тынышбаев өзінің саяси баяндамаларының бірі «Қырғыздар және азаттық қозғалысы» деген автономистердің І-ші съезінде (1905 жылы қараша) сөйлеген сөзінде мынаны айтқан еді: «Православие дінін қабылдаудан бас тартқаны үшін, қырғыз әйелінің басына қыл бұрау салып қинау, қырғыз тілінде өтініш пен арыз жазуға тыйым салу және тағы басқа да адамдардың ар-ожданы мен тұлғасына тұрпайы түрде қол сұғу мен зорлық жасау – мұның бәрі мырзалар, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында жасалып, әлі күнге құдай мен адамдардың жадынан шыққан алыс аймақта жүріп жатыр. Бұны тұрпайы, теократиялық және бюрократиялық ұлы Ресей державасы үкіметінің бұратаналар мен бөтен діндегілерге қарсы жасаған крест жорығы деп қалай атамаймыз» (Тынышбаев, 1993:16).

Сөзіміз дәлелді болу үшін жоғарыдағы нұсқаудан алынған бірнеше бапты келтірейік (барлығы 20 баптан тұрады) «5. Өздерінің тәуелсіздігі жөніндегі естелік халық санасында қаншалықты сақталған, жоғалтып алған тәуелсіздігі жөнінде өкінішпен еске алу, жеке әңгімелесу барысында, аңыздарында, ағаш көлеңкесі, мазарлар мен мешіттерде, тіпті ауыл арасында да, қыстақтарда айту орын ала ма?

Тұрғындар арасында басқа өлкеден келгендер, шет елден Түркиядан, Персиядан және Кавказдан шыққан революциялық сипаттағы идеялар таратушылар болды ма? Олардың қызметі неден көрінеді? Тұрғындардың көңіл-күйіне әсері қалай? Оларға қарсы қандай шаралар қабылданды?...

Бұратана тұрғындар арасында татар уағыздаушылар еніп кеткен жоқ па? Жаңа үлгідегі бұратаналар мектебі ашылды ма? Тұрғындар арасында (Вайзова Божьего полка) татар сектасының жақтаушысы бар ма? (Олардың ілімі бойынша жердегі барлық билік мойындалмайды, салық төлеуден бас тартады т.б.)

Тұрғындар орыс әкімшілігіне жалпы қалай қарайды? Бұрынғы кезбен салыстырғанда оған мойын ұсынбау мен өкпе реніш көрініс бере ме? Егер бұндай жағдайлар орын алса оның себебі анықталсын. Жастар арасында жаңашылдық бағыттар байқала ма? Ол неден көрінеді? Олардан болашақтан не күтуге болады?(ҚРОММ, 5590:2).

Міне осылайша жергілікті әкімшілік-полиция басқарма басшылары осы секілді сұрақтарға жыл сайын жауап іздеп, қаңтар айына дейін есеп беруге тиіс болды. Соның бір дәлелі Түркістан қаласының полиция приставының 1917 жылдың 13 қаңтарында, Шымкент уезд бастығына жіберген № 23 есебі (ҚРОММ, 5554:2).

Қорытынды. Сонымен қорыта айтар болсақ, Полиция департаментінің мұрағат қорларындағы іс-қағаздары мәліметтері сан-қырлы салалар бойынша жинақталған. Біздің қарастырып, көңіл қойғанымыз негізінен Түркістан өлкесіне қатысты құжаттар. Соның ішінде сананы бақылауға қатысты мәліметтер. Деректерде орын алған тұрғындардың мемлекет тұғырына, жекелеген шенеуніктерге және басқа мәселелерге қатысты қарсылықтары мен көңіл-күй, ой-санасындағы ауытқушылықтарын полиция, жандармерия өкілдері қалай түсіндіреді деген заңды сұрақ туындайды (ҚРОММ, 5552:10).

Міне осыған жауап ретінде полиция шенеуніктерінің бірінің сөзін келтірсек «Қазіргі кездегі қоғамдық өмірдің басты кемшіліктерінің бірі, халықтың санасында тәртіппен санасуға деген қажеттіліктің жоқтығы», – деп қынжылады (ҚРОММ, 8:88).

Отаршылдар жаңа жерлер, шикізат көздері, өндіргіш күштер ресурсі және өз товарларын өткізетін рыноктар үшін жүргізген саясатында неше түрлі қитұрқы әрекеттерге барған еді. Елдің экономикалық, саяси билігін қолына алғаннан кейін, ол елдің тарихын, дінін, рухын, тәуелсіздігі жайындағы естелігін жоюға ұмтылды. Халыққа үнсіз мойын ұсынушылық пен дәрменсіздігін санасына сіңіру арқылы өз мақсаттарына жетпекші болды.

Әдебиеттер тізімі

Каппелер А. Две традиции в отношениях России к мусульманским народам Российской империи // Отечественная история (РАН). 2003. № 2. С.129-135.

Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай – ҚРОМА). 825-қ., 1-т., 36-іс, 1-2-п.

ҚРОМА. 73с-қ., 2с-т., 1-іс, 5-п.

ҚРОМА. 52-қ., 1-т., 8-іс, 1-орама. 84-п.

ҚРОМА. 73с-қ., 2с-т., 1-іс, 5-п.

ҚРОМА. 73с-қ., 2с-т., 10-іс, 60-п.

ҚРОМА. 73с-қ., 2с-т., 2-іс, 18-п.

ҚРОМА. 73с-қ., 2с-т., 15а-іс, 10-п.

ҚРОМА. 73с-қ., 2с-т., 10-іс, 27-п.

ҚРОМА. 73с-қ., 2с-т., 1-іс, 60-п.

ҚРОМА. 64-қ., 1-т., 5590-іс, 2-п.

ҚРОМА. 64-қ., 1-т., 5554-іс, 2-п.

ҚРОМА. 64-қ., 1-т., 5552-іс, 10-п.

ҚРОМА. 52-қ., 1-т., 8-іс, 88-п.

Махаева А. Жүсіп Ақшора // Жас Түркістан. 1999. Қаңтар-ақпан. № 1(4). 8-14 бб.

Несипбаева К.Р. Роль и значение ислама в истории народов Центральной Азии и Казахстана // Саясат. 1997. №2. 16-18 бб.

Өзбекстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай – ӨРОМА). 467-қ., 1-т., 90-іс, 41-41а пп.

ӨРОМА. 461-қ., 1-т., 338-іс, 26-п.

ӨРОМА. 461-қ., 1-т., 970-іс, 6-п.

ӨРОМА. 461-қ., 1-т., 1788-іс, 1-3 пп.

ӨРОМА. 461-қ., 1-т., 1886-іс, 403-п.

Рүстемов С.К. Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесі (Шурои ислам) // Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. Алматы, 2000. Т.2. 481 б.

Тынышбаев М. История казахского народа. Алматы: Қазақ университеті, 1993. С. 16.

References

Kappeler A. Two traditions of Russia in relation to the Muslim peoples of the Russian Empire // Patriotic History (RAS).2003. № 2. P.129-135[in Russian].

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter - KROMA). 825-q., 1-t., 36-is, 1-2-p.

KROMA. 73s-q., 2s-t., 1 is, 5-p.

KROMA. 52-q, 1-t., 8 is, 1- orama. 84-p.

KROMA. 461-q., 1-t., 338-is, 26-p.

KROMA. 461-q, 1-t., 970-is, 6-p.

KROMA. 461-q., 1-t., 1788-is, 1-3 pp.

KROMA. 461-q, 1-t., 1886-is, 403-p.

KROMA. 73s-q., 2s-t., 15a-is, 10-p.

KROMA. 73s-q., 2s-t., 10-is, 27-p.

KROMA. 73s-q., 2s-t., 1-is, 60-p.

KROMA. 64-q., 1-t, 5590-is, 2-p.

KROMA. 64-q., 1-t, 5554-is, 2-p.

KROMA. 64-q., 1-t, 5552-is, 10-p.

KROMA. 52-q, 1-t., 8-is, 88-p.

Махаева А. Zhusup Akshora // Young Turkestan. 1999. January-February. № 1 (4). pp. 8-14 [in Kazakh].

Nesipbaeva KR The role and significance of Islam in the history of the peoples of Central Asia and Kazakhstan // Politics. 1997. № 2. pp. 16-18 [in Russian].

Central State Archive of the Republic of Uzbekistan (hereinafter - OROMA). 467-q., 1-t., 90-is, 41-41a-p.

OROMA. 461-q., 1-t., 338-is, 26-p.

OROMA. 461-q, 1-t., 970-is, 6-p.

OROMA. 461-q., 1-t., 1788-is, 1-3 pp.

- OROMA. 461-q., 1-t., 1886-1s, 403-p.
Rustemov S.K. All-Russian Council of Muslims (Shuroi Islam) // National Encyclopedia of Kazakhstan. Almaty, 2000. Vol.2. 481 p. [in Kazakh].
Tynysbaev M. History of the Kazakh people. Almaty: Kazakh University, 1993. С. 16 [in Russian].

FTAMP 03.61.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_73

**СЫР БОЙЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖЕРГІЛІКТІ
БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ
(XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы)**

Досымбетов Н.А.^{1*}, Раздыков С.З.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ

*Автор-корреспондент

E-mail адрестер: nur_dos88@mail.ru (Досымбетов), rasdikov@mail.ru (Раздыков)

Түйіндеме. Мақалада XIX ғ. аяғы мен XX ғ. бас кезіндегі Сыр бойы қазақтарының суландыру жүйесіндегі жергілікті басқару және ұйымдастыру мәселесіне талдау жасалған. Сыр бойында Ресей империясының билігі түбегейлі орныққаннан кейін суландыру жүйесін реформалау мақсатында түрлі заңдар мен нұсқаулықтар қабылдана бастады. Бірақ, суландыру жүйесін басқару және ұйымдастыру бойынша орталықтандырылған жүйесі енгізілгенімен, қазақтардың ғасырлар бойы қалыптасқан әдіс-тәсілдері мен жосын-жоралғыларына шектеу қойылмады. XX ғ.-дың екінші жартысынан бастап осы өңірде қайта жандана бастаған егін шаруашылығы саласында арық қазу, тазалау, су бөлу және аталмыш істерді жүйелеп отыратын арық ақсакалы мен мұрап сынды халықтық басқару қызметі қалыптасқан дәстүрлі суландыру жүйесі болды. Мақалада қазан төңкерісіне дейінгі орыс зерттеушілері, саяхатшылары мен шенеуніктерінің еңбектері және архив деректері қолданылды. Сонымен қатар, синхронды талдау әдісін қолдана отырып, ауыл шаруашылығы дамыған отырықшы халықтарда қалыптасқан суландыру жүйесін басқару және ұйымдастыру ісімен салыстыру жүргізілді.

Кілт сөздер. Сырдария, Түркістан, суды пайдалану дәстүрі, суландыру жүйесі, арық, мұрап, арық ақсакалы.

МРНТИ 03.61.91

**ПРОБЛЕМА МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ
В ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ КАЗАХОВ СЫРДАРЬИНСКОГО РЕГИОНА
(конец XIX – начало XX вв.)**

Досымбетов Н.А.^{1*}, Раздыков С.З.²

¹Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: nur_dos88@mail.ru (Досымбетов), rasdikov@mail.ru (Раздыков)

Аннотация. В статье анализируются проблемы местного самоуправления и организации системы орошения у присырдарьинских казахов в конце XIX – начале XX веков. После окончательного установления господства Российской империи в Сырдарьинском регионе с целью реформирования оросительного дела были приняты различные законы и постановления. Несмотря на централизацию системы управления ирригационной системой, методы и технологии орошения, выработанные местным населением в течение многих веков не были подвергнуты изменениям. Во второй половине XX в. в сельском хозяйстве региона была возрождена традиционная

ирригационная система с органами самоуправления, которые возглавляли арык-аксакалы и мирабы, руководившие работами по рытью, очистке арыков, распределению воды. В статье использованы труды и архивные данные русских исследователей, путешественников и чиновников до Октябрьской революции. Методом синхронного анализа, проведено сравнение с системой управления и организации орошения, сложившихся в оседлых районах с развитым земледелием.

Ключевые слова: Сырдария, Туркестан, традиция водопользования, оросительная система, арыки, мирабы, арык аксакал.

IRSTI 03.61.91

THE PROBLEM OF LOCAL GOVERNANCE AND ORGANIZATION OF IRRIGATION SYSTEM OF SYR DARYA KAZAKHS (late 19th - early 20th centuries)

Dossymbetov N.A.^{1*}, Rasdykov S.Z.¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

*Corresponding author

E-mail: nur_dos88@mail.ru (Dossymbetov), rasdikov@mail.ru (Rasdykov)

Abstract. The article analyzes the problems of local self-government and organization of the irrigation system among the Syr-Darya Kazakhs in the late 19th - early 20th centuries. After the establishment of the domination of the Russian Empire in this region, various laws and regulations were adopted to reform the irrigation system. Despite the centralization of the management system, the methods and technologies of irrigation, which were developed by the local population for many centuries, have not changed. In the second half of the 20th century, the traditional irrigation system in agriculture was revived with autonomy, which was headed by arik-aksakals and mirab, who supervised the work on digging, cleaning irrigation canals, and distributing water. The paper uses the works and archival data of Russian researchers, travelers, and officials before the October Revolution. By the method of synchronous analysis, a comparison is made between sedentary regions and developed agriculture in the system of management and organization of irrigation.

Key words: Syr-Darya, Turkestan, tradition of water use, irrigation system, irrigation ditches, mirabs, arik aksakals.

Кіріспе. Кеңестік тарихнамада қазақ қоғамының «көшпелі ғұмыры» кеңінен қарастырылып, қазақ даласындағы отырықшы мәдениет екінші деңгейдегі тақырыптар қатарына ығыстырылды. Еліміздегі 1991 жылдан кейін тарих, археология, этнография салаларында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Қазақстан территориясында отырықшы мәдениеттің іздері кеңінен қарастырылды. Бұл зерттеулер, өз кезегінде, қазақ даласында көшпелілер қоғамымен қатар, отырықшы мәдениеттің қарқынды дамығандығын көрсетті. Ал, отырықшы қоғамның негізгі шаруашылық діңгегі болып табылатын егіншілік – қазақ даласының ірі өзендері аралында дамыды. Атап айтқанда, Ертіс, Сырдария, Іле, Талас, Шу сынды т.б. өзендердің бойында егіншіліктің алғышарттары ерте темір дәуірінде қалыптасқан. Кейіннен түрлі саяси, шаруашылық-экономикалық себептерге байланысты кей өңірлерде егіншілік өз маңызын жойды. Бірақ, Сыр бойында кей уақыттарда тоқырауға ұшырағанымен, егін шаруашылығы жойылған жоқ.

Аталмыш өңірде егіншіліктің суалмалы (лимандық / тәлімі)¹ және суармалы түрлі болды. Алайда, негізінен Сырдариядан, өзеннің суы тасыған кезде пайда болған көлдерден арық тартуға негізделген суармалы егіншілікке басымдық берілді. Өйткені, Сыр бойының табиғаты жаңбыр аз түсетін құрғақ континентке жатады. Ал, егіншілік арнайы суарылғанда ғана жақсы нәтиже беретіндігі даусыз. Егінді сумен бас арық, арық, кіші арық, жап, салма сынды т.б. түрлі көлемдегі біртұтас суландыру жүйесі қамтамасыз етті. Сондай-ақ, аталмыш арық түрлеріне салынатын *шығыр*, *қарабура*, *түкірткі*, *тарнау* сынды ирригациялық құрылғылар суландыру жүйесінің функциясы күрделі болғандығын көрсетеді. Осындай күрделі суландыру жүйесін әрдайым дұрыс

қалпында ұстау және егіншілерге суды шығынсыз һәм уақытылы қамтамасыз ету мен суды бөлудің тәртіп реттілігін қадағалаудың өзіндік қиындығы болды. Ұзақ жылдардағы халықтық тәжірибе негізінде осы бағыттағы күрделі жұмысты үйлестіріп отыратын және басқаратын арнайы мамандардың қызметі қалыптасты. Бұл ретте, Сыр бойы қазақтарында арық қазу, суды бөліп пайдалану, қазу-тазалау жұмыстарын жүйелеп ұйымдастыратын арық ақсақалы мен мұрап сынды халықтық басқару қызметін атап өтуге болады. Дәстүрлі ортада институционалдық мәні бар аталмыш суды пайдаланудың дәстүрлі жүйесі отырықшы қоғамның ұжымдаса еңбек етуін қамтамасыз етті. XIX ғ. 60-жылдарынан бастап Сыр бойында патшалық Ресей үкіметі өзінің әскери-саяси билігін мықтап орнатқаннан кейін жергілікті билікке ықпал ету тетіктерін арттырып, оның ішінде өңірдің суландыру жүйесін басқару ісін де назардан тыс қалдырған жоқ.

Материалдар мен әдістер. Мақалада, ең алдымен, жүйелік әдіске назар аударылды. Бұл тақырып аясындағы мәселенің зерттелу жағдайын бағамдауға, оларды өзара байланыстыратын элементтерді анықтауға мүмкіндік береді. Бұдан өзге салыстырмалы әдісті қолдану тақырыптың негіздемесін түсінуге, тарихи оқиғалардың себептерін анықтауға, қарастырылып отырған мәселенің ауқымын бағамдауға, бұрын-сонды назардан тыс қалған сұрақтардың туындауына ықпал етеді. Сонымен қатар, синхронды талдау әдісін қолдана отырып, егіншілік дамыған отырықшы халықтарда қалыптасқан суландыру жүйесін басқару және ұйымдастыру ісімен салыстырмалы зерттеу жүргізілді. Мақаланы жазу барысында негізінен қазан төңкерісіне дейінгі авторлардың еңбектері қолданылды. Бұл еңбектердің құндылығы сонда этнографиялық кезең XIX-XX ғ. бас кезіндегі «уақыттың куәгерлері» болып табылады. Әрі бұл кезеңдегі патша үкіметінің шенеуніктері мен зерттеушілерінің еңбектері тарихи дерек көзі қызметін атқарып, аталмыш уақыттағы шаруашылық жүйесін, қоғамдық құрылымын, әкімшіліктің үйлестіру функциясы мен қазақтың дәстүрлі қоғамына әсерін бағамдауға мүмкіндік береді. Ал, архив материалдары белгілі бір деңгейде мәселені тереңінен аша түсуге септігін тигізеді. Сондай-ақ, атаулардың сөз ретіндегі қалыптасу тарихын анықтау мақсатында сөздіктер де пайдаланылды.

Зерттеулер мен тарихнамалық талдау. Суландыру жүйесін басқарушы мұраптар мен өзге де осы құралыптас ұғымдар хақында қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде Л. Мейер, Н.А. Дингельштед, Е. Смирнов, Н.Н. Александров сынды орыс шенеуніктері мен зерттеушілерінің еңбектерінде мәліметтер қарастырылған. Ең алғаш аталмыш мәселеге тоқталған әскери инженер Л. Мейердің «Киргизская степь Оренбургского ведомства» атты еңбегінің құндылығы сонда, ол қазақтардың арасында бірнеше жыл тұрақтап, тілін меңгеріп, ел ішінен мәліметтер жинақтаған. Ол еңбегінде суландыру жүйесін басқаратын ақсақал және оның көмекшілері мұрап пен шыбықшылар² жөнінде сипаттама берген (Мейер, 1865:103).

Патшалық Ресей үкіметі өзінің қоныстандыру саясатын жүргізу барысында Сыр бойына қоныстанған орыс переселендерін суармалы егістік жермен қамтамасыз ету өзекті мәселеге айналды. Сол себепті Түркістан генерал-губернаторлығы, ең алдымен, өңірдің суландыру әлеуетін бағамдау мақсатында Н.А. Дингельштедті Мәскеуден арнайы шақыртты. Ол өзінің зерттеу жұмыстарын жергілікті атқамінерлерге, арық ақсақалдарына, мұраптарға сауалнама таратып суландыру жүйесі туралы мәліметтерді жинақтаудан бастайды³. Сауалнамада арықтардың атаулары, түрлері, өлшемдері (ені, ұзындығы, тереңдігі), құлақтардың саны, арыққа иелік ету, арықты тазарту жұмыстарын ұйымдастыру, суды пайдалану кезегі, су пайдаланудағы дау-дамайлар, суға қатысты әдеттік құқық сынды т.б. көптеген мәселелер қамтылды. Бұл сол кездің өзінде-ақ этнологияның ғылыми әдістерін қолданғандығын көрсетеді. Зерттеу жұмыстарының нәтижесі ретінде 1893 ж. Н.А. Дингельштедтің екі бөлімнен тұратын «Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область» атты еңбегі жарияланды (Дингельштедт, 1893). Сонымен қатар, Е. Смирнов (Смирнов, 1887) пен Н.Н. Александровтың (Александров, 1919) еңбектерінде суды пайдалануды үйлестіру мәселесі қарастырылған.

Кеңестік тарихнамада жалпы егіншілік (ішінара егіншіліктің бір бағыты ретінде суландыру жүйесі де) мәселесі сынды тақырыптар қарастырылғанымен, мұраптар жөнінде зерттеу жұмыстарында қамтылмаған. Ал, 1991 жылдан кейін аталмыш мәселе, негізінен ғалымдардың қазақтардың дәстүрлі егін шаруашылығына қатысты диссертациялық зерттеулерінде қарастырылды. Атап айтқанда, Б. Алтаев (Алтаев, 1994:52-53) пен

Ә. Ахантаеваның (Ахантаева, 2008:64-71) ғылыми диссертациялары мен Т. Қартаеваның Сыр өңірінің этнографиясына арналған монографиясында (Қартаева, 2014:10-11) мұраптардың қызметі жөнінде мәліметтер қарастырылған.

Талқылау. Шаруашылық жүйесі егіншілікке негізделген отырықшы қоғамда *бас арық, арық, бөгет, тоған, жап* тәрізді түрлі суландыру жүйелерінің техникалық жай-күйін және суды бөлуді үйлестіретін *арық ақсақалы, мұрап, тоғаншы, шыбықшы* т.б. сынды функционалдық ұғымдар болды. Аталмыш ұғымдардың ішіндегі ең көнесі, әрі отырықшы халықтарда кең таралған атау мұрап жөнінде Н.Д. Оңдасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде»: «Мир+аб жер, егін суаратын, судың дұрыс пайдалануын бақылайтын кісі (су бастығы, су ақсақалы)» (Оңдасынов, 1958:258), – деп берілген. Сонымен қатар, кейбір еңбектерде мұрап сөзі араб тілінен шыққан деген де пікір бар.

Л. Мейердің еңбегінде араб тілінде «мир» – патша, «об» – су деген сөздердің бірігуінен туындаған сөз деп келтірілген (Мейер, 1865:103). Дәл осындай ой Е. Смирновтың еңбегінде де кездеседі (Смирнов, 1887:104). Мұндағы екі автор тарапынан да бірдей келтірілген пікір тілдік тұрғыдан да, тарихи үдерістер тұрғысынан да ешқандай қисынға келмейді. Өйткені, араб тілінде су сөзі «об» емес, шын мәнінде «ма» деп қолданылады (Баранов, 1994:735). Осының өзі-ақ мұрап арабтың сөзі еместігін білдіреді. Шындығында, «об» сөзі парсы тілінде су деген мағына береді (Рубинчик, 1-том, 1970:31). Ал, «мироб» сөзінің алғашқы буыны «мир» патша мағынасын беретін «āмир» сөзінің қысқарған түрі. Яғни, «мир» және «об» сөздерінің бірігуінен парсы тіліндегі «мироб» сөзі туындаған (Рубинчик, 2-том, 1970:588). Мұны ежелгі Иран жерінде суды бөлуші адамның «мироб» деп аталғандығы нақтылай түседі. Парсылардағы (ирандықтар) аталмыш мұрап қызметі функционалдық тұрғыдан біз қарастырып отырған кезеңдегі (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы) Орта Азия халықтарындағы мұраптармен бірдей болғанымен, институционалдық тұрғыда мүлдем кереғар болды. Өйткені, парсылардағы мұраптарды қауым мүшелері таңдауымен емес, арнайы патша тарапынан тағайындалған. Мұндай мұраптық қызмет атадан балаға мұрагерлік жолмен берілген. Сондықтан, олар билеуші таптың өкілі ретінде ірі жер иелерінің мүдделерін қорғаған. Бұл өз кезегінде шағын жерге ие қарапайым шаруалардың егіндерінің құлдырауына (әсіресе, суы аз құрғақ өлкелерде) әкеліп отырған (Фамили, 1967:131). Сонымен қатар, парсылардың атамекені Қосөзен аралығы ежелден егіншіліктің отаны болғандығы да «мұрап» сөзінің Орта Азия елдеріне парсы тілінен енгеніне күмән тудырмасы анық.

Суландыру жүйесіндегі келесі бір ұғым «тоғаншы» атауы жергілікті Сыр бойы қазақтарының қолданысындағы тоған сөзінен келіп шыққан. Дегенмен, О. Нақысбеков 1955-1963 жж. аралығында ел ішінен жинақтаған материалдары негізінде жазылған «Жергілікті халық тіліндегі арық-атыз түрлеріне байланысты қолданылып жүрген сөздер жайында» атты мақаласында тоған сөзінің екі түрлі мағынада қолданылатындығына тоқталады. Нақтырақ айтқанда, жергілікті тұрғындар Алматы, Жамбыл және Шымкент (қазіргі Түркістан облысы) облыстарының тұрғындары кеңдігі екі-үш метрдей болатын үлкен арық, ал Қызылорда облысының халқы суға салынған бөгет мағынасында қолданады (Нақысбеков, 1965:169-170). Демек, қарастырып отырған Сыр бойы қазақтарында тоғаншы деп бас арықтардың бастауын Сырдариядан алатын тұсқа қойылатын судың көлемін реттеуші бөгеттердің қызметін бақылаушы адамды атайды. Бұл пікірімізді, Е. Смирновтың төмендегі сипаттамасы нақтылай түседі: «Кейбір үлкен каналдардың суқабылдағыш немесе су таратқыш тұсындағы бөгеттерді салу кезінде тас, қамыс, шыбық және топырақты қолданғандықтан үнемі бақылауды талап етеді. Сондықтан осындай бөгеттерді бұзылудан сақтаумен қатар, арық ақсақалының бағыты бойынша суды реттеп отыратын тоғаншы қызметі де ескерілген. Яғни, тоғаншы бөгеттің биіктігін көтеру, енін ұзарту, каналдың басын бөгеу немесе суды ағызу сынды жұмыстарды жүргізу арқылы суды реттеп отырды (түпнұсқадан аударған – Н.Д.)» (Смирнов, 1887:108). Сонымен қатар, тоғаншыны арық ақсақалының өзі таңдай алады (Шахназаров, 1908:92). Бұл, әрине, арық ақсақалының суландыру жүйесінің жұмысын толыққанды қадағалауға берілген «тетік» деуге болады.

Суландыру жүйесін реттеу функциясын атқарушы тұлғалардың ішіндегі ең жоғарғы сатысындағы қызмет түрі арық ақсақалы болып табылады. Суын бірнеше ауыл пайдаланатындай үлкен каналға бірнеше мұрап таңдалып, ал олардың бірлесе

жұмыс істеуін дұрыс үйлестіру үшін мұрапбасы немесе арық ақсақалы тағайындалады. Оған бүкіл мұраптардың басшысы ретінде жоғары басқару мен маңызды мәселелерді шешу міндеті жүктеледі (Смирнов, 1887:108). Арық ақсақалы негізінен суландыру жүйесінің техникалық жай-күйін бақылауға алады. Бас арықтар мен өзге де суландыру жүйесі түрлерінің ақауларын қалпына келтіру, оларды тазалау сынды жауапкершілігі жоғары, халықты ұйымдастыруды талап ететін күрделі жұмыстар арық ақсақалдарының міндетіне кіреді (Александров, 1919:21).

Суландыру жүйесін ұйымдастырушы тұлғалар қызметінің функциялық ерекшеліктері мен еңбек бөлінісі жөнінде Л. Мейер төмендегідей мағлұмат келтіреді: «мұраптар егіншілерге арықтағы суды бөлумен, шыбықшы болса арық қазу, тазарту сынды жұмыстарды қадағалаумен айналысты. Ал, ақсақал бүкіл арықтардың жүйелі түрде халыққа қызмет етуіне басшылық еткендіктен, қарамағындағы арықтар мен бөгеттер оның есімімен аталатын болған (түпнұсқадан аударған – Н.Д.)» (Мейер, 1965:103).

Жергілікті халық арық ақсақалын үш жылға сайлағаннан кейін, сайлау нәтижесі ретінде оны Әскери Губернатор арнайы бекіткен. Ал, мұраптарды арық ақсақалы тағайындаған. Мұраптар арық қазу кезінде негізінен өмірлік немесе атадан балаға мұра болған тәжірибеге сүйеніп отырған. Арнайы техникалық білімі болмағанымен дұрыс ойлау, зеректік және көз мөлшерімен жұмыс істеуді меңгерген (Дингельштедт, 1893:200).

Суға қатысты даулы мәселелер көбіне тез арада және әділ шешім қабылдауды талап еткендіктен, мұраптардың араласуымен лезде шешілген. Мұндай мәселелер көбінесе су бөлу кезінде туындайды. Ал, егін суару кезек күттірмейтін мәселе болғандықтан, кейінге қалдыруға болмайтын еді. Өйткені, уақытында суарылмаған егіннің шығымы да аз болатыны даусыз. Ал, жергілікті өңірде шешімін таппаған үлкен даулы мәселелер мен түсініспеушіліктер кейде уездік әкімшілікке дейін жетіп отырған (Дингельштедт, 1893:376-377).

Егер, бір арықпен суғарып отыратын бес егінші өз жерлерін суландыру үшін кім бірінші суарады деп өзара бәстеседі, осы мәселені шешу үшін өздерінің мұрабына жүгініп отырады. Кезектегі соңғы егінші даулы жердің мәселесінің шешімін үнемі сұрап отырған. Нақты негіз болмағандықтан, бұл мәселенің шешімі табылмай, жеребе тастауға мәжбүр болатын еді. Бәстескендердің әрбірі ұзындығы $\frac{1}{2}$ вершокты⁴ құрайтын таяқшаны алып, оны кертеді. Таяқшадағы керткітердің саны бірден беске дейін болған. Содан кейін таяқшалардың барлығын мұрапқа берген. Ал, мұрап болса таяқшаларды құмға немесе жерге қойған. Содан кейін оларды жақын маңдағы ауылға шақырып, шамамен 10 жастағы балаға әлгі жердегі немесе құмдағы таяқшаларды бір-бірден алып, мұрапқа ұсыну керектігін түсіндірген. Егер, бала бірінші үш кертгі бар ағашты алса, онда әлгі таяқтың егесі бірінші кезекке ие болса, содан кейінгі алынған бір кертгі бар екінші таяқша екінші кезекті білдіріп отырған. Осылайша, кезек мәселесін шеше алған (Дингельштедт, 1893:333).

Сыр бойы және Түркістан өңірі халықтарына ортақ әдеттік құқық жүйесіне негізделген суды пайдалану бойынша қауым мүшелері ұстанатын төмендегідей ережелер қалыптасқан:

- егінін суарғысы келетін әрбір қауым мүшесі арықты сумен қамту және суландыру жүйесін тиісті тәртіпте ұстау жөніндегі барлық жұмыстарға қатысуы керек;
- барлық дақылдарды суаруға су жетіспесе, су бірдей бөлінуі қажет;
- жеребе бойынша әрбір қауым мүшесіне кезек белгіленуі тиіс;
- су тапшылығы кезінде, ең алдымен, суды арықтың төменгі жағындағы жер иелері, содан кейін жоғары тұсындағылар суаруға міндетті;
- суды кезексіз пайдалану немесе артығымен суару құпталмайтын іс болып табылады және айып салынады (Шахназаров, 1908:91-92).

1890 жылдың 20 мамырындағы жарғыда Кеңтүп болысының №5 және №6 ауыл тұрғындары сайлаған мұрап Байұзақ Байболовтың міндетіне Көкбай, бастауын Досан жарманың Томарөкел өзегінен алатын Жусанды аша арықтарының суын бөлу тапсырылды. Арықтардың суын пайдаланушы ауыл тұрғындары мұраптың сұранысы бойынша өз кетпендерімен жұмысшылар және көпір мен бөгет құрылысына қажетті материалдарды жеткізуге міндетті болды. Суды бес төбеге бөліп берді. Әр төбе су көп жағдайда әр төбеге 3 күннен, керісінше су көлемі аз кезде 2 күннен берді. Мұрап жыл сайын қыркүйектен бастап арықтарды ені 4 аршын және тереңдігі 2 $\frac{1}{2}$ аршын өлшемінде тазартуы керек. Бұл жұмыстарға №5, №6 ауыл тұрғындарынан бөгеттер мен көпірлерді жөндеуге қажетті жұмыс күшін талап етуге құқылы болды (ҚР ОМА, 232:79).

Патшалық Ресей үкіметі Түркістан өңіріне тұрақты орныққаннан кейін барлық саладағы жергілікті басқару жүйесін түбегейлі өзгертуге күш салды. Осы орайда 1888 жылдың 2-тамызында генерал-губернатор Н.О. Розенбах (1884-1889 жж.) суландыру жүйесін басқаруды үйлестіру ретінде «О правах и обязанностях ирригационных чинов, уездных начальников, арык-аксакалов и мирабов по заведованию ирригацией в Туркестанском крае» атты нұсқаулығын жариялағанын айтуға болады. Аталмыш нұсқаулық бойынша, патша үкіметінің жергілікті халықтардың суды пайдалану ісіне араласпау туралы шешімі өз күшін жойды. Осы нұсқаулықтың негізінде Сыр бойында ғана емес, бүкіл Түркістан өңірі суды пайдалану бойынша барлық билік патшалық су әкімшілігі шенеуніктерінің қолына өтті. Суландыру жүйесін басқаратын төменнен жоғары қарай мұрап, арық-аксакалы, уездік суару бастығы және облыстық суландыру бастығы деп аталатын төрт деңгейлі қызметтік дәрежелер бекітілді (КРОМА, 124:72-80).

1890 ж. Түркістан генерал-губернаторы А.Б. Вревскийдің (1889-1998 жж.) Ресей императоры III Александрдың атына жазылған хабарламасында өңірдің санитарлық және материалдық жағдайын жақсарту үшін төмендегідей шараларды қабылдау қажеттігін атап өтеді: «1. вменить в обязанность уездной администрации иметь тщательный надзор за деятельностью арык-аксакалов и мирабов; 2. строжайше предписать арык-аксакалам жить в районах, подлежащих их ведению; 3. по обнаружении неудовлетворительного состояния или разрушения оросительных каналов и выяснении обстоятельств, способствовавших образованию этого зла, устранять немедленно от должностей арык-аксакалов и мирабов, виновных в недобросовестном отношении к исполнению возложенных на них обязанностей; 4. о всех важных повреждениях оросительных систем доносить мне, с подробным изложением причин явления, мерь, принятых администрацией к предупреждению или устранению вредных последствий сих повреждений, и мерь, принятие которых необходимо, но не зависеть от власти вашего превосходительства» (ҚР ОМА, 232:363). Генерал-губернатордың бұлай жазуына да себеп жоқ емес еді. Әлі де болса кішкене мал басы көбейе бастаған кезде отырықшылықтан көшпелі тұрмысқа қайта ауысатын еді. Бұл суландыру жүйесін бір орталықтандырылған басқару жүйесін енгізуге кедергі келтірді.

Суландыру шаруашылығын жақсы меңгерген адамдардың пікірі бойынша, суландыру басқармасының билікке араласуы туралы арнайы акті, нақтырақ айтқанда 1888 ж. 2 тамыздағы нұсқаулығына сәйкес, суландыру жұмыстарының жетістіктеріне ықпалы болмады және халықтан арық-аксақалдарын таңдау құқығынан айыру және басты бөгет басты бақылаушысының қоғамдық қызметін жою арқылы, аздап бұл өздерінің ресми міндеттерін бірінші кезекке қойды. Алайда Қазалы уезінде 1888 ж. 2 тамыздағы нұсқаулығына сәйкес, осындай ықпалды кездестіре алмайсың. Себебі, онда уезд жергілікті тұрғындарының негізгі бөлігі көшпелі тұрмыс кешкендіктен, ирригациялық әкімшілік мүлдем сайланған жоқ (Дингельштедт, 1893:331).

Бүгінге дейін Қазалы уезінде арық әкімшілігі болмағандықтан, суландыру жүргізілмегендіктен арық-аксақалдарын сайлауды қажет деп санамады. Сондықтан да, арықтардың жөндеу жұмыстары мен шығындары туралы ойлар жүзеге асырылмады. Егер, өзге арықтарға тазалау жұмыстарының қажеттілігі артса, онда оны сол арықтарға иелік ететін қауым мүшелері жүзеге асырып отырды. Аталмыш уезде 1891 жылдың аяғында ғана арық әкімшілігі құрылды (Дингельштедт, 1893:335).

Сох өңірінің тәжіктерінде мұраптар атқарған қызметі үшін ауыл тұрғындарынан «миробона» (сыйақы) немесе әр танаптың өнімінен «кафсан» алды (Джахонов, 1989:50). Мұраптарға берілетін «миробона» Хорезм өзбектерінде де беріледі (Гулямов, 1957:267). Ал, қазақтарда кеусен егіннің өнімінен ағайын-туысы мен ауылдастарына таратылады. Алайда, қазақтарда кеусенді мұраптарға беріледі деген мәлімет кездеспейді. Бірақ, отырықшы қазақтардың дәстүрлі ортасында да мұраптардың еңбегінің өзіндік құны болды. Атап айтқанда, мұрапқа өзіне қарасты арықтан су алатын әрбір шаруашылықтан жиналған өнімнен 1-1,5 пұт астық берілді (Казахи, 1995:41).

Кейіннен патшалық Ресей үкіметінің билігі тұсында арық-аксақалдары мен мұраптарға арнайы еңбек ақы тағайындау жүйесі де енгізілді. Бірақ, бұл ақы төлеу де қазақтардың дәстүрлі жүйесінен аттап өтпеді. Яғни, еңбек ақы мұраптар мен арық-аксақалының бақылауындағы арықтан су алатын егіншілерден жиналды. Мысалы, 1890 жылдың 20 ақпанында Перовск уезі Қысбөгет болыстығының №1 ауыл халқының жиналысында сайланған Сарыбас Көшекөкке мұраптық қызметінің ақысы ретінде

жылына ауылдағы 202 шаңырақтың әрқайсысынан 10 тиыннан, жиыны 20 рубль жинап беруге міндеттелді (ҚРОМА, 232:345). Ал, оның иелігіне төмендегі арықтарды қадағалау жүктелген: 1. Өз бастауын Шіркейлідегі Ақ Шығанақтан және Шоңкөлге құятын көтерме Бозарқашты суландырады. 2. Бастауын Шіркейлінің басынан алатын Ақ құма мен Қаңбақты көліне бағыт алатын Үлкен Бозарық та Бозарқашты суландырады. 3. Өзінің бастауын Жарқын көлден алатын кіші арық. 4. Бастауын Шіркейліден алып Бөгембай зиратына қарай бағытталған кіші арық (ҚРОМА, 232:345).

1890 ж. мәлімет бойынша Перовск уезінің суландыру жүйесі 8 арық ақсақалдығына бөлінген. Осы уезд бойынша арық ақсақалдарына жалпы 3050 рубль төленген. Жылына арық ақсақалы қарамағындағы суландыру жүйесінің көлеміне қарай ең төмені 350 рубль, ең жоғарғысы 500 рубль алған. Дәл осы 8 арық ақсақалының қарамағында жалпы 129 мұрап еңбек етіп, оларға әрқайсысына орта есеппен жылына 26,41 рубль еңбек ақы бекітілген (Дингельштедт, 1893:512-513).

1908 жылғы мәлімет бойынша, Перовск уезіндегі 10 арық ақсақалына жалпы 6100 рубль көлемінде қаржы төленген. Ал, Қазалы уезінде қызмет атқарған 6 арық ақсақалына берілген қаржының көлемі 5400 рубльді құраған (Обзор Сыр-Дарьинской области, 1909:26).

Түркістан генерал-губернаторының жобасы болған «Арық ақсақалы» мен «Мұрап» қызметтік белгілері Әскери министрдің ұсынысымен 1896 жылғы 2 желтоқсандағы Мемлекеттік кеңестің арнайы жарлығымен бекітілді. Аталмыш белгілер 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін соғылып, арық ақсақалдары мен мұраптарға беріліп келді (Мельник, Можейко, 1993:116).

Жиырма жылдан аса қысқа уақыттық қолданыста болса да аталмыш қызметтік белгілер өзгеріске ұшырады. Алғашында дөңгелек және бадамгүл пішіндегі белгілердің беткі жағына (аверс) Түркістан өңірінің гербі соғылды (сурет). Белгінің иесі не қызмет атқаратынын (арық ақсақалы немесе мұрап), кімге және оған кім бағынатын түсінуі үшін қызметтік атау орыс және араб тілдерінде жазылды. Артқы жағына (реверс) соғылған жылы II Николайдың вензелі⁴ түсірілді. Кейіннен бұл белгілер бұрынғыдан да жеңілдетіліп, Түркістан өлкесінің елтаңбасының орнына лауазым атымен алдыңғы жағында: «Жетісу өңірі» деген жазу пайда болды, ал артқы жағында – жазуы жоқ аймақтың елтаңбасы бар. Мұрап пен арық ақсақалы қызметтік белгілері ақ металға соғылған алғашқы «ауылдық» белгілер болғанын атап өткен жөн (Мельник, Можейко, 1993:116).

Мұраптарға берілген медаль жөнінде Ә.Ж. Ахантаева өзінің диссертациялық зерттеуінде өте құнды мәлімет келтіреді. Автордың мәліметінше, Сыр бойы қазақтарының арасында беделі жоғары болған мұрап Нұртаза Қоспамбетұлы темір жол құрылысы кезінде дарияға қойылатын көпірдің орнын анықтап көрсеткені үшін Николай II-нің қолынан «мираб» деген медаль алып, шекпен киген екен (Ахантаева, 2008:65). Бірақ, бұл дәстүрлі қазақ қоғамындағы әсірелеудің нәтижесі деуге болады. Өйткені, патшалық кезеңде «мираб» деген медальдың түрі болмаған. Ал, шын мәнінде Нұртаза Қоспамбетұлына берілген медаль емес, «мираб» қызметтік белгісі болуы бек мүмкін.

Сурет №1. Түркістан генерал-губернаторлығындағы мұраптың қызметтік белгісі

Нәтижесі. Суландыру жүйесін басқару және ұйымдастыру барысында ең бірінші ретте егістікке су бөлу мен оның реттік кезегін сақтау маңызды мәселе болып табылады. Яғни, арықтың бойындағы егіншілерге суды өз кезегімен уақытында бөліп беру. Бұл мәселе негізінен мұраптардың жауапкершілігіне жүктелген (ҚР ОМА, 124:72). Өз кезегінде арықтың басына жақын орналасқан егіншілер бірінші кезекте су алатындығы қисынды, әрі даусыз. Осы орайда «Әкең мұрап болса да су басынан орын ал», «Ханның қасында болғанша, судың басында бол» деген халықтық тәмсілдердің қалыптасуының негізсіз еместігін байқауға болады (Қазақ мақал-мәтелдері, 1990:52).

Егіншілер қауымындағы екінші мәселе – егін маусымы аяқталғаннан кейін, арықтарды тазарту жұмыстары болды. Бұл іске арық ақсақалы мен қатар мұраптар да атсалысып отырған. Мұндай жұмыстарда аталмыш жандардың ұйымдастырушылық қыры көрініс табады. Мұраптар мен арық ақсақалының талабы бойынша, өздері тұтынатын арықты тазарту жұмыстарына әр шаңырақ жұмысқа еңбек күшін шығаруға міндеттеліп отырған. Жұмысқа тартылған әрбір жан өзімен бірге кетпен ала келетін болған. Бұл сол кезеңдегі арық тазарту жұмысына тартылатын шамамен 100-ден 1000-ға дейінгі адамның барлығын еңбек құралымен қамтамасыз ету мүмкін болмағандықтан туындаған жағдай еді. Кей уақыттарда арыққа күрделі жұмыстарды жүргізу кезінде бұдан 2-3 есе көп еңбек күші қажет болған. Мысалы, 1877 ж. Ергерек арығын тазартуға және кейбір бөліктерін ретке келтіруге 2000 адам қатысып, жұмыс 8 күнге созылған. Ал, 1878 ж. дәл осы арықты қалпына келтіру жұмыстарына 4000 адам қатысып, жұмыс 11 күнде аяқталған (М-в, 1880:147). Бұдан өзге, қауым мүшелері арық тазарту, тоған бекіту секілді жұмыстарға қажетті қамыс, тас, ағаш сынды материалдармен де қамтамасыз етуге міндетті болатын. Жоғарыда аталған мәселелер отырықшы қоғамда арық тазарту жұмыстары қоғамдық еңбектің күшіне сүйенетіндігін көрсетеді.

Ең күрделі әрі жауапкершілікті талап ететін үшінші міндет – ол жаңадан арық қазу немесе ұзарту, тоған бекіту, қарабура, сипай сынды гидротехникалық құрылғылар орнату. Осындай үлкен жауапкершілікті талап ететін жұмыстар арық ақсақалының тікелей жауапкершілігіне жүктелген. Алдын ала жұмыс барысы, жұмыс күшінің саны, оларға төленетін ақысы есептеліп жоғары басшылықтан рұқсат алынатын. Арық қазу барысында халықтық тәжірибе негізгі рөл атқарды. Яғни, арық ақсақалы арық арнасының бағытын көз мөлшерімен бағамдап анықтайды. Жаңадан тартылған арық негізінен ұйымдастырушы адамның, қаржылай қолдау білдірген тұлғаның есімімен немесе қазуға қатысқан рудың атауымен аталған. Арық тазарту жұмыстары жыл сайын жүргізіліп отырған. Себебі, екі-үш жыл тазартылмаған арықтың арнасы бекітіліп, су көлемі азайып, қолданыстан шығып отырған. Ал, арықтың бітелуі отырықшы қоғамның тіршілік көзі – егіннің құлдырауына әкелетін еді. Сондықтан, суландыру жүйесін басқаратын арық ақсақалы мен мұраптар егіншілер қауымында жоғары құрметке ие болды.

Қорытынды. Суландыру жүйесін басқару және үйлестіру бойынша атқаратын жандарды арық ақсақалы, тоғаншы, шыбықшы, сырықшы сынды атаулар болғанымен, ең көнесі және барлығын біріктіруші ұғым мұрап болды. Суландыру жүйесін басқару институты отырықшы қоғамда егіншіліктің дамуына ықпал етуші қоғамдық қызметтің түрі болды. Өйткені, егінді суару үдерісі мол өнім алудың кепілі болып табылады. Ал, осы егінді суару барысында арықтан судың дұрыс бөлінуін қамтамасыз ету мұраптардың жауапкершілігіне жүктелді. Осының өзі-ақ шаруашылық жүйесі егіншілікке негізделген отырықшы қоғамда мұраптардың беделі жоғары болғандығын көрсетеді. Осындай жан-жақты жүйеленген бақылаудың арқасында арықтардың арнасы бекітілмейтін. Егіншілерге су жетпей қалатын жағдайлар сирек орын алатын. Бұл мұраптар мен арық ақсақалының суландыру жүйесінің дұрыс жұмыс жасауын жіті қадағалап отырғандығының нәтижесі еді. Арықтардың қандай да бір жерін су жырып кеткен жағдайда дер кезінде халықты жинап қалпына келтіретін. Қазақ ауыз әдебиетінде «Су патшасы мұрап, түн патшасы шырақ», «Жақсы мұраптың соңынан су ереді, жаман мұраптың соңынан шу ереді» (Қазақ мақал-мәтелдері, 1990:28, 31) сынды мақалдардың қалыптасуынан халық арасында мұраптардың әлеуметтік-шаруашылық орнының жоғары болғандығының көрінісі ретінде бағамдауға болады.

Патшалық Ресей билігі суландыру жүйесін орталықтандырылған басқару жүйесін құрғанымен арықтарды қазу, тазарту сынды жұмыстар жергілікті халықтың күшімен атқарылатын қоғамдық еңбек түрі болып қала берді. Тарихы ежелгі парсы елінен бастау

алған мұрап ұғымы бүгінгі күнге дейін өз атауы мен қызметтік функциясынан қатты өзгеріске түсе қойған жоқ. Яғни, қазіргі таңда да Сырдария өзенінің бойында орналасқан Қызылорда және Түркістан облыстарының тұрғындары су шаруашылығындағы жандарды мұрап деп атау жалғасып келеді. Атап айтқанда, ел ішінде «мұрап», «су мұрап», «бас мұрап», «сушы», «тоғаншы» деген атаулар бүгінгі күнге дейін атқаратын қызметі және тілдік тұрғысынан қолданыстан шыққан жоқ. Сондай-ақ, олардың егіншілер қауымының алдындағы міндеттері мен жүктелген жауапкершіліктері кеміген емес.

Ескертулер.

¹Суалмалы егіншілік деп – тасыған өзен кері қайтқанда су астында қалған жерге дегдігеннен кейін егін егу тәсілін айтады. Мұндай егіншілік түрі Қазақстанның Сырдария, Іле, Шу өзендерінің бойында қолданылады. Сонымен қатар, арнайы бөгет жасап, жасанды көл жасайтын түрі де бар. Су тартылған соң дән себетін мұндай әдісті «қолтабан» деп атайды.

²Бұдан өзге қазан төңкерісіне дейінге еңбектерде «шыбықшы» атауы мүлдем кездеспейді.

³Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің №232 қорының «Переписка по вопросам водопользования и сведения арык-аксакалов» атты №29 в ісінде Н.Н. Дингельштедт тарапынан дайындалған сауалнама сақталған. Сонымен қатар, аталмыш істің тізімінде жергілікті арық ақсақалдарының жауаптары да осы істе тіркелген.

⁴Орыстың көне ұзындық өлшем бірлігі. 1 вершок шамамен 4,4 см-ге тең.

⁵Вензель – адамның аты мен тегінің бас әріптерінің бір-бірімен астасып, өрнектеліп жазылуы.

Әдебиеттер тізімі

Александров Н.Н. Земледелие в Сыр-Дарьинской области. Описание приемов земледелия преимущественно Ташкентского хлопкового и сухоземледельческого района // Туркестанское сельское хозяйство за 1916-1918 гг. Ч. 1. Общие приемы земледелия. Ташкент. 1919. С. 1-247.

Алтаев Б.Ә. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертациясының қолжазбасы. Ғылыми жетекші Н. Әлімбаев. Алматы, 1994. 194 б.

Ахантаева Ә.Ж. Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі жер шаруашылығы: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы деректер бойынша). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертациясының қолжазбасы. Ғылыми жетекшілері С.Е. Әжіғали, А.У. Тоқтабай. Алматы, 2008. 164 б.

Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Ташкент: Камалак, 1994. 912 с.

Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957. 313 с.

Джахонов У. Земледелия таджиков долины Соха в конце XIX – начале XX в. Душанбе: Дошим, 1989. 216 с.

Дингельштедт Н.А. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область. СПб. : Тип. Министерства Путей Сообщения, 1893. 366 с.

Казахи. Историко-этнографическое исследование / редактор Г.Е. Тайжанова. Алматы: Казахстан, 1995. 352 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том / Құраст.: М. Малбақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. Алматы: «Арыс» баспасы, 2014. Т–Ұ. 800 б.

Қазақ мақал-мәтелдері / Құраст. М. Аққозин. Алматы: Қазақстан, 1990. 288 б. (қазақ, орыс тілдерінде).

Қартаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Екі томдық. 2-том. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 325 б.

Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 124-қ., 1-т., 20-іс, 72-п.

ҚР ОМА. 124-қ., 1-т., 20-іс, 72-80-пп.

ҚР ОМА. 232-қ., 1-т., 29-в-іс, 345-п.

ҚР ОМА. 232-қ., 1-т., 29-в-іс, 79-п.

М-в Н. Ирригационные работы в Казалинском уезде // Туркестанский сборник. 1880. Т. 247. С. 145-148.

Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб.: Тип. Веймара и Персона, 1865. 288 с.

Мельник Г.К., Можейко И.В. Должностные знаки Российской империи. М.: «Хронос», 1993. 288 с.

Накысбеков О. Жергілікті халық тіліндегі арық-атыз түрлеріне байланысты қолданылып жүрген сөздер жайында // Қазақ диалектологиясы. 1-шығуы. Алматы, 1965. 160-179 бб.

Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета. Ташкент: Типо-литография В.М. Ильина, 1909. 69 с. + приложение I-XXX.

Ондасынов Н.Д. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Қазақстан, 1974. 384 б.

Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. 1-том. М.: Русский язык, 1970. 783 с.

Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. 2-том. М.: Русский язык, 1970. 790 с.

Смирнов Е. Сырь-Дарьинская область. Описание, составленное по официальным источникам. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1887. 343 с.

Фамили А.А. Ирригационное строительство в Иране // Водные ресурсы и водохозяйственные проблемы стран Азии. М.: Наука, 1967. С. 129-141.

Шахназаров А.И. Сельское хозяйство Туркестанского края. СПб., 1908. 512 с.

References

Aleksandrov N.N. Zemledelie v Syr-Darinskoi oblasti. Opisanie priemov zemledelie preiushchestvo Tashkentskogo xlopkovogo I suhozemledelcheskogo raiona (Agriculture in the Syr-Darya region. Description of farming techniques mainly in the Tashkent cotton and dry land farming region) // Turkestanskoe selskoe khoz'ystvo za 1916–1918 gg. Ch. 1. Ovshie priemy zemledelie. Tashkent. 1919. S. 1–247. [In Russian].

Altaev B.A. Ontustik Qazaqstan qazaqtarynyn eginshilikke bailanysty dasturleri men adet-guryptary (Traditions and customs of the Kazakhs of Southern Kazakhstan related to agriculture): Tarix gyl. kand. ... diss. kolzhazbasy / TAEI. Almaty, 1994. 194 b. [In Kazakh].

Ahantaeva A.Zh. Syr oniri qazaqtarynyn dasturli jer sharuashylygy: tarihi-etnografialyq zertteu (XIX g. ortasy men XX g. basyndagy derekter boiynsha) (Traditional agriculture of the Kazakhs of the Syrt region: a historical and ethnographic study (according to the data of the mid-XIX-early XX centuries). Tarih gylymdarynyn kandidaty gylımı darezhesin alu ushin usynylgan disertasiynyn qolzhazbasy. Gylımı Zhetekshileri S.E. Azhigali, A.Y. Toqtabai. Almaty, 2008. 164 b. [In Kazakh].

Baranov H.K. Arabsko-ruskı slovar (Arabic-Russian Dictionary. Tashkent: Kamalak, 1994. 912 s. [In Russian].

Guliyamov Ya.G. Istoria oroshenia Xorezma s drevneishix vremen do nashix dnei (The history of irrigation in Khorezm from ancient times to the present day). Tashkent, 1957. 313 s. [In Russian].

Dzhaxonov U. Zemledelia tadjhikov doliny Soxa v kontse XIX – nashale XX v. (Agriculture of the Tajiks of the Sokha Valley in the late nineteenth and early twentieth centuries). Dushanbe: Doshim, 1989. 216 s. [In Russian].

Dingelshedt N.A. Opyt izusheniya irrigatsii Turkestanskogo kraia. Syr-Darinskaya oblast (Experience in studying irrigation in the Turkestan region. Syr-Darya region.). SPb.: Tip. Ministerstva Putei Soobsheniya, 1893. 366 s. [In Russian].

Kazahi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie (Kazakhs. Historical and ethnographic research) / redactor G.E. Taizhanova. Almaty: Kazaxstan, 1995. 352 s. [In Russian].

Kazakh adebi tilinin sozdigi (Dictionary of the Kazakh literary language) On bes tomdyk. 14-tom / Kurast.: M. Malbaqov, K. Esenova, B. Xinaiat jane t.b. Almaty: «Arys» baspasy, 2014. T–U. 800 b. [In Kazakh].

Kazakh maqal-matelderі (Kazakh proverbs) / Kurast. M. Aqqozin. Almaty: Qazaqstan, 1990. 288 b. (qazaq. orys tilderinde) [In Kazakh and Russian].

Kartaeva T.E. Syr oniri Kazakhtary: tarixi-etnografialyq zertteu (XIX gasyrdyn ekinshi zhartysy – XX gasyrdyn basy) (Kazakhs of the Syr Darya: historical and ethnographic research (the second half of the XIX-the beginning of the XX century). Eki tomdyk. 2-tom. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 325 b. [In Kazakh].

- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CGA RK). 124-q., 1-t., 20-is, 72-p.
CGA RK. 124-q., 1-t., 20-is, 72-80-pp.
CGA RK. 232-q., 1-t., 29-b-is, 345-p.
CGA RK. 232-q., 1-t., 29-b-is, 79-p.
M-v N. Irrigatsionnye raboty v Kazalinskom uezde (Irrigation works in Kazalinsk district) // Turkestanskyi sbornik. 1880. T. 247. S. 145-148. [In Russian].
Meier L. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba (Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff). Kirgizskaia step Orenburgskogo vedomstva. SPb.: Tip. Veimara i Persona, 1865. 288 s. [In Russian].
Melnik G.K., Mozheiko I.B. Dolzhnostnye znaki Rossyiskoi imperii (Official badges of the Russian Empire). M.: «Xronos», 1993. 288 s. [In Russian].
Naqysbekov O. Zhergilikti qalyq tilindegi aryq-alyz turlerine bailylyp qoldanylyp zhurgen sozder zhayynda (About the words used depending on the type of aryq-alyz in the local folk language) // Qazaq dialektologiasy. 1-shyguy. Almaty, 1965. 160-179-bb. [In Kazakh].
Obzor Syr-Darinskogo oblasti za 1908 g. (Review of the Syr-Darya region for 1908). Izdanie Syr-Darinskogo Oblastnogo Statisticheskogo Komiteta. Tashkent: Tipo-litografiya V.M. Ilina, 1909. 69 s. + prilozenie I-XXX. [In Russian].
Ondasynov N.D. Parsyssha-qazaqsha tusindirme sozdik (Persian-Kazakh Explanatory Dictionary). Almaty: Qazaqstan, 1974. 384 b. [In Kazakh].
Rubinchik Iy.A. Persidsko-ruskı slovar (Persian-Russian Dictionary). 1-tom. M.: Ruskı iazyk, 1970. 783 s. [In Russian].
Rubinchik Iy.A. Persidsko-ruskı slovar (Persian-Russian Dictionary). 2-tom. M.: Ruskı iazyk, 1970. 790 s. [In Russian].
Smirnov E. Syr-Darinskaia oblast. Opisanie, sostavlennoe po ofisialnom istochnikam (Syr-Darya region. Description compiled from official sources). SPb.: Tip. M.M. Stasiylevisha, 1887. 343 s. [In Russian].
Famili A.A. Irrigatsionnoe stroitelstvo v Irane (Irrigation construction in Iran) // Vodnye resursy i vodohozaystvennye problemy stran Azii. M.: Nauka, 1967. S.129–141. [In Russian].
Shaxnazarov A.I. Selskoe xozyaystvo Turkestanskogo kraia (Agriculture of the Turkestan Region). SPb., 1908. 512 s. [In Russian].

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_84

**НЕПРИЗНАННЫЙ ГОЛОД
(О ГОЛОДЕ 1921-1923 ГГ. В АКМОЛИНСКОЙ ГУБЕРНИИ)**

Карсакова Гульмира Болатовна^{1*}

¹Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан

*Автор-корреспондент
E-mail: guka.83@list.ru

Аннотация. В статье на основе архивных материалов рассматриваются причины и последствия голода 1921-1923 годов, охватившего территорию Акмолинской губернии. Акмолинская губерния является тем регионом, где наблюдались большие потери населения вследствие неурожайных лет и в период гражданской войны. Архивные источники показывают, что продовольственный кризис, непрерывное выкачивание хлеба и наплыв голодающих беженцев усугубил бедствующее положение населения губернии. На основе архивных данных приводится общее количество голодающих по уездам Акмолинской губернии. Особое внимание уделяется деятельности губернской чрезвычайной комиссии помощи голодающим (Губпомгол), оказывающей помощь в борьбе с голодом в губернии. Показаны методы работы комиссий, основные направления и задачи по улучшению положения голодающего населения региона. В том числе, открытие пунктов питания, помощь зарубежных организаций голодающему населению, деятельность комитета общественной взаимопомощи.

Автор приходит к выводу что, несмотря на то, что голод в губернии проявился в больших масштабах, советской властью Акмолинская губерния так и не была признана голодающей.

Ключевые слова: губерния, уезд, джун, голод, политика «военного коммунизма», советская власть, беспризорные дети, губернская комиссия помощи голодающим (Губкомиссия Помгол), Акмолинская Губернская Комиссия Помгол (Акмогубпомгол), Крестьянские комитеты общественной взаимопомощи (ККОВ).

ГТАМР 03.20

**ТАНЫЛМАҒАН АШАРШЫЛЫҚ
(1921-1923 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚМОЛА ГУБЕРНИЯСЫНДА)**

Қарсакова Гүлмира Болатқызы^{1*}

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент
E-mail: guka.83@list.ru

Түйіндеме. Мақалада архивтік материалдар негізінде Ақмола губерниясының аумағын қамтыған 1921-1923 жылдардағы аштықтың себептері мен салдары қарастырылған. Ақмола губерниясы - бұл аз жылдарға байланысты және азаматтық соғыс кезінде халық көп шығынға ұшыраған аймақ. Архивтік деректері көрсеткендей, азық-түлік дағдарысы, астықты үздіксіз айдау және аштықтан босқындардың келуі губернияның халқының жағдайын қиындатты. Архивтік деректері негізінде Ақмола губерниясының аудандарындағы аш адамдардың жалпы саны келтірілген. Губерниядағы ашыршылықпен күресте көмек көрсететін аштықтан құтқару жөніндегі губерниялық төтенше комиссияның (Губпомгол) қызметіне ерекше назар аударылады.

Комиссиялар жұмысының әдістері, губернияның ашаршылық жағдайын жақсартудың негізгі бағыттары мен міндеттері көрсетілген. Оның ішінде тамақтану пункттерін ашу, шетелдік ұйымдардың аштыққа ұшыраған халыққа көмегі, қоғамдық өзара көмек комитетінің қызметі. Автор губерниядағы ашаршылық кең көлемде көрінгенімен, Кеңес үкіметі Ақмола губерниясын аштық деп мойындамады деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: губерния, уезд, джут, ашаршылық, соғыс коммунизм саясаты, көше балалар, ашаршылықты жою жөніндегі губерниялық комиссия (Губкомиссия Помгол), Ақмола губерниялық комиссиясы Помгол (Ақмолгубпомгол), Қоғамдық өзара көмек жөніндегі шаруа комитеттері (ККОВ).

IRSTI 03.20

THE UNRECOGNIZED FAMINE (ABOUT THE FAMINE OF 1921-1923. IN THE AKMOLINSKY PROVINCE)

Karsakova Gulmira^{1*}

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: guka.83@list.ru

Abstract. Based on the archival documents, the article considers the causes and effects of the famine that had taken place in the Akmolinsk governorate between 1921 and 1923. The Akmolinsk governorate was the region where there had been the major population deaths because of the lean years and under the Civil War. The archival sources show that the food crisis, bread to be constantly taken off and the influx of the starving refugees had worsened the plight of the population in the governorate. Based on the archival data, there shown the total number of starving people in the Akmolinsk governorate. Special attention is paid to the work of the Governmental Commission to Help the Starving People, which provided the famine relief in the governorate. There shown the procedures of the commissions, the key directions and objectives to improve the situation of the starving population in the region including the food services areas, the foreign organizations' assistance to the starving population and the work of the committees on public resource.

The author concludes that despite the famine having been on a large scale, the Soviet regime had never recognized the Akmolinsk governorate as famishing.

Key words: governorate, uyezd, ice coating (loss of steppe cattle), famine, "military communism" policy, the Soviet regime, ownerless children, the Governmental Commission to Help the Starving People, the Akmolinsk Commission to Help the Starving People, the peasant committees on public resource.

Введение. Актуальность темы обусловлена необходимостью обращения исторической науки к наиболее сложным периодам Отечественной истории, обладающим трагическим человеческим измерением. Таким измерением в истории является голод, который выступает как наиболее частое бедствие в истории человечества. Важнейшее значение имеет обращение исследователей к человеку и его поведению в экстремальных условиях военного времени, как одно из направлений в разработке истории социальных бедствий. Голод 1921-1922 годов занимает трагическое место в истории нашего народа в силу ряда причин. Беспрецедентный по своим масштабам, он был вызван не только объективными (природными), но и социально-экономическими причинами: государственной политикой «выкачивания» хлеба из деревни, политикой Советской власти.

В то же время история борьбы с голодом 1921-1922 гг. – пример объединения различных социальных сил для решения общей задачи. Именно усилия общественных и государственных организаций позволили создать широкую сеть гуманитарных учреждений, спасшую множество человеческих жизней. Поэтому поиск стратегий борьбы с этим бедствием, способов мобилизации общества на преодоление голода и его социальных последствий на разных исторических этапах представляет несомненный интерес не только в научном, но и в гуманитарном плане.

Совокупность изложенных обстоятельств определяет научную актуальность изучения истории голода его причины и последствия в 20-е годы XX века. Исследование поставленной проблемы представляет научный интерес в свете изучения этапов социально-экономического, хозяйственного и политического развития Казахстана в контексте голодной катастрофы. В этих условиях исследование данного этапа развития Казахстана позволило бы нам раскрыть общие закономерности и особенности в деятельности советской власти и политики большевиков. Прошлый опыт в изучении аграрной политики большевиков, а также социально-экономического развития Казахстана в 1920-1930-е годы, его анализ имеет большое значение как для исторической науки в целом, так и такого аспекта Отечественной истории как влияние голода на человека и общество.

Хронологические рамки исследования охватывают период с 1921 по 1923 годы. Нижняя граница определяется засухой 1921 года, породившей голод. Верхняя граница определяется окончанием периода ликвидации последствий голода: к 1 августа 1923 года все комиссии по борьбе с последствиями голода прекратили свое существование. В отдельных случаях для более полного раскрытия данной проблемы может допускаться выход за указанные рамки.

Научная новизна работы заключается в том, что впервые предпринята попытка на основе комплексного анализа архивных материалов и источников установить причины, масштабы и последствия голода. На основе архивных материалов выявлены последствия голода в 1921-1923 годах соизмеримо его масштабам, проанализированы мероприятия органов власти по ликвидации последствий голода.

Материалы и методы. Информационную базу исследования составил разнообразный круг источников. Значительная часть источников была выявлена в результате изучения архивных фондов республиканских и зарубежных архивов. Обозначим некоторые источники, извлечённые из этих фондов. Это докладные и пояснительные записки о ходе оказания помощи голодающим, протоколы заседаний президиумов райисполкомов о ходе хозяйственно-политических кампаний, информационные сводки, протоколы заседаний уездных комиссий, переписка между краевыми и местными организациями.

При работе с источниками был использован конкретно-исторический метод, то есть автор попыталась воссоздать картину голода как социального бедствия и отображающую политику большевиков, по отношению к кочевому и оседлому населению. Также, одним из опорных в ходе изучения темы стал историко-сравнительный метод. Изложенные в источниках факты, касающиеся причин, масштабов и последствий голода, отразившихся на общественной, хозяйственной и бытовой жизни народа сопоставлены между собой с целью создания приближенной исторической картины прошлых лет.

В работе также использован метод историзма – погружения в изучаемый период, попытки вникнуть в особенности рассматриваемых событий, явлений и процессов, изучения его как этапа в истории социально-экономического и политического развития казахов, как звена в цепи исторических периодов. В целом, 20-е годы прошлого столетия можно выделить как один из особых этапов в истории казахского народа, с учетом своеобразия политической и экономической ситуации и культурной политики, проводимой властями. Также использованы общенаучные методы – анализ и синтез фактологического материала. Таким образом, проанализированы причины и последствия голода, приведшие к упадку и кризису экономической и хозяйственной жизни казахов в 1920-е гг. Применяя метод синтеза, на основе полученных результатов сделано заключение о состоянии хозяйства кочевого и оседлого населения в указанный период.

Обсуждения и результаты. Серьезный социальный и политический кризис, разразившийся в период революций и Гражданской войны привел к снижению населения по всей стране. Зима 1920-1921-х годов была бесснежной, а лето засушливое. Отсутствие зимней влаги, дождей весной и летом стало причиной сильной засухи. Посевы, высаженные в Уральской, Оренбургской, Кустанайской, Букеевской, Актюбинской губерниях, не взошли из-за сильной засухи, взрослые же сгорели из-за летней жары. Пастбища и сенокосы кочевых и полукочевых районов, занимающихся скотоводством, сгорели полностью. Затянувшаяся суровая зима в эти годы вызвала массовый падеж скота в Тургайском уезде. Голод охватил и оседлые районы. Число жертв, погибших от голода, увеличивалось с каждым днем. В 1921 г. голод охватил многие регионы страны, особенно районы Поволжья. К осени 1921 г. по стране голодало свыше 20 миллионов

человек (Толмачев, 1974:152). В связи с обрушившимся голодом Центральный комитет РКП(б) 17 июля 1921 года направил всем членам партии специальное обращение. «Голод, - результат не только засухи, причины его в отставании аграрного сектора, низком уровне сельскохозяйственных знаний, архаичных формах севооборота, это и последствия войны и военной блокады, неугасающей борьбы помещиков, капиталистов и их слуг против нас» (История Казахстана, 2010:192). Массовый голод был вызван чрезвычайной экономической ситуацией в результате политики «военного коммунизма», проводимой Советской властью и обернувшейся сильным ударом по народному хозяйству.

В 1921 году начался массовый голод в Кустанайской и Акмолинской губерниях, ставший следствием политики продразвёрстки и неурожаев. В сельском хозяйстве политика «военного коммунизма» проявилась во введении «продразверстки». Каждая область, уезд, волость, каждая крестьянская община должны были сдавать государству заранее установленное количество зерна и других продуктов, в зависимости от предполагаемого урожая (определяемого весьма приблизительно): кроме зерна, сдавались картофель, мед, яйцо, масло, мясо, масличные культуры и т.д. (Верт, 1992:125). В регионах вводились различные ограничения, касающиеся сельского населения. 10 июля 1920 года в Акмолинском уезде за № 1002 был издан циркуляр, адресованный всем волостным ревкомам и начальникам участковой милиции. Данный циркуляр запрещал населению обменивать хлеб на соль. Издание этого приказа было санкционировано Упродкомом (Управлением продовольственного комитета), который выполнял такую функцию, как распределение продуктов среди населения. В тот же день, был подписан и другой циркуляр, предписывающий всем волостным исполкомам ускорить разверстку хлеба (ЦГА РК, 19:20).

В целях увеличения сбора продовольствия в Акмолинской губернии, были созданы части особого назначения. Их задачей было силовое сопровождение ответственных лиц по изъятию излишек хлеба у населения. Как отмечено в документе: «напрячь до крайности все силы и все представленные средства, бросить все партийные и советские вооруженные силы и во что бы то ни стало, ни перед чем, не останавливаясь выполнить сто процентов задание. Необходимо всеми силами принуждения заставить сдать хлеб государству. Не останавливаться перед массовыми реквизициями, конфискации или отчуждении хлеба от злостных неплательщиков (ГААО, 60:7). Данные по Петропавловскому уезду: «за 1920 год было отправлено в центральные промышленные районы страны 2408738 пудов хлеба» (СКГА, 75:63). Из четырех уездов Северного Казахстана хлебная развёрстка была полностью выполнена только в Атбасарском уезде (Советская Сибирь, 1921:4). Так, например, в Атбасарском уезде «у населения забирался весь хлеб, им не оставалось ни одного пуда для дальнейшего пропитания» (ЦГА РК, 19:49). В период с 20 августа по 4 сентября 1920 года была значительно форсирована разверстка зерна, поэтому план продразверстки, составлявший по Акмолинскому уезду 700 тысяч пудов, был перевыполнен до 913 тысяч 143 пудов (ЦГА РК, 19:27). В сводках фиксировалось: «у населения берется последний семенной хлеб, в некоторых волостях изъятые все семенные приготовления на 1921 год» (ЦГА РК, 19:18).

Председатель Совнаркома В.И. Ленин, подводя итоги развёрстки, констатировал: «Мы научились применять развёрстку, т. е. научились заставлять отдавать государству хлеб по твердым ценам, без эквивалента. Мы знаем, конечно, хорошо, что кредитный билет не есть эквивалент хлеба. Мы знаем, что крестьянин дает хлеб в ссуду» (Ленин, 1970:357).

Одним из видов продовольственных развёрсток была мясная, по которой местное население обязано было сдавать живой скот специально организованным экспедициям при губернском продовольственном комиссариате. В 1920 году были организованы 4 такие экспедиции. Для обеспечения мясной развёрстки был наложен запрет на забой скота для частной продажи, поэтому, чтобы забить скот для внутреннего пользования, хозяин должен был получить разрешение от волостного исполкома, подписанный председателем. При отсутствии разрешительного документа весь скот конфисковывался, крестьянин привлекался к ответственности в ревтрибунале.

В общей сложности по Омской губернии была наложена мясная развёрстка (при пересчете на крупный рогатый скот) в 3 515 583 головы, к 15 апреля 1921 года из них было изъято 1401783 голов или 39,08 % от запланированной (Советская Сибирь, 1921:5).

Согласно данным газеты «Советская Сибирь», в течение 1920 года по разверстке у казахского населения Кокчетавского уезда было изъято около 39 тысяч крупного рогатого скота (КРС), 20 тысяч баранов, в Атбасарском районе – 34 тысячи КРС и более 50 тысяч баранов, в Акмолинском уезде – 18 600 КРС и более 95 тысяч баранов, в Пресногорьковской волости Петропавловского уезда – 20 тысяч КРС и 29 тысяч баранов (Советская Сибирь, 1921:6).

Кроме хлеба и мяса, местное население по разверстке должно было сдавать и другие виды продукции сельского хозяйства: картофель, коровье масло, молоко, яйцо, овощи, табак, шкуру животных, конский волос, рога и копыта животных, в общей сложности более 30 наименований. Например, по приказу №77 Омского губпродкома от 3 сентября 1920 года на уезды Омской губернии была наложена картофельная разверстка в объеме 6 миллионов 800 тысяч пудов, в том числе на Атбасарский уезд – 165 тысяч, Акмолинский – 320 тысяч, Кокчетавский – 780 тысяч, Петропавловский – 800 тысяч (Советская Сибирь, 1920:4).

В результате усиленной работы в центр было вывезено более 2 миллиона пудов хлеба (Декрет ВЦИК, 1921:164). Несмотря на декларирование нового экономического курса, методы его проведения оставались по-прежнему насильственными. Для сбора продналога продолжали использоваться воинские части и продотряды. Развитие голода в Акмолинской губернии было заметно, главным образом в Петропавловском и Кокчетавском уездах, а затем и в других районах Вогуналинском и Оргинском Атбасарского уезда. Как докладывал председатель Акмолинского губернского чрезвычайного комитета помощи голодающим Воронов «Большинство населения Кокшетауского уезда голодает» (ГААО, 13:8).

В ответ крестьяне пытались обходить законы о продразверстке, утаивали сельхоз продукты, отказывались принимать утратившие платежную способность деньги. Однако основная цель государства, получить с помощью продразверстки необходимое для страны продовольствие, все же достигалась. Вместе с тем такая политика резко обостряла кризис сельского хозяйства, так как крестьяне не были заинтересованы в расширении производства продукции, у них не было для этого материальных стимулов. Это приводило к сокращению ими посевных площадей до потребительской нормы на семью. Используя метод принудительного товарообмена, к концу сентября продорганы заготовили только по Акмолинской губернии 3,5 миллиона пудов хлеба. Казахстан и Сибирь еще оставались хлебным краем, тогда как в Поволжье и в других районах России, на Украине начался страшный голод от неурожая (СКГА, 2:26).

Голод, охвативший многие районы Северного Казахстана, стал закономерным следствием политики «военного коммунизма». О первых признаках надвигающегося голода в Казахстане было известно руководству страны еще в конце 1920 года, например В.И. Ленин писал в своих записках: «Хлеб собирали под метлу. Ничего не осталось. Скотоводам надо помочь. Хозяйство разрушено войной. Пропаганда нужна...» (Ленин, 1970:307). Признаки начала бедствия казахстанские руководители характеризовались следующим образом: «Земледельческое население, как первый свидетель будущего урожая, убедившись, что благоприятных результатов от посева ждать не приходится, запасов хлеба или материальных ресурсов нет, стало быстро сниматься с постоянного места жительства, ликвидируя кое-как остатки хозяйств и обращаясь в паническое бегство. Появление такого рода беженцев в городах, скопление на железнодорожных станциях и беспорядочные перемещения значительных караванов переселенцев в разных направлениях по КССР были показателем, что неизбежное бедствие началось. Усилились эпидемические заболевания, увеличилась детская беспризорность, одновременно с признаками голода начала развиваться холерная эпидемия, вскоре дошедшая до угрожающих размеров» (ЦГА РК, 40:310).

Ко второй половине 1921 года, по сведениям Акмолинского губисполкома, на территории губернии контингент голодающих, как беженцев Поволжья, так и местных составил 440 тысяч человек. Так, в Акмолинском уезде число таковых составляло 66,5 тысяч человек, Атбасарском уезде – 110 тысяч, Кокчетавском уезде – 115 тысяч человек, Петропавловском уезде – 150 тысяч человек (СКГА, 26:56). Города Акмолинской губернии оказались переполнены беженцами голодающего Поволжья, которые также проникли в уезды Акмолинской губернии. В Кокчетавском уезде свирепствовал страшный голод, имеется достаточно сведений, что «население северной, северо-западной

и западной сторон уезда в целом ряде волостей и селений питается суррогатами, состоящими из березовой коры, березовых почек, ивовой коры, лебеды, сена, глины, соломы, и проч. с примесью от четверти до одной восьмой хлеба на фунт суррогату. Скот забивался для питания, как гужевой, так и рабочий... Достаточно случаев на почве голодовки всевозможных краж скота, хлеба из амбаров и мельниц, а также убийств граждан, везущих хлеб, с целью воспользоваться им». Как констатируют документальные источники: «В настоящее время беднота питается разной сорной травой с примесью одной десятой части пшеницы, толкут их и мелят кость для потребления, съедаются скотские кожи и всё то, что имеет хотя бы одну сотую часть питательности» (ГААО, 60:86). «Население питается исключительно травой, последствием чего является опухание, переходящее в голодную смерть, случаев которой зарегистрировано немало» (ГААО, 60:34).

6 июля 1922 года постановлением Красного каравана КирЦИК Атбасарский уезд был признан голодающим, так как голодающих насчитывалось свыше 100 000 киргизского и русского населения. Вследствие этого было принято решение отменить государственный продналог с урожая 1921 года и ходатайствовать перед ВЦИК Советов об утверждении данного постановления (Новейшая история., 1998:150). Акмолинская губерния официально так и не была признана голодающей. Это значит, что население губернии не освобождалось от налогов, не получало дополнительной продовольственной помощи. К ней, наоборот, были прикреплены для получения помощи Башкирская республика и Кустанайская губерния (Северо-Казахстанская обл., 1957:57).

Самым страшным явлением голода 1921-1923 годов был факт о людоедстве среди местного населения. В связи с этим был издан специальный приказ НКВД: «Ввиду наблюдавшихся в районах, пораженных голодом людоедства, и в целях борьбы с ним НКВД, НКЗДРАВ предлагает к руководству следующие меры борьбы. Лица, обличенные в людоедстве не должны предаваться суду, ни к административным взысканием. Обличенные в людоедстве люди как психически ненормальный элемент подлежат немедленной изоляции, и передачи органам здравоохранения, где таковые находятся до приведения их в нормальное состояние» (ГААО, 13:69).

Для борьбы с голодом были созданы губернские чрезвычайные комиссии помощи голодающим (Губпомгол), координировавшие деятельность всех органов в этом вопросе. Выправить ситуацию Помголы оказались не в состоянии, констатируя ужасающие факты голода. Так, Акмолинская губернская комиссия помощи голодающим была организована 23 августа 1921 года первоначально при Губкоме РКП(б), впоследствии, при Губернском исполнительном комитете на основании распоряжения Центральной Чрезвычайной Комиссии Помощи голодающим при Киргизии за № 4515 (ЦГА РК, 19:50).

Первое время в задачи губком Помгола входили: добровольный сбор пожертвований среди населения губернии и отправления всего собранного в голодные губернии Поволжья. С этого губернская комиссия и начала свою работу. Для образования денежного и материального фонда Помгола в губернии устраивались периодические одно-, двух- и трех-недельники сбора пожертвований в пользу голодающих (ЦГА РК, 19:51). В итоге 4 июля 1922 года в Акмолинскую губернскую комиссию помощи голодающим Атбасарским уездом было сдано 5 пудов, 8 фунтов, 93 доли золота, монетами (246 рублей серебром и 9 фунтов 18 золотом). 26 июля 1922 года по Кокчетавскому уезду изъято 4 пуда, 13 фунтов, 29 доли золотом и 15 рублей золотых монет (Сборник статей, 2014:12).

Также, с развитием голода в губернии и с увеличением количества голодающих, как беженцев, так и местного коренного населения, явилась неотложная необходимость открытия в городах столовых «для кормления ничего не имеющего населения». Например, в городе Петропавловске было открыто 8 столовых, в г. Кокчетаве – 5, в г. Атбасаре – 3, в г. Акмолинске – 3 столовых. Всего в городах было открыто 19 столовых. В данных столовых ежедневно состояло на довольствии следующее количество голодающих: в г. Петропавловске до 5000 человек, в Кокчетаве до 1500 человек, в Атбасаре до 1250 человек, в Акмолинске до 1000 человек. В Кокчетавском уезде было открыто на средства местного населения 30 питательных пунктов, где кормилось до 900 человек (ЦГА РК, 19:53).

Главными причинами тормозящие деятельность Губернской комиссии были: отсутствие достаточного количества продовольствия и денежных средств - это лишало

возможности шире развивать питательную сеть в селениях и губерниях, не отпуск денежных средств Губернским органам на борьбу с голодом, вынуждали Губкомиссию Помгол тратить часть своих средств, тогда как это была их прямая ответственность, несогласованность продовольственных органов, а также, непризнание Акмолинской губернии голодающей не дало возможности развернуть работу, как это требовал голод и наоборот часть местных ресурсов приходилось отдавать в другие губернии.

Общее количество голодающих, зарегистрированных в губкомиссии, как местных, так и беженцев, в разгар голода (январь, февраль и март 1922 года) достигло: Петропавловский уезд – 150 000 человек, Кокчетавский уезд – 114 000 человек, Атбасарский уезд – 10000 человек, Акмолинский – 66397 человек. В итоге: число голодающих составило 440397 человек, то есть почти полмиллиона жителей губернии (ЦГА РК, 19:53).

В целом, по официальным данным, в Кирреспублике в связи со стихийным голодом смертность детей до 1-го года колебалась между 80-90 %, а старше одного года – между 50-60 %. Санитарное состояние детских домов в связи с их перегруженностью и не благоустроенностью было ниже всякой критики: «грязь, зловоние, скученность, по 3-4 детей на одной койке, если таковые имеются, без матрацев, без одеял, без света; дети грязны, голы, босы, проводят целые дни в ожидании полуголодного обеда. Дети чахнут физически и тупеют морально» (ЦГА РК, 18:163). Такое тяжелое положение наблюдалось почти во всех детских домах губерний. Символом того времени стала детская беспризорность. Уже в 1921 г. в советской прессе стали появляться статьи и заметки о беспризорниках, а летом 1922 г. в «Известиях» была опубликована сводка РКИ (рабоче-крестьянской инспекции) о детской беспризорности и преступности несовершеннолетних (до этого подобные сведения были достоянием ограниченного круга руководителей страны). С увеличением количества голодающих увеличивалась и детская беспризорность. Например, на 1 декабря 1921 г. беспризорных детей по КАССР насчитывалось 128000 чел., а на 31 декабря – 158000, в январе месяце 1922 г. количество беспризорных увеличилось до 333043 человек (ГАРФ, 175:1). В 1922 г. в Акмолинской губернии насчитывалось 14 детских домов, где находилось 9426 детей и 4 приюта для содержания младенцев с грудного возраста до 3 лет. Как констатируют источники, «детская смертность была высокой и достигала 40%» (ГААО, 115:42). В 1922 г. среди населения г. Петропавловска насчитывалось 300 детей для прокормления. Детские дома были ликвидированы за недостатком средств и дети перераспределены среди населения волостей «по 1–2 человека на каждое трудовое хозяйство в количестве 1000 человек. Численность детей составляла: Петропавловск – 1396, Кокчетав – 450, Атбасар – 300, Черлак – 150 человек. Всего 2596 детей» (ЦГА РК, 19:54). В целом детская беспризорность в КАССР, несмотря на все усилия Народного комиссариата просвещения и Центральной детской комиссии при КазЦИК, продолжала оставаться острым вопросом. Как одни из мер по борьбе с детской беспризорностью были организованы детские приемники, увеличивалось число детских домов.

Однако, расширение сети детских учреждений не решила задачи – число беспризорных, судя по архивным материалам, ежегодно росло. К тому же переполненные детские приемники при недостаточном питании детей, недостатке топлива в них могли превратиться в очаги болезней. Поэтому перед Центральной детской комиссией встал вопрос о вывозе детей за пределы республики в благополучные районы РСФСР, Туркестанской и Бухарской Республик. Центральная детская комиссия спешно поставила вопрос перед властями о присылке санитарных поездов для эвакуации детей. В 1921 г. в Туркестанскую Республику было «вывезено 5 поездов с детьми в количестве 3271 человек. За 1922 г. на 19 санитарных поездах было вывезено за пределы КАССР 12840 детей: в Бухару – 1 санитарный поезд, остальные в Россию и Украину. Из этих поездов 4 санитарных поезда были предоставлены для Актюбинской губернии, 6 – для Уральской, 2 – для Кустанайской, остальные для города Оренбурга» (ГАРФ, 20:251).

Таким образом, за все время эвакуации было «24 санитарных поезда и вывезено 16111 детей. Общее количество эвакуированных детей по КАССР было 79500 человек» (ГАРФ, 116:5 об.).

Голод, в немалой степени, способствовал возникновению эпидемий таких заболеваний, как туберкулёз, тиф, оспа, малярия, холера и другие. Например, в 1922 году в Акмолинской губернии заболело тифом 36524 человека, холерой – 4731, малярией –

4234, цингой – 1137, дизентерией – 2780 человек (ЦГА РК, 63:7). Начальник Акмолинского уездного здравотдела в своём докладе на губернском совещании отмечал, что «смертность киргиз от инфекционных заболеваний (тифа, оспы, туберкулёза) – огромная». В Акмолинской губернии в 1922 году умерло в больницах 8373 человек (ЦГА РК, 212:13).

В целом, ситуация начала улучшаться с конца апреля – начала мая 1922 года, когда центральными и губернскими органами начала оказываться материальная помощь голодающим. Создавались столовые, питательные пункты, выдавалось семенное зерно.

Значительную помощь в организации питания для голодающего населения оказывали иностранные общественные благотворительные фонды - европейский фонд Ф. Нансена, английское «Общество друзей» (квакеры) и др. Активно действовала на территории губернии (Кустанайской) АРА - Американская администрация помощи (ARA, American Relief Administration), возглавляемая будущим президентом США Г. Гувером. Официальная деятельность этой организации началась с осени 1921 года. Первоначально помощь оказывалась только детям до 14 лет, с весны 1922 года и взрослым. Шла организация благотворительных столовых и распределение продуктов питания среди особо нуждавшегося населения. В мае 1923 года было официально объявлено о прекращении деятельности АРА на территории Советской России, а все её структуры свёрнуты через несколько месяцев.

Следует отметить роль деятельности Крестьянских комитетов общественной взаимопомощи (ККОВ) по оказанию социальной помощи местному населению и крестьянству. В КАССР комитеты взаимопомощи начали создаваться в сентябре 1921 г. К концу года их было организовано около 1000 (Базанова, 1971:22). Всего за апрель-сентябрь 1922 г. организовано 231 комитет в Акмолинской губернии: в Петропавловском уезде 21 волостных и 33 сельских комитетов; в Атбасарском уезде 26 волостных и 97 сельских комитетов и в Кокчетавском уезде 32 волостных и 22 сельских комитетов (СКГА, 21:76). В 1924 г. количество ККОВ в Акмолинской губернии насчитывалось 1062 (СКГА, 8: 50б.). Личным составом крестьянских комитетов являлись беднейшие слои крестьянства как наиболее заинтересованные (СКГА, 49:188). Основная деятельность крестьянских комитетов общественной взаимопомощи сводилась к распределению поступающих продуктов по уездам, например, в Петропавловском уезде собрано было 70287 руб. и разными продуктами 146 пуд. 12ф., в Атбасарском уезде для голодающих детей была открыта столовая, в Кокчетавской уезде собрано продуктов на 31150 руб. оцениваемых по ценам довоенного времени (СКГА, 21:76). Взаимопомощь крестьянства выражалась изысканием средств на местах путем самообложения, процентным отчислением от промыслов общественных и отдельных лиц, распределением собранных сельхоз продуктов среди нуждающихся, оказывалась материальная помощь. Трудовая помощь выражалась в обработке полей необеспеченных инвентарем жителей села и на местах оказывалась волостными исполнительными комитетами посредством объединения через комитеты крестьянской общественной взаимопомощи.

Нуждающиеся крестьяне могли получать единовременные денежные или натуральные пособия для восстановления своего хозяйства. Крестьянские общества взаимопомощи в социальной поддержке сельского населения отражали деятельность самых многочисленных организаций социального обеспечения. Они сочетали государственную и общественную помощь, аккумулируя средства сельского населения и государства. Основной доход крестьянским комитетам приносили обработка собственного земельного надела и эксплуатация собственных и арендуемых предприятий.

Одним из лучших уездных крестьянских комитетов по Акмолинской губернии являлся Кокчетавский (СКГА, 8:22). Лучшим ККОВ из волостных являлся Рузаевский Кокчетавского уезда, который засеял хлеба исключительно для волостных ККОВ 103 десятины и по всей волости 203 десятины. Была открыта аптека, которая снабжала медикаментами население. Всего по волости было создано 16 крестьянских комитетов. Из сельских лучшим ККОВ являлся Ново-Каменский крестьянский комитет Петропавловского уезда (СКГА, 8:22).

Заключение. Таким образом, природно-климатические явления, как засуха и джуг, а также интенсивное выкачивание хлеба, мяса и других видов продовольствия привели к бедственному положению Акмолинской губернии. Замена продразверстки продналогом не улучшила в первые годы нэпа положение крестьянства. Сохранялась разверстка на мясо, яйца и другие продукты, гужевая повинность. Несмотря на декларирование

нового экономического курса, методы его проведения оставались по-прежнему насильственными. Для разоренного войнами и неурожаем и джугами крестьянского хозяйства и казахского аула величина продналога оказывалась непомерной, зачастую она не соответствовала реальным возможностям населения и, как и продразверстка, исходила главным образом из потребностей в продовольствии. Для сбора продналога продолжали использоваться воинские части и продотряды. Основной причиной разразившегося голода стала продовольственная политика большевиков, завышенные нормы продразверсток, а также не оперативность местных органов власти, не оценивших размеры наступающего бедствия. Ситуация усугублялась неконтролируемым притоком беженцев из голодающих районов Поволжья.

Следует отметить, что, несмотря на тяжелейшую социально-экономическую ситуацию начала 1920-х гг., советская власть прилагала немало усилий по организации борьбы помощи голодающим, создавая государственные и общественные комитеты (Губпомгол, ККОВ, АРА и др.), также были приложены усилия по включению беспризорных детей в нормальную общественную жизнь посредством организации их физического труда и распределения их по семьям.

Список литературы

- Базанова Ф.Н. Крестьянские комитеты общественной взаимопомощи в Казахстане: Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук / АН КазССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. Алма-Ата, 1971. 22 с.
- Верт Н. История Советского государства. 1900-1991. Москва, 1992. 480 с.
- Государственный Архив Акмолинской Области (ГААО). Ф. 115. Оп. 1. Д. 60. Л. 7, 86, 34. ГААО. Ф. 118. Оп. 1. Д. 13. Л. 8, 69, 110.
- Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 1058. Оп. 1. Д. 175. Л. 1. ГАРФ. Ф. 1066. Оп. 2. Д. 20. Л. 251.
- ГАРФ. Ф. 1065. Оп. 2. Д. 116. Л. 5 об.
- Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О замене продовольственной развёрстки натуральным налогом» 21 марта 1921 года // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. Москва, 1994. 309 с.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т.4. Алматы, 2010. 767 с.
- Ленин В.И. Политический доклад Центрального Комитета на VIII Всероссийской конференции РКП (б). 2 декабря 1919 // Полн. собр. соч. Изд. 5-е. Т. 39. Москва, 1970. 624 с.
- Ленин В. И. Полн. собр. соч. Изд. 5-е. Т. 42. Москва, 1970. 607 с.
- Новейшая история Казахстана. Сборник документов и материалов (1917-1939 гг.) / Сост. Каражанов К., Такенов А. Алматы, 1998. 304 с.
- Северо-Казахстанская область в 1917-1957 гг. / Под ред. А. Долгопятов, К.Л. Мелешко. Алма-Ата, 1957. 156 с.
- Северо-Казахстанский Государственный Архив (СКГА). Ф. 1482. Оп. 1. Д. 75. Л. 63. СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 2. Л. 26.
- СКГА. Ф. 55. Оп. 1. Д. 26. Л. 56.
- СКГА. Ф. 99. Оп. 1. Д. 21. Л. 76.
- СКГА. Ф. 245. Оп. 1. Д. 8. Л. 5об., 22.
- СКГА. Ф. 99. Оп. 1. Д. 49. Л. 188.
- Сборник статей государственного архива Акмолинской области за 2012-2014 годы Кокшетау, 2014. 96 с.
- Советская Сибирь. 1921. 14 янв. с.4.
- Советская Сибирь. 1921. 22 апреля.
- Советская Сибирь. 1921. 19 апреля.
- Советская Сибирь. 1920. 8 сентября.
- Толмачев А. Калинин. Жизнь замечательных людей. Москва, 1974. 238 с.
- Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 1215. Оп. 1. Д. 19. Л. 18, 20, 49, 50, 53.
- ЦГА РК. Ф. 196. Оп. 1. Д. 40. Л. 310.
- ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 2. Д. 18. Л. 163.
- ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 11. Д. 63. Л. 7.
- ЦГА РК. Ф. 82. Оп. 1. Д. 212. Л. 13.

References

- Bazanova F.N. Peasant committees of public mutual aid in Kazakhstan: Abstract of diss. for the degree of candidate of historical Sciences / ANKazSSR. Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography. Alma-Ata, 1971. 22 p.
- Vert N. The history of the Soviet state. 1900-1991. Moscow: Progress-Academy, 1992. 480 p.
- The State Archive of the Akmola Region (SAAR). F. 115. Op. 1. D. 60, p. 7, 86, 34.
- SAAR. F. 118. Op. 1. D. 13, p. 8, 69, 110.
- The State Archive of the Russian Federation (SARF). F. 1058. Op. 1. D. 175. P. 1.
- SARF. F. 1066. Op. 2. D. 20. P. 251.
- SARF. F. 1065. Op. 2. D. 116. P. 5 bp.
- The decree of the All-Russian Central Executive Committee "On changing the layout of food natural tax" 21 March 1921 // Reader on the history of Russian state and law: textbook. Moscow: Izd-vo MGU, 1994, 309 p.
- History of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes. Vol. 4. Almaty, 2010. 767 p.
- Lenin V.I. Political report of the Central Committee at the VIII All-Russian Conference of the RCP (B.). 2 December, 1919 // Full. Collect. Op. Ed. 5th. Moscow: Politizdat, vol. 39. 624 p.
- Lenin V.I. Full. Collect. Op. Ed. 5th. Moscow: Politizdat, vol. 42. 607 p.
- The newest history of Kazakhstan. Collection of documents and materials (1917-1939) / Comp. Karazhanov K., Takenov A. Almaty, 1998, 304 p.
- North-Kazakhstan region in 1917 -1957: Collection of articles / Edited by A. Dolgopyatov, K. L. Meleshko. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957, 156 p.
- The State Archive of North Kazakhstan (SANK). F. 1482. Op. 1. D. 75. P. 63.
- North Kazakhstan State Archive. F. 1616. Op. 1. D. 2. P. 26.
- SANK. F. 55. Op. 1. D. 26. P. 56.
- SANK. F. 99. Op. 1. D. 21. P. 76.
- SANK. F. 245. Op. 1. D. 8. P. 50б., 22.
- SANK. F. 99. Op. 1. D. 49. P. 188.
- Collection of articles of the state archive of Akmola region for 2012-2014. Kokshetau, 2014, 96 p.
- Soviet Siberia. 14 Jan, 1921, p. 4.
- Soviet Siberia. 22 April, 1921.
- Soviet Siberia. 19 April, 1921.
- Soviet Siberia. 8 September, 1920.
- Tolmachev A. Kalinin. The lives of wonderful people. Moscow, 1974. 238 p.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CGA RK). F. 1215. Op. 1. D. 19. P. 18, 20, 49, 50, 53.
- CGA RK. F. 196. Op. 1. D. 40. P. 310.
- CGA RK. F. 5. Op. 2. D. 18. P. 163.
- CGA RK. F. 44. Op. 11. D. 63. P. 7.
- CGA RK. F. 82. Op. 1. D. 212. P. 13.

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_93

ҚАЗАҚ ӨЛКЕЛІК САНИТАРЛЫҚ-БАКТЕРИОЛОГИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ ТАРИХЫНАН

Сәбит Шілдебай^{1*}, Гүлжаухар Көкебаева¹, Алмас Жүнісбаев²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Қазақстан, Алматы қ.,

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: s.shildebai@mail.ru (Шілдебай), kokebayeva@mail.ru (Көкебаева), junisbaev013@gmail.com (Жүнісбаев)

Түйіндеме. Мақалада Қазақ АКСР-нің денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен дамуы тарихында маңызды рөл атқарған Өлкелік санитарлық-бактериологиялық

институтының (Санбакин) тарихы талдауға алынған. Санбакин жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күресті ғылыми тұрғыдан ұйымдастыруға жетекшілік жасады. Денсаулық сақтау халкоматына кеңесші-ғылымимекеме болған. Зерттеу жұмысында тұңғыш рет Санбакиннің құрылуы, қалыптасуы мен нығаю тарихы, оның жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күрестегі тарихи рөлі жүйелі баяндалған. Санбакин дәрігерлері мен қызметкерлерінің қызметі мен еңбегі – Қазақстан медицина тарихында ерен ерліктің үлгісі болды.

Кілт сөздер: ҚАКСР, Денсаулық сақтау халкоматы, Санбакин, эпидемиология, аштық, жұқпалы аурулар.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің №AP08957129 жобасын іске асыру аясында орындалды.

МРНТИ 03.20

ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО КРАЕВОГО САНИТАРНО- БАКТЕРИОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

Сабит Шилдебай^{1*}, Гульжаухар Кокебаева¹, Алмас Джунисбаев²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, г. Алматы.

²НИИ Евразия МКТУ им. Х.А. Ясауи, Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: s.shildebai@mail.ru (Шилдебай), kokebayeva@mail.ru (Кокебаева), junisbaev013@gmail.com (Жунисбаев)

Аннотация. В статье анализируется история Краевого санитарно-бактериологического института, сыгравшего особую роль в истории становления и развития системы здравоохранения в Автономной Казахской Социалистической Советской Республике. Санбакин руководил научной организацией борьбы с инфекционными заболеваниями и эпидемиями. Являлся совещательным учреждением Наркомата здравоохранения. Впервые в исследовательской работе освещается история создания, становления и развития Санбакина, системно проанализируется его историческая роль в борьбе с инфекционными заболеваниями и эпидемиями. Деятельность врачей и сотрудников Санбакина стала примером мужества в истории медицины Казахстана.

Ключевые слова: КАССР, Наркомат здравоохранения, Санбакин, эпидемиология, голод, инфекционные заболевания.

Статья выполнена в рамках реализации проекта №AP08957129 Министерства образования и науки Республики Казахстан.

IRSTI 03.20

FROM THE HISTORY OF THE KAZAKH REGIONAL SANITARY AND BACTERIOLOGICAL INSTITUTE

Sabit Shildebay^{1*}, Guljauxhar Kokebayeva¹, Almas Junisbayev²

¹Institute of history and ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov, Kazakhstan, Almaty.

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: s.shildebai@mail.ru (Shildebay), kokebayeva@mail.ru (Kokebayeva), junisbaev013@gmail.com (Junisbayev)

Abstract. The article analyzes the history of the Regional Sanitary and Bacteriological Institute, which played a special role in the history of the formation and development of the health care system in the Autonomous Kazakh Socialist Soviet Republic. Sanbacin headed the scientific organization of the fight against infectious diseases and epidemics. It was an

advisory institution of the People's Commissariat of Health. For the first time in the research work, the history of the creation, formation and development of the Sanbacin is highlighted, its historical role in the fight against infectious diseases and epidemics is systematically analyzed. The work of doctors and employees of Sanbacin became an example of courage in the history of medicine in Kazakhstan.

Key words: KASSR, People's Commissariat of Health, Sanbacin, epidemiology, hunger, infectious diseases.

The article was carried out within the framework of the project №AP08957129 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Кіріспе. 2019 жылдың соңында басталып, бүкіл әлемді шарпыған пандемия – еліміздегі денсаулық сақтау саласының жағдайы мен оның өткен тарихына тереңірек үңілуге себеп болды. Әсіресе, індеттер мен жұқпалы аурулардың ірі ошақтарының бірі болған Қазақ АКСР-індегі денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен даму тарихы, жұқпалы аурулар мен індеттерді зерттеу және оған қарсы күресті ғылыми тұрғыдан ұйымдастыруда басты рөл атқарған ҚазОАК атындағы Қазақ өлкелік санитарлық-бактериологиялық институтының тарихы – өзекті зерттеу тақырыптарының біріне айналды.

Қазақ АКСР Денсаулық сақтау халкоматының жанынан құрылып, оның қызметін ғылыми тұрғыдан ұйымдастыруға негіз болған, халкоматқа кеңесші мекеме болған, жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы вакциналарды тікелей өндіріп, халықты иммундауда белсенді қызмет атқарған ғылыми-зерттеу институтының тарихы осы уақытқа дейін мүлдем зерттелмей келді. Сондықтан, осындай өзекті тарихнамалық мәселені арнайы қарастырып, Санбакин тарихын қалпына келтіру және оның қызметіне тарихи баға беру отандық тарих ғылымы үшін қажеттілік болмақ деген ойдамыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Қазақ АКСР Денсаулық сақтау халкоматына қарасты ҚазОАК атындағы Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институтының тарихын зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві мен Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архивінің құжаттары, осы тақырып аясында қарастырылып отырған бірнеше мәселеге қатысты жарық көрген құжаттар мен материалдар жинақтары, сол заманда шығып тұрған «Вестник здравоохранения Казахстана» журналының материалдары, осы тақырыпқа қатысты медициналық энциклопедиялар мен анықтамалықтар кеңінен пайдаланылды. Сондай-ақ, аталмыш мәселені талдау барысында Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен ҚАКСР өкіметінің есептері, Санбакин директорларының жарық көрген есептері толықтай қолданылды. Мақаланың методологиялық негізін объективтілік, тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы тарихи талдау сияқты ғылыми танымның маңызды принциптері құрайды.

Талқылау. Санбакин тарихы осы уақытқа дейін Қазақстан тарихнамасында мүлдем қарастырылмаған болатын. Санбакиннің құрылу тарихы және оның денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі, оның алғашқы жылдардағы қызметі туралы туралы ең алғаш мақала жазған – осы институттың тұңғыш директоры В.Д. Штибен¹ болатын. Оның «Қазақстанның денсаулық сақтау хабаршысы» журналында жарияланған мақалалары (1926; 1927) 1925-1926 жылдардағы Санбакин тарихы туралы аса құнды мәліметтерді береді және оның қызметі туралы жазылған алғашқы еңбектер болып саналады.

¹Штибен Владимир Давыдович (1895-1966) – Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институтының тұңғыш директор. Неміс, жоғары білімді дәрігер-ғалым. 1919 жылы Саратов университетінің медицина факультетін бітірген. 1919 жылдан бастап Саратов губерниялық денсаулық сақтау бөлімі санитарлық-эпидемиологиялық бөлімшесінің дәрігері болып жұмыс істеген. 1925-1928 жылдары Институт директоры, институттың Сарысу-вакцина бөлімінің меңгерушісі, ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматының кеңесшісі. 1928-32 жылдары Ташкенттегі Өзбек бактериологиялық институтының микробиология бөлімінің меңгерушісі. 1932-38 жылдары Ташкент медицина институты микробиология кафедрасының меңгерушісі, медицина ғылымдарының докторы, профессор, мединститут директоры. 1938-42 жылдары Симферопольдегі Қырым мединституты микробиология кафедрасының, 1946-49 және 1956-66 жылдары Красноярск қаласындағы мединституттың микробиология кафедрасының меңгерушісі. 1966 жылы зейнетке шыққан соң, осы жылы Красноярск қаласында қайтыс болған (Скоркин К.В. Они носили ТВОЮ фамилию: биографический справочник: земская и советская медицина, 1900-1941: золотые три с половиной тысячи. – Ч. 1. / Сост.: К.В. Скоркин. Москва: VividArt, 2012. 1312 с. (С. 1240.).

ҚазОАК атындағы Өлкелік Санбакин тарихы туралы ең алғаш жазып, оның қызметіне қысқаша тарихи талдау жасаған осы мақала авторларының бірі – С. Шілдебай болатын. Оның «Қазақ АКСР денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу тарихынан» атты мақаласында (2020а) Санбакиннің қысқаша тарихына тоқталып өткен. Сонымен қатар, С. Шілдебайдың Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты даярлаған «Қазақстан тарихы. Энциклопедия» атты 3 томдық басылымда жарық көрген «Орынбор мемлекеттік шешекке қарсы екпе институтының тарихы мен қызметі», «Өлкелік безгекке қарсы комиссияның қызметі», «Обаға қарсы іс қылатын Қазақстанның өлкелік кеңесінің қызметі», «Өлкелік тері-венерологиялық ғылыми-зерттеу институтының қызметі» (2020б; 2020в; 2020г; 2020д) туралы ғылыми мақалаларында алғаш рет жазылды. Бұл зерттеу жұмыстарының барлығында да Қазақ Өлкелік Санбакин тарихын толықтыра түсетін мәліметтер бар.

Сонымен қатар, 1917-1967 жылдардағы КСРО-дағы жұқпалы ауруларға қарсы күрес тарихына арналған Е.И. Лотова мен Х.И. Идельчуктың тарихи очеркінде (1967) Қазақ Өлкелік Санбакин қызметіне қатысты бірлі-жарым мәліметтер кездеседі. Ал 2012 жылы жарық көрген энциклопедист-ғалым К.В. Скоркиннің медицина қызметкерлеріне арналған биографиялық анықтамалығында (2012) Санбакинде қызмет еткен бірқатар дәрігерлер мен қызметкерлердің өмірбаяндары берілген.

Бір сөзбен айтқанда, Қазақ Өлкелік Санбакин тарихы осы уақытқа дейін арнайы зерттелмеген тың тақырып. Бұл мекеменің тарихы мен қызметінен сыр шертетін біздің бұл еңбегіміз – Санбакин тарихын арнайы зерттеуге бағытталған алғашқы ғылыми талпыныстардың бірі. Қазақстандағы індеттер мен жұқпалы ауруларға қарсы күресті ғылыми тұрғыдан ұйымдастыруда, ол ауруларға қарсы вакциналарды өндіруде және жұқпалы аурулардың алдын-алуда үлкен рөл атқарған Санбакин тарихын бүгінгі күн тұрғысынан арнайы әрі кешенді зерттеу қажет деп ойлаймыз.

Нәтижелер. Қазақ АКСР Денсаулық сақтау халкоматының ҚазОАК атындағы Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институты – кеңестік Қазақстанның Денсаулық сақтау жүйесінде құрылған алғашқы ғылыми-зерттеу институттарының бірі әрі бірегейі болды. Мұндай институтты ұйымдастыруға Қазақстандағы аса қолайсыз санитарлық-эпидемиологиялық жағдай негізгі алғышарттарды қалыптастырды. Жұқпалы аурулар мен жедел тарайтын індеттер жайлаған кеңестік Қазақ Республикасы өзінің алғашқы жылдарында-ақ бактериялық және вакциналық препараттарды өндіру және індеттерге қарсы кешенді шаралар жүйесін әзірлеу үшін ғылыми-зерттеу және өндірістік орталықты ұйымдастыруға мұқтаж болды.

Қазақ өлкелік санитарлық-бактериологиялық институтының тарихы Орынбор химиялық-бактериологиялық институтының тарихымен тікелей байланысты. Бұл екі мекеме де өз бастауын 1922 жылы наурызда ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматының ұйымдастыруымен Орынбор қаласында ашылған бұрынғы Орынбор химиялық-бактериологиялық зертханасынан алады (Отчет, 1923:50). Өзіне тиесілі 16 адамдық штатымен бұл зертхана қысқа мерзімде үлкен жұмыстарды атқарды. Осы зертхананы ұйымдастыруға кеңестік санитарлық микробиология саласындағы тұңғыш әйел профессор Л.В. Горовиц-Власова¹ үлкен еңбек сіңірді (Штибен, 1926:35). 1922 жылы

¹Горовиц-Власова Любовь Моисеевна (Михайловна) – 1879 жылы Киев губерниясына қарасты Бердичев қаласында еврей отбасында дүниеге келді. 1895 жылы Одесса гимназиясын, кейін Париждегі Сорбонн университетінің жаратылыстану бөлімін, 1902 жылы Париждегі медицина мектебін бітірді. Содан кейін Париждегі Пастер институтының 3 айлық бактериологиялық курсынан аяқтады. 1902 жылы профессор И.И.Мечниковтың ғылыми жетекшілігімен Сорбонн университетінде докторлық диссертация қорғап, осы жылы Ресейге қайтып келген соң Харьков университетінің медицина факультетіне дәрігер атағы үшін емтихан тапсырды. 1902-1917 жылдары Петербургте әртүрлі дәрігерлік қызметтерді атқарды. 1917-18 жылдары кенеттен большевиктерді көпшілік алдында сынға алды. 1919-20 жылдары ЖШҚА қатарында қызмет етті, Петроградтағы әскери госпитальдің дәрігер-бактериологы. 1920 жылы профессор атағын алған санитарлық микробиология саласындағы тұңғыш әйел. 1920-22 жылдары Петроград мединститутында гигиена кафедрасының меңгерушісі. 1922 жылдың жазында МСБ тарапынан тұтқындалып, оның жанындағы Ерекше кеңестік шешімі бойынша Орынборға жер аударылған. 1922-25 жылдары ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматының бактериологиялық лабораториясының меңгерушісі, Орынбор санитарлық-бактериологиялық институтының директоры. 1925-37 жылдары Ресей мен Украина қалаларында қызмет атқарған. 1937 жылы ауыр психикалық науқасқа шалдығып, зейнетке шығады. 1941 жылы желтоқсанда инсульт алып, Ленинград қ. қайтыс болған (Скоркин К.В. Они носили ТВОЮ фамилию: биографический справочник: земская и советская медицина, 1900-1941: золотые три с половиной тысячи. Ч. 1. / Сост.: К. В. Скоркин. Москва: VividArt,

Петроградта МСБ¹ тарапынан тұтқындалып, Орынборға жер аударылған Л.В. Горовиц-Власова Орынбор қаласында қымыз өндірісін жолға қойып, ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматының бактериологиялық зертханасының меңгерушісі, кейіннен, зертхана Институтқа айналған кезде оның директоры қызметіне тағайындалды (Скоркин, 2012:373-374).

1925 жылдың басында ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматының Орынбордағы өлкелік зертханасында бактериологиялық, химиялық клиникалық-диагностикалық, серологиялық, шешек және вакцина бөлімшелері бар бактериялық препараттар бөлімі, пастер, безгек станциялары болды және сарысу (сывороточный) бөлімін ұйымдастыруға кірісті. Осылайша, зертхана қаланың барлық медициналық-санитарлық мекемелеріне жан-жақты қызмет көрсетті, аймақты бактериялық препараттармен қамтамасыз етті және өлкедегі барлық санитарлық және эпидемиологиялық мәселелер бойынша Денсаулық сақтау халкоматының кеңесшісі болды (Штибен, 1926:35).

Орынбордағы Өлкелік химиялық-бактериологиялық зертхана санитария және зертхана ісі бойынша дәрігерлерге арналған курстарды өткізуге қатысты, санитария және эпидемиология саласындағы дәрігерлердің біліктілігін арттыруға ықпал етіп, губерниялық Санитарлық-бактериологиялық зертханалардың меңгерушілерін даярлауға атсалысты. Зертханада бірнеше бағыт бойынша ғылыми жұмыстар жүргізіліп, олар зертхана қызметкерлерінің жеке жұмыстары ретінде баспасөзде жарияланды.

Білікті медицина мамандарының аздығына қарамай, зертхана қызметкерлерінің өз ісіне деген сүйіспеншілігі мен ҚАКСР Денсаулық сақтау халкомы М.С. Шамовтың² энергиясының арқасында құрылып, үлкен еңбекпен жолға қойылған, ерекше мәдени құндылыққа ие болған Орынбордағы зертхана үлкен маңызды санитарлық-бактериологиялық орталыққа айналды. ҚАКСР астанасын Орынбордан Қызылордаға көшіру кезінде Орынбор қаласы үшін ерекше маңызға ие болған зертхананы сақтай отырып, сонымен бірге, Қызылорда қаласында да дәл осындай зертхана ашу мәселесі күн тәртібіне көтерілді. Орынборда, сондай-ақ РКФСР Денсаулық сақтау халкоматының жанында өткен бірқатар кеңестерден кейін Орынборда жұмыс істеп тұрған өлкелік зертхананы сақтап, оны Орынбор бактериологиялық институты деп қайта атай отырып, оның құрал-жабдығының бір бөлігін Қызылордада ашылуы тиіс ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматының Институты үшін бөлу туралы шешім қабылданды (Штибен, 1926:36).

Орынбордағы Өлкелік химиялық-бактериологиялық зертхана құрал-жабдығының бір бөлігімен бірге оның В.Д. Штибен, Р.И. Феликс³, Л.И. Зими́на⁴, Н.Г. Писарев⁵, М.М. Романов⁶, Рождественская⁷ және З.А. Бемер⁸ сияқты қызметкерлері де Қызылордаға қоныс аударып, ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматының қолдауымен Өлкелік Санитарлық-бактериологиялық институтын басынан бастап ұйымдастыру ісіне кірісті (Штибен, 1926:36). Олардың алдында төмендегідей күрделі міндеттер тұрды:

1) Институтқа сәйкес келетін тұрақты жөндеу және жабдықтау;

2012. 1312 с. (С. 373-374.).

¹МСБ – Мемлекеттік саяси басқарма.

²Шамов Михаил Сергеевич – қоғам және мемлекет қайраткері, дәрігер, ҚАКСР-ындағы денсаулық сақтау саласы мен санитарлық-эпидемиологиялық жүйенің қалыптасуына және дамуына еңбек сіңірген тұлға. 1887 жылы Ресей империясының Таврия губерниясына қарасты Севастополь қаласында жұмысшы отбасында туған. 1914 ж. Харьков университетінің медицина факультетін бітірген. 1914-17 ж. Грузия жеріндегі Поти портында патша әскерінің полк дәрігері. 1917-19 ж. Украинадағы Дмитриев қаласында РК(б)П укомының хатшысы, уездік кедейлер комитетінің төрағасы, уездің әскери комиссары. 1919 ж. Курск губденсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі, санитарлық пойыз бастығы, Ақтөбе майданы жойылғаннан кейін 1920 ж. 15 ақпанынан Орал губденсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі. 1920 ж. 12 қазанынан бастап 6 рет қатарынан ҚАКСР Денсаулық сақтау халкомы болып сайланып, 1928 ж. 2 мамырына дейін қызмет атқарған. 1928 ж. 2 мамырда Свердловскіге, кейін Москваға ауыстырылған. КСРО Денсаулық сақтау халкоматының И.И. Мечников атындағы институтының директоры болып жұмыс істеген. 1938 ж. тұтқындалған. Одан арғы тағдыры белгісіз. 1-6-сайланған ҚазОАК және ХКК мүшесі (Қазақстанның халық комиссарлары. 1920-1946: Өмірбаяндық анықтамалық. Алматы, 2004. 2004. 499 б. (464-465-б.).

³Феликс Раиса Иосифовна – Бактериологиялық бөлім меңгерушісі. 1895 жылы туған, орыс. 1919 жылдан бастап дәрігер болып істейді, жоғары білімді. Алматы қаласында Сибская көшесі, 31-үйде тұрған. (ОМГТҚА, 85-қ., 1-6-т., 81-іс, 2-3-п.).

⁴Зими́на Л.И. – Клиникалық-диагностика және серологиябөлімдерінің тұңғыш меңгерушісі.

⁵Писарев Н.Г. – Безгек станциясының тұңғыш меңгерушісі.

⁶Романов М.М. – инженер-химик, химия бөлімінің тұңғыш меңгерушісі.

⁷Рождественская – лаборант, аты-жөнін анықтай алмадық.

⁸Бемер З.А. – Сарысу бөлімінің тұңғыш лаборанты.

2) Зертханалық жабдықтарды қайта жинап, институтты реактивтермен және қажетті материалдармен жабдықтау;

3) Зертхана штатын қалыптастыру және білікті қызметкер мамандарды жинау;

4) Қазан айына дейін институт бөлімдерін ашу үшін барлық ойды жүзеге асыру. Мамыр айында тұрғын үйге жарамсыз құрылыс болып табылатын тиісті үй-жай белгіленді, оны жөндеуді Орталықты Қызылордаға ауыстыру жөніндегі Қазхалкомкеңес комиссиясы өз мойнына алды.

1925 жылдың шілдесінде Қызылордада Өлкелік Санитарлық-бактериологиялық институтын құру туралы шешім қабылданған соң (Государственные, 1984:40), Институт Қазақстанның жаңа астанасында біртіндеп қалыптаса бастады. Бұл негізінен қаладағы диагностикалық және зерттеу жұмыстарымен айналысатын шағын зертхана болды. Институт азғана мөлшерде өндірістік және ұйымдастырушылық қызметпен айналысты.

1925 жылы 17 қыркүйекте ҚАКСР Халкомкеңесі Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институты туралы ережені бекітті (Вестник, 1925(№ 19):527). Ережеге сәйкес, институт Қазақстанды емдік және сауықтыру вакциналарымен, аутовакциналармен, сарысумен (сыворотка) және т.б. бактериялық дәрі-дәрмектермен жабдықтау; санитарлық-гигиеналық және клиникалық-диагностикалық лабораториялық зерттеулерге қажетті өндіріспен айналысу; лабораториялық істің дұрыс жолға қойылуына ықпал жасау; Безгек және Пастер станцияларының жұмысына басшылық ету; гигиена, санитария, эпидемиология және лабораториялық іс саласының дәрігерлері үшін білім жетілдіру курстарын ұйымдастыруы тиіс болды (ОМҒТҚА, 26а:1).

Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін Институт құрамында Бактериологиялық, Химиялық, Бактериялық препараттар, Сарысу, Шешек бұзауханасы, Пастер станциясы, Безгек станциясы құрылуы тиіс болды (Вестник, 1925 (№ 19):528).

Институттың Пастер станциясы 1925 жылдың 26 шілдесінен құтыруға қарсы (антирабический) егу жұмысын жүргізіп, бұрын басталған эксперименттік жұмыстарын жалғастыра бастады. Ал серологиялық¹ бөлім 13 тамызда Вассерман реакциясымен², агглютинация³ және шөгінді реакцияларымен қан зерттеулерін қабылдауға кіріссе, бактериологиялық бөлім 15 тамыздан бастап жұмыс істей бастады. Химиялық бөлім тамақ өнімдері және құдықтар мен Сырдария өзенінің ауыз суларына санитарлық талдау жасауға кірісті. Бактериологиялық мәліметтермен бірге бұл нәтижелер Қызылорданы орталық қалалық су жүйесімен жабдықтау құрылысы кезінде үлкен маңызға ие болған еді. Сонымен қатар, бөлім одан әрі Қазақстанда көптеп кездесетін минералды сулар мен балшықтарды зерттеу ісін қолға алды.

1925 жылдың күзінде Клиникалық-диагностикалық бөлім қаланың барлық емдеу мекемелеріне қызмет көрсете отырып, диагностикалық зерттеудің барлық мүмкін түрлеріне материал қабылдауды тұрақты жүргізді. Сарысу бөлімі күл ауруына⁴ (дифтерияға) қарсы сарысуды алу үшін 2 жылқыны иммунизациялап, балаларды дифтеритке қарсы белсенді иммундау жұмыстары жүргізілді. Бактериялық препараттар бөлімі детрит өндіруге кірісті. 1926 жылдан бастап емдік және профилактикалық вакциналар мен аутовакциналарды өндіру жоспарланды.

Ал Безгек (малярия) станциясы 1925 жылы мамырда жұмысын бастап, безгектің дамуына қолайлы жергілікті жағдайларды зерттеп, жаз айларында масалар және басқа да тасымалдаушылармен күрес жүргізді. 1926 жылдың басында 5 төсек-орыннан тұратын стационар ашу, безгекке қарсы күрестен басқа жергілікті протозойлық ауруларды зерттеумен айналысу және бөлімді алдағы уақытта тропикалық аурулар мен гельментология бөлімі деп қайта атау жоспарланды.

Институт жанынан әртүрлі тақырыптарда ғылыми конференциялар ұйымдастыру жолға қойылды. Мысалы:

¹Серология - қан сарысуының қасиеттері туралы ғылым.

²Вассерман реакциясы (RW) – теңге қотырды (мерез – сифилис) тез анықтау әдісі. Осы реакцияны жүргізу әдісін ұсынған неміс иммунологы Август Вассерманның атымен аталған әдіс. Клиникалық тәжірибеде теңге қотырды анықтаудың барлық әдістері Вассерман әдісі деп аталғанымен, бұл әдіс 1980 жылдан бастап Кеңестер одағында қолданыстан шығып қалған болатын.

³Агглютинация реакциясы - агглютинация, немесе микробтардың жабысуы, ағзада агглютининдердің барымен белгіленеді. Бұл серологиялық реакция жануарларда және адамдарда бруцеллез ауруын анықтағанда, сүзек, сальмонеллез ауруларын анықтағанда, ағзадан бөлініп шығарылған қоздырғышты анықтағанда өткізіледі. Осы реакция арқылы зертханада белгілі антигеннің көмегімен ауру ағзадан алынған сары сузерттеледі.

⁴Күл (дифтерия) ауруы – *Corynebacterium diphtheriae* (Лёффлер бацилласы, дифтериялық таяқша) бактериясынан туындпайтын жұқпалы ауру. Көбінесе тіл, тамақ, жұтқыншақ, тері және басқа да органдарды зақымдайды.

1-кесте. Институттың ғылыми конференциялары (Научные, 1926:68-69).

№	Уақыты	Баяндама тақырыбы	Баяндамашы
1	1.08.1925	Қызылордадағы безгек мәселесі	Н.Г. Писарев
2	3.08.1925	Анотоксиндер туралы	В.Д. Штибен
3	14.09.1925	Ерітінділер теориясы	М.М. Романов
4	25.09.1925	RW қою техникасы (Каур әдісі)	Л.И. Зимина
5	5.10.1925	Trematodes Cystodes және Nematodes паразиттерінің анатомиялық құрылысының ерекшеліктері	Попов – Москвалық профессор Скрыбиннің ассистенті
6	19.10.1925	Ph сұйықтығын орнату техникасына	З.А. Бемер
7	21.12.1925	Институттың сарысу бөлімінің жұмысы туралы	В.Д. Штибен

1925 жылы желтоқсанда Қызылордада өткен Қазақстан губденсаулық сақтау бөлімдері мен учаскелік дәрігерлерінің съезінде Институт директоры В.Д. Штибен есептік баяндама жасады. Онда Институттың міндеттерімен таныстыра отырып, құрылған уақытынан бастап сол уақытқа дейін жүргізілген жұмыстары туралы баяндады. В.Д. Штибен институт жанында Қазденсаулық сақтау халкоматының орталық кітапханасы ұйымдастырылғанын, ол біртіндеп қажетті әдебиеттермен толықтырылу үстінде екенін, сондай-ақ 30-ға жуық орыс және шетел журналдарын жаздырып алып отырғанын жеткізді. В.Д. Штибен: «Жаңа институттың алдында, ең алдымен, эпидемияларға қарсы күресті дұрыс жүргізу, олардың даму ерекшеліктері мен Қазақстандағы даму себептерін зерттеуге, губзертханаларды ұйымдастыруға қатысуға, тиісті қызметкерлерді ұсынуға және дайындауға, Қазақстанды жеткілікті мөлшерде шешек детритімен, алдын алатын және емдік вакциналармен, сарысулармен және басқа да препараттармен қамтамасыз етуге қатысу, аурулардың жергілікті сипатын зерттеу, тропикалық және іш құрты (гельминтология) аурулары бөлімін ұйымдастыру міндеті тұр» (Штибен, 1926:38), – деп, Институт алдында тұрған нақты міндеттерді атап көрсетті. Шын мәнінде, Институт алдында ғылыми жұмыстар мен түрлі мәселелер бойынша зертханалық әзірлемелер үшін қажетті жағдай жасай отырып, медицина қызметкерлері үшін ғылыми база ұйымдастыру міндеті тұрған еді.

Жекелеген бөлімдер бойынша Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институттың 1925-1926 жылдарға арналған жұмыс жоспары төмендегідей болды:

1. Сарысу бөлімі. 400 литр көлемінде дифтерияға қарсы сарысуды өндіру (шамамен 8.000.000 бірлік.), антирабиялық сарысуды және әртүрлі аглютиндейтін басқа да емдік сарысуларды өндіруге 1926 жылғы шілдеден кейін кірісу; бөлім дифтерияны дифтериялық анатоксиндермен белсенді иммундау туралы және жалпы анатоксиндер туралы мәселе бойынша мәселені әзірлейтін болады.

2. Бактериялық препараттар бөлімі аймақтардың талаптарына сәйкес 3.000.000 доза шешек детритін, 400 литр дивакцинаны, 10 литр гонокотты вакцинаны, 5 литр стафилококты және стрептококты, аутовакцинаны шығаратын болады. Бөлім нейровакцина туралы мәселемен айналысатын болады.

3. Бактериологиялық бөлім әдеттегі диагностикалық және эпидемиологиялық зерттеулерден басқа ауыз суға (құдықтар мен Сырдария өзеніне) тексеру жүргізеді.

4. Химиялық бөлім негізінен құдықтар мен Сырдария өзенінің суына қатысты ерекше санитарлық-техникалық талдаулар жүргізеді, бактериологиялық талдау деректерімен бірге бұл зерттеу Қызылорданы сумен жабдықтау көрінісін анықтап, қаланы орталық сумен жабдықтау мәселесіне материал дайындайды. Бөлім одан әрі Қазақстанның минералды емдік сулары мен балшықтарын зерттеуге кіріседі.

5. Секрологиялық бөлім Вассерман реакциясы талдауымен қаланың барлық емдеу мекемелеріне толық қызмет көрсетуі керек. Сондай-ақ, Безредка реакциясымен Т.В.С. серодиагностикасына ауысатын болады және кешенді байланыс әдісі бойынша гонорейяның серодиагностикасы туралы мәселе даярланады.

6. Клиникалық-диагностикалық бөлім емдеу мекемелеріне қызмет көрсетеді, клиникалық талдаулар жүргізеді және асқазанның құрамын зерттеу әдістемесі бойынша жұмыстар жүргізеді.

7. Безгек станциясы безгектің дамуына қолайлы жергілікті жағдайларды зерттеуді жалғастырады, санитарлық ұйымдармен тікелей бірлесіп, онымен күрес жүргізеді және өзінің қызмет аясын Қызылорда шеңберіндегі жақын ауылдарға кеңейтеді.

8. Пастер станциясы қалыпты жұмыс істейді және құтыру бойынша басталған тәжірибелік жұмыстарды жалғастырады (Штибен, 1926:38-41).

Осылайша, 1925 жылдың шілдесінде Орынбордан енші алып, Қызылордаға келіп қоныс тепкен Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институты ҚАКСР Денсаулық сақтау халкомы М.С. Шамовтың тікелей қолдауымен құрылып, біртіндеп қалыпты жұмыс ырғағына көше бастады. 1925 жылдың соңында Институт штаты 39 қызметкерге арналғанымен, іс жүзінде 24 қызметкер (4 дәрігер, 1 инженер-химик, 2 кіші лаборант, 3 білікті санитар және т.б. 11 көмекші қызметкер) жұмыс істеді (ОМФТҚА, 162:4).

1926 жылы ақпанда Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институтына ҚазОАК есімін беру туралы; Институтты ұйымдастыруға зор еңбек сіңірген меңгеруші, доктор В.Д. Штибенге директор атағын және оған білімін жетілдіру үшін 3 айлық шетелдік іссапар беру туралы туралы Үкімет бұйрығы жарияланды (Действия, 1926:102). Өзіне берілген мүмкіндікті сәтті пайдаланған доктор В.Д. Штибен 1926 жылы ақпанда Германияның Франкфурт қаласына келіп, профессор Колле басқаратын Мемлекеттік эксперименталды терапия институтының серология бөлімінде білімін жетілдіріп, емдік сарысуларды өндіру тәсілдерін меңгереді. Содан кейін, Германияда жылқыны иммундау арқылы әртүрлі емдік сарысуларды алу туралы әдістермен танысу мүмкіндігі болмаған соң, Данияға сапар шегіп, онда Копенгагендегі профессор Мадсеннің фабрикасына барып, дәрігер Шмид басқаратын сарысу бөлімінде еуропалық озық әдістермен танысады (Штибен, 1927а:65). Міне, осы білімнің барлығы да кейіннен ҚазОАК атындағы Өлкелік Санбакинда емдік және вакциналық сарысуларды өндіруде кеңінен қолданыс тапты.

1925 жылдың соңында Институт штаты жоспарланған 39 адамның орнына 24 адамнан ғана құралған болса, 1926 жылдың 1 қазанында 36 адамға (7 дәрігер, 1 фельдшер, 1 энтомолог, 2 санитар және 25 көмекші қызметкер) жетті (Штибен, 1927б:109). Бірақ білікті мамандардың тапшылығы – бірнеше бөлімді бір адамның басқарғанынан-ақ анық көрініп тұратын еді. Мысалы, дәрігер Р.И. Феликс Институттың бактериологиялық бөлімі мен бактериялық препараттар бөліміне және Пастер станциясына бір мезетте меңгеруші болды. Осыған қарамай, бактериялық препараттар бөлімі алдын-алу және емдеу вакциналарын өндірді. 1926 жылдың 1 кварталында бөлім 20 литр дивакцинаны, 12 литр стафилококты вакцинаны, 5 литр стрептококты вакцинаны және 32 литр аутовакцинаны шығарған (Штибен, 1927б:111).

Сонымен қатар, бөлімге қарасты шешек бұзауханасында 1925 жылдың 1 қазаны мен 1926 жылдың 1 қазаны аралығында ретро-вакциналау әдісімен алынған штаммлимфадан 1 465 328 доза шешек детриті өндірілді (Научные, 1927:285). Алынған шешек детритінің 138 000 дозасы ақылы негізде, 1 285 045 дозасы тегін босатылған. Сондай-ақ, 1926 жылдың 1 қазанында бөлімге қарасты қоймада 44 100 доза құйылған детрит, 172,5 грамм құйылмаған шикізат пен 50,0 грамм штаммлимфа сақталып тұрды (Штибен, 1927б:111). Өндірілген детритті қарапайым зертханалық бақылаудан өткізген соң, бұрын вакцина егілмеген балаларға егу арқылы бақылау жасалды. Қызылордада балаларға кеңес беру пункті ашылғанға дейін шешекке қарсы егу пункті Институтта болған. Өндірілген детриттің барлық сериясы 100 пайыз балаларды иммундауға жұмсалған. Бөлімде өндірілген детрит дозасының басым бөлігі Қазақстанның аймақтарына жөнелтілді. Бірақ, аймақтардан детриттің егілуі туралы толыққанды есеп алу мүмкін болмаған. Сонымен қатар, детрит Ақмола губденсаулық сақтау бөліміне жеткізілгенше 1 ай уақыт жолға кетіп қалады екен. Сондай-ақ, аймақтарда детритті дұрыс әрі тиімді сақтамау кеңінен орын алған. Мұның өзі детрит сапасын нашарлатып, көп жағдайда даярланған дозалардың жарамсыз болып қалуына әкеліп отырған. Осыған орай, бөлім меңгерушісі Р.И. Феликс Қазақстанның Қызылордадан алыс губернияларында шешек бұзауханаларын ұйымдастыру қажеттігін және аймақтарда шешек детритін сақтау мәселесіне ерекше назар аударуды ұсынады (Научные, 1927:285).

Бактериологиялық бөлімнің жұмысы негізінен диагностикалық сипатқа ие болды. Бөлім бір жыл ішінде барлығы 1076 сараптама жасаса, оның 398-і ғана бактериологиялық болған. Қызылорда қаласында жалғыз санитарлық врач болғандықтан, эпидемиологиялық жұмыстарды жүргізу мүмкін болмады. Бактериологиялық бөлім мен химия бөлімі

бірлесе отырып, 1925 жылғы қыркүйектің ортасынан бастап 1926 жылдың сәуіріне дейін Қызылордадағы 2 мыңдай құдықтың 112-сін тексерген (Феликс, 1927:52). Қаланың барлық учаскелеріндегі құдықтарды тексеру қорытындысында: «Жалпы, Coli титрі¹ толығымен химиялық зерттеу деректері арқылы расталады және тіпті ең жақсы деген судың өзі ең төменгі санитарлық талаптарға сай емес. Жұмыс әлі аяқталмағанына қарамастан, біздегі бар материал – құдықтардағы ауыз судың сапасы туралы түсінік береді және бізді сумен жабдықтауды жақсартуға елеулі назар аударуға мәжбүр етеді» (Феликс, 1927:55), – делінді.

Қызылордадағы Пастер станциясында бір жыл ішінде 175 науқас емделген (оның 128-і емдеу аяқталған соң шықса, 45-і емдеу аяқталмай шығып кеткен). Осы науқастардан 100 қоянға ауру жұқтырылып, станцияда Stammlösung (30% глицерин қосу арқылы) даярлау арқылы вакциналар өндіріп, құтыруға қарсы иммундау шаралары жүргізілді. Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай, құтыру штаммын жұқтырған науқастар түгел емделіп шыққан.

1925 жылдың шілдесінен бастап жұмыс істеген Химиялық бөлім 1926 жылы шілдеде бөлім меңгерушісі инженер-химик М.М. Романов жұмыстан шығып кеткен соң жабылып қалды. Осыдан кейін бұл бөлім өз жұмысын 1927 жылдың қаңтарында ғана қайта бастады. Бөлім 1925 жылдың 1 қазанынан бастап 1926 жылдың маусымына дейін Қызылорданың ауыз су көздеріне 341 рет химиялық талдау жасаған.

Ал 1925 жылы қыркүйекте сарысу және вакцина бөлімдерін біріктіру арқылы құрылған Сарысу-вакцина бөлімін директор В.Д. Штибеннің өзі басқарды. 1925 жылдың соңында бөлімде меңгерушіден басқа 6 қызметкер жұмыс істеді. Бөлім азғана мөлшерде дивакцина, 9 500 текше сантиметр дифтерияға қарсы сарысу, 4 500 текше сантиметр қалыпты сарысу өндірді. 1926 жылдың 1 қазаны қарсаңында қоймада 3000 бірліктік 176 ампула, 1000 бірліктік 113 ампула және құйылмаған 2 литрдей дифтерияға қарсы сарысудың артық қоры сақтаулы тұрды (Штибен, 1927:111).

Дәрігер Л.И. Зими́на Клиникалық-диагностикалық бөлім мен Серологиялық бөлімге жетекшілік жасады. Бұл екі бөлімге де маман жетіспеді. 1926 жылдың ақпанында клиникалық-диагностикалық бөлімнің жалғыз лаборанты өкпе туберкулезінің өршуінен қатардан шығып қалды. Осындай қиын жағдайда жұмыс істеген бөлім бір жыл ішінде 2 503 кәдімгі клиникалық, 2 735 бактериоскопиялық талдау жасаған.

Серологиялық бөлімнің жұмысы да тиісті мамандардың жетіспеушілігі салдарынан шектеулі болды. Бөлім бір аптада Вассерман реакциясын шамамен 50 реттен асақоя алмайтын еді. Ал Видаль және Вейнберг реакциялары² бойынша жүргізілетін зерттеуге шек қойылмады. Вассерман реакциясы Кауп методикасы бойынша жүргізілді. Вассерман реакциясымен қатар, Мейнике³ және Сакс-Георги реакциялары⁴ енгізілді. 1926 жылдың қаңтарынан бастап, Москвада өткен эпидемиологтар мен бактериологтардың IX съезінің қаулысына сәйкес, бөлім толықтай Вассерман реакциясына көшеді. 1926 жылдың маусымынан бастап луэтикерді⁵ тіркеу үшін карточка жүйесі енгізілді. Бөлім меңгерушісі Л.И. Зими́на жыл бойы В.Д. Штибенмен және мектептің санитар дәрігері Федосеевамен бірлесе отырып 1 337 оқушыны Шик реакциясына⁶ тексерді. 1926 жылдың қыркүйегінен

¹«Бактериялар көрсеткіші» деген мағына береді.

²Видаль және Вейнберг реакциялары - Видаль реакциясы арқылы жүргізілген серологиялық талдау адам ағзасында іш сүзегінің қоздырғышына - Salmonella enterica, typhi серотипі тектес бактерияларға иммундық антиденелерді анықтауға мүмкіндік береді. Вейнберг реакциясы – эхинококкозды диагностикалау үшін кеңінен қолданылады. Эхинококкозбен ауыратын науқастардың сарысуында антиденелер пайда болады, олар in vitro эхинококкпен бірге Сарысудың адсорбциялық комплементін (алексин) құрайды. Вейнберг реакциясы жоғары ерекшелікке ие, эхинококкты алып тастағаннан кейін бірнеше апта бойы оң болып қалады. Вейнберг реакциясын қою кезінде антигеннің сапасына назар аудару керек, ол бауырдың немесе қарынның өкпесінің эхинококкты кисталарының сұйықтығы болуы мүмкін. Суықта сақталған кезде антиген бірнеше жыл бойы белсенді болады. Вейнберг реакциясын қоюдың екі әдісі бар - тез және баяу.

³Мейнике реакциясы – бұқаның жүрегінен бөлінген липидтердің эмульсиясын пациенттің қан сарысуының глобулиндерімен преципитация құбылысына негізделген теңге қотырдың (мерез - сифилис) серодиагностика әдісінің алты модификациясының жалпы атауы.

⁴Закс-Георги реакциясы - Мерездің серодиагностикасы үшін қолданылатын реакция. Қан сарысуына қосылған цитохолды антиген концентрацияланбаған және реакция баяу жүрді, бұл оны Закс-Витебск реакциясымен алмастыруға негіз болды.

⁵Луэтик – сифилитик – теңге қотырмен (мерезбен) ауыратын адам.

⁶Шик реакциясы –күл ауруына (дифтерияға) сезімталдық дәрежесін анықтау үшін 1913 жылы ұсынылған. Шик реакциясы 1/40 Dim құрайтын 0,2 см³ көлемінде күл токсинін қатаң тері ішіне енгізу

бастап Пастер станциясы да уақытша Л.И. Зиминаның қарауына өтеді. Өлкелік Ветеринарлық-бактериологиялық институтын¹ ұйымдастыру жұмысы қолға алынған кезде жануарлардағы құтыру диагностикасы жөніндегі жұмыстар да Пастер станциясының мойнына жүктелді.

Серологиялық бөлім бір жыл ішінде барлығы 5606 зерттеу (Вассерман реакциясы бойынша – 2503; сифилиске шөгінді әдісі (Кан, Мейнике, Сакс-Георги және т.б.) бойынша – 3013, басқа әдіс (Вейнберг, Безредко және т.б.) бойынша – 90) жасаған. Сонымен қатар, төмендегідей экстракттардың 11 сериясы даярланған:

1. Вассерман реакциясы үшін 3500 текше сантиметр спиртті, ацетонды және холестеринді экстракттар;

2. Сакс-Георги үшін 3000 текше сантиметр экстракті;

3. Кан реакциясы үшін 500 текше сантиметр экстракті;

4. 400 текше сантиметр гемолитикалық амбоцептор.

Сондай-ақ, 19 қоян иммундалып, венаға хлорлы марганецтің құйылуынан болатын гемолитикалық титрдің (көрсеткіштің) күшеюіне бақылау жүргізілді. Серологиялық бөлім Қазақстанның барлық губерниялық зертханаларын дайын антигендермен және гемолитикалық сарысулармен қамтамасыз етіп отырды (Штибен, 1927б:116-117).

1926 жылы 8 сәуірде Институт жанынан энтомологиялық кабинет (кабинет меңгерушісі – дәрігер И.П. Горчаковский) ашылса, осы жылдың тамызында гельминтологиялық кабинет (кабинет меңгерушісі – дәрігер Крепкогорская) жұмысын бастады. Дәрігер Н.Г. Писарев жетекшілік жасаған Безгек станциясы эпидемиологиялық безгектің негізгі 3 факторы бойынша (паразиттік факторы, су факторы және маса факторы) бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Жоғарыда келтірілген нақты мысалдардан көріп отырғанымыздай, 1926 жылдың ортасына қарай Институт өзінің негізгі қызметін толыққанды атқара бастаған.

1928 жылы Институт құрамында жаңадан протозоологиялық, кәсіптің зияны, қауіпті жұқпа аурулар (инфекция) бөлімдері ұйымдастырылды. Сонымен қатар, Институт жанында Өлкелік сот-химия кабинеті уақытша жұмыс істеді. 1928 жылы Безгек станциясы жеке мекеме болып бөлініп шықты (Государственные, 1984:40). Институттың кейінгі даму тарихы республикадағы санитарлық-эпидемиологиялық қызметтің дамуымен тығыз байланысты болды.

Қазақстан астанасының Қызылордадан Алматыға көшірілуіне байланысты Санбакин де Алматыға қоныс аударды. Институтты көшіру аса қиын жағдайда жүзеге асырылды. 1928 жылдың 1 қазанында басталған көшу 3 айға созылып, тек қана 1929 жылдың қаңтарында ғана аяқталды. Институтты көшіру – оны қайта ұйымдастырумен бірдей болды. Себебі, жаңа орында жұмысқа ыңғайлы ғимарат пен қосалқы құрылыстардың толық болмауы, су жепіспеушілігі, ал қыста біраз уақыт бойы Алматының тау өзенінде мұздың пайда болуы және оның арнасының өзгеруі салдарынан судың болмауы, сондай-ақ арықтардың қатып қалуы, отын мен жем-шөптің жетіспеушілігі, электр энергиясының болмауы сияқты жағдайлар Институттың жұмысына орасан зор кедергі келтірді (ОМҒТҚА, 58:17). 1928 жылдың 18 маусымынан бастап Санбакин директоры қызметіне тағайындалып, тек қана осы жылдың 18 тамызынан бастап қызметіне кіріскен П.С. Розен² (ОМҒТҚА, 17:6-8) Алматыда Институтқа жаңа қызметкерлерді тарту жұмысын жүргізді. Себебі, Қызылордадан Алматыға 3 дәрігер ғана келген еді. Оның бірі – серологиялық бөлім меңгерушісі Л.И. Зимица көп ұзамай Институттан шығып кетті. Санбакиннің көшіп келуіне байланысты өз жұмысын тоқтатқан бұрынғы Алматы губерниялық санитариялық-бактериологиялық зертханасының қызметкерлері Институтқа шақырылды (ОМҒТҚА, 58:17). Институттың Алматыға көшіп келуінен кейін кәсіби

жолымен орындалады. Токсин сол қолдың терісіне енгізіледі.

¹Жер-су халық комиссариатына қарасты Өлкелік Ветеринарлық-бактериологиялық институты 1926 жылы 10 желтоқсанда ашылды (Новый научный центр в Казахстане: Открытие Красного Ветеринарно-Бактериологического Института НКЗС // Вестник Здравоохранения Казахстана, 1926. – № 1-2. – С. 98.)

²Петр Соломонович Розен – 1928-1930 жылдары Санбакин директоры. 1890 жылы Кременчуг қаласында туған, еврей. Тұтқындалғанға дейін Москва қалалық денсаулық сақтау бөлімі Бактериологиялық институтының ғылыми жетекшісі және 3-ші Москва мединститутының кафедра меңгерушісі. 1938 жылы 10 наурызда тұтқындалып, тыңшылық жасауды ұйымдастырды деген айыппен 1939 жылы 14 сәуірде КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының шешімі бойынша ату жазасына кесілген. 1939 ж. 15 сәуірде атылған. 1955 жылы 25 қазанда ақталған.

зияндылықты зерттеу жөніндегі, санитарлық-химиялық, протозоологиялық және аса қауіпті инфекциялар бөлімдері қайта ұйымдастырылды.

1928 жылдың күзінде Қазақстанда 3 санитарлық ағарту үйі және тұрақты 3 санитарлық көрме болғанымен, санитарлық-ағарту жұмыстары қолға алына қоймады. Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институты және оның филиалдары – жергілікті бактериологиялық лабораториялар Қазақстанның эпидемиологиялық жай-күйін зерттеу бойынша үлкен жұмыс жүргізді. Соңғы жылы институт 20 мыңнан астам талдау жүргізсе, жергілікті зертханалар 43 мыңға жуық талдау жүргізген. ҚАКСР-де небәрі бірнеше ғана санитарлық дәрігер болды. Тіпті бұрынғы тоғыз губерниялық және округтік қалалардың барлығы медициналық санитарлық бақылаумен қамтамасыз етілмеді. Өлкелік бактериологиялық институт шешекке және құтыруға қарсы екпе жұмыстарын жүргізуде белсенділік танытты. Дегенмен, барлық мектеп оқушыларына шешекке қарсы екпе әлі де жасала қойған жоқ. Сібір жарасы, оба және алапес Қазақстанның ауыр қасіреті болды. Бұл жұқпалы аурулардың барлығы да Қазақстанда тұрақты сипатқа ие болып отырды (Материалы, 1928:117). Өлкелік Санбакин басшылығымен 1925 жылдан бастап Қазақстанда жыл сайын 8-10 дәрігерлік зерттеу отряды жұмыс істей бастады (III сессия, 1928:20). Олар көшпелі қазақ аудандарын аралап, халықтың денсаулығы мен оларда кездесетін жұқпалы аурулар деңгейі туралы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Мұндай отрядтардың жұмысы Қазақстандағы эпидемиологиялық жағдайды тереңірек түсінуге және оған қарсы күрес шараларын ұйымдастыруға көп септігін тигізді. 1925-1927 жылдары Қазақстанда тіркелген жұқпалы аурулардың көлемі төмендегі кестедегідей болды:

2-кесте. Қазақстандағы аурулардың түрі мен көлемі (Материалы, 1928:117)

№	Аурулар	1925 жыл	1926 жыл	1927 жыл
1	Безгек (малярия)	179.834	168.110	153.861.
2	Тымау (грипп)	48.542	73.903	106.269
3	Коклюш (көкжетел)	6.999	11.609	17.116
4	Тышқақ (дизентерия)	12.668	9.255	12.409
5	Қызылша (корь)	8.430	7.105	7.218
6	Жәншау (скарлатина)	1.504	3.372	6.716
7	Паразиттік сүзектер (Тифы паразитарные)	7.083	5.076	4.650
8	Табиғи шешек (натуральная оспа)	705	1.133	1.112

1929 жылы 2 сәуірде өткен Санбакинститут Кеңесінің мәжілісінде институт директоры П.С. Розен «Қазсанбак» құрылысының жоспары туралы» баяндама жасады. Кеңес бірінші кезекте 2 бұзаухана, 1 операциялық, 1 қойма және қаржы қалған жағдайда тәжірибе жасалатын жануарларға арналған 1 ғимарат салу қажет деп тапты (ОМҒТҚА, 36:1). 1929 жылдың қазан айынан бастап Санбакинститут жанынан жаңа – эпидемиологиялық және коммуналдық санитария бөлімшелерін ашу жоспарланып, химия бөліміне тамақ химигі енгізілді (Хроника, 1929:23).

1930 жылдың басында институт диагностикалық жұмыстан толығымен босатылып, тек жоспарлы ғылыми-зерттеу қызметіне көшті. Осы уақытқа дейін эпидемияға қарсы жедел қызметпен қатар эпидемияға қарсы практиканың тәжірибесін ғылыми түрде жинақтап, эпидемиологияның теориялық мәселелерін әзірлей алатын әрі тұрақты жұмыс істейтін эпидемиологиялық бөлім құру қажеттігі пісіп-жетілді. 1930 жылы Санбакин құрамында төмендегідей бөлімдер жұмыс істеді: эпидемиологиялық, сарысу-вакцина; сарысу және шешек, вакцина, бактериологиялық, ерекше қауіпті инфекциялар кабинеті (оба), серологиялық, протозоологиялық, генментологиялық, клиникалық-диагностикалық, химиялық, кәсіп зияндылық, өлкелік сот-химия кабинеті, коммуналдық санитария, патологиялық анатомия (ОМҒТҚА, 37:33).

1931 жылы 27 тамызда ҚазОАК атындағы Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институты ҚазОАК атындағы Санитарлық-эпидемиологиялық институты болып қайта аталды (Шілдебай, 2020 а). Осы уақыттан бастап Институт Қазақстандағы эпидемиология-

лық және санитарлық-бактериологиялық жағдайды зерттеуді жүзеге асыра бастады; індеттермен күрес жөніндегі шұғыл жұмыстарға басшылық жасады; індеттің алдын-алу жөніндегі профилактикалық жұмыстарды, бактериялық вакциналар мен шешек детритін даярлауды жүргізді. Институт құрылысы да өзгеріп, бөлімшелер орнына төмендегідей бөлімдер құрылды: эпидемиологиялық (құрамында бактериологиялық, препараттардың тиімділігін тіркеу, обаға қарсы, протозойлы-гельминтологиялық бөлімшелері болды); санитарлық-гигиеналық (құрамында кәсіптің зияны, коммуналдық санитария, тұрмыстық санитария, тамақ бөлімшелері болды); өндірістік (құрамында вакцина және шешек детриті бөлімшелері болды); әкімшілік-шаруашылық (Государственные, 1984: 40-41).

1932 жылы институттың санитарлық функциялары әлеуметтік денсаулық институтының ұйымдастырылуына байланысты толығымен жойылды және эпидемиология және микробиология институтына айналып, белгілі бір профильге ие болды. Осы уақытқа дейін эпидемиология бөлімінде бір ғана бактериологиялық бөлім болды. 1932 жылы осы бөлімде бруцеллез туралы ілім эпидемиологияда маңызды орын алған кезде, бруцеллез бөлімшесі ұйымдастырылды. Қазақстанның безгекке қатысты қолайсыздығы институттан осы ауруға қарсы күресті басқару және біріктіру жөніндегі міндеттерді шешуді талап етті. Осыған байланысты 1932 жылы эпидемиологиялық бөлімде безгекке қарсы күрес бойынша зерттеу, әдістемелік жұмыстармен және кадрлар даярлаумен айналысатын безгек бөлімі құрылды.

Институттың 1931-1933 жылдардағы аштық кезінде кеңінен етек алған індеттер мен жұқпалы ауруларға қарсы күресін алдағы уақытта жеке қарастыруды мақсат еткендіктен, бұл мақалада оған тоқталмауды жөн көрдік.

1934 жылы 29 мамырда ҚАКСР Денсаулық сақтау халкомы Қ. Құлсартовтың бұйрығы бойынша Санитарлық-эпидемиологиялық институты ҚазОАК атындағы Өлкелік эпидемиологиялық және микробиология институты (ӨЭМИ) болып қайта құрылды (Шілдебай, 2020 а). Институт құрылымы төмендегіше қайта құрылды: құрамында шешек, вакцина, сарысу, антирабин бөлімшелері бар өндірістік сектор; құрамында дезобөлімше және эпидемиологиялық бөлімшесі, ішек инфекциялары, балалар инфекциясы және шешек, паразитті сүзек жөніндегі кабинеттері бар эпидемиологиялық сектор; құрамында оба, туляремия, бруцеллез, сап және Сібір жарасы жөніндегі кабинеттері бар аса қауіпті инфекциялар бөлімшесі; бактериологиялық бөлімшесі (диагностика және бактериялық диагностикалық препараттар даярлау); құрамында безгек бөлімшесі мен энтомологиялық, гельминтологиялық және протозойлы инфекциялар жөніндегі кабинеттері бар паразитологиялық сектор. Кейіннен, бұл секторлар бөлімдер болып қайта құрылды және жаңа бөлімдер мен бөлімшелер ашылды: сумен қамтамасыз ету, елді мекендер кәрізі (канализация), тамақ санитариясы мен гигиенасы, тұрмыстық-жоспарлау, өндірістік санитария мен гигиена (ОМҒТҚА, 104:30).

1931-1934 жылдар ішінде Санбакин 50 миллион доза шамасында шешек детритін өндірді. Бұл республика халқын жаппай вакцинациялауды жүргізуге мүмкіндік берді. Ірі кеңестік шешек маманы М.А. Морозов 1936 жылы елдегі шешектің түпкілікті жойылуындағы «шешекке қарсы міндетті екпені шешекпен күрестің негізгі шарасы ретінде» дұрыс атап көрсеткен болатын (Лотова, 1967:257).

Республиканың эпидемиологиялық жағдайының өзгеруіне, Денсаулық сақтау ғылымы мен практикасының сұраныстарына байланысты институт құрылымында елеулі өзгерістер болды. 1934 жылы эпидемиологиялық сектор құрамында бруцеллез кабинеті, бактериологиялық бөлімше, ішек инфекциялары кабинеті, балалар инфекциялары кабинеті жұмыс істеді. Өндірістік сектор құрамында шешек, вакциналық, антирабиялық бөлімшелер және орта өндіріс орындары жұмыс істеді. Паразитологиялық сектор құрамында безгек бөлімшесі, гельминтологиялық кабинет және протозойлық инфекциялар бөлімшесі жұмыс істеді. Келесі жылдары институт өзінің негізгі бөлімдерін дамытып, нығайтты және оның барлық жұмысы үш салада шоғырланды: эпидемиологиялық, өндірістік, паразитологиялық. 1935 жылы санитарлық-техникалық бөлім қайта құрылды.

1936 жылы протозоологиялық бөлім эпидемиологиялық бөлімнің құрамына кіргізіліп, осы жерде эпидемиологиялық бөлімше ұйымдастырылды. Осы уақытта қосылған санитарлық-гигиеналық бөлімде үш бөлім болды: коммуналдық, өндірістік, тамақ санитариясы және гигиена. Жұқпалы аурулар мен індеттердің туралы кең ауқымды материалдың жинақталуы және даярлығы бар мамандардың болуы институтқа ұқсас республикалық мекемелерді ұйымдастыруға (1935 және 1939 жылдары тропикалық,

бруцеллезге қарсы және обаға қарсы станциялар құрылды) алғышарттар қалыптастырды.

Қорытынды. Осындай бірнеше даму сатысынан өткен Институт Қазақстандағы індеттер мен аса қауіпті және жұқпалы аурулармен күресте үлкен рөл атқарып, кейіннен ҚАКСР-і одақтас республика болып қайта құрылғаннан кейін де өз қызметін жалғастырды. Санбакин – ҚАКСР Денсаулық сақтау халкоматының жүрегі мен миына айналды. Ал оның қызметкерлері ҚАКСР медицина тарихына өз есімдерін алтын әріппен жазып кетті. Ол есімдерді оқып, олардың тарихи еңбегіне баға беру және Санбакиннің қызметін қалпына келтіру – бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының қасиетті борышы болмақ.

Әдебиеттер тізімі

III сессия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета XIII созыва. Стенографический отчет: Бюллетень № 7. Москва: Издание ВЦИК, 1928. 34 с.

Вестник Рабоче-крестьянского правительства Киргизской Социалистической Советской республики, 1925. 1 октября. № 19.

Государственные учреждения Казахской ССР. Справочник: 1.3. Органы управления социально-культурным строительством, административно-политические органы и органы правосудия Казахской АССР (1920-1936 гг.). Алма-Ата, 1984. 132 с.

Действия и распоряжения правительства: КазЦИК Санбакинституту // Вестник здравоохранения Казакстана, 1926. № 1-2. С. 102.

Лотова Е.И., Идельчик Х.И. Борьба с инфекционными болезнями в СССР (1917-1967). Очерки истории. Москва, 1967. 432 с.

Материалы к отчету Центрального Исполнительного комитета Казахской Автономной Социалистической Республики на 3 сессии ВЦИК 13-го созыва. Кызыл-Орда: ЦИК Казакстана, 1928. 140 с.

Научные конференции Института КазНХЗ имени КазЦИКа // Вестник здравоохранения Казакстана, 1926. № 1-2. С. 68-69.

Научные конференции Сан.-Бакт. Института // Вестник здравоохранения Казакстана, 1927. № 1. С. 285.

Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві (ОМҒТҚА), 85-к., 1-6-т., 26а-іс.

ОМҒТҚА, 85-к., 1-6-т., 104-іс.

ОМҒТҚА, 85-к., 1-6-т., 162-іс.

ОМҒТҚА, 85-к., 1-6-т., 36-іс.

ОМҒТҚА, 85-к., 1-6-т., 37-іс.

ОМҒТҚА, 85-к., 1-6-т., 58-іс.

ОМҒТҚА, 85-к., 1-д-т., 17-іс.

Отчет о деятельности Киргизского Центрального Исполнительного Комитета и Народных комиссариатов КССР. За время с III по IV съезд Советов киргизского иродового народа, рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Октябрь 1922 по декабрь 1923). Оренбург: Киргосиздат, 1923 (Жалпы қанша бет екені белгісіз. Әрбір мекеменің есебі жаңа беттен нөмірленеді).

Скоркин К.В. Они носили ТВОЮ фамилию. Биографический справочник: земская и советская медицина, 1900-1941: золотые три с половиной тысячи. Ч. 1. / Сост.: К. В. Скоркин. Москва: VividArt, 2012. 1312 с.

Феликс Р.И., Романов М.М. Предварительные данные обследования питьевой воды города Кызыл-Орды // Вестник здравоохранения Казакстана, 1927. № 1. С. 52-55.

Хроника // Здравоохранение в Казакстане, 1929. № 2. С. 23.

Штибен В.Д. История, задачи и ближайшие перспективы Краевого Санитарно-бактериологического института КазНХЗ в Кызыл-орде(с приложением цифрового отчета деятельности по 1-е октября 1925 года) и плана работы и-та на 1925-26 год. // Вестник Здравоохранения Казакстана, 1926. № 1-2. С. 35-41.

Штибен, (1927а), Штибен В.Д. Отчет о командировке за границу (в Германию и Данию) // Вестник здравоохранения Казакстана, 1927. № 1. С. 65-75.

Штибен, (1927б), Штибен В.Д. Отчет о деятельности Краевого Санитарно-Бактериологического Института Казнаркомздрава имени КазЦИКа (Кзыл-Орда) // Вестник здравоохранения Казакстана, 1927. № 1. С. 107-124.

Шілдебай (2020а), Шілдебай С.Қ. Қазақ АКСР денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу

тарихынан // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. № 2 (22) сәуір-маусым 2020: <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1446> (26.02.2021 жылы қаралды).

Шілдебай (2020б), Шілдебай С. Орынбор мемлекеттік шешекке қарсы екпе институты // Қазақстан тарихы. Энциклопедия / Жалпы редакциясын басқарған Қабылдинов З.Е. Т. 3. Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2020. 824 б. (191-б.).

Шілдебай (2020в), Шілдебай С. Өлкелік безгекке қарсы комиссия // Қазақстан тарихы. Энциклопедия / Жалпы редакциясын басқарған Қабылдинов З.Е. Т. 3. Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2020. 824 б. (205-б.).

Шілдебай (2020г), Шілдебай С. Обаға қарсы іс қылатын Қазақстанның өлкелік кеңесі // Қазақстан тарихы. Энциклопедия / Жалпы редакциясын басқарған Қабылдинов З.Е. Т. 3. Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2020. 824 б. (161-б.).

Шілдебай (2020д), Шілдебай С. Өлкелік тері-венерологиялық ғылыми-зерттеу институты // Қазақстан тарихы. Энциклопедия / Жалпы редакциясын басқарған Қабылдинов З.Е. Т. 3. Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2020. 824 б. (205-б.).

References

III sessiya Vserossijskogo Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta XIII sozyva. Stenograficheskij otche Byulleten' № 7 (III session of the All-Russian Central Executive Committee of the XIII meeting. Verbatim report: Bulletin No. 7). Moskva: Izdanie VCIK, 1928. 34 s. [In Russian].

Vestnik Raboche-krest'yanskogo pravitel'stva Kirgizskoj Socialisticheskoy Sovetskoy respubliki (Herald Bulletin of the Workers 'and Peasants' Government of the Kirghiz Socialist Soviet Republic), 1925. 1 oktyabrya. № 19. [In Russian].

Gosudarstvennye uchrezhdeniya Kazahskoj SSR. Sparvochnik: 1.3. Organy upravleniya social'no-kul'turnym stroitel'stvom, administrativno-politicheskie organy i organy pravosudiya Kazahskoj ASSR (1920-1936 gg) (State institutions of the Kazakh SSR. Sparvochnik: 1.3. Management bodies of social and cultural construction, administrative and political bodies and justice bodies of the Kazakh ASSR (1920-1936). Alma-Ata, 1984. 132 s. [In Russian].

Dejstviya i rasporyazheniya pravitel'stva: KazCIK Sanbakininstitutu (Actions and orders of the government: Kaztsik Sanbakininstitutu) // Vestnik zdavoohraneniya Kazakstana, 1926. № 1-2. S. 102. [In Russian].

Lotova E.I., Idel'chik H.I. Bor'ba s infekcionnymi boleznyami v SSSR (1917-1967). Ocherki istorii (Fight against infectious diseases in the USSR (1917-1967). History Essays). Moskva, 1967. 432 s. [In Russian].

Materialy k otchetu Central'nogo Ispolnitel'nogo komiteta Kazahskoj Avtonomnoj Socialisticheskoy Respubliki na 3 sessii VCIK 13-go sozyva (Materials for the report of the Central Executive Committee of the Cossack Autonomous Socialist Republic at the 3rd session of the Central Executive Committee of the 13th convocation). Kzyl-Orda: CIK Kazakstana, 1928. 140 s. [In Russian].

Nauchnye konferencii Instituta KazNKZ imeni KazCIKa (Scientific conferences of the KazTSik KazNKZ Institute)// Vestnik zdavoohreneniya Kazakstana, 1926. № 1-2. S. 68-69. [In Russian].

Nauchnye konferencii San.-Bakt. Instituta (Scientific conferences of the San.- Bact. Of the Institute) // Vestnik zdavoohreneniya Kazakstana, 1927. № 1. S. 285. [In Russian].

Ortalyq memlekettik gylymi-tehnikalyq kuzhattama arhivi `Central State Archive of Scientific and Technical Documentation (OMGTKA), 85-к., 1-6-т., 26а-іс. [In Kazakh].

OMGTKA, 85-q., 1-6-t., 104-is.

OMGTKA, 85-q., 1-6-t., 162-ic.

OMGTKA, 85-q., 1-6-t., 36-is.

OMGTKA, 85-q., 1-6-t., 37-is.

OMGTKA, 85-q., 1-6-t., 58-is.

OMGTKA, 85-q., 11d-t., 17-is.

Otchet o deyatel'nosti Kirgizskogo Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta i Narodnyh komissariatov KSSR. Za vremya s III po IV s'ezd Sovetov kirgizskogo irudovogo naroda, rabochih, krest'yanskikh i krasnoarmejskikh deputatov (Oktyabr' 1922 po dekabr' 1923) (Report on the activities of the Kyrgyz Central Executive Committee and People's Commissariats of the KSSR. During the period from the III to the IV Congress of Soviets of the Kyrgyz and Labor people, workers', Peasants' and Red Army deputies (October 1922 to December 1923).

Orenburg: Kirgosizdat, 1923. – (Zhalpy qansha bet ekeni belgisiz. Arbir mekemenin esebi zhana betten nomirlenedi). [In Russian].

Skorkin K.V. Oni nosili TVOYU familiyu. Biograficheskiy spravochnik: zemskaya i sovetskaya medicina, 1900-1941: zolotye tri s polovinoj tysyachi (They had YOUR last name. Biographical reference: Zemstvo and Soviet medicine, 1900-1941: golden three and a half thousand). – CH. 1. / Sost.: K.V. Skorkin. Moskva: VividArt, 2012. 1312 s. [In Russian].

Feliks R.I., Romanov M.M. Predvaritel'nye dannye obsledovaniya pit'evoy vody goroda Kzyl-Ordy (Preliminary data of the survey of drinking water in the city of Kzyl-Orda) // Vestnik zdravooohraneniya Kazakstana, 1927. № 1. S. 52-55. [In Russian].

Hronika (Chronicle) // Zdravooohranenie v Kazakstane, 1929. № 2. S. 23. [In Russian].

Ştiben V.D. İstoriya, zadachi i blijaşie perspektivy Kraevogo Sanitarno-bakteriologicheskogo instituta KazNKZ v Kzyl-orde (s prilozheniem sifrovogo otcheta deyatnosti po 1-e oktyabrya 1925 goda) i plana raboty i-ta na 1925-26 god. (History, tasks and immediate prospects of the Regional Sanitary and Bacteriological Institute of KazNKZ in Kzyl-Orda (with the appendix of the digital report of activity on October 1, 1925) and the work plan of the Institute for 1925-26.) // Vestnik Zdravooohraneniya Kazakstana, 1926. № 1-2. S. 35-41.

Ştiben (1927a), Ştiben V.D. Otchet o komandirovke za granisu (v Germani i Dani) (Report on a business trip abroad (to Germany and Denmark)) // Vestnik zdravooohraneniya Kazakstana, 1927. № 1. S. 65-75.

Ştiben (1927b), Ştiben V.D. Otchet o deyatnosti Kraevogo Sanitarno-Bakteriologicheskogo İnstituta Kaznarkomzdrava imeni KazSIKa (Kzyl-Orda) (Report on the activities of the Regional Sanitary-Bacteriological Institute of Kaznarkomzdrav named after KazTSIk (Kzyl-Orda)) // Vestnik zdravooohraneniya Kazakstana, 1927b. № 1. S. 107-124.

Shildebay (2020a), Shildebay S.Q. Kazakh AKSR densaulыq saqtau zhyesinin qalyptasu tarihy (From the history of the formation of the health care system of the Kazakh SSR) // «Edu.e-history.kz» elektrondyq gylimi zhurnaly. № 2(22) sauir-mausym 2020: <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1446> (26.02.2021 zhyly qaraldy). [In Kazakh].

Shildebay (2020b), Shildebay S. Orynbor memlekettik sheshekke qarsy ekpe instituty (Orenburg State Smallpox Institute) // Qazaqstan tarihy. Enciklopediya / Zhalpy redakciyasyn basqargan Kabyldinov Z.E. T. 3. Almaty: «Litera-M» ZHSHS, 2020. 824 b. (191-b.). [In Kazakh].

Shildebay (2020v), Shildebay S. Olkelik bezgekke karsy komissiya (Regional Antimalarial Commission) // Qazaqstan tarihy. Enciklopediya / Zhalpy redakciyasyn basqargan Kabyldinov Z.E. T. 3. Almaty: «Litera-M» ZHSHS, 2020. 824 b. (205-b.). [In Kazakh].

Shildebay (2020g), Shildebay S. Obaga qarsy is qylatyn Kazakhstannyn olkelik kenesi (Regional Council of Kazakhstan for the Fight against the Plague) // Qazaqstan tarihy. Enciklopediya / Zhalpy redakciyasyn basqargan Kabyldinov Z.E. T. 3. Almaty: «Litera-M» ZHSHS, 2020. 824 b. (161-b.). [In Kazakh].

Shildebay (2020d), Shildebay S. Olkelik bezgekke qarsy komissiya (Regional Skin and Venereological Research Institute) // Kazakhstan tarihy. Enciklopediya / Zhalpy redakciyasyn basqargan Kabyldinov Z.E. T. 3. Almaty: «Litera-M» ZHSHS, 2020. 824 b. (205-b.). [In Kazakh].

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘСКЕРИ ҚҰРЫЛЫСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМАЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН РӨЛІ

Ережепова Римма Гизатоллақызы^{1*}, Қалменова Бахытгүл Тулаққызы²
Жаханова Жанар Абусейітқызы¹

¹Ш. Есенов атындағы КМИТУ, Ақтау қ. Қазақстан

²Астана Медициналық университеті, Нұрсұлтан қ. Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: rimma.yerezhpova@yu.edu.kz (Ережепова), bakhytgul.kalmenova@bk.ru (Қалменова), zhanar.zhakhanova@yu.edu.kz (Жаханова)

Түйіндеме. Мақалада ұлттық құрылымдар, оның құрамы, орналасу нүктесі, әскери іс-қимылдарына шолу жасау, Қызыл Әскердің ұлттық бөлімдерінің ұйымдасуы туралы құжатнамалық жинақтар зерттелген.

Бұл мақалада Қазақстанның Кеңес үкіметі жылдарындағы, соның ішінде 20-30 жылдардағы әскери құрылымының қалыптасу тарихы туралы баяндалып, Қазақстанның әскери құрылысының қалыптасуына большевиктердің саяси демагогиясының әсері мен кезеңдері қарастырылады. Бұл мәселеде қазақ зиялыларының ішіндегі Т. Рысқұловтың, А. Байтұрсыновтың ұлттық әскери құрылымдардың ұлттық әскери концепциясына байланысты пікірлері де қарастырылған.

Сондай-ақ, тоталитарлық режимнің қоғамдық-саяси өмірге әсері одақтас республикалардың орталықтанған Қарулы Күштерінің пайда болуы, тоталитарлық режимнің Түркістан аймағындағы түркі тектес тұрғындарды таптық белгілері бойынша жіктеп, Қызыл әскердің тұрақты ұлттық әскери бөлімдерін құруы баяндалған.

Кілт сөздер: әскери азаматтар, азаматтық соғыс, Қызыл әскер, идеология, тоталитаризм, Кеңес үкіметі, әскери комиссариат, Орта Азия, демобилизация.

МРНТИ 03.20.

РОЛЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ В ИСТОРИИ ВОЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА КАЗАХСТАНА

Ережепова Римма Гизатоллаевна^{1*}, Қалменова Бахытгүл Тулақовна²
Жаханова Жанар Абусейітовна¹

¹КГУТИ им. Есенова, Ақтау Қазақстан

²Медицинский Университет Астана, г. Нұрсұлтан, Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: rimma.yerezhpova@yu.edu.kz (Ережепова), bakhytgul.kalmenova@bk.ru (Қалменова), zhanar.zhakhanova@yu.edu.kz (Жаханова)

Аннотация. В статье рассматриваются национальные структуры, их состав, расположение, обзор боевых действий, документальные сборники по организации национальных частей Красной Армии. Также описывается история формирования военной структуры Казахстана в годы Советской власти, в том числе 20-30 годы XX века, а также рассматривается влияние и этапы политической демагогии большевиков на формирование военной структуры Казахстана. В этой связи учитываются взгляды казахской интеллигенции Т. Рыскулова, А. Байтұрсынова на национальную военную концепцию национальных военных структур.

Влияние тоталитарного режима на общественно-политическую жизнь заключается в возникновении централизованных Вооруженных Сил союзных республик, тоталитарный режим классифицирует тюркское население Туркестанской области по классам и создает постоянные национальные воинские части Красной Армии.

Ключевые слова: военные, гражданская война, Красная Армия, идеология, тоталитаризм, Советское правительство, военный комиссариат, Средняя Азия, демобилизация.

IRSTI 03.20

THE ROLE AND ACTIVITY OF NATIONAL PARTS IN THE HISTORY OF MILITARY STRUCTURE OF KAZAKHSTAN

Erezhepova Rimma Gizatollaevna^{1*}, Kalmenova Bakhytgul Tulakovna²,
Zhakhanova Zhanar Abuseitovna¹

¹KGUTI after Sh. Esenova, Aktau, Kazakhstan

²Astana Medical University, Nursultan city. Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: rimma.yerezhhepova@yu.edu.kz (Erezhepova), bakhytgul.kalmenova@bk.ru
(Kalmenova), zhanar.zhakhanova@yu.edu.kz (Zhakhanova)

Abstract. The article examines national structures, their composition, location, review of hostilities, documentary collections on the organization of national units of the Red Army. The article describes the history of the formation of the military structure of Kazakhstan during the years of Soviet power, including the 20-30s of the twentieth century, and also examines the influence and stages of the political demagoguery of the Bolsheviks on the formation of the military structure of Kazakhstan.

In this regard, the views of the Kazakh intelligentsia of T. Ryskulov and A. Baitursynov on the national military concept of national military structures are taken into account.

The influence of the totalitarian regime on social and political life lies in the emergence of the centralized Armed Forces of the Union republics, the totalitarian regime classifies the Turkic population of the Turkestan region by classes and creates permanent national military units of the Red Army.

Key words: military, civil war, Red Army, ideology, totalitarianism, Soviet government, military commissariat, Central Asia, demobilization.

Kіpіcіne. Патшалық Ресей Қазақ жерін толығымен ХІХ ғасырдың ІІ жартысында жаулап алып, үш әкімшілік территорияға бөліп тастаған еді. Аталған әкімшілік территорияларда патшалық Ресейдің отаршыл бағыттағы аппараты жұмыс жасай бастаған болатын.

Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанда бір орталықтан басқарылатын әкімшілік болған жоқ. Ұлттық әскери бөлімдерді құрудың тәжірибесі ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басында қолданыла бастаған болатын. Мұндай үрдістің қалыптасуы Ресей құрамындағы халықтардың этникалық мобилизациясы процесінің күшеюі мен империялық ұлттық саясат дағдарысының жарқын көрінісі ретіндегі елдегі қоғамдық-саяси жағдаймен байланысты болды. Оған мысал ретінде Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында құрылған Кавказ түземдік атты корпусы Оңтүстік -Батыс майданда әскери іс-қимылдарды көрсетуде белсенділік танытты. 1917 жылдың Қазан төңкерісі қарсаңында аталған корпус 24 жүздіктен тұрды. Алғашқы дивизия екі атты полктен – Кабардин және Черкесс дивизиясы, екіншісі – Татар және Шешен атты полкінен құралған еді. Ал, екінші дивизия – Осетин және Ингуш атты дивизиясынан құралып, екінші бригада деп аталды (Искахов, 2004:322).

Сол жылдары ресейлік әскер құрамындағы ұлттық бөлімдерді көбейтуге қарсылық білдірген патшаның бұрынғы Ставкалық және әскердің Бас қолбасшыларының қарсылығына қарамастан, 1917 жылдары Уақытша үкімет әскер құрамын ұлттандыру реформасын жалғастыра түсті. Әскердің мұндай реформаға ұшырауы ұлттық белгілері принципі бойынша біріктірілген құрамалар орыс әскерін әлсіретіп, сепаратизмге соқтыруы мүмкін деп қауіптенді.

Ұзақ уақыт бойы пікірталас тудырған мәселеде Уақытша үкімет басшысы болған А.Н. Керенскийдің этникалық белгілері бойынша солдат комитеттерін құру позициясымен жеңіске жетті. 1917 жылы қазанда Әскери министр А.И. Верховский Уақытша

Кеңестің отырысында украин, татар, грузин, эстон әскери бөлімдерінің құрылғандығын жариялады (Лысенко, 2018:61).

Мұсылман әскерилері де діни-этникалық принцип бойынша әскери бөлімдерді құру процесінен қалыс қалмады. Қазандағы 1917 жылы 17-25 шілде күндері өткен І Жалпыресейлік Мұсылман Съезіндегі мұсылман кеңесінде Үкіметтің арнайы қаулысында мұсылман дивизиялары мен бөлімдері заңдастырылды. Ресей әскерінің белсенді мұсылмандандыру процесі 1917 жылдың қыркүйегінде басталды.

Түркістан да жалпыресейлік мұсылман қозғалысының әскери бөлімдерін құру процесінен шет қалмады. 1917 жылы 10 қазанда құрамында 25 делегаттан тұратын әскери мұсылмандардың бірқатар мәселелерді шешу үшін Түркістан өлкелік съезі өтті. Соның ішінде Түркістан әскери округы құрамында мұсылман роталарын құрудың қажеттілігін мойындады. Ташкенттегі мұсылман роталарын құру 1917 жылдың қазан-қараша айларында жүрді. Алайда, Түркістан әскери батальоны құрамындағы отрядтар негізінен татар, башқұрт өкілдерінен тұрды.

Қазақстан азамат соғысы жылдарында біртұтас мемлекет болмағандықтан, шетел интервенциясы жылдарында осында құрылған Қызыл Әскердің ұлттық құрамдарын екі негізгі облыстарға бөлуге болады. Алғашқысы, Түркістан Автономиялы Кеңестік Республикасы құрамына кіретін обылыстардың – Жетісу, Сырдария, Закаспий бөлімдерінің және Алтай губерниясының қазақтары мен басқа да орыс емес ұлттарын құрады.

Екіншісі, Қазақ әскери комиссариаты құрамын Қызыл Әскерді ұлттық қазақ әскері бөлімдері құрады. Бұрынғы одақтық және автономиялық республикалардың тұрғындарын Қызыл Әскер қатарына Орта Азия мен Қазақстандағы азаматтық соғыс жылдарында қызмет етуге тарту кезеңдерінің ең күрделі кезеңділігіне сәйкес әскери ұлттық бөлімдердің құрылуында 1918-1921 жылдары Қазақ әскери комиссариатының басшылығымен Түркістан Автономиялық Республикасы құрамындағы қазақ ұлттық бөлімдерінің құрылу процесімен сипатталады.

Түркістанның және Дала өлкесінің жергілікті халқы 1874 жылғы әскери реформа жылдарында әскери міндеткерліктен босатылған болатын. 1917 жылдың қазан айынан Азамат соғысы жылдарына дейін де Дала өлкесі және Түркістан мен басқа да майдандарда жергілікті этникалық негіздегі бөлімшелер құрылмаған болатын. Себебі, империялық әскери және азаматтық шенеуніктердің жалпыға ортақ міндеткерлік заңын барлығына бірдей орнату мәселесін Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін де шеше алмады (Лысенко, 2012:186).

1918 жылдың көктемінде Антанта елдері Кеңес үкіметі орнаған Ресейге қарсы ашық интервенция бастаған болатын. Антанта елдерінің әскерлерінің әрекеті солтүстік пен Қиыр Шығысқа басып кіруден басталған болатын. Ал, мамыр айында Кеңес үкіметі босатқан соғыс тұтқындарынан құрылған контрреволюциялық топ бүлік ұйымдастырған еді.

Антантаның көмегіне сүйенген ақ гвардияшылар Орынборды басып алып, Қазақстан мен Түркістанның кеңес үкіметі орнаған аудандарын бөліп тастады. Осы жағдайға байланысты, 1918 жылы 14 маусым күні В.И. Лениннің Кеңес Қызыл Әскерінің ұлттық бөлімдерін ұйымдастыру туралы «Барлық еңбекші мұсылмандарға» деген үндеуі шықты (Аманжолов, Тасболатов, 1999:166).

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында-ақ, ұлттық құрамаларды, соның ішінде мұсылман бөлімдерін құру жолына ден қойды. 1917 жылы 15 қарашада И.В. Сталин қол қойған Ұлттық істер бойынша Халық комиссариатының Қаулысында «ұлттық белгісі бойынша еркін әскери топтардың құрылуына ерік» беретіндігі айтылады (Искахов, 2004:431). Алайда мұсылман бөлімдерін құру өте баяу және белсенді емес түрде жүргізіледі. Оның себебі де аз емес еді: татар-башқұрттардың қарам-қайшылығы, кадрлық мәселе, оның ішінде бұрынғы патша әскерилерінің саяси науқанға қатысудан бас тартуы, мұсылман әскери қызметшілерінің арасындағы алауыздық, саяси бағыттарының алуан түрлі позицияда болуы. Азамат соғысы жылдарында саяси тұрақсыздық пен бытыраңқылықты пайдаланып қалғысы келген Бүкілресейлік мұсылман кеңесі мұсылман құрамаларын құрудағы басшылықты өз қолдарына алуға тырысты. Осы іс әрекеті үшін Бүкілресейлік мұсылман Кеңесі контрреволюциялық деп танылып, таратылғаннан соң, 1918 жылдың 17 қаңтарында Ұлттар ісі бойынша Халықтық комитетте баламалы түрде құрылған ішкі Ресейдің мұсылман істері бойынша Орталық комиссариат жұмыс істей бастады. Бір жағынан, аталған құрылым миллиондаған мұсылман халқы

бар елдегі саяси ықпалын жоғалтып алмау үшін қызмет жасаса, екінші жағынан кеңестік социализмді құру жолында негізгі позицияны өз уысынан шығарып алмауды көздеді.

Ішкі Ресейдің мұсылмандар ісі бойынша құрылған Орталық комитеттің негізгі міндеттерінің бірі – мұсылман әскери бөлімдерін Қызыл Әскердің құрамындағы жұмысшы-шаруа бөлімшелері ретінде қалыптастыру болды. Ол үшін Комитеттің құрамында мұсылман бөлімдерін жинақтау және жұмыс ұйымдастыру бойынша Әскери бөлім құрып, кейін оның рөлі азамат соғысы жылдарында өсіп, 1918 жылы 2 мамырда И.В. Сталин мұсылман жұмысшы-шаруа әскерін құру туралы қаулыға қол қойды. Аталған мұсылман бөлімдерін одан әрі кеңейтіп, оны әскери операцияларға пайдалану көзделді. Алайда, осындай бөлімдерге еріктілерден ешкім байқалмаған. Қызыл Әскердің құрамына баруға бас тарту елдегі күрделі саяси жағдай әсерінен және большевиктер тарапынан елдегі кеңестік билікті орнатудағы әрекеттерінен көрінді. Осылайша, елде 1918 жылдың тамыз айында Бірінші мұсылман кеңестік жаяу полкі мен кеңес полкі Қазан және Уфа қалаларында, Бірінші және Екінші татар-башқұрт батальондары Мәскеуде, Мұсылман қызыл әскер отряды Астраханьда құрылған болатын және оның құрамындағы әскер саны он мыңнан аспады (Лысенко, 2018:62).

1918 жылдың 2 мамырдағы мұсылман жұмысшы-шаруа әскерін құру туралы ұлттар жөніндегі Халық Комитетінің қаулысына сай, әскери құрылымдарға адам жинақтау Түркістанның және Дала өлкесінің жергілікті халқы арасынан іріктелді.

1918 жылы 12 мамыр күні Ұлттар жөніндегі Халық Комитеті жанынан Қырғыз (Қазақ) бөлімшесін құру туралы қаулы қабылданды. Оның негізгі қызметі өлкедегі ағартушылық, саяси-қоғамдық, әкімшілік, мәдени, этникалық мәселелерді шешу болатын.

Большевиктер таңдаған жол Кеңес мемлекетіндегі барлық ұлттар мен халықтардың әскери одағын құру арқылы тоталитарлық мемлекет құру. 1918 жылы мамырда Халық комиссариатының құрамында ұлттық әскери комиссариаттарды құруға негізделді (Бакаев, 2000:53).

Большевиктер орыс емес ұлттарды пролетарлық бірлік пен интернационализм ұранымен біріктіріп, жалпыға бірдей теңдік пен бостандыққа уәде берді. Олар бұрынғы патшалық биліктің отары болған халықтарды Ресейдің барлық шовинизмімен күресуге бағытталған ұрандармен, Ресейдің барлық халықтарының біртұтас мемлекет шеңберінде ұлттық өзін-өзі анықтау құқығын жариялауға тартуға тырысты.

Реакциялық сипаттағы большевиктердің саяси идеологиясы әсіресе 1920 жылдары, содан кейін 30-шы жылдары күшейе бастап, бұрынғы Ресей империясының шетіндегі сауатсыз және езгіге ұшыраған, большевизмнің түпкі саяси мақсаттарын түсінбейтін пролетариатқа бағытталған болатын.

РСФСР үкіметі тәуелсіз кеңестік республикалардың келісімімен сол сәтте бүкілодақтық үкіметтің қызметін атқарды. Кеңес республикаларының әскери күштерін біріктіру тәжірибесі болашақта Орта Азия мен Қазақстан халықтарын азат ету кезінде қолданылды. 1919 жылы қыркүйек айының ортасында Түркістан майданының әскерлері Кеңестік Түркістан әскерлерімен күш біріктірген кезде, оған ұлттық әскери дамуды орнатуда жан-жақты көмек көрсетуден бас тартты (Бакаев, 2000:53).

Материалдар мен әдістер. Мақаланың дереккөзі ретінде қазақстандық архивтердің материалдары мен жарияланған материалдардың негізіндегі құжаттар мен материалдар пайдаланылды.

Зерттеудің деректік базасы ретінде Кеңес үкіметінің шешімдері, Кеңестік Қызыл Әскердің Бас Органы директиваларының баяндамалары қарастырылған.

Қарастырылып отырған тақырыпта тарихи зерттеудің негізгі тарихи әдістері – тарихи салыстырмалы және тарихи жүйелілікті қолдана отырып жасалынған.

Тарихи салыстырмалы ғылыми әдіс – тарихи әдістің бір түрі, оның көмегімен салыстыру арқылы тарихи құбылыстардағы жалпы және жеке ерекшеліктер ашылады, бір құбылыстың немесе екі түрлі қатар өмір сүретін құбылыстардың әртүрлі тарихи даму сатыларын тануға қол жеткізіледі. Оның көмегімен зерттелетін объектінің даму деңгейлерін, болған өзгерістерді анықтап және салыстыруға, даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді. Мысал ретінде зерттеліп отырған мәселе осы әдіс арқылы азамат соғысы жылдарындағы ұлттық құрамалардың пайда болу алғышарттарын ХІХ ғасырдың оқиғаларымен байланыстыра отырып, ХХ ғасырда өрбіген тарихи оқиғаларды дамытады.

Тарихи салыстырмалы әдістің әртүрлі формаларын бөліп қарастыруға болады. Зерттеліп отырған объектілердің табиғатын ашатын салыстырмалы әдіс, шығу тегімен

байланысты емес құбылыстар ұқсастығының генезисі мен дамудың бірдей шарттарымен түсіндіретін тарихи-типологиялық салыстыру, тарихи-генетикалық салыстыру, онда құбылыстардың ұқсастығы олардың шығу тегі бойынша өзара байланысының нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Тарихи жүйелілік – тарихи әдіс, зерттеу барысында табылған, содан кейін тарихи шығарма жазуда қолданылатын алғашқы дерек көздерімен және басқа дәлелдемелермен жұмыс істеу принциптері мен ережелерін сақтаудан тұрады.

Тарихи жүйелілік принципі бойынша зерттеу жұмысын жазу барысындағы дереккөздерді анықтау арқылы тарихи оқиғаларды кезеңдерімен салыстыра отырып, XIX ғасырда өрбіген тарихи оқиғаларға баға беру арқылы азамат соғысы жылдарындағы және одан кейінгі тарихи фактілер зерделенеді.

Талдау. XX ғасырдың 20-жылдарында бірқатар авторлар этникалық шекаралас аймақтардың тұрғындарының Кеңес өкіметі үшін күреске қатысуы мәселелерін зерттеуге тырысқан.

Зерттеушілердің көпшілігі ресейлік әскердің моноэтникалық құрамының мұсылман әскер бөлімдері – татар және башқұрттардың кіргенін айта кету керек, бұған дәлел олардың әскер қатарындағы жоғары этникалық деңгейінің болуында (Искахов, 2004:338).

Азамат соғысы жылдарында Орта Азия және Қазақстаннан Қызыл Әскер қатарына бұрынғы одақтық және автономиялық республикалардың тұрғындарын тартудың күрделі негізгі кезеңдеріне сай, Түркістан автономиялық Республикасы шеңберінде құрылған әскери ұлттық бөлімдерді және 1918-1921 жылдары Қазақстанның әскери комиссариаты жетекшілігімен қазақ ұлттық бөлімдерінің қалыптасу процесін бөлек қарастыру қажет.

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін, Қызыл Әскер құрамында орыс емес ұлттардан құралған жергілікті халықтың азамат соғысына қатысуына байланысты ғылыми көзқарастар алуан түрлі.

1921 жылы Мәскеуде Г. Сафаровтың Түркістандағы азамат соғысы жылдарындағы Кеңес үкіметінің орнауында жергілікті халықтың ықпалы болмағандығын алға тартып, орыс жұмысшыларының күшіне сүйенгендігіне баса назар аударады. Сондай-ақ, 20-шы жылдары жергілікті халықтардың азамат соғысына қатысуын коммунистік бағытта қарастырған бірқатары авторлар болды.

Түркістан Автономиялық Республикасы Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Тұрар Рысқұлов өзінің брошюралары мен мақалаларында нақты фактілерге сәйкес Түркістандағы азамат соғысының негізгі оқиғаларына тоқталған. Т. Рысқұлов алғашқылардың бірі болып Түркістанның жергілікті ұлт өкілдерінің Кеңес өкіметін нығайту үшін күреске қатысқандығын көрсетті (Военный политический журнал, 1969:14). Оның еңбектерінде басмашылардың пайда болу себептері негізінен экономикалық дағдарыстың салдарымен түсіндірілді.

XX ғ. 20-шы жылдың соңы-30-шы жылдардың басында С.Т. Филиповтың Қызыл Әскердің Түркменстандағы іс-қимылдарын сипаттаған жұмыстары жазылды. Закаспий қорғанысы жетекшілерінің бірі бола отырып, ол жергілікті ұлттардың шетелдік интервенцияға қарсы күрестегі қатысқан әрекеттерін шынайы сипаттайды (Бакаев, Филиппов, 2000:47).

Қазақстанда ұлттық әскери құрылыстың тарихын азаматтық соғыстың қатысушылары да баяндаған. Олардың ішінде В. Катукоттың «Қазақстандағы ұлттық әскери құрылыс» атты еңбегі қызығушылық тудырады (Бакаев, Филиппов, 2000:48).

XX ғ. 30-шы жылдары П. Варламовтың «Тұңғыш Қазақ кавалериялық полкының қалыптасуы тарихынан» атты жұмыстары жарыққа шықты (Варламов, 1937).

XX ғ. 40-шы жылдардың соңында азамат соғысы жылдарындағы Қызыл Әскердің қазақ әскери бөлімдерінің қалыптасу тарихы туралы «Қазақ ССР ҒА Хабаршысы» беттерінде А.Н. Нусупбековтың мақаласы жарыққа шыққан болатын.

Азамат соғысы жылдарында қазақ ұлттық құрылымдарының ролін ашуда С.Н. Покровский, П. Пахмурный, А.С. Елагин, Ю.И. Романов, Х. Чуриндер еңбек етті.

1917-1945 жж. Қазақстандағы ұлттық әскери құрылыстың мәселелеріне профессор, тарих ғылымдарының кандидаттары Қ.Р. Аманжолов пен Р.Г. Қаратаевтың, М.М. Мадияровтың монографиялары арналып жазылды (Бакаев, 2000:49).

Қазақстанның әскери тарихнамасында академик М. Қозыбаевтың жұмыстарының да ролі бар (Қозыбаев, 1964). Бұрынғы КСРО халықтарының әскери құрылысқа қатысу туралы тарихнамасы мәселелеріне Қазақстан тарихының үлкен үлесі бар.

Нәтижесі. 1918 жылы қыркүйекте құрылған Түркістан ұлттық істер жөніндегі комиссариаты армияға жергілікті халықты тартудағы маңызды рөл атқарды. Қызыл әскер қатарына қазақ халқы арасынан тарту ісін РСФСР-дің ұлттар жөніндегі Халықтық Комиссариаты жанындағы Қырғыз (Қазақ) бөлімінің Әскери бөлімі жүргізді.

Әскер қатарына жергілікті халықтың өкілдерінен тартуда 1918 жылы құрылған ұлттық істер бойынша Түркістан Комиссариатының рөлі зор болды. Алайда, Түркістандағы ұлттық-саяси жағдай қиын болатын. Жергілікті халық орыс ұлтының өкілі болып табылатын большевиктердің революциялық үндеулеріне белсенді түрде жауап бермеді. Алайда, партия басшылары мен өкілдерінің берген ақпараттарында әскер қатарына тартылу баяу және белсенсіз жүрген.

Мысалы, 1920 жылы 1 сәуірде Түркістан майданында 122656 адам болды, оның ішінде 7727 қазақ-қырғыз, 6130 өзбек болды. 1920 жылы 1 мамырдағы жағдай бойынша Түркістан майданында орыстар – 69,7 пайыз, ал қазақтар-қырғыздар – 6,3 пайыз, өзбектер – 5,6 пайыз болды (Бакаев, Рыскулов, 2000:14).

Аталған жағдайға төмендегідей себептер мысал бола алады: Орал, Ақмола, Торғай, Семей облыстарының территорияларында 1918 жылдың жазында кеңес билігі жойылған болатын. 1918 жылдың күз айларында Жетісудағы әскери іс-қимылдар Түркістан өлкесінің Петроградпен байланысын үзді. Осылайша, қызылдар мен ақтар арасындағы үздіксіз әскери қимылдар кезінде әскерді қаржыландыру үшін өнеркәсіптік және қаржылық-техникалық ресурстардан қол үзіп қалған. Орынбор-Ташкент теміржолы арқылы келетін барлық тасымалға тосқауыл қойылды.

Екіншіден, өлкенің жергілікті халқының Қызыл Әскердің құрамындағы мұсылман полктерін құрудағы төмен қатысуы олардың большевиктерге деген көзқарастары болды. Себебі, өлкеде 1917-1918 жылдары Қокан және Алаш автономиялары құрылып, кеңестік билікті алаңдатқан болатын. Большевиктер мұндай жағдайда кеңестік билікке төнген қауіпті болдырмау үшін аталған автономияларды жоюға тырысты және оның заңдылығын мойындаудан бас тартты.

Қазақ зиялылары мен Алаш үкіметі ақтардың жағына шыға отырып, Колчак және Деникиннің әскерінің қарулы күштерімен белсенді іс-әрекетке көшкен болатын. Елде қалыптасқан жағдайды ескере отырып, большевиктік билік органдары Қызыл Әскердің қатарына жергілікті халықтың тартылу мүмкіндігінің бар екендігін жоққа шығарды.

1918 жылдың 6 қазанында өткен Түркі Республикаларының төтенше съезінде қабылданған резолюцияда «мұсылман халықтарының арасында әскерге тартудың мүмкіншілігінің жоқ екендігі, тек, мұсылман пролетариатының кең аясында Социалистік Отанды қорғауды уағыздауды жолға қою мүмкіншілігі» туралы айтылады (Иностранная военная интервенция и Гражданская война в Средней Азии и Казахстана, 1963:75).

1918 жылы 9 қарашада ұлттар жөніндегі Халықтық Комиссариаты жанындағы Қырғыз (Қазақ) бөлімінің Әскери бөлімі қазақтар арасында «Кеңес үкіметін орнатуда бірлескен күрес жүріп жатқандығын» мәлімдеді. Алайда Бөкей Ордасы мен Астрахань аудандарында өмір сүріп жатқан қазақтарды ғана тарта алған (Орталық Азия мен Қазақстандағы шетелдік әскери интервенция мен азаматтық соғыс, 1963:154).

Елдегі жағдай Қызыл Әскердің Шығыс майдандағы сәтті әскери іс-қимылдарының нәтижесінде өзгере бастады. 1919 жылы 10 шілдеде Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарында әскери және азаматтық істерді жүргізу билігіне ие болған Қазақ Революциялық комитеті құрылды.

Қазақ Революциялық Комитетінің құрылуымен ұлттар жөніндегі Халықтық комитеті жойылып, басқару салалары бойынша бөлімдер құрылды. «Қырғыз Өлкесін басқару бойынша Революциялық комитет туралы» декретке сай, Қызыл Әскер қатарына әскерге шақыру туралы күзіреттілік Қырғыз әскери комиссариатына берілді. Өлкенің әкімшілік-территориялық құрылымдарында облыстық және уездік әскери комиссариаттар құрыла бастады.

Түркістанда жергілікті халық арасынан әскерге тарту Түркістан АССР-нің әскери істері бойынша Халық комиссарының Бірінші Ташкент батальонын құру туралы бұйрығы шыққан кезде жүзеге аса бастады. Қазақ Революциялық Комитетінің белсенді араласуымен 1919 жылы жаз айында Бөкей Ордасында бірінші үлгілі қазақ кавалериялық полкі құрылды. Қалмақ жеке дивизиясы штабының басшысының баяндамасында: «1 үлгілі кавалериялық полкі толықтай киіммен қамтамасыз етілген, тәртіпке салынған, оқытылған және 1700 адамды құрайды. Полктың құрамында бұрынғы әскердің әскерилері, мамандандырылған кавалеристер, вахмистрлер мен офицерлер, бұрынғы

әскердің кіші және аға офицерлері бар» делінген.

1919-1920 жылдар аралығында алғашқы жеке қазақ атты әскерлер кавалериялық бригадасы қазақ территориясында құрылды. 1919 жылдың 3 маусымында әскери істер бойынша Қырғыз (Қазақ) комиссариатының бұйрығы бойынша Бірінші Қырғыз кавалериялық полкына РСФСР-дің Қызыл белгісі табысталды.

1919 жылы 24 шілдеде Шығыс Майдан басшысы Фрунзенің бұйрығымен Шығыс Майданның Астрахань бөлімі құрылды. Оның құрамына Бөкей Ордасынан жиналған қазақ атты әскерлері қосылды.

1919 жылы 15 желтоқсанда Қазақ өлкелік әскери комиссариатында, сондай-ақ Қазақ уездік әскери комиссариаттарында: Ақтөбе, Темір, Ырғыз, Торғай, Бөкей облысында және Еділ-Каспийде 3 взвод құрамының жергілікті күзет ротасы құрылды. Сонымен, 1918-1920 жылдардың аралықтарында шетелдік әскери интервенция және азаматтық соғыстар жылдарында әскери бөлімдерді құру жөніндегі Қазақ бөлімі және әсері істер бойынша

Қазақ Комиссариаты Қызыл Әскердің 33 ұлттық бөлімін, оның ішінде кавалериялық бригада – 2, кавалериялық полк – 4, жаяу әскер полкі – 1, бекініс полкі – 1, атты әскер дивизиялары – 1, күзет ротасы – 8, пулемет взводы – 1.

Шығыс майдандағы Қызыл Әскердің жеңістері Торғай даласында да қазақ бөлімшелерінің құрылуына әкелді. 1919 жылы 1 ақпанда Торғай әскери комиссары А. Имановтың жетекшілігімен құрамында 175 жауынгері бар бірінші әскери полк құрылды. 1919 жылдың ағымында Торғай уездінде атты екі эскадрон, оқу командасын, пулемет командасы мен артиллерия құру жоспарланған болатын.

Алайда, бұл жоспардың жүзеге аспауынан 1919 жылы сәуірде басталған Колчак әскерінің Шығыс майданға басып кіруі Алашорда үкіметінің әскерлерінің белсенді қозғалысына әкелді. Соның салдарынан А. Иманов бастаған және большевиктерді қолдаған отрядтар мен қазақ ауылдарын Колчак әскері шауып, қырғынға ұшыратты.

1919 жылы Орал және Орынбор аймақтарын ақ гвардияшылардың құрылымдарынан тазартқаннан кейін, Орал облысындағы қазақ бөлімдерін құруды тездетті. 1919 жылдың ақпан айының соңында Қырғыз істері бойынша ерекше бөлім құрылғандығы жөніндегі шешім қабылданған Орал қаласында Кеңестердің Облыстық съезі өтті. Осы бөлімді басқарған Б. Қаратаевқа жергілікті қазақтар арасында саяси уағыздар жүргізу мен Қызыл Әскерге шақыруды насихаттау тапсырылды (Документальный сборник по гражданской войне, 1963:196-197).

1919 жылдың көктемінде «Жайық шындығы» газетінде Орал қаласына Қызыл Әскердің құрамына 300 қырғыз еріктісінің келіп қосылғандығын мәлімдеген болатын (Документальный сборник по гражданской войне, 1963:299).

1919 жылдың көктем айларында Шығыс Майданның революциялық Кеңесінің төрағасы М. Фрунзе Ә. Жангельдинге Орал, Торғай, Закаспий облыстарында және Бөкей Ордасында әскери қырғыз бөлімдерін «жедел құру жөніндегі ортақ жетекшілік» ететін мандат береді. 1919 жылдың қыркүйек айы мен 1920 жылдың қаңтарына дейін Ә. Жангельдин 700-ге жуық атты кавалериялық отряд құра алды. 1919 жылдың күз айларында қазақ әскери бөлімдерінің құрылу процесі жедел қарқынмен жүрді.

1919 жылдың аяғында Омбыда Ақмола және Семей облыстарындағы қазақ жастарының арасынан Бірінші Сібір қазақ ерікті полкі құрылды. Қазақстанның қызыл әскерлерінің жалпы деңгейін атап өте келе, аймақтық әскери комиссариаты 1920 жылы Революциялық Әскери Кеңесіне жазған ескертуінде: «Қазақтың атты әскер бөлімдерін құру және бақылау тәжірибесін ескере отырып, олардың ішінен кіші командирлер, нағыз атты әскерлер шығуы мүмкін: жылқыларды жақсы білу әдеті, Кеңес өкіметіне деген адалдығы, Қызыл Әскер қатарында қызмет етуге деген ұмтылысы, осының бәрі белгілі дайындықпен РСФСР-ге керемет нәтиже бере алады. Қазіргі уақытта қазақтардан қызыл атты әскерлерін құруға қадамдар жасалды, өйткені атты әскер курсынан келген қызыл командирлер, сондай-ақ қазақстандық Қызыл Армия ерлерінің өзі әскери істерге үлкен қызығушылық таныта бастады, бұл кіші командалық лауазымдарға ілгері жылжытады».

1919 жылдың ағымында большевик өкілдері Түркістан өлкесіндегі өздерінің ықпалы мен беделін арттыру үшін біраз жұмыстарды атқаруына тура келді. Мұндай жағдайда большевиктер орыс емес ұлттардың адамдарды Қызыл Армия қатарына шақыруда еріктілік қағидасынан бас тартуға мәжбүр болды. Осыған байланысты Еңбек және қорғаныс кеңесі 1920 жылы 10 мамырда Сібірдің орыс емес ұлттарын, сонымен қатар

Түркістанды және басқа да шеттерін Қызыл Әскер қатарына шақыру туралы қаулы қабылдады. Ол үшін Ресейдің Орталық Атқару Партиясының басшылары Түркістанның Коммунистік Партиясының барлық бөлімдерінде аталған өлкедегі «қаналған және тоналып, зорлық-зомбылық көрген барлық езілген халықтың сеніміне кіруді» тапсырды. Бұл жоспар құрамында әлеуметтік-экономикалық, ағартушылық-мәдени бағыттағы кешенді шараларды жүзеге асыруды қажет етті: мәдени шаруашылық қажеттіліктерге қызмет көрсету, сауда-саттық аясындағы ұлттық теңсіздіктің қалдықтарын жою, жерсіз шаруаларды жермен қамтамасыз ету, қырғыз (қазақ) кедейлеріне жерлерін қайтарып беру, орыс шаруаларымен құқықтарын тең ету, қараңғы халық арасында мектептерде оқуды тарату, сауатсыздықты жойып, мәдениетті көтеру үшін барлық күш пен қаражатты аямай жұмсау. Кеңестік биліктің жетекшілерінің ойынша, тек осындай ғана шаралар большевизмді тарату мен орнатуда, Қызыл Әскер қатарына артта қалған халықтарды көптеп тартуда маңызды рөл атқарып, нәтиже қол жеткізілінеді деп жоспарланды.

1919 жылдың 3 наурызында Түркістанның II Конференциясында жоғарыда аталған шараларды жүзеге асыру мақсатында Т. Рысқұловтың төрағалық етуімен мұсылман ұйымының Бюросы құрылды. 1920 жылдары қазақстандық әскери бөлімдерде 3878 Қызыл Армия жауынгері, 196 командалық құрам болды. Барлық құрамалар өте қиын жағдайларда және командалық құрамның, форманың, жабдықтың, көліктің жеткілікті саны болмаған жағдайда өтті. Торғай мен Орал облыстарының уездік қалаларымен байланыстың қиын жағдайында 1919 жылдың аяғында Омбыда Ақмола және Семей облыстарындағы қазақ жастарының арасынан Бірінші Сібір қазақ ерікті полкі құрылды.

Мұндай жағдайда большевиктер орыс емес ұлттардың адамдарды Қызыл Әскер қатарына шақыруда еріктілік қағидасынан бас тартуға мәжбүр болды. Осыған байланысты Еңбек және қорғаныс кеңесі 1920 жылы 10 мамырда Сібірдің орыс емес ұлттарын, сонымен қатар Түркістанды және басқа да шеттерінен Қызыл Әскер қатарына шақыру туралы қаулы қабылдады. Түркі тектес ұлт өкілдерінің белсенділігінің күшеюі нәтижесінде олардың пайызы Қызыл әскери бөлімдері мен құрамаларында едәуір өсті: 1920 жылдың қыркүйегінде 2-ші Түркістан дивизиясының шартты құрамы: 2024 адам – қазақтар мен қырғыздар болды.

Қызыл Әскер қатарына Қырғыз (Қазақ) және Түркістан республикаларынан жергілікті халықты тартуда большевиктер әскери құрылымдарды этникалық негізде құрып отырды. Аталған тәжірибені аймақта большевизм қағидаларын тарату мақсатында және ұлттық-мемлекеттік құрылыс негіздерін қалыптастыру үшін пайдаланылды. Оған дәлел ретінде Қызыл Әскердің құрамы туралы ақпараттарда 1919-1920 ж.ж. этникалық негізде құралған жергілікті халықтың есебі жайлы айтылады.

1919-1920 жылдары-ақ, Бөкей, Торғай, Орал облыстарында жергілікті халықтың ішінен 37 қазақ бөлімшелері мен құрамалары құрылған, оның ішінде 4 кавалериялық, 2 атқыштар полкі, 9 эскадрон мен 2 жаяу батаольон болды. 1919 жылдың күзінде алғашқы үлгілі қазақ кеңестік атты полкі құрылды, ол кейін Батыс Қазақстан қазақтары есебінен құрылған жеке атты бригадаға, атты әскерлер бригадасына берілді. 1920 жылдың аяғында жергілікті ұлт өкілдері Түркістан майданы жеке құрамының 33 пайызын құрады. 1919 жылдың қарашасында Жетісу майданының әскери революциялық комитеті «қызыл қырғыздардың бөлек кавалериясын құру» мақсатында 3-ші кавалериялық Шығыс полкін құру туралы бұйрық шығарды.

1920 жылдың ақпан айында Түркістан майданының әскери комитеті қазақтардан құралған бөлек Қазақ атты кавалериясын құру туралы бұйрыққа қол қойды. Аталған кавалерия Верный қаласында құрылып, кейін Түркістан кавалериялық дивизиясының 2-ші Қырғыз бригадасы деп атала бастады. Кеңес республикаларының әскери-саяси одағын құру үлкен маңызға ие болды, ол Қызыл Әскерді күшейтіп, азаматтық соғыстағы жеңіске ықпал етті.

Большевиктер Түркістандағы жергілікті түркі халқын таптық жағынан бөліп, Қызыл Әскердің тұрақты әскери бөлімдерін құра алды. 1920-1930 жылдары, коммунистік тоталитарлық жүйе КСРО халықтарына қысымын арттыр бастаған кезде, ұлттық бірліктерді құру жоспарлары айқын болды.

Тоталитарлық режим қоғамдық және саяси өмірдің барлық салаларында орнатылды. Оның Қазақстандағы көріністері 30-жылдардағы күштеп ұжымдастыру және саяси қуғын-сүргін кезеңіндегі қайғылы оқиғалармен қатар жүрді. Қазақстанға одақтас республика мәртебесін беретін аймақтағы әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар, мәдени құрылыс,

халық ағарту және ғылым саласындағы жетістіктер тоталитарлық режимнің қатал идеологиялық қысымымен өтті (История Казахстана с древнейших времен до наших дней, 1993:324).

КСРО-ның құрылуы одақтас республикалардың Қарулы Күштерін орталықтандырылған басқаруға алып келді. Алайда республикалардың толық қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету үшін ұлттық бөлімдерді ұйымдастыру мәселесі туындады. М.В. Фрунзе әзірлеген және РКП (б) XII съезінде бекітілген жаңа қоғамдық формациялар құру жоспары әскери реформаға енгізілді. Ол міндетті түрде әскери қызмет туралы заңды орыс емес ұлт өкілдеріне тарату, оларды Қызыл Әскер қатарына тарту мақсатында жинақталған есеппен салынған.

Отан қорғауда мұсылман және шығыс халықтарын Қызыл Әскерге тарту кезінде жергілікті ұлттық ерекшеліктер ескерілместен, әскерге тартудың тиімді әдістері мен формалары оңтайлы пайдаланылмады. Сондай-ақ, 1937-1938 жылғы қуғын-сүргін жылдарында Қызыл Әскер қатарындағы ұлттық бөлімдерді қайтадан жасақтау әрекеттері байқалады.

1941 жылы 22 маусымда Германияның КСРО-ға басып кіруі, соғыс өртінің кең қанат жаюы, соғыс қимылдарының адам ресурстарын шығындауы әскери мобилизацияның кең түрде жүргізілуіне әкелді. Қазақ территориясында 1941-1942 жылдары арасында мамандықтары сай емес 240 мың атқыштар мен 40 мың жауынгер қайта даярланып, соғыс майданына аттандырылды.

Майдан даласына ұлттық құрамалар мен бөлімдерді дайындап, аттандыруда Қазақстанның ірі өнеркәсіптік қалалары Алматы, Қарағанды, Ақтөбе, Жамбыл, Қостанай, Петропавловск, Шымкент, Өскемен белсенділік танытты. Сондай дивизиялардың бірі атақты 316-шы атқыштар дивизиясы Мәскеу түбіндегі шайқаста ерлік көрсеткен болатын. Аталған дивизия Алматыдағы Қорғаныс комитетінің бұйрығымен құрылған еді. Қайтадан жинақталып құрылған дивизиялардың құрамында бастапқыда негізінен 30 ұлттың өкілінен тұратын жеке құрамның 25 пайызға жуығын орыс, қазақ және қырғыздар құраған болатын.

Алайда, Қызыл Әскер қатарына ұлттық құрылымдарды құруда және тартуда кадрлардың жетіспеушілігі байқалды. Полк құрамында кіші командирларды дайындау жолға қойылды. Қырғыз АССР мен Түркістан АССР-нің қалаларында жедел түрде әскери курстар көптеп ашылды. Әртүрлі клубтар мен спорттың әскери-техникалық түрлерін дамытуда, қауымдастықтар мен түрлі мектептерді құру арқылы халықтың арасында әскери сауаттылықты уағыздауды жолға қойды.

1920 жылы орасан зор атқарылған еңбектің нәтижесінде өлкеде Қызыл Әскердің ұлттық құрамаларына командалық және саяси кадрлар дайындайтын артиллериялық, жаяу, әскери-топографиялық курстар жұмыс жасай бастады.

Қорытынды. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін де Қызыл Әскердің құрамына ұлттық бөлімдер үшін «ерікті» түрдегі әскер қатарына тарту одан әрі жүргізілді. Аталған принцип әскери құрылыстың идеологы М.В. Фрунзе Қызыл Әскердің «қосымша күші» ретінде орыс халқынан емес көптеген контингентті мағызды санады.

1924 жылдың аяғында Кеңестік ұлттық бөлімдер мен құрамаларды құрудың жоспары бекітілді, бұл жоспарда Өзбек КСРІ-і, Закавказье Кеңестік Федеративтік Республикасы, Тәжік, Қырғыз, Бурят-Моңғол, Якут, Татар және Башқұрт АКСР-інде және тағы басқа жерлерде ұлттық әскери бөлімдер мен құрамаларды кеңейту мәселесі қаралған еді. Қысқа уақыт ішінде Қызыл Армияның ұлттық бөлімдерін ұйымдастырудың бесжылдық бағдарламасын басшылыққа ала отырып, әртүрлі әскери мектептер құрылды, соның ішінде түрікмендерге, тәжіктерге, қазақтарға және қырғыздарға арналған Ташкент әскери мектебі және 48-ші Қазақстан Кавалериялық полк қосымша түрде құрылды.

1925 жылы мамырда болған КСРО Кеңестерінің III съезі Революциялық Әскери Кеңестің Қызыл Әскердің ұлттық құрылымдары саласындағы жұмысын мақұлдап, Бүкілодақтық Орталық Атқару комитетіне және КСРО Халық комиссарлар Кеңесіне «Социалистік Отанды қорғау ісінде» Кеңес Одағының барлық халықтарының мүдделеріне сәйкес ұлттық құрамалардың белгіленген жоспарын орындауды қамтамасыз етуді тапсырды. Съезд шешімдерінде жаңадан құрылған бөлімдер өзінің жауынгерлік қабілеті жөнінен жұмысшы-шаруа Қызыл әскерінің бұрыннан келе жатқан бөлімдерінен артта қалмауы үшін ұлттық бөлімдерді құру жоспарын бірте-бірте іске асыру қажет екенін басты назарда ұстады.

XX ғ. 20-30 жылдары Кеңес өкіметінің ұлттық ұжымдастыру мен репрессияға

қарсы көтерілістерге қатысқан қазақ халқына қарсы ұлттық әскери бөлімдері белсенді қолданылды, бұл ұлттық бөлімшелер Қызыл Әскер бөлімдерін құрудың шынайы себептерін ашады. Большевиктердің азамат соғысы жылдарындағы ұлттық құрамаларды құруындағы бастамалары «бөліп ал да, билей бер» ұстанымы бойынша орыс үкіметінің отарларын бақылауда ұстап отыру ниетінде жүзеге асқанын анық көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- Аманжолов К., Тасболатов А. Қазақстанның әскери тарихы. Алматы: Білім, 1999. 166 б.
- Бакаев Л.К. Национальная безопасность Республики Казахстан (в контексте истории и современности). Астана: Елорда, 2000. 160 с.
- Варламов П. Из истории формирования первого Казахского кавалерийского полка // Большевик Казахстана. 1937. №3.
- Деятельность ЦК РКП(б) и В.И. Ленина по укреплению военно-политического единства советских республик (1917-1920 гг.) // Военный политический журнал. 1969. №1. 14 с.
- Документальный сборник по гражданской войне. Алиби Джангельдин. Документы и материалы. Иностранная военная интервенция и Гражданская война в Средней Азии и Казахстана: документы и материалы / Сост.: А.Г. Багрянцев, А.С. Елагин, И.А. Алимов и др. Алма-Ата: АН КазССР 1963. Т 1. 685 с.
- Искахов С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.) // Социально-политическая мысль, 2004. 634 с.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней (очерк), НАН РК, институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, институт археологии им. А.Х. Маргулана, фонд развития Казахстан. Алматы: Дауир, 1993. 324 с.
- Лысенко Ю.А. Формирование национальных подразделений Красной Армии Степного Края и Туркестана в период Гражданской Войны (1918-1922 гг.) // Народы и религии Евразии. 2018. №3(16).
- Лысенко Ю.А. Вопрос о воинской повинностей для казахского населения (70-е г. XIX в.- XX в.) // Известия Алтайского государственного университета. 2012. №4/2. С. 186-194.
- Корнеева К.П. К вопросу истории военного строительства в Казахстане (конец 1919-начало 1920 гг.) // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1949. №4.
- Козыбаев М.К. Компартия Казахстана в период ВОВ 1941-1945 гг. Алма-Ата, 1964.
- Центральный Государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 1146. Оп. 1. Д. 141. Л. 27.

References

- Amanzholov K., Tasbolatov A. Qazaqstannyng askeri tarihy (Military history of Kazakhstan). Almaty: Bilim, 1999. 166 b. [In Kazakh].
- Bakaev L.K, Nacional'naya bezopasnost' Respubliki Kazahstan (v kontekste istorii i sovremennosti) (National security of the Republic of Kazakhstan (in the context of history and modernity). Astana: Elorda, 2000. 160 s. [In Russian].
- Varlamov P. Iz istorii formirovaniya pervogo Kazahskogo kavalerijskogo polka (From the history of the formation of the first Kazakh cavalry regiment) // Bol'shevik Kazakhstan. 1937. №3. [In Russian].
- Deyatel'nost' CK RKP(b) i V.I. Lenina po ukrepleniyu voenno-politicheskogo edinstva sovetских republik (1917-1920 gg.) (Activities of the Central Committee of the RCP(b) and V. I. Lenin to strengthen the military-political unity of the Soviet Republics (1917-1920) // Voennyj politicheskij zhurnal. 1969. №1. 14 s. [In Russian].
- Dokumental'nyj sbornik po grazhdanskoj vojne. Alibi Dzhangeldin. Dokumenty i materialy. Inostrannaya voennaya intervenciya i Grazhdanskaya vojna v Srednej Azii i Kazahstana: dokumenty i materialy (A documentary collection on the Civil War. Alibi Jangeldin. Documents and materials. Foreign military intervention and Civil War in Central Asia and Kazakhstan: documents and materials) / Cost.: A.G. Bagryancev, A.S. Elagin, I.A. Alimov i dr. Alma-Ata: AN KazSSR 1963. T 1. 685 s. [In Russian].
- Iskakov S. Rossijskie musul'mane i revolyuciya (vesna 1917 g. – leto 1918 g.) (Russian Muslims and the Revolution (Spring 1917-Summer 1918) // Social'no-politicheskaya mysl', 2004. 634 s. [In Russian].
- Istoriya Kazahstana s drevnejshih времен do nashih dnei (ocherk) (History of Kazakhstan from ancient times to the present day (essay), NAN RK, institut istorii i etnologii im.

CH.CH. Valihanova, institut arheologii im. A.H. Margulana, fond razvitiya Kazakhstan. Almaty: Daur, 1993. 324 s. [In Russian].

Lysenko YU.A. Formirovanie nacional'nyh podrazdelenij Krasnoj Armii Stepnogo Kraya i Turkestana v period Grazhdanskoj Vojny (1918-1922gg.) (Formation of national units of the Red Army of the Steppe Region and Turkestan during the Civil War (1918-1922) // Narody i religii Evrazii. 2018. №3 (16). [In Russian].

Lysenko YU.A. Vopros o voynskoj povinnostej dlya kazahskogo naseleniya (70-e g. XIX v.-XX v.) (The question of military service for the Kazakh population (70s of the XIX century-XX century) // Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. 2012. №4/2. S. 186-194. [In Russian].

Korneeva K.P. K voprosu istorii voennogo stroitel'stva v Kazahstane (konec 1919-nachalo 1920 gg.) (On the history of Military construction in Kazakhstan (late 1919-Early 1920) // Vestnik Akademii nauk Kazahskoj SSR. 1949. №4. [In Russian].

Kozybaev M.K. Kompartiya Kazahstana v period VOV 1941-1945 gg. (The Communist Party of Kazakhstan during the Great Patriotic War of 1941-1945). Alma-Ata, 1964. [In Russian].

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CGA RK). F. 1146. Op. 1. D. 141. L. 27.

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_118

ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛЬСКОЙ ДИАСПОРЫ В КАЗАХСТАНЕ

Камалджанова Тахира Анваржановна¹, Жунусова Бота Надировна^{2*}

¹ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

²Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: Takhira.Kamaljanova@mail.ru (Камалджанова), botanadirkyzy@gmail.com (Жунусова)

Аннотация. Статья посвящена одной из ключевых тем современной историографии – истории формирования польской диаспоры Казахстана. Процесс формирования многонационального населения Казахстана в основном был связан с общественно-политическими событиями XIX–XX вв., в первую очередь с переселением и депортацией народов. Территория Казахстана из-за своей малонаселенности являлась, как утверждают многие исследователи, «излюбленным» местом ссылки «неудобных» народов, среди которых были и представители этнических поляков. Польские поселения на территории Казахстана стали появляться в середине XIX века. Это были политические ссыльные, участники национально-освободительных движений в Польше середины XIX в., сосланные в Казахстан (Сибирь). В основном, все они были образованными и состоятельными людьми. В условиях дефицита в республике специалистов разного направления, они внесли большой вклад в развитие науки и образования дореволюционного Казахстана и продолжают участвовать в общественной жизни современного Казахстана. Цель статьи показать этапы образования и факторы, повлиявшие на формирование польской диаспоры на территории Казахстана.

Ключевые слова: польская диаспора, ссыльные, диаспоры Казахстана, депортация, переселение, миграция, польские ссыльные.

ҒТАМР 03.20

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПОЛЯК ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІСІ

Камалжанова Тахира Анваржанқызы¹, Жүнісова Бота Надірқызы^{2*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: Takhira.Kamaljanova@mail.ru (Камалджанова), botanadirkyzy@gmail.com (Жүнісова)

Түйіндеме. Мақалада қазіргі тарихнаманың өзекті тақырыптарының бірі – Қазақстандағы поляк диаспорасының қалыптасу тарихы қарастырылған. Қазақстанның көпэтносты халқының қалыптасу процесі негізінен XIX-XX ғасырлардағы қоғамдық-саяси оқиғалармен, ең алдымен халықтардың мәжбүрлі түрде қоныс аударуы және депортациялармен байланысты. Қазақстанда халық санының аздығынан, көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша билікке «сүйкімсіз» халықтарды жер аударудың «сүйікті» мекені болып келген, осындай халықтардың бірі поляктар. Поляктардың Қазақстан аумағындағы алғашқы қоныстары XIX ғасырдың ортасында пайда бола бастады. Олар негізінен XIX ғ. ортасында Польшадағы ұлт-азаттық қозғалыстарға қатысқандар, нәтижесінде Қазақстанға (Сібірге) жер аударылған. Саяси жер аударылған поляктардың көбісі білімді және ауқатты адамдар болған. Республикадағы әр түрлі бағыттағы мамандар тапшылығы жағдайында олар революцияға дейінгі Қазақстанда ғылым мен білімнің дамуына үлкен үлес қосты, қазіргі Қазақстанның қоғамдық өміріне белсенді қатысуды жалғастыруда. Мақаланың мақсаты – Қазақстандағы поляк диаспорасының қалыптасу кезеңдерін және бұған әсер еткен факторларды ашып талдау.

Кілт сөздер: поляк диаспорасы, жер аударылғандар, Қазақстан диаспоралары, депортация, қоныс аудару, көші-қон, жер аударылған поляктар

IRSTI 03.20

THE HISTORICAL ASPECT OF THE POLISH DIASPORA FORMATION IN KAZAKHSTAN

Kamaljanova Takhira Anvarzhanovna¹, Zhunussova Bota Nadirkyzy^{2*}

¹L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Ch. Ch. Valikhanov institute of History and ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: Takhira.Kamaljanova@mail.ru (Kamaljanova), botanadirkyzy@gmail.com (Zhunussova)

Annotation. The article is devoted to one of the key topics of modern historiography – the history of the Polish diaspora formation in Kazakhstan. The process of formation of the multinational population of Kazakhstan was mainly associated with the socio-political events of the 19th-20th centuries, primarily with the resettlement and deportation of peoples. The territory of Kazakhstan, due to its sparsely population, was, according to many researchers, a “favorite” place of exile for “unwanted” peoples, among whom were representatives of ethnic Poles. Polish settlements on the territory of Kazakhstan began to appear in the middle of the 19th century. These were political exiles, participants in the national liberation movements in Poland in the middle of the 19th century, exiled to Kazakhstan (Siberia). Basically, they were all educated and wealthy people. In the context of a shortage of specialists in different directions in the republic, they made a great contribution to the development of science and education in pre-revolutionary Kazakhstan and continue to participate in the public life of modern Kazakhstan. The purpose of the article is to show the stages of formation and the factors that influenced the formation of the Polish diaspora in Kazakhstan.

Key words: Polish Diaspora, exiles, diasporas of Kazakhstan, deportation, resettlement, migration, Polish exiles.

Введение. Исследование истории этнических диаспор Казахстана, сложившихся под влиянием переселений в том числе насильственных – одна из актуальных задач исторической науки. Основными аспектами изучения данного вопроса являются влияние миграции на формирование этнических диаспор, в частности польской диаспоры

в Казахстане, их расселение и особенности развития в годы советского и суверенного Казахстана.

Интерес к данной проблеме обусловлен рядом факторов. Прежде всего, в условиях суверенитета происходит пробуждение национального самосознания, основой которого является познание истории. Изучение истории каждой этнической группы, составляющих в совокупности народ Казахстана, имеет двоякий смысл, с одной стороны – это составная часть истории всей страны, и без ее освещения она не будет полной и законченной, а с другой – это основополагающий момент самопознания этнических групп.

Программная статья Н. Назарбаева «Болашаққа бағдар: Рухани жанғыру» (Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания), ориентированная на возрождение духовных ценностей казахстанцев с учетом всех современных рисков и вызовов глобализации подчеркивает не только важность модернизации общественного сознания, но, и сохранение национальной идентичности, популяризации и открытости сознания граждан (Назарбаев, 2017). Исторически так сложилось, что основой национальной идентичности всегда являлась «Родная земля», сформировавшая вокруг себя традиции и культуру всех этносов, проживающих в ней. Казахстан является многонациональным государством. Пестрый этнический состав – одна из основных характеристик республики.

Благодаря спецпроекту «Туған жер», направленный на развитие «малой родины» происходит вовлечение граждан к развитию родного края. Такое сакральное чувство как любовь к родине объединяет полиэтническое общество и мотивирует представителей разных этносов страны на новые достижения практически во всех сферах жизнедеятельности. Поэтому, изучение истории различных этнических групп в Казахстане, включая польской, представляется своевременным.

Материалы и методы. В современных условиях, изучение истории этнических диаспор характеризуются утверждением новых методологических подходов, их наметившейся интеграцией, развитием междисциплинарных исследований. Среди общенаучных методов следует выделить системный подход наряду с общими принципами исторической науки и историко-системного, историко-логического методов, позволяющих последовательно раскрыть сущность изучаемых вопросов.

Ценность исторической работы заключается в источниках. В качестве информационных источников по истории отдельных этнических групп в дореволюционный период выступали нормативно-правовые документы, в том числе, правительственные указы и законы, а также материалы переселенческого управления куда входили планы, обозрения, различные отчеты. Большой вклад в качестве исторических сведений вносили статистические материалы (переписи населения). Из опубликованных материалов следует выделить сборники, посвященные отдельным этносам. В 2000 г. был опубликован сборник документов «Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.)» (Дегитаева, 2000), в котором представлена, в первую очередь, законодательная база ссыльных, депортаций, а также документальная хроника массового переселения. В том же году был выпущен сборник, посвященный немецкой диаспоре Казахстана – «Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.)» (Карпыкова, 2000), где значительное место отводится истории немецких национальных меньшинств, находившихся в Казахстане в 1940-1950-е гг. в условиях спецпоселения. Кроме того, в издании наряду с численным составом немцев в военные и послевоенные годы, приводится количественный анализ и социальное положение спецпоселенцев из числа чеченцев, ингушей, поляков.

В статье также были использованы документы Центрального Государственного Архива Республики Казахстан (ЦГА РК). Это в основном материалы фондов: 1481 – Министерство сельского хозяйства Казахской ССР и 1208 – Переселенческий отдел при Совете Народного Комиссариата Казахской ССР. В этих фондах содержатся данные о численном составе переселенцев, прибывших в Казахстан в годы депортации.

В фонде 1481 содержатся данные о расселении и бытовом устройстве депортированных народов: корейцев, иранцев в Казахстане.

Сведения о расселении, динамике численности депортированных корейцев в 1938 году имеются в фонде 1208.

Обсуждение. Историю отдельных народов, преимущественно в советское время, изучали не только исследователи-историки, но и другие представители науки и политические деятели, которые внесли неоценимый вклад в изучение истории этносов Казахстана. Но необходимо отметить, что, научные труды о истории различных этносов

(особенно периода депортации), основанные на богатом документальном материале, стали публиковаться с конца 1980-х годов, например, «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», изданный в 1998 году (Алдажуманов, Анес, 1998). Среди исследований, посвященных истории депортации народов Казахстана, необходимо выделить работы Н.Ф. Бугая «К вопросу о депортации народов СССР в 1930-40-х гг.» (Бугай, 1989), «Правда о депортации чеченского и ингушского народов» (Бугай, 1990), в которых автор анализирует численный состав и размещение депортированных по Казахстану и Средней Азии.

Казахстанские авторы внесли свою лепту в изучение данной проблемы. Следует отметить ряд работ Н.В. Алексеенко «Усть-Каменогорск и устькаменогорцы» (Алексеенко, 1995), «Население дореволюционного Казахстана (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.)» (Алексеенко, 1981), «Этносы Казахстана» (Алексеенко и др., 2001), в которых автор значительное внимание уделяет вопросам динамики численности населения города и области, национальному составу, депортации корейцев, поляков, немцев, чеченцев-ингушей, крымских татар и др., а также миграционным процессам 1990-х гг. Книга основана на архивных источниках и материалах современных социологических исследований.

В коллективной монографии известных исследователей Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко, И.В. Ерофеевой и Н.Э. Масанова «История Казахстана народы и культура» представлены результаты научных исследований по истории демографии, миграций, быту, хозяйству и культуре этносов, населяющих Казахстан. Работа отличается широтой привлеченных источников, стремлением авторов исследовать демографические последствия депортации народов (корейцев, поляков, немцев, чеченцев, ингушей, калмыков, турков-месхетинцев, крымских татар и др.).

Интересным в плане изучения украинской и польской диаспор Казахстана представляется опубликованная в 1998 г. монография А.Ф. Макаренко «Украинцы». В ней автор прослеживает этапы переселения украинцев и поляков на территорию Казахстана, их трудовую и социальную жизнь в 1950-1960-е гг., связанную с массовым освоением целины, а также культурное развитие украинцев в годы независимого Казахстана. Здесь А.Ф. Макаренко отмечает, что за годы независимости в Казахстане для представителей этих диаспор были созданы все условия для сохранения и развития их языка, традиции и культуры в целом. С последним нельзя не согласиться, тому подтверждение – образование Ассамблеи народа Казахстана – уникального института, объединяющего представителей всех этносов, населяющих территорию Республики Казахстан.

В 1999 г. появляется книга М. Омарова, А. Какен «Познание себя (к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане)», посвященная проблеме немецкой диаспоры. Авторами особо выделяются 1930-1940-е гг. как период «насильственного переселения народов». Исследователи пытаются выяснить причины всех этих процессов, приводят факты из истории депортации различных этнических групп (корейцев, чеченцев, поляков, немцев), поднимают проблему последствий процессов массовой депортации, в том числе и проблему насильственного переселения немецкого населения.

В 2020 году в свет выходит отдельная монография Н.В. Степаненко, посвященная истории польской диаспоры, в которой автор на основе анализа большого пласта архивных документов Казахстана и Российской Федерации рассматривает историю формирования польской диаспоры в республике (Степаненко, 2020).

Результаты. История формирования польской диаспоры в Казахстане началась в XIX веке. Ее формирование было связано в первую очередь со ссылкой поляков после подавления национально-освободительных восстаний XIX в. (в основном, восстаний 1830-1831, 1863-1864 гг.) (Мустафаев, 2004). В лице поляков Казахстан получил активных борцов против самодержавия. Лучшие из них в тяжелых условиях ссылки не отказались от свободолюбивых идей, что придавало особый характер всей их деятельности в Казахстане. Большинство польских ссыльных было образованнейшими людьми своего времени, они деятельно включались в работу администрации края. Ссыльные поляки принимали участие в экспедициях по степи, являлись членами местных научных обществ, помогали работе музеев. Они интересовались местным фольклором, а также сами пытались заниматься литературной деятельностью. Интересуясь политическими вопросами, они хотели привлечь внимание к этим проблемам и представителей местной среды. Через них в Казахстане, распространялась нелегальная литература (Бекмаханова, 1980:239). В середине 50-х гг. XIX в. в Северном и Восточном

Казахстане в пределах области сибирских казахов и Семипалатинской области насчитывалось около 223 ссыльных поляков, в том числе в первой – 87 человек и во второй – 152. Наибольшее их количество концентрировалось тогда в Семипалатинске и Усть-Каменогорске (Алексеев, 2000:240).

Следует отметить, что ссыльные следовали в места отбывания наказания по так называемому «Сибирскому тракту». Их высылали партиями по 100-200 человек. Условия их передвижения были крайне тяжелыми, ссыльные вынуждены были идти в кандалах. Из письма польского ссыльного Алоизий Песьяк известно следующее: «К месту назначения мы следовали закованными в тяжелые и пудовые цепи, причинявшие нам в пути жестокие мучения от непривычки носить и справляться с ними, так и от чрезмерной для наших слабых сил тяжести, дававшей себя чувствовать во время больших переходов по этапам» (Степаненко, 2020:51).

В период, с 1863 по 1866 гг. в Сибирь было сослано 20 тысяч поляков, из них около 4 тыс. поляков отправили на каторжные работы, еще 4 тыс. сослали на временное поселение, тогда как 2 тысячи вынуждены были «добровольно» следовать за остальными ссыльными. Об оставшихся 10-12 тыс. поляков известно только то, что они были осуждены «на вечное поселение» (Пилсудский, 1980:20). В Западной Сибири на Алтае отбывали ссылку 144 человека. Основными местами сосредоточения ссыльных являлись города, Бийск (45 чел.), Усть-Каменогорск (30 чел.), Кузнецк (15 чел.) и Барнаул (50 чел.) (Степаненко, 2020:52).

Необходимо отметить, что все ссыльные, прибывшие преимущественно на Алтай находились «под полицейским надзором как вторые после шляхтичей организаторы национального сопротивления». В ряде случаев, на Алтай ссыльные направлялись целыми семьями (с женами и детьми). Так например, 13 польских ссыльных прибыли на Алтай с женами и детьми, среди них: Франц Юхневич отбывал ссылку в Бийске с женой Софьей и сыном Станиславом; Михаил Еринович с женой Екатериной и детьми Амалией и Константином был направлен в Кузнецк 16 августа 1865 г.; Казимир Острович с женой Марцианой и сыном Иорданом прибыл в Усть-Каменогорск 20 сентября 1865 г. Таких пример очень много. Данная категория ссыльных, расселенных в городах получали пособие от городского казначейства в размере 75 коп. на так называемые квартирные нужды.

Из документов известно, что материальное положение представителей из числа польских ссыльных было очень тяжелым. К примеру, политические ссыльные, находившиеся в Западной Сибири и не имевшие средств к существованию, получали пособие в размере 57 рублей 41/4 копеек или 114 рублей 281/2 копеек серебром в год. При этом, пособие выдавалось за каждый истекший год в феврале или марте следующего года. Ссыльным из дворян, высланным без лишения и ограничения прав и не имеющим собственных средств к жизни, выдавалось по 15 копеек в сутки. Необходимо отметить, что ссыльным полякам могли на протяжении долгого времени и вовсе не выдавать пособие, либо оно выдавалось частями, в результате многие из них не имели возможность обзавестись собственным хозяйством. Казенное пособие выдавалось полякам периодически. Эта выдача находилась в непосредственной зависимости от материального состояния ссыльных. Например, если ссыльный имел свое занятие, приносящее ему прибыль (даже минимальную) или родственников, оказывающие ему определенную финансовую помощь, то выдача пособия со стороны государства сразу прекращалась. Вместе с тем, размер пособия был настолько низким, что ссыльным приходилось искать подработки чтобы иметь минимальный доход для обеспечения себя и своих семей продуктами первой необходимости (Степаненко, 2020:52-53).

Начиная с 70-х гг. XIX в. начинается новый виток в истории поляков. Рост социалистического движения и массовых рабочих в Королевстве Польском, а также деятельность народнических кружков и создание первой польской партии «Пролетариат» приводит к увеличению репрессий административных ссыльных. Основным местом ссылки поляков по прежнему остается Сибирь, заселение которой является главной целью политики царизма. Сокращение потока ссыльных на Южный Урал объяснялось политическим положением данного региона (Степаненко, 2020:54).

Крупным центром политической ссылки поляков становится г. Семипалатинск. Здесь в 1860-70-х гг. находилось много людей из числа польских социалистов. Одним из них являлся Северин Гросс, ставший другом Абая Кунанбаева. Он много сделал для изучения обычного права и культуры казахского народа, собирал разнообразные источники по этим вопросам и на их основе создал труд «Материалы для изучения юридического быта

киргизов», изданный в Омске. Известный вклад в изучение Казахстана внес польский революционер С. Сераковский – бывший студент Петербургского университета, знавший восточные языки. Он много времени уделял общению с местным населением, изучал край, его природу.

Значительным был вклад в развитие культурной жизни края Адольфа Янушкевича, участника польского освободительного движения 30-х гг. XIX в., прожившего в ссылке в Казахстане 20 лет. Из служебных и частных поездок по Казахстану ссыльный поэт почерпнул ценные сведения о географии, экономике и населении края, что нашло отражение в его творчестве (Бекмаханова, 1980:240).

По данным Всероссийской переписи населения, в конце XIX в. на территории Казахстана проживало 1254 человека польской национальности. В разрезе областей, она представлена в таблице №1:

Таблица 1. Численность поляков в разрезе городов и уездов по данным Всеобщей переписи 1987 г. (Степаненко, 2020:215)

Область	Количество мужчин	Количество женщин	Итого
Семипалатинская	128	67	195
в городах	113	66	179
в уездах	15	1	16
Акмолинская	122	74	196
в городах	66	33	99
в уездах	56	41	97
Сырдарьинская	295	17	312 (25%)
в городах	271	11	282
в уездах	24	6	30
Семиреченская	111	44	155 (12%)
в городах	72	35	107
в уездах	39	9	48
Букеевская Орда	4	2	6 (0,5%)
в городах	2	1	3
в уездах	2	1	3
Тургайская	93	8	101 (8%)
в городах	76	8	84
в уездах	17	-	17
Мангышлакский уезд	37	1	38 (3%)
в городах	37	-	37
в уездах	-	1	1
Уральская	199	51	250 (20%)
в городах	161	31	192
в уездах	38	20	58
Во всех городах	798	185	983
Во всех уездах	191	79	270
Итого	989	264	1253

Среди польских добровольных и вынужденных переселенцев насчитывалось 60,3% крестьян, 18,7% мещан и 15,7% дворян, остальные социальные группы были очень малочисленными (Бекмаханова, 1980).

Таким образом, польские ссыльные в Сибири, согласно исследованиям, стали одними из первых, повлиявшими на формирование польской диаспоры в ряде регионов Казахстана, включая Акмолинской, Семипалатинской, Павлодарской и Северо-Казахстанской. Многие из которых, оставшихся на постоянное жительство в Казахстане, положили начало длительному и сложному процессу формирования польской этнической группы в дореволюционный период.

Формирование и расселение этнических поляков на территории Казахстана продолжалось и в советское время. Появлению еще большого количества этнических поляков в Казахстане повлияли такие факторы как: переселение, депортация, и миграция.

В начале 1930-х гг. начинаются переселения, связанные с ликвидацией кулачества как класса. Всего по СССР в 1930-1931 гг. было выселено (с отправкой на спецпоселения) 381026 семей общей численностью 1803392 человек (Алексеев, 2000:378).

До 1934 г. крестьян, отправленных в «кулацкую» ссылку, называли спецпереселенцами, в 1934-43 гг. – трудпоселенцами, с 1944 г. – спецпоселенцами. На 1 апреля 1941 г. в Казахстане проживали 180015 трудпоселенцев (Алексеев и др., 2001:15).

За какие только провинности не ссылались люди в необжитые края, где они страдали от холода и голода, нередко погибали. Это – зачисленные в «куркули» и «агитаторы» против властей, «националисты-предатели» и «бандеровцы», но самым распространенным клеймом было – «враг народа». С этими ярлыками в казахстанские степи и на стройки в начале 1930-х прибыли эшелоны с раскулаченными крестьянами, тысячи священников и просто верующих, деятели культуры, обвиненные в связи с украинским национальным движением. Большинство были высланы семьями.

Были репрессированы обвиненные в организации голода 1923 и 1933гг. агрономы, работники земельных органов, сельхозкооперативов. Многие были отправлены на строительство шахт и заводов, лесозаготовки, где, как считалось, что за ними легче осуществлять надзор и перевоспитывать (Макаренко, 1998:17).

В 1936 г. в Казахстан прибыли переселенцы из Украины в количестве 4138 семей. Они были размещены преимущественно в Северо-Казахстанской области: «для расселения прибывшего контингента был выделен земельный массив бывшего Летовочного мясокомбината, площадью в 121691 га, включая сюда и прирезку свободных фондов ближайших районов на площади 25000 га. Из указанной общей площади, пригодной под сельскохозяйственное использование составляло 114343 га» (ЦГА РК, 17:43).

Вместе с тем, в соответствии с постановлением ЦК ВКП(б) в Северо-Казахстанскую область должно было быть переселено из УССР 15000 хозяйств, 45000 немцев и поляков. По данным УНКВД на 1 декабря 1936 г. прибыло и расселено 68000 человек (Дегитаева, 2000:34).

В Восточно-Казахстанскую область преимущественно в Шемонаихинский и Кировский районы прибыли 2500 хозяйств: «для развития свеклосеяния» (Дегитаева, 2000:15). Руководство переселением, строительством и хозяйственно-бытовым устройством переселенцев ЦК ВКП(б) было возложено на органы НКВД. Одновременно было поручено Наркомздраву, Наркомпросу, Наркомзему и Наркомвнуторгу организовать обслуживание переселенцев, каждому наркомату по своей линии. Причем, строительство и расселение должно было проводиться по типу существующих трудпоселков (Дегитаева, 2000:34).

В 1940 г. дополнительно из УССР в Семипалатинскую область в неплановом порядке прибыли еще 53 переселенческих хозяйства. Все они были размещены в Новошувальбинском районе, в том числе в колхозах: им. Кирова – 30 хозяйств, им. Веселый труд - 5, им. Крупской – 6, им. Ленинский труд – 8, им. Шевченко – 3, им. Куйбышева – 1 хозяйство и в Бельгагачский район им. «Идея» – 3 хозяйства (ЦГА РК, 110:32).

Не можем обойти молчанием и такие горькие страницы истории как депортация народов. Под грифом «совершенно секретно» издавались соответствующие директивы, и целые народы: с Дальнего Востока – корейцы, от южных границ – ассирийцы, курды, иранцы, турки (1937-1938), от западных рубежей – поляки (1940), с Поволжья – немцы (1941), с Северного Кавказа – карачаи, балкары и чеченцы (1944) насильно выселялись из своих родных и обжитых мест (Омаров и Какен, 1998:19).

Казахстанский историк академик М.К. Козыбаев утверждал, что с конца 1930-х гг. Казахстан стал превращаться в «сталинскую тюрьму народов». Действительно, каждый пятый житель Казахстана был спецпереселенцем, высланным как по социальному, так и по политическим признакам. Насильственное переселение проходило под руководством НКВД (Калыбекова, 2005:39).

17 июля 1937 г. Постановлением ЦИК и СНК СССР была создана «Запретная погранполоса» и НКВД СССР поручалось в кратчайшие сроки выселить из нее «весь неблагонадежный элемент». В числе неблагонадежных были зачислены целые народы (Оржанова, 2006:41).

Одними из первых пострадавших были советские корейцы (Аманова, 2006:141).

По сути дела, на корейском народе апробировались способы массовой депортации целых народов, которые были характерны в эпоху тоталитаризма в СССР.

В 1940-ом – начале 1941 гг. в восточные районы СССР были выселены «польские осадники». Так называли переселенцев из Польши, получивших в 1920-30-е годы земли в Западной Украине и Западной Белоруссии. В 1939 г., когда эти территории вошли в состав СССР, началось их выселение (Алексеев, 1999:65). Как известно, депортация части польского населения Украины была прологом массовых антипольских кампаний 1937-1938 гг. Оставляя в стороне анализ исторических причин этих событий, следует выделить главное – конфронтационная политика советского руководства в отношении Польши, считавшейся плацдармом для подрывной деятельности западных государств против СССР, неизбежно сказывалась на советских гражданах польского происхождения. В какой-то мере они стали заложниками межгосударственных отношений. Репрессивная политика затронула поляков всех регионов СССР, в том числе и проживавших в Казахстане. Одним из оснований для применения репрессивных мер являлось наличие родственников в Польше, стандартным было обвинение в сотрудничестве с польской разведкой (Дегитаева, 2000:4). Но не все поляки проходили по «польской» линии, репрессиям они подвергались и по другим причинам. Всего за этот период было арестовано в СССР 118-123 тыс. поляков, из них по «польской» операции – 96-99 тыс. человек. По существу, именно этническая принадлежность стала основанием для массовых репрессий (Дегитаева, 2000:5).

Следует отметить, что этнический состав был неоднороден. Основная их часть была представлена поляками, но среди них также имелось значительное количество евреев, украинцев, белорусов, немцев и представителей других национальностей.

В конце войны многие польские спецпереселенцы надеялись вернуться на родину, но в 1944 г., после вступления Советской армии на территорию Польши, вновь началась депортация (Аманова, 2006:142). Положение поляков-спецпереселенцев, также как и спецпереселенцев многих других национальностей, определялось постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев». Хотя в постановлении и декларировался принцип полного гражданского равноправия для всех категорий спецпереселенцев, надзор комендатур органов внутренних дел сохранялся, ограничения в передвижении оставались прежними (Дегитаева, 2000:5). Лишь после развенчания культа личности Сталина Специальный надзор над поляками был упразднен.

В 1954 г. наметился новый миграционный приток поляков в Казахстан из других регионов СССР, в основном из Белоруссии. Это было связано с программой освоения целинных земель. Одновременно, в 1956 году происходит снятие с поляков режима спецпоселения (постановление Совета Министров СССР от 17 января 1956 г.), но с пометкой о том, что полякам, депортированным в Казахстан в 1936 г. не будут возвращать конфискованное имущество при депортации и они не смогут вернуться в те места откуда они были высланы. В действительности, это лишало их всяческих прав вернуться на свою историческую родину. Итак, ограничение с поляков было снято, но официально реабилитированы они полностью не были и продолжали находиться под контролем властей вплоть до 1960 года (Степаненко, 2020:155).

Вместе с тем, с конца 1950-х гг. начинается процесс паспортизации. Несмотря на то, депортированные поляки являлись полноправными гражданами СССР, у большинства из них отсутствовали паспорта. В результате паспортизации, многие поляки с целью избавиться наконец-то от клейма «враг народа» начинают в графе национальность указывать другую европейскую национальность, что существенно повлияло на демографические показатели данной национальности. Согласно данным переписи 1959 года, численность поляков в Казахстане составила - 53 102 человека. Сравнивая с итогами переписи 1939 года, численный состав поляков сократился больше чем на 1700 человек.

В 1962 г. когда Управление по репатриации и Уполномоченное правительство ПНР по вопросам репатриации были ликвидированы, Польша практически забыла о поляках в Советском Союзе. Этнические поляки, оставшиеся на постоянное жительство в Казахстане, составили основу польской диаспоры республики (Степаненко, 2020:153). Таким образом, на данном этапе, формирование польской этнической диаспоры в Казахстане завершается.

На сегодняшний день, польская диаспора, несмотря на ее малочисленность по

сравнению с другими этническими группами в Казахстане, является одной из значимых. По статданным на начало 2020 года численность польского этноса в Казахстане составляла – 29 728 человек, это 0,16% от всего населения республики (Степаненко, 2020:156).

В стране создаются все условия для того, чтобы польская этническая диаспора как и другие представители этнических групп имела возможность сохранить и развивать свою культуру, традиции, язык и обычаи. В этом большая заслуга Ассамблеи народа Казахстана, созданное по инициативе Первого Президента РК Н.А. Назарбаевым в 1995 году, целью которого является объединение всех национальностей, проживающих на территории республики и возрождение культуры каждого из них.

Казахстан проводит открытую политику по отношению к национальным меньшинствам, которая учитывает интересы всех этносов с соблюдением их прав в соответствии с международными стандартами. В них содержатся базовые двусторонние документы, подписанные между государствами. К тому же, следует отметить, что в последние годы сокращается отток таких этносов как поляков и корейцев из Казахстана. Это свидетельствует о повышении уровня жизни в Казахстане, что создает условия для их дальнейшего проживания в республике.

Заключение. Таким образом, на формирование польской этнической диаспоры повлияли такие процессы как переселение, преимущественно насильственное (в XIX веке), депортация (1930-1940-х гг.) и миграция (в 1950-х гг.). В результате этих процессов, численный состав представителей польского этноса в Казахстане увеличился, составив впоследствии основу современной польской диаспоры в республике.

На современном этапе, польская, а также другие этнические диаспоры, проживающие в Казахстане, имеют свою историю, в которой тесно переплелись и трансформировались в единую целостность часть истории их исторической родины и истории Казахстана, который для них стал не просто местом временного проживания, здесь они обрели родину для себя и своих потомков, заняли достойное место среди народов, проживающих в нем.

Изучение истории этнических групп важно и для истории их исторической родины, поскольку представители этих этносов в разное время по разным причинам вынуждены были покинуть родину, и так возникли их диаспоры в разных странах мира. Сегодня трудно найти на земле народ, чьи бы диаспоры не проживали за пределами своего этнического эпицентра. История этих диаспор – неотъемлемая, своеобразная страница истории нации в целом. В условиях активного развития Казахстаном международных отношений они становятся живым связующим мостом.

Список литературы

- Алдажуманов К.С., Анес Г.И., Валиханов Э.Ж. Депортированные в Казахстан народы: история и судьбы. Алматы, 1998. 436 с.
- Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). Алма-Ата, 1981. 112 с.
- Алексеев Н.В. Усть-Каменогорск и устькаменогорцы. Усть-Каменогорск, 1995. 77 с.
- Алексеев А.Н., Алексеев Н.В. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). Усть-Каменогорск, 1999. С. 65.
- Алексеев А.Н., Алексеев Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. Этнос Казахстана. Астана, 2001. 168 с.
- Алексеев Н.В., Алексеев А.Н., Ерофеева И.В., Масанов Н.Э. История Казахстана народы и культура. Алматы, 2000. 680 с.
- Аманова А. Динамика численности и география расселения депортированных народов в Казахстане // Поиск. 2006. № 3. С. 141-145.
- Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии Последняя четверть XVIII – 60-е годы XIX вв. Москва, 1980. 279 с.
- Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х годах // История СССР. 1989. № 6. С. 135-144.
- Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. 1990. № 7. С. 32-45.
- Дегитасова Л.Д. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.) // Сборник документов: АПРК. Алматы, 2000. 344 с.
- Калыбекова М.Ч. Казахстан как объект переселения депортированных народов (1937-1956 гг. Исторический аспект): дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2005. 156 с.
- Карпыкова Г.А. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.) // Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан. Алматы-Москва: Готика, 2000. 376 с.
- Макаренко А.Ф. Украинцы. Алматы, 1998. 176 с.
- Мустафаев Н. Польская диаспора Казахстана: локализация и миграционный потенциал // <http://www.kisi.kz/site.html?id=4595> (дата обращения 21.01.2021)
- Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Informburo.

kz& 12.04.2017

Омаров М., Какен А. Познание себя к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане. Алматы, 1998. 122 с.

Оржанова У.К. Социально-культурное развитие курдской диаспоры в Казахстане (1937-2000 гг.): дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2006. 120 с.

Пилсудский, Б. Поляки в Сибири: Очерк. Иркутск, 1980. 120 с.

Степаненко Н.В. Формирование польской диаспоры в Казахстане. Посвящается 85 годовщине депортации поляков в Казахстан. Костанай: «Костанайский печатный двор». 2020 г. 241 с.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК) Ф. 1481. Оп.1 Д. 17. Л. 43.

ЦГА РК. Ф. Р-1208. Оп.1 Д. 110 св. 15. Л.32.

References

Aldazhumanov K.S., Anes G.I., Valikhanov E.Zh. Deportirovannyye v Kazakhstan narody: istoriya i sud'by (Peoples Deported to Kazakhstan: History and Fates). Almaty, 1998. 436 s. [in Russian].

Alekseyenko N.V. Naseleniye dorevolutsionnogo Kazakhstana (Chislennost', razmeshcheniye, sostav, 1870-1914 gg.) (Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, location, composition, 1870-1914). Alma-Ata, 1981. 112 s. [in Russian].

Alekseyenko N.V. Ust'-Kamenogorsk i ust'-kamenogorsky. Ust'-Kamenogorsk (Ust-Kamenogorsk and inhabitation of Ust-Kamenogorsk). 1995. 77 s. [in Russian].

Alekseyenko A.N., Alekseyenko N.V. Naseleniye Kazakhstana za 100 let (1897-1997 gg.) (Population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997 years). Ust'-Kamenogorsk, 1999. S. 65. [in Russian].

Alekseyenko A.N., Alekseyenko N.V., Kozybayev M.K., Romanov YU.I. Etnosy Kazakhstana (Ethnic groups of Kazakhstan). Astana, 2001. 168 s. [in Russian].

Alekseyenko N.V., Alekseyenko A.N., Yerofeyeva I.V., Masanov N.E. Istoriya Kazakhstana narody i kul'tura (History of Kazakhstan peoples and culture). Almaty, 2000. 680 s. [in Russian].

Amanova A. Dinamika chislennosti i geografiya rasseleniya deportirovannykh narodov v Kazakhstane (Dynamics of the number and geography of resettlement of deported peoples in Kazakhstan) // Poisk. 2006. № 3. S. 141-145.

Bekmakhanova N.Ye. Formirovaniye mnogonatsional'nogo naseleniya Kazakhstana i Severnoy Kirgizii Poslednyaya chetvert' XVIII – 60-ye gody XIX vv. (Formation of the multiethnic population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan. The last quarter of the XVIII - 60s of XIX centuries). Moskva, 1980. 279 s. [in Russian].

Bugay N.F. K voprosu o deportatsii narodov SSSR v 30-40-kh godah (The deportation of the USSR peoples issues in the 30s and 40s) // Istoriya SSSR. 1989. № 6. S. 135-144. [in Russian].

Bugay N.F. Pravda o deportatsii chechenskogo i ingushskogo narodov (The truth about the Chechen and Ingush peoples deportation) // Voprosy istorii. 1990. № 7. S. 32-45. [in Russian].

Degitayeva L.D. Iz istorii polyakov v Kazakhstane (1936-1956 gg.) (From the history of Poles in Kazakhstan (1936-1956) // Sbornik dokumentov: APRK. Almaty, 2000. 344 s. [in Russian].

Kalybekova M.CH. Kazakhstan kak ob'yekt pereseleniya deportirovannykh narodov (1937-1956 gg. Istoricheskiy aspekt) (Kazakhstan as an object for resettlement of deported peoples (1937-1956 years. Historical aspect): diss... kand. ist. nauk. Almaty, 2005. 156 s. [in Russian].

Karpykova G.A. Iz istorii nemtsev Kazakhstana (1921-1975 gg.) (From the history of the Germans in Kazakhstan (1921-1975 years) // Sbornik dokumentov: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. Almaty-Moskva: Gotika, 2000. 376 s. [in Russian].

Makarenko A.F. Ukraintsy / Ukrainians. Almaty, 1998. 176 s. [in Russian].

Mustafayev N. Pol'skaya diaspora Kazakhstana: lokalizatsiya i migratsionnyy potentsial (The Polish diaspora in Kazakhstan: localization and migration potential) // <http://www.kisi.kz/site.html?id=4595> [in Russian].

Nazarbayev N.A. Vzgl'yad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya (A look into the future: modernization of public consciousness) // Informburo.kz& - 12.04.2017 [in Russian].

Omarov M., Kaken A. Poznaniye sebya k voprosu o nesostoyavsheysya nemetskoy avtonomii v Kazakhstane (Knowledge of oneself to the issue of the failed German autonomy in Kazakhstan). Almaty, 1998. 122 s. [in Russian].

Orzhanova U.K. Sotsial'no-kul'turnoye razvitiye kurdskey diaspory v Kazakhstane (1937-2000 gg.) (Socio-cultural development of the Kurdish diaspora in Kazakhstan (1937-2000 years). diss. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2006. 120 s. [in Russian].

Pilsudskii, B. Polyaki v Sibiri (Poles in Siberia). Ocherk. Irkutsk, 1980. 120 s. [in Russian].

Stepanenko N.V. Formirovaniye pol'skoj diaspory v Kazakhstane Posvyashchayetsya 85 godovshchine deportatsii polyakov v Kazakhstan. Kstanay (Formation of the Polish diaspora in Kazakhstan dedicated to the 85th anniversary of Poles deportation to Kazakhstan): «Kostanaiskiy pechatnyy dvor». 2020 g. 241 s. [in Russian].

Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (hereinafter CGA RK). F. 1481. Op.1 D. 17. L. 43. [in Russian].

CGA RK F. R-1208. Op. 1. D. 110sv. 15. L. 32. [in Russian].

ҚҰҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ
REPRESSION HISTORY

IRSTI 03.26.947.575.1

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_128

THE HISTORY OF “KULAK EXILE”
AND THE ELIMINATION OF LABOR VILLAGES

Khudoyorov Noyibjon Maripjonovich^{1*}

¹Andizhan State University, Andizhan, Republic of Uzbekistan

*Corresponding author
E-mail: noyib1972@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the study of the process of the emancipation of the exiled people as “kulaks” from labor villages and elimination of such destinations. The paper provides detailed information on issuing passport for labor immigrants and their family members in the example of certain state farm immigrants. The peak period of exiling labor immigrants and their harsh living conditions in labor villages have been described. Most of the examples to provide data are obtained from state archives and books of experts on this subject. Besides, the research covers the issues of production activities of special resettlers in labor settlements established in Uzbekistan on the basis of primary sources and special literature as well. These works have kept detailed action of each “labor immigrant” and the records which provide appropriate information about who were these people in their past lives.

Key words: emancipation, labor village, state farm, labor immigrants, decree, resolution, special account, military service, restoration of citizenship rights, escape.

FTAMP 03.26.03.09.55

«КУЛАКТАРДЫ ЖЕР АУДАРТУ»
ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЕҢБЕК АУЫЛДАРЫН ЖОЮ

Худоёров Нойбжон Марипжонович^{1*}

¹Андижан мемлекеттік университеті, Әндіжан қ., Өзбекстан Республикасы

*Автор-корреспондент
E-mail: noyib1972@mail.ru

Түйіндемe. Мақала жер аударылған адамдарға күштеп еңбек еткізу орындарынан «кулактар» ретінде бостандыққа шығу үдерісі мен мұндай түзету орындарының жойылу тарихына арналған. Мақалада совхоздардан келген кейбір иммигранттар мысалында еңбек иммигранттары мен олардың отбасы мүшелеріне паспорттар беру мәселесі жөнінде кешенді мәліметтер келтірілген. Еңбек иммигрантарын күштеп көшіру кезеңінің шарықтау шегі сипатталып, еңбек еткізу орындарындағы өмір сүрудің қиындықтары көрестірілген. Осы мәселелерді ашуда мемлекеттік архив құжаттары мен осы тақырып аясында мамандардың жариялаған еңбектері пайдаланылды. Сонымен қатар, Өзбекстанда құрылған еңбек еткізу орындарындағы арнайы қоныс аударушылардың өндірістік әрекеттері де деректер мен арнайы әдебиеттер негізінде зерттелген. Мұндай дереккөздер әрбір еңбек иммигрантының іс-әрекеті жөнінде, оның өткен өмірде кім болғандығы турасында тиісті ақпараттар береді.

Кілт сөздер: азат ету, еңбек ауылы, совхоз, еңбек иммигранттары, декрет, қаулы, арнайы есеп, әскери қызмет, азаматтық құқығын қалпына келтіру, қашу.

МРНТИ 03.26.947.575.1

ИСТОРИЯ «КУЛАЦКОГО ИЗГНАНИЯ» И УНИЧТОЖЕНИЯ ТРУДОВЫХ ДЕРЕВЕНЬ

Худоёров Нойибжон Марипжонович^{1*}

¹Андижанский государственный университет, г. Андижан, Республика Узбекистан

*Автор-корреспондент
E-mail: noyib1972@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена исследованию процесса освобождения ссыльных как «кулаков» от трудовых деревень и ликвидации таких мест. В статье представлена подробная информация о выдаче паспортов трудовым иммигрантам и членам их семей на примере некоторых иммигрантов из совхозов. Описан пиковый период высылки трудовых иммигрантов и тяжелые условия их жизни в трудовых деревнях. Большинство примеров для предоставления данных взяты из государственных архивов и книг экспертов по этой теме. Кроме того, исследование охватывает вопросы производственной деятельности спецпереселенцев в трудовых поселках, созданных в Узбекистане, в том числе на основании первоисточников и специальной литературы. Эти работы сохранили подробное действие каждого «трудового иммигранта», и являются записями, которые предоставляют соответствующую информацию о том, кем были эти люди в их прошлых жизнях.

Ключевые слова: эмансипация, трудовая деревня, совхоз, трудовые иммигранты, указ, постановление, специальный учет, военная служба, восстановление в правах гражданства, побег.

Introduction. One of the issues belonging to “kulak exile” history that needs to be studied as an important process is the emancipation of people on exile and elimination of labor villages that they were living on. The emancipation process of the people who were exiled to the lands of Uzbekistan in the process of “kulak exile” and latterly departure process to their countries has not been fully and specially studied in history literatures yet.

The archive of the Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan and the archives of certain regions’ internal affairs departments have been keeping rare records on emancipation of ex –“kulaks” in the labor villages situated in Uzbekistan. These documents have kept every detailed action of each “labor immigrant” that they are the records which provide appropriate information about who were these people in their past lives, their career in production and their lifestyle in labor villages, their emancipation from exile and departure to their former inhabitation destination.

The citizens could not choose their destinies themselves in the country where tyrant executive administration method was dominant in soviet regime environment. What can be said about labor immigrants who were deprived of their own freedom, homeland, living tools and properties, and forcefully sentenced to strange places to live and work there?! Their fate, liberty and emancipation from labor villages and other such issues were completely under the control of the Center. Namely national, in reality puppet leaders of republics were also disabled to perform freely in this field either. Those who were moved to Uzbekistan for labor, as other people moved to distant areas, had to wait for the generosity of the Center. The reality was also that the exiled Uzbekistani immigrants’ of Uzbek origin in remote areas of Uzbekistan in captivity returning process went on harshly and difficultly to their former inhabitation destination getting rid of the seal of being “kulak” getting the rank of citizen and getting their passports. The process of emancipation of being “kulaks” went on too difficultly and slowly due to delays in accordance with official resolutions and decrees of central government departments. This was also partly due to spirit and content of certain official resolutions and decrees. One of such documents adapted by the USSR Central Executive Committee Presidium on July 3, 1931 was the normative “On sequences of restoration of citizenship rights of the exiled as kulaks”. It meant that “kulaks” who were distinguished from others with their being workaholic, punctuality, devotion to the soviet state could obtain back their citizenship rights during a five-year period (Shamsutdinov, 2001:55).

One more resolution of the USSR Central Executive Committee on this issue was announced on May 27, 1934. In accordance with this decree ex-kulaks who had been on labor exile gained back their right to participate in elections (Shamsutdinov, 2001:58). From the time the resolution was adopted to the first November of 1934 the rights of participation on public elections were gained back 8505 families (31364 people). On the behalf of this event a group of exiled Uzbekistani ex-kulaks were returned back to their homeland from Ukraine, Northern Caucasus and Northern Kazakhstan. However, this emancipation process did not last long. The head of head department of Camps of people's commissariat of internal affairs of the USSR M. Berman in his informative letter on January 2, 1935 to G.G. Yagoda required stopping mass restoration of the rights of special immigrants, and not sending back from exile locations to their former inhabitation destinations for those who had already gained back their rights to participate in elections. After looking through to the report G.G. Yagoda put forward the resolution meaning not to send back those who gained back their rights to participate at public elections, and to turn to Central Executive Committee in case there is no such law, to prepare a letter attached with statistical numbers. G.G. Yagoda did not satisfy with just this action and immediately turns to I.V. Stalin. Consequently, the resolution of the USSR Central Executive Committee announced their resolution on January 25, 1935 that it modified the previous document by adding a line in which it was clearly written as "the restoration of citizenship rights of former kulaks does not ensure them to depart from the exile destinations" (Shamsutdinov, 2000:97).

In accordance with the resolution of the USSR Central Executive Committee on January 25, 1935 the USSR internal affairs of people's commissariat worked out a guidance-instruction and sent it to national republics. It was explained in the guidance-instruction that the "kulaks" were obliged to stay at their exiled destinations even after obtaining back their citizenship rights. It was also mentioned that the "kulaks" that had previously sent back to their birth places had to be returned back to their exiled destinations as well.

It was meant on the guidance-instruction that only the people who are admitted to have been wrongly exiled, the adolescents at the age of to be called to army, the senile who cannot do any labor, the invalids without caretakers, and the girls who had married to a free citizen could depart from the destinations where the citizenship rights of kulaks had been restored.

In short, although ex-kulaks had been given back the right to take part in public elections, they were not allowed to return back to their former inhabitation destinations from exiled locations, the labor immigrants were once again left in a state of restricted rights.

The new Constitution of the USSR was adapted on December 5, 1936. "Former kulaks" were looking forward to the event. They had also expected to be able to be equal righted citizens, to get their freedom back and leave for their own homelands. It was, in reality, also mentioned in the 135th article of the new Constitution that "labor immigrants" were to be seen as equal righted citizens. That was the reason for increase of inspiration of people in "exile villages" around the years of 1936-1937, lots of "labor immigrants" felt "to be equally righted and to depart to their own villages". However, these hopes of theirs were soon found to be unfounded. It was exposed that the words stating equal righted state of labor immigrants were just nonsense. The officials had to confess this fact to some extent. However, the letter also made it clear that former kulaks were not allowed to leave the places currently they were living as it was not so appropriate, it was stated that the resolution adapted by the USSR Central Executive Committee was still in power and the resolution would be altered to allow them to leave the border of the region they were currently staying in 1940 while they would be allowed to cross borders of the USSR in 1943. Along with aforementioned instructions, it was also mentioned that addition of a few stimulating factors for labor immigrants to settle down in their new places to for community was also recommended.

The delays of emancipation of labor immigrants at labor villages, slowing down their return to their homelands had surely intensified displeased state of theirs; it contributed to the increase in the number of escapes from kulak villages. During the period from 1932 to 1940 the number of people who escaped from labor villages reached to 629042 people in total in the whole country. The number of unsuccessful attempts that ended with re-bringing of the escaped from labor villages constituted to 235120 people (Shamsutdinov, 2001:288). "The USSR XKS adapted a resolution "On issuing passport to labor immigrants and the children of the exiled". It was meant that the children of the exiled could get a passport as soon as they reached the age of 16 following the general rules. They were now

allowed to go to study, to enter work, and even to leave labor villages. The people who had married with free citizenship were allowed to leave “kulaks exile” although they were labor moved”. In Uzbekistan, most of their labor was used in the cotton industry. The organization of the work of exiles and the strengthening of labor discipline were under the strict control of the People’s Commissariat of Internal Affairs. The measures set forth in the Resolution of the Council of People’s Commissars of the USSR, the Central Committee of the CPSU (b) and the VTSSPS of December 28, 1938 “On the regulation of labor discipline and social protection” were introduced in all labor settlements, where violations of labor discipline were punishable by law. was to be evicted from his home. The decree stipulates that those who violate labor discipline from labor migrants in settlements will be transferred to another farm through commandant’s offices, and will be paid less than the work they did before they were fired. If the labor migration violates labor discipline for the second time, the NKVD will send him to labor correctional colonies, or to low-paid jobs. According to this decision, the displaced persons in the labor settlements were compelled to unconditionally obey the commandant’s regulations in the settlements in which they lived.

Indicators of labor activity of labor migrants have changed from year to year. On April 16, 1939, Karelin, a senior inspector of the Labor Settlements Department of the USSR People’s Commissariat of Internal Affairs, reported that 13,775 people had been displaced in 12 labor settlements in Uzbekistan that year, including 11,993 in cotton farms, 620 in horticulture, 811 in agricultural cooperatives, and 116 in agricultural cooperatives. people were engaged in vegetable farms, a total of 13,540 people were involved in production, and the remaining 235 people were employed in various economic organizations. The situation worsened after the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of July 26, 1940 on the transition to a 7 day working week and an 8-hour working day. According to the decree, workers and employees are not allowed to leave enterprises and institutions on their own. Therefore, more attention was paid to strengthening labor discipline in labor settlements. Any deviation from the requirements of the decree was severely punished. In the first quarter of 1941, 12,078 people were deported to Uzbekistan, including 2,345 in Dalvarzin, 1,883 in Boyovut, 1,410 in Khazarbog, 1,115 in Naryn, 944 in the Savay cotton state farm, 724 in the Dzerzhinsky collective farm in the Bekabad district, and 309 in Bulungur. 298 people lived and worked in the labor camp No. 9, 125 people lived and worked in the elite farm of Yangiyul district, 109 people lived and worked in the cotton research institute of the same district, 30 people lived and worked in the labor camp of Yangiyul vegetable farm. The economic achievements of the labor migrants in the “exile of the kulaks”, their living conditions, the well-being of their homes, the staff of the GULAG labor villages department is of serious concern. There are reports that some of the labor migrants are growing to the level of ear farms in economic terms.

In the first quarter of 1941, there were 316 families of 1,123 people, 332 men aged 16 and older, 240 women, 17 people aged 14 to 16, and 484 people under the age of 14 in the Khazarbog state farm. Of the 400 able-bodied people, 192 were men, 191 were women, and 17 were adolescents. 383 people (192 men, 191 women) were employed. The number of people with disabilities was 240, of whom 141 were men and 99 were women. The average monthly salary of each employed migrant was 130 soums, 160 soums in the second quarter and 180 soums in the third quarter.

The general control over labor settlements and labor migration in them was carried out by the Department of Special Labor Settlements (MMPB) of the People’s Commissariat of Internal Affairs. As of July 1, 1942, the staff of the MMPB consisted of only 3 people (head of department, senior inspector, clerk). This unit was overseen by 11 township commandant’s offices and 11 township commandants and 8 police station inspectors. In February 1942, the department held two operational guidance meetings with the village commandants on combating the escape of labor migrants, improving the work of propaganda and the work of the commandant’s office. In the first half of 1942, out of 11 existing village commandant’s offices, 9 village commandant’s offices were inspected in labor settlements in Tashkent, Andizhan and Namangan oblasts.

In January 1942, MMPB was sent to the Personnel Department of the People’s Commissariat of Internal Affairs of the USSR. No. 11 Bekabad village commandant’s office police officer Khalikov, No. 11 Uchkurgan village commandant’s office police officer Bukhtoyarov’s incompetence and evasion of labor migrants religion for the lack of experience

sharing. The report of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR on July 30, 1942 on the state of the administrative and economic structure of labor migration in the GULAG special labor settlements of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR for the first half of 1942 is also important. First of all, it reflected the movement of labor migrants and changes in the location of settlements.

As of January 1, 1942, the NKVD of the USSR included 2 district commandant's offices: 4-Yangiyul district, 6-Bekabad district and 8 township commandant's offices. By July 1, 1942, the Special Labor Township Department had served in 11 township commandant's offices with separate points in 64 labor settlements. Based on service and operational requirements, the NKVD of the USSR established an appropriate department for special labor migration instead of the control of special labor settlements.

The states of 1942 were reduced by 9 units in comparison with the states of 1941 in accordance with the instruction of the USSR NKVD No. 739500 of 1941. According to the order of the NKVD of the USSR, the former commandant of the Denau settlement commandant's office No. 1 Pervushin, a representative of the commandant's office of the same commandant's office Klyuchnikov and the commandant of the 6th Bekabad commandant's office No. 35 were taken from the commandant's office.

On January 1, 1942, there were 3,296 farms (11,798 people) in 2 district and 8 township commandant's offices, while by July 1, 1942, there were 3,156 farms (10,667 people) left in 11 township commandant's offices. During this reporting period, 308 people arrived and 1,480 people left.

Labor migration was accounted for on an individual basis for each household, and the composition of the family was recorded on family cards. Personal files of labor migrants were conducted and stored in the department of special labor settlements of the NKVD of the USSR. The village commandant's office had copies of personal files, which contained copies of family cards and other information. During the reporting period, according to the report data of all township commandant's offices, labor migrants were re-examined, as a result of which the number of family members of labor migrants, their age was determined and some changes were recorded in family cards in personal files.

The number of the young who were emancipated from labor villages of Uzbekistan in the period starting from July 1, 1939 to January 1, 1941 based on the resolution of the USSR HKS "On issuing passport to the children of labor immigrants and the exiled" made up 1408 people. The number of the adolescents aged 16-22 in just a single collectivized farm "Savay" 7th labor village emancipated to apply to study or work was equal to 105 people. Some of the exiled people for certain period were also emancipated in the years of 1938 and 1939.

Sobirov Halim was sentenced to three years in prison and three more years exile by Old Bukhara district court in Bukhara region spent the period sentenced to exile at "Savay" state farm in Jalakuduk district labor village and was emancipated on August 10, 1935 since his exile period came to an end. The inhabitant of Gulhovli village Vobkent district of Bukhara region Gafforov Shamsiddin was also jailed as a "kulak" on May 7, 1932. He stayed in number 10 labor village in Bekobod district. His exile period finished in 1935; however, he had been emancipated from exile in September, 1938. In order to facilitate the search for refugees, personal photography of all labor migrants registered at the commandant's office has been introduced. The photo cards are attached to the personal files of labor migrants kept in the department of special labor settlements of the NKVD of the USSR and their duplicates kept in the commandant's offices of the settlement (AARIAD, 16:242).

In accordance with the Gulag guidelines, the conditions of order in the labor settlements were tightened in accordance with the requirements of the war period. During the reporting period, a lot of work was done on the installation of anti-escape barriers and preventive measures against those who are prone to escape. As a result, in the first half of 1942, the number of labor migration escapes decreased significantly, and the number of detainees increased. In the first half of 1941, 85 labor migrants fled and 35 were detained. In the second half of 1941, 61 people escaped and 22 were captured (Istoriya SSSR, 1991:141) In the first half of 1942, 35 labor migrants fled and 62 were arrested. Many refugees were detained by night curfews and barricades set up by commandants on railways and on ordinary roads when they tried to flee directly (Tragediya sredneaziatskogo kishlaka, 2006:656).

Most of those deported to Uzbekistan were deported to Ukraine and the North Caucasus in 1931, and some were deported to Uzbekistan. The procedure for regulating the life of exiled

ears in new places was determined by a special resolution of the Council of People's Commissars of the USSR of August 16, 1931. Simultaneously with the deportation from the republic, in late March 1931, internal deportation of "kulaks" began in some regions of Uzbekistan. The internally exiled were mainly "kulaks" of the third category. These farms were located in specially organized labor settlements in remote areas of the country. This event was held in accordance with the Instruction of the Central Executive Committee of the USSR and the Council of People's Commissars, developed on March 15, 1930. The rest of the refugees were operatively identified by the commandant's office, and the heads of the families of the detainees and fugitives were prosecuted by the court and relocated to labor camps. The "Regulations on Settlements for the Rich and Early Elements of the USSR" adopted by the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Executive Committee on June 20, 1930 were sent to the appropriate places. It envisages the forced placement of 20-25 rich and kulak farms, which were liquidated as a result of agricultural collectivization, in special settlements separated from neighboring districts. The location of such settlements was the responsibility of the district executive committees. Land use is individual and collective, and it is planned to plant a full crop on the allotted land plot and transfer the product to the state on a contractual basis. The district land administrations are responsible for this work, including the accounting of developed land and crops. Provision of food products to the population in the settlements will be carried out through press cooperation, for which it is planned to open supply stores in the settlements. The food norm was set by the district executive committee. Direct supervision of the settlements was carried out by a representative appointed in consultation with the district executive committee and the OGPU body. These representatives are responsible for keeping records of residents and newcomers in settlements, ensuring public order and safety in settlements, ensuring compliance with all orders of higher authorities, reporting violations to the relevant authorities, crime prevention, mobilization of the population in the fight against natural disasters, to issue the necessary certificates to the population, to investigate any criminal applications, to take measures, to register acts on civil status. In these settlements it was possible to place rich, ear farms from other districts of the USSR. The People's Commissariat of Land and Water of the USSR was tasked with allocating a certain amount of land to those who had been resettled for intensive agricultural work (Tragediya sovetzkoy derevni, 1963:210).

The inhabitant of Erniyoz village Urgut district of Samarkand region Jamolov Yuldosh was found to be 3rd category "kulak" by the district political trinity on September 27, 1931. He was sentenced to labor-correction camp for five years basing on the third line of the 80th article of the UzSSR Crime Code. He spent the exile period in number four labor village in collectivized farm of Boyovut. Jamolov Yuldosh was emancipated from the labor village since the exile period had come to an end (Shamsutdinov, 2001:443).

The senile not able to do labor, permanent individuals (if there were no caretakers) were also emancipated with the allowance of the people's commissariat department of labor villages in accordance with the analysis of doctor. In the year 1939, 13 senile people were emancipated from "Khozorbogh" labor village, and sent to the senile care-house in Chinoz. And 14 senile were sent from "Boyovut" labor village to the senile care-house in Samarkand while 14 more were given to care of their relatives (Shamsutdinov, 2000:33).

It was earlier mentioned that the war lasted from 1941 to 1945 had contributed significant changes to people on "kulak exile". It was clear that "kulaks" and their children did not used to be called to the army previously, or at maximum they would be summoned to services at the fronts inside the country. The State Defense Committee decided to conscript former kulaks to the military service on April 11, 1942. This can be said to be another milestone that has changed the history of "kulak exile", and started a new period in their life destinies.

The USSR Internal affairs people's commissariat announced a decree under the number 002303 on October 22, 1942. The decree meant that the family members of all the labor exiled who were serving at the red army were asked to be emancipated immediately and to issue them passport in endless quantity and to eliminate five per cent tax from their salaries. This decree had established one of the most important stages of emancipation process of the labor moved. The next new stage of emancipation from "kulak exile" was began by adaption of united resolution of the USSR Internal affairs people's commissariat and the USSR public prosecution office "On emancipation of former kulaks labor immigrants from labor villages" under the number 00868/208 on September 28, 1946.

In accordance with the aforementioned resolution kulak women who married to participants of war being awarded with medals and orders of government that are non-labor immigrants could be emancipated from labor villages. The return of former kulaks to their homelands took mass form. As it was experienced throughout the whole country, the emancipation of “kulaks” from labor villages took very long periods of time in Uzbekistan as well and this process included the period between the years of 1934-1956.

The complete emancipation of labor immigrants made up from “former kulaks” was considered just at the end of 1947. The USSR Internal affairs Ministry worked out and presented the project of the USSR Ministers Soviet “On elimination of special regime for labor immigrants made up from former kulaks in Uzbekistan SSR, Buriat-Mongol and Komi ASSR, the oasis of Altay and Khabarovsk, Arkhangelsk, Irkutsk, Kemerovo, Kuybishev, Kurgan, Murmansk, Tomsk, Tyumen, Kherson and Chelyabinsk regions” in November, 1947. It should be noted that since majority of labor immigrants were fed up with harsh conditions, lawlessness, the pressure and surveillance, and injustices by commandants of village they had to endure that they strived to gain their freedom through various ways, to return to their Motherlands, in other words to escape from the initial stage of the exile, and they had also came up with official letters of complaints to government establishments, some had escaped from the labor village and others gained a chance to return back to their homelands once they finished the period they were sentenced. The young teenagers at the age of 16 who got an eight-year education were emancipated from labor villages and grabbed the chance to study on various destinations further.

It was noted in 1949 during the process of recounting labor immigrants that 3645 families, in total 52184 families included local ones were written to inhabit in destinations where living conditions were unsatisfactory. Such condition was also peculiar to the areas of labor villages in Uzbekistan.

According to the data from July 1, 1950, it was noted that the total number of the lone invalid labor immigrants who have no caretaker all over the Central Asia made up 635 people and it was also recorded that there were plenty of orphan children who had not lost their parents in labor villages (Zemskov, 2003:42).

Uzbekistan SSR Ministers Soviet chief N. Muhiddinov addressed to the USSR Ministers Soviet, G.M. Malenkov with letter on December 21, 1951. The letter stated that the exiled people were still listed in special account from the period of collectivization of farms in 1931-1933 in labor villages. It was noted that the number of such people throughout the republic was 5361 people, to be more specific, 3430 of them were the elderly and 1931 of them were the children, and in terms of nationality they were Uzbeks, Tajiks and Russian that most of them were about to reach their senile ages, the number of people worked for the cotton ministry was 5654 and the colonized farms ministry was 1198. The letter stated that as the implementation of resolution of the USSR government, decrees of the USSR Internal affairs people's commissariat and the head executor of the USSR, the departments of State Security Ministry had been systematically emancipating former kulaks from various restrictions so as to eliminate their names from special account (Zemskov, 2003:145).

It was pointed out that there were children aged 16, formerly exiled people reached old ages, and people concluded to be invalid by medical commissions, the people who were not able to do any labor and had no caretaker, similarly relatives of former kulaks served for the soviet army and participants of the World War II known as the War for the Homeland.

Basing on the aforementioned facts N. Muhitdinov required to eliminate the names of these people from special accounts and unbanning them from various restrictions related to labor villages from G.M.Malenkov in the name of the government of Uzbekistan.

The mass emancipation of “former kulaks” from labor villages started in accordance with the resolution № 119-37 of the Soviet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on January 10, 1952 and the decree № 019 of State security and internal affairs minister on January 23, 1952. Based on the decree and resolution 5287 labor immigrants were emancipated in Uzbekistan just in the year of 1952. It should also be stated that the special regime for the former kulaks in Uzbekistan SSR was abolished with the command of the USSR state security ministry (Zemskov, 2003:147).

According to the information prepared by the Internal affairs Ministry of the USSR for the year 1953 it was noted that the number of karakalpak labor immigrants in the area of the whole union, for instance in the group whose members were under and over 17 was 3459.

At that moment, the number of people spending their lives in labor villages of Uzbekistan as the means of punishment in accordance with nationalities was 453 Uzbeks, 130 Tajiks, 500 Kazak, 241 Turkmen, and 84 Kyrgyz. They had been emancipated by the end of 1953.

The return process of Uzbek peasants to their hometowns were started to be accepted as just a usual case from labor villages of Uzbekistan. They were deleted from the list of financial immigrants, got rid of the seal of being kulak, and gain back the right of citizenship to the full.

The archive of the internal affairs ministry of the Republic of Uzbekistan has been keeping the documents related to emancipation of former kulaks from labor villages. There is personal document on the jobs of each labor immigrant that they contain information about past and labor activity of each exiled person. This information can be used to draw the picture of the destiny of kulaks, and process of their emancipation. We shall provide some information about former labor immigrants who had finally been emancipated from the exile after suffering from exile pains, doing some work for certain period of time in labor villages of Uzbekistan.

Karimov Kozok was born in Lenin area (current Asaka district) in Oksokol village in 1909 that he was exiled to the 6th labor village with his parents in 1932. He was emancipated from being “labor immigrant” due to being called to red army.

Rustamov Muydin, born in Yakkatol village of Pop district in 1900, his wife Hojibibi and daughter Bahriniso were exiled to 2nd state farm in Yangiyul district in 1932. As the head of the family Rustamov Muydin was taken to military service, the family was emancipated from labor village in 1942.

The issue of emancipation of labor immigrants has been emphasized in the example of “Savay” state farm. This process has some unique features for sure. The majority of families that had been exiled as “kulak” were emancipated after the end of the war, starting from the year 1945. However, the complete and full emancipated had finished by 1952. In accordance with the special resolution of the USSR Ministers Soviet Presidium on 10th of January and the special decree of the USSR State Security minister on the 23rd of January of the same year all of the labor immigrants were started to be emancipated in huge masses from labor villages throughout all areas of the Union. The former “kulaks” exiled and forced to work for labor village of “Savay” state farm from Bukhara, Samarkand, Surkhondaryo, Namangan, Fergana regions, Kurgontepa, Asaka, Oyim, Marhamat, Khujabod, Shahrikhon districts of Andizhan, Osh and Jalalabad regions of neighboring Kyrgyzistan, certain parts of Turkmenistan and the Russian Federation were emancipated from the exile and were allowed to return back to their hometowns. The “kulak” exile organized in the labor village of “Savay” state farm continued up until the end of 1952. The “kulak” labor immigrants and their family members that were able to do work had greatly contributed to the economic development of the state farm. Some of them had even expressed their wish to live on in the lands of the state farm even after the announcement of their elimination from the list of labor village and stayed there. They gained the respect of people and the administration of the state farm with their fair works.

Table 1. The following table shows the nationality of the exiled and moved to new districts according to the data of the 1st of January, 1953 (Zemskov, 2003:149).

Nationalities	For instance:			
	Total	The convicts sent to do labor work	The exiled	The people moved to new regions
Kazak	500	478	13	9
Uzbek	453	432	17	4
Turkmen	241	237	3	1
Tajik	130	124	6	-
Kyrgyz	84	83	-	1
Total:	1408	1350	41	15

The USSR Ministers Soviet adapted a resolution numbered 1738-1789 “On elimination

of restrictions related to labor villages from former kulaks and other people” on the 13th of August 1954. The resolution of the government signed by R.M. Malenkov noted that the former kulaks, who were exiled from collectivization regions in huge masses in the years of 1929-1933, had been staying at labor villages for a long time that they had already got used to living at these destinations, it was pointed out that the restrictions applied for the exiled from the collectivization regions in huge masses in 1929-1933 were eliminated.

Conclusion. Despite these hard mishaps, the inhabitants of labor villages had devotedly worked in agricultural fields, and even overworked to complete their duties. Kulaks and their children had also participated in battlefields of the Second World War as well. Their employment to the front had also caused long controversial and contradiction issues. Eventually, they were also called to join to the red army. Hundreds of former “kulaks” were also sent to war from labor villages of Uzbekistan and led battles in various fronts. Most of them were perished or lost without a trace in battles. It can be said that, kulaks had contributed their significant portion to the victory over fascism.

Positive changes sprung up on issues in labor and kulak villages after the War. The mass emancipation process of kulaks had begun. However, this process was also completed with diverse blocks up until 1956.

Список литературы

- Архив Управление Внутренних Дел Андижанской области. Ф. 16, Оп. 1. Д. 2504.
 Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР. Москва: Наука, 2003. 754 с.
 Из истории Спецпоселенцы // История СССР. Москва, 1991. № 1.
 Коллективизация сельского хозяйства. 1927-1935 гг. Москва: Изд. АН СССР, 1963. 548 с.
 «Мерос» (Наследие) по материалам благотворительного фонда международной научно-практической экспедиции. 2000 год. Андижан, 2001. 546 с.
 «Правда Востока», 28 января 1935 г.
 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Т.5, книга 1. Москва: РОССПЭН, 2005. 458 с.
 Трагедия среднеазиатского кишлака. Том 2. Ташкент: Шарк, 2006. 326 с.
 Шамсутдинов, Рустам. Советская кулацкая политика и ее трагические последствия в Узбекистане. Ташкент: Шарк, 2001. 425 с.
 Шамсутдинов, Рустам. Политика кулацких советов в Узбекистане. Ташкент: Шарк, 2000. 356 с.

References

- Archive of Andizhan region internal affairs department (AARIAD). F. 16. Op. 1. D. 2504.
 From the History special settlements // Istoriya SSSR (The History of USSR). Moscow, 1991. № 1 [In Russian].
 Kollektivizatsiya sel'skogo hozyaystva (Collectivization of agriculture). 1927-1935. Moskva, Izd. AN SSSR. 1963. 548 p. [In Russian].
 “Meros” (Heritage) the materials of international scientific-practical expedition charity fund 2000. Andizhan, 2001. 546 p. [In Russian].
 “Pravda Vostoka”, January 28, 1935 [In Russian].
 Shamsutdinov Rustam. The soviet policy of kulak and its tragic aftermaths in Uzbekistan. Tashkent: Shark, 2001. 425 p. [In Russian].
 Shamsutdinov, Rustam. The policy of kulak of soviets in Uzbekistan. Tashkent: Shark, 2000. 356 p. [In Russian].
 Tragediya sovetской derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanne (Tragedy of soviet villages). Moscow: ROSSPEN, 2006. 458 p. [In Russian].
 Tragediya sredneaziatskogo kishlaka (Tragedy of Central Asian villages). Volume-2. Tashkent: Shark, 2006. 326 p. [In Russian].
 Zemskov V.N. Spetsposelentsi v SSSR (Special settlements of the USSR). Moscow: Nauka, 2003. 754 p. [In Russian].

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
HISTORY OF THE WORLD

МРНТИ 3.26

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_137

НЕГОСУДАРСТВЕННЫЕ НЕКОММЕРЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ
КАРАКАЛПАКСТАНА В 90-Е ГОДЫ XX - В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Аметов Т.А.^{1*}

¹Ташкентский государственный аграрный университет, Каракалпакстан, г. Нукус

*Автор-корреспондент
E-mail: ametov.81@mail.ru

Аннотация. В Каракалпакстане развернута деятельность многих негосударственных некоммерческих организаций. Особое значение в решении социальных задач в обществе и в выполнении гуманитарной миссии принадлежит ННО международного уровня. Среди них наиболее значимыми и авторитетными являются международный неправительственный благотворительный фонд «Соглом авлод учун» («За здоровое поколение»), Каракалпакское отделение «Ассоциация поддержки детей и семей», «Даулет», «Атамакан», Центр Общественного Исследования (ЦОИ), Союз защиты Арала и Амударьи (СЗАА), «Перзент», «Женщины за устойчивое развитие», «Айдын келешек» (Светлое будущее), Каракалпакское Республиканское общество инвалидов и др. Их деятельность направлена на защиту интересов граждан, повышению активности женщин и молодежи в общественно-политической жизни республики. При активном участии негосударственных некоммерческих организаций в Каракалпакстане создаются новые рабочие места.

Ключевые слова: Каракалпакстан, народ, демократия, защита, проекты, гранты, бизнес, экология, язык, микрофинансирование.

IRSTI 3.26

THE NON-GOVERNMENTAL NON-COMMERCIAL ORGANIZATIONS
OF KARAKALPAKSTAN IN THE 90-s OF THE XX CENTURY - IN THE
BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Ametov T.A.^{1*}

¹Tashkent State Agrarian University, Karakalpakstan, City of Nukus

*Corresponding author
E-mail: ametov.81@mail.ru

Summary. The activities of many non-governmental non-commercial organizations have been launched in Karakalpakstan. Of particular importance in solving social problems in society and in carrying out a humanitarian mission belongs to NGOs of an international level. Among them, the most significant and authoritative are the international non-governmental charity foundation «Soglom avlod uchun» (For a Healthy Generation), the Karakalpak branch of the Association for Supporting Children and Families, «Daulet», «Atamakan», the Center for Public Research (TSOI), the Union protection of the Aral and Amudarya (SZAA), «Perzent», «Women for Sustainable Development», «Aydin «keleshek» (Bright future), Karakalpak Republican Society of Disabled Persons. Their activities are aimed at protecting the interests of citizens, increasing the activity of women and youth in society social and political life of the republic. With the active participation of non-governmental non-commercial organizations in Karakalpakstan, There is the creation of new jobs.

Key words: Karakalpakstan, people, democracy, protection, projects, grants, business, ecology, language, microfinance.

GTAMP 3.26

XX ҒАСЫРДЫҢ 90-ЖЫЛДАРЫ – XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ҮКІМЕТТІК ЕМЕС КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС ҰЙЫМДАРЫ

Аметов Т.А.^{1*}

¹Ташкент мемлекеттік аграрлық университеті, Қарақалпақстан, Нүкіс қ.

*Автор-корреспондент
E-mail: ametov.81@mail.ru

Түйіндеме. Қарақалпақстанда көптеген үкіметтік емес коммерциялық ұйымдар кең таралған. Қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешуде және гуманитарлық миссияны жүзеге асыруда халықаралық деңгейдегі ҰЕҰ ерекше маңызға ие. Олардың ішінде ең маңызды және беделді халықаралық үкіметтік емес «Соглом авлод» қайырымдылық қоры, «Дені сау ұрпақ үшін» қайырымдылық қоры, балалар мен отбасыларды қолдау ассоциациясының қарақалпақ филиалы, «Дәулет», «Атамақан», «Қоғамдық зерттеулер орталығы» (ЦОИ), «Арал мен Амударияны қорғау одағы» (СЗАА), «Перзент», «Әйелдер тұрақты даму үшін», «Айдын Келешек», Қарақалпақстан Республикалық мүгедектер қоғамы және т.б. Олардың қызметі азаматтардың мүдделерін қорғауға, әйелдер белсенділігін арттыруға және жастардың республиканың қоғамдық-саяси өміріне белсенді атсалысуға бағытталған. Қарақалпақстандағы үкіметтік емес коммерциялық емес ұйымдардың белсенді қатысуымен жаңа жұмыс орындары ашылуда.

Кілт сөздер: Қарақалпақстан, халық, демократия, қорғау, жобалар, гранттар, бизнес, экология, тіл, микроқаржы.

Введение. За годы независимости негосударственные некоммерческие организации (ННО) смогли упрочиться и функционально, и материально. В настоящее время в Республике Узбекистан в различных сферах жизни общества функционирует свыше 8100 (Рахимов, 2016:55), из них в Каракалпакстане более 537 (Сарыбаев, 2016:3) негосударственных некоммерческих организаций.

Что же собой представляет ННО?

Развитие системы негосударственных некоммерческих организаций (ННО) – социального партнёра государственных органов и бизнес-структур, является одним из действенных механизмов поддержания в обществе баланса интересов всех социальных слоев и групп, сдержек и противовесов, гарантирующих стабильное, поступательное развитие общества. Существуют две основные причины, обуславливающие необходимость существования сектора ННО.

Социальная необходимость заключается в том, что негосударственные некоммерческие организации выполняют важную функцию в демократическом обществе: создают специальную среду для защиты наиболее уязвимых слоев населения, защищают права человека.

Экономическая необходимость заключается в том, что негосударственные некоммерческие организации оказывают те услуги и приносят в общественные отношения такие ценности, которые недостаточно прибыльны с точки зрения предпринимателей или коммерческих структур, и которые не в полной мере поддаются управлению со стороны исполнительных органов государства. Все средства, заработанные в процессе деятельности, некоммерческие организации направляются на расширение и финансирование своих же программ, помогая государству решать социальные проблемы, поддерживать здравоохранение, образование, науку, культуру и искусство, не обременяя при этом государственный бюджет (Юлдашев и др., 2010:5).

Формирование демократических институтов в Республике Узбекистан лежит в русле мировых тенденций общественного развития. Деятельность ННО в Узбекистане направлена в первую очередь на облегчение социальных издержек реализации программы реформ, через создание условий для защиты уязвимых слоев населения, пожилых и нетрудоспособных членов общества, расширение занятости и профессиональной

переориентации населения, содействие реформам в сельской местности и малых городах, стимулирование развития малого и среднего предпринимательства.

Но, как бы социально значимы не были задачи ННО, осуществить их успешно она сможет лишь через надежный, работоспособный экономический потенциал своей деятельности, эффективно используя как собственные ресурсы, так и механизмы государственной поддержки в порядке, определенном законодательством Республики Узбекистан.

В настоящее время в Узбекистане действует ряд законов: «Об общественных объединениях», «О негосударственных некоммерческих организациях», «О свободе совести и религиозных организациях», «О политических партиях», «О профессиональных союзах, правах и гарантиях их деятельности», «Об органах самоуправления граждан», «О гарантиях деятельности негосударственных некоммерческих организаций», «Об общественных фондах», Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по оказанию содействия развитию институтов гражданского общества в Узбекистане» и другие.

В Законе Республики Узбекистан «О негосударственных некоммерческих организациях», принятом Олий Мажлисом от 14 апреля 1999 года определено: «Негосударственная некоммерческая организация – это самоуправляемая организация, созданная на добровольной основе физическими и (или) юридическими лицами, не преследующая извлечение дохода (прибыли) в качестве основной цели своей деятельности и не распределяющая полученные доходы (прибыль) между ее участниками (членами)». Законом четко определен круг целей и компетенций деятельности ННО. Они создаются «для защиты прав и интересов физических и юридических лиц, других демократических ценностей достижения социальных, культурных и общеобразовательных целей, удовлетворения духовные и иные нематериальные потребности, осуществление благотворительной деятельности в иных общественно-полезных целях». В начале 1990-х годов в Каракалпакстане насчитывалось всего 9 негосударственных некоммерческих организаций, 2003 году 393 негосударственных и общественных объединения, а в 2016 году количество негосударственных некоммерческих организации достигло 537, что в 2,8 раз больше, чем в 2003 г.

В мае 2005 года в республике была организована «Национальная ассоциация негосударственных некоммерческих организаций Узбекистана (НАННОУз)». Ассоциация объединяет в себе свыше 300 ННО, из них 17 негосударственных некоммерческих организаций из Каракалпакстана. При поддержке Ассоциации в 2007 году создан Ресурсный центр, действует Каракалпакское подразделение экодвижения, где ежегодно проводятся различные мероприятия. В 2008 году было организовано «Экологическое движение в Узбекистане». В 2009 и 2014 году из этого движения были избраны 15 депутатов в законодательную палату Олий Мажлис Республики Узбекистан.

Их деятельность направлена на защиту интересов граждан, повышению активности женщин и молодежи в общественно-политической жизни республики. При активном участии негосударственных некоммерческих организаций в Каракалпакстане созданы новые рабочие места (Асъянов и др., 2008:23).

В настоящее время в Каракалпакстане развернута деятельность многих не государственных некоммерческих организаций. Особое значение в решении социальных задач в обществе и в выполнении гуманитарной миссии принадлежит ННО международного уровня. Среди них наиболее значимыми и авторитетными являются международный неправительственный благотворительный фонд «Соглом авлод учун» («За здоровое поколение»), Каракалпакское отделение «Ассоциация поддержки детей и семей», Махаллинский сход граждан «Курылысшы», Общество объединения «Жыраўлар Һәм баксылар», Молодёжное ННО «Intellect», «Ассоциация деловых женщин», «Золотое наследия Арала», «Союз защиты Арала и Амударьи», «Ассоциация женщин лидеров», «Фонд имени Бердаха», «Фонд Меруерт имени академика Ч. Абдирова», Каракалпакское Республиканское общество инвалидов и др.

Материалы и методы. Теоретическая и методологическая основа статьи основывается на междисциплинарном подходе. При исследовании трудов современных историков по проблеме негосударственных неправительственных организаций были использованы различные методы.

Обсуждение. Чтобы ответить на вопросы зачем же нужны неправительственные организации? А может быть, лучше жить без них? Эта статья даст ответы на эти вопросы.

В развитых демократических государствах понятие «гражданское общество» включает в себя практически всех людей, живущих в этих странах. Доля людей на государственной службе ничтожна. Рынок, частная собственность регулируют практически все вопросы обеспечения населения всем необходимым для жизни. Правительства же заняты прежде всего стратегическими вопросами, такими как безопасность, в целях повышения благосостояния социально уязвимых слоев населения, причём часто в масштабах планеты, а не только своей страны. Примером могут служить США, Голландия, Япония. По мере того, как некая система усложняется, управление ею также становится всё сложнее и сложнее. По законам кибернетики, при усложнении любой системы возникает момент, когда не обойтись без самоуправляемых частей этой системы. Социум, то есть общество, в своём развитии также усложняется. Возникают современные формы социальных связей, совершенно новые профессии, новые религии. Вместе с тем не исчезают и те компоненты общества, которые зародились за многие века существования человечества. В обществе вольно или невольно образуются самоуправляемые структуры, которые решают проблемы, актуальные на данный момент.

В развитых демократических странах прекрасно понимают, что никакому государственному аппарату не справиться с той лавиной проблем, с которой приходится сталкиваться любому государству. В то же время правительство должно иметь степень свободы, чтобы видеть на несколько лет вперед. Такую свободу ему представляют самоорганизующиеся, самоуправляемые структуры в обществе, имеющиеся сегодня почти во всех странах мира. Речь идёт о неправительственных организациях (НПО) и негосударственной экономике.

Немало трудностей и проблем возникло в период становления рыночных отношений в Республике Узбекистан и Республике Каракалпакстан. Однако трудности преодолеваются, проблемы решаются. Важнейшим рычагом стабильности в обществе, опорой нашего менталитета являются семья и махалля. Действительно, семья обладает всеми признаками неправительственной организации. Она образуется по желанию пары, её создающей. Государственные органы обязаны в определённый срок зарегистрировать создание семьи и не могут вмешиваться во внутренние её дела, за исключением тех моментов, когда члены семьи нарушают законы, являющиеся по отношению к семье внешними правилами. Даже самое тоталитарное государство при всём желании не смогло подчинить себе институт семьи. Вспомните, как детей «врагов народа» заставляли отказываться от родителей, вспомните, как призывали немцев создавать генетически чистые семьи.

Однако именно в семье определяются такие важные для государства показатели, как численность населения, культура, мировоззрение. Большие среднеазиатские семьи, состоящие часто из нескольких поколений, являются ярким примером того, как в социуме могут устойчиво функционировать самостоятельные самоуправляемые структуры.

Обрисую общую схему взаимодействия неправительственных организаций, государственных структур и экономики в идеальном государстве.

Обывателю совершенно всё равно, кто решит его проблемы. Чаще всего он платит и удовлетворяет свою нужду – будь то голод, любопытство или какой-то другой инстинкт. Если же обыватель не смог удовлетворить свою потребность, если нет предложения на каком-нибудь из рынков (например, нет чистой воды в реке для купания) – вот тут обыватель начинает шуметь. В зависимости от традиций, культуры данного общества он обращается либо в государственные органы с требованием создать министерство чистой воды, либо вступает в Гринпис, чтобы не допустить в дальнейшем загрязнения водоёма.

Результаты. Если госорганы не замечают или не хотят замечать какие-либо проблемы, то её поднимают через независимые средства массовой информации НПО или граждане. Для решения этой проблемы можно образовать новую госструктуру (министерство, комитет, ведомство) на деньги налогоплательщиков или негосударственную структуру (акционерное общество, фирма, кооператив) на частные средства. Новая структура должна быть построена таким образом, чтобы самостоятельно работать и исчезнуть после разрешения проблемы.

Во многих странах вместо того, чтобы создавать новое министерство, государством вводятся экономические стимулы. В результате проблема решается быстрее и эффективнее. Приведём пример. В начале 70-х годов во время энергетического кризиса в США были приняты законы, поощряющие инвестиции в ветроэнергетику. Стало выгодно вкладывать деньги в эту отрасль, и появились, десятки частных фирм. В результате сейчас ветроэнергетика уже может конкурировать с самым дешёвым способом производства

электроэнергии – через сжигание угля. Однако, в министерстве энергетики США попрежнему работают только два десятка человек в отделе возобновляемых источников энергии.

Тем не менее, правительство США постоянно подвергается критике в средствах массовой информации за нерациональное расходование средств налогоплательщиков. Обращаю внимание читателя на тот факт, что в США законом запрещено иметь правительственные средства массовой информации. Исключение составляет «Голос Америки», вещающий только на зарубежные страны.

Можно видеть, что в идеальном государстве НПО играет роль как индикатора новых проблем, так и наблюдателя, контролирующего их решение. Сегодня во многих развитых странах государство, перепоручает НПО в сотрудничестве с бизнес-структурами решать проблемы на общенациональном и даже международном уровне. Вспомним космические программы в области здравоохранения и многие другие.

Инициаторами создания и развития местных демократических институтов гражданского общества на примере неправительственных (ныне негосударственных некоммерческих) организаций выступила молодёжь, из числа уроженцев Республики, обучавшихся в основном в вузах, аспирантурах, докторантурах центральных городов тогдашней страны, преимущественно в Москве, Ленинграде и Киеве. Так, вслед за одним и другим в 1991-1993 годах возникли местные НПО – Центр Общественного Исследования (ЦОИ, возглавляемый выпускником Киевского Госуниверситета, кандидатом юридических наук П. Ходжабековым), Союз защиты Арала и Амударьи (СЗАА, правда основателем был писатель О. Абдурахманов, который далее уступил лидерство выпускнику Московского энергетического института Ю. Камалову), Центр «Перзент» (основатель доктор медицинских наук О. Атаниязова) и другие ННО. Тем не менее деятельности этих НПО тех лет не получили широкую огласку по невыясненным обстоятельствам, хотя с 1993 года началось создание представительств международных донорских организаций и ими были выданы не одни гранты.

Бурная деятельность каракалпакских НПО, которые занимали лидирующее положение в стране, приходится к началу 1998 года, когда к движению присоединились представители местной интеллигенции с унаследованными от прежнего режима знаниями и опытом работы. Например, в начале 1998 года несколько наиболее сознательная, прогрессивно-мыслящая часть местной интеллигенции, из числа выпускников 1963-1980-годов средней школы №2 г. Халкабада Кегейлийского района объединилась в инициативную группу с целью содействия демократической и экономической реформе на местном уровне. Так, возник Благотворительный Фонд «Атамакан» первая в Республике Каракалпакстан периферийная неправительственная организация, созданная по инициативе самих граждан сельских сторонников гражданского общества, далее прошедшая государственную регистрацию в Министерстве Юстиции Республики Каракалпакстан от 12 октября 1998 года (свидетельство №148). Затем примеру последовали ННО «Ренессанс» (руководитель Гулнара Досумова), Центр фермеров (Р. Арзыханов), Центр чистоты (Р. Картбаев) и другие видные НПО Республики.

Учредители «Атамакан», осознав важность участия общественности в процессе реформ и собственной значимости в нём и ставя общественные интересы выше личных, на общественном начале начали изучать реально сложившуюся ситуацию в районе на первичной стадии переходного периода. По итогам исследования составлены планы работ на будущее, подготовлены рекомендации реформаторам, чьи функции официально взяло на себя государство в лице руководителей местных органов власти. «Атамакан»цы параллельно прошли базовые семинар-тренинги по основам гражданского общества, приняли активное участие на форумах, за круглым столом и других мероприятиях, организованные представителями международных донорских организаций в различных городах Узбекистана и за её пределами. Например, усилиями лидеров и волонтеров каракалпакских НПО на базе ННО «Ренессанс» при финансовой поддержке международных организаций был подготовлен проект Закона РУз «О негосударственной, некоммерческой организации», который далее был официально утверждён парламентом страны от 14 апреля 1999 года.

Инициатором создания и развития каракалпакских ННО в республике в 1998-2000-годах выступала ЦОИ, далее переименованная на ЦПГО – Центра поддержки гражданского общества, деятельность была профинансирована аккредитованной в стране международной

организации в лице Агентством США по международному развитию (ЮСАИД) через Каунтерпарт Консорциума из той же страны. В ходе прохождения базовых семинар-тренингов данной организации слушатели расширили свои знания о роли «третьего сектора» в новом обществе, ознакомились с общепризнанными международными методами совместного изучения потребности местного сообщества, научились писать проекты и т.д. Первый проект БФ «Атамакан», составленный в 1999 году и представленный для участия в конкурсе международных организаций, в частности представительства международной американской организации Фонда Евразия, был направлен на создание информативно-консультативного центра для новоявленных фермеров Кегейлийского района. Проект тщательно изучен экспертами донорской организации и оценен как инновационная идея, отвечающая как международным стандартам, так и местным потребностям, и подлежит финансированию. Однако, проект, в ходе реализации которого, намечается участие 2-х представительств международных организаций, тренеров из числа видных учёных страны, 5 республиканских и районных организаций. Гранты на данную тему далее получены уже другими организациями из других источников, в частности Центром фермеров от Каунтерпарт Консорциума и Палатой товаропроизводителей и предпринимателей от Фонда Евразии через ЮСАИД (оба ННО из Нукуса).

В 2000-2002 годах 4 проекта «Атамакан» вышли победителями конкурсов грантовых программ международных организаций, в том числе поровну: их представителями по Средней Азии в городе Алматы Республики Казахстан (по экологическим вопросам) и в Ташкенте (по развитию сети ННО в стране).

1. Деятельность «Атамакан» по формированию и развитию экологического движения. Проект «Чистая вода» учредителей «Атамакан», направленный на привлечение внимания местного сообщества на экологические проблемы был одобрен и частично профинансирован международной организацией ИСАР через ЮСАИД с офисом в г. Алма-Ата в рамках программы «Малые гранты». В ходе реализации проекта сами жители местного сообщества (мешит-каум) улиц Адигамова-Навои, состоящие из 27 семей со средней численностью в каждой по 7 жителей, продлили существующую водопроводную сеть на 200 м собственными силами и для собственного пользования, правда путём закупки водопроводных труб и вентильной установки на средства грантодательной организации в сумме 200 долларов США. Тем не менее, судя по реакции республиканской прессы тех лет, реализация проекта вызвала к жизни мощный резонанс среди общественности региона.

2. Проекты БФ «Атамакан» по формированию и развитию сети сельских ННО Каракалпакстана. Поддержанные ИСАР ЦА проекты, несмотря на ограниченные суммы средств грантодателя, способствовали созданию имиджа «Атамакан», как знающего представителя общественной потребности. Проект «Наша сила в единстве» составленный «Атамакан» при поддержке группы старейшин (биев) местных сообществ г. Халкабада и направленный на апробации альтернативного способа обеспечения водопользователей водными ресурсами из подземных источников в условиях засухи, был одобрен международной организацией Каунтерпарт Консорциум через ЮСАИД в рамках программы «Поддержка инициатив в махалле Узбекистана». (Время реализации август-сентябрь 2000 года). По итогам реализации проекта, где наряду с волонтерами «Атамакан», приняли участия представители 217 семей местного сообщества, руководство макан кенеса № 3 г. Халкабада, подрядная организация в лице Каракалпакского филиала водохозяйственной организации «Уздамелиосувлойиха» и другие.

Реализация вышеизложенного проекта в условиях небывалой засухи 2000-2001 годов вызвала большой общественный резонанс среди общественности не только Республики, но и далеко за её пределами, в чём нетрудно убедиться, прочитав материалы местной прессы тех лет. Неоднократно приезжали за аудитом эксперты из ЮСАИД, в одном из которых предложена идея дублировать проект в масштабе города для удовлетворения письменных обращений представителей 22 местных сообществ, которые затрагивали интересы более 10,5 из 12 тысячи жителей города. Проект «Скважины - несущие жизнь реализован в течении 6 месяцев (август 2001 – январь 2002 года), где участвовали руководители местных макан кенесов, органов власти, 14 коммерческих структур районного и республиканского уровней, более 2 тысяч жителей и пробурены 70 скважин для водопользователей 70 местных сообществ.

Деятельность «Атамакан» по формированию и развитию местных ячеек гражданского

общества, как и по развитию экологического движения, как не раз отмечалось со стороны прессы, осуществлялась путём объединения усилий заинтересованных сторон в благотворительных целях. Работа, в отличие от деятельности других ННО Республики, велась открыто, демократично, с привлечением представителей более широкой массы. Одним из положительных результатов реализованных проектов было воздействие на самосознание широкой общественности путём показа на практических примерах преимущества гражданского общества перед прежним режимом.

В результате, только в 2000-2003 годах более сотни волонтеров из Кегейлийского и других сельских районов Республики прошли семинар-тренинги по международным образцам, в районе вновь образованы 22 инициативных групп (ИГ) жителей, прошли государственные регистрации 12 ИГ, как самостоятельное ННО, из них 9 ННО получили 12 грантов от различных международных организаций, что далее получили широкое развитие за её пределами, особенно в сельских регионах.

Тем не менее, учредители «Атамакан», считая свои задачи на первичном этапе переходного периода выполненными и учитывая отсутствие местного источника стабильного финансирования заинтересованного в формировании и развитии гражданского общества, ликвидировали её в 2009 году. В данное время «Атамакан», как ННО, не существует (Усенов, 2012:1).

В Республике Каракалпакстан в 2002 году зарегистрировано 186 неправительственных некоммерческих организаций, 23 из которых зарегистрированы Министерством юстиции в 2001 году. Одна из таких организаций – «Новое поколение», руководимая М. Аллакуатовым. Организация работала с октября 2001 года. Основная задача: бесплатное обучение английскому языку одарённых детей-сирот и детей из малообеспеченных семей. В течение 7 месяцев школьники изучали английский язык. Вся необходимая литература и учебники были переданы им безвозмездно. После завершения обучения в июне 2002 года, 5 учащимся были вручены сертификаты организации.

Также ещё одним центром является «Женщины за устойчивое развитие» при ННО «Союз защиты Арала и Амударьи», руководителем Центра является Н. Абдуллаева. Центр был образован в сентябре 2001 года. Цель организации: повышение статуса женщины в общественной жизни, вовлечение её в демократические процессы. Целевая группа: молодые женщины и дети. В настоящее время идёт выполнение проекта по правовому воспитанию и образованию детей из специализированных медицинских учреждений. Проект, поддержанный ЮНИСЕФ, реализуется совместно с ННО «Һаял хэм шаңарак» (руководитель К. Утепбергенова). Проведены исследования прав детей на образование в интересах глухонемых, больных сколиозом, умственно отсталых, больных туберкулёзом и слепых детей.

В ходе исследования изучались вопросы проживания, питания, медицинского обслуживания. По результатам обследования проведён «круглый стол» с участием представителей заинтересованных государственных структур, общественных организаций и намечены пути реализации дальнейших целей проекта. Во время изучения положения детей в специализированных медицинских учреждениях ряд организаций оказал гуманитарную помощь детям.

Заслуживает внимания работа Центра «Айдын келешек», осуществляющего свою деятельность на основе проекта «Арал балалары» при поддержке Международной благотворительной организации «Безвозмездная помощь Центральной Азии». Основная цель Центра – защита интересов детей-сирот и детей из малообеспеченных семей путём осуществления благотворительных мероприятий, а также предоставления интересов этих групп в государственных органах и общественных организациях Республики Каракалпакстан, других стран. Здесь девочек обучают ручной национальной вышивке, мальчиков – плотницкому делу. Кроме прочего, идёт обучение детей языкам: русскому и английскому, компьютерной грамоте. Конечно, в одной статье невозможно осветить работу, проводимую и другими ННО. Считаем, что и там ведётся полезная для общества работа. Мы постараемся в дальнейшем осветить работу и других ННО (Пирназарова, 2002:3).

Микрофинансирование – особый вид финансовых услуг для лиц с низким уровнем доходов и не имеющих возможности получить ссуду в банковской структуре. Основной целью микрофинансирования является стимулирование развития микропредпринимательства и самозанятости через расширение доступа малоимущего

населения к финансовым ресурсам в виде малых займов. Программа Развития Организации Объединённых Наций (далее ПРООН) в Узбекистане совместно с Правительством Республики Каракалпакстан одними из первых начали внедрение программы микрофинансирования в виде пилотных проектов, которые осуществлялись в нескольких сельских местностях этих регионов с 1998 года. Результаты показали, что программа микрофинансирования может служить успешным подходом в улучшении экономического положения малообеспеченных семей. Программы микрофинансирования имеют потенциал изменять в лучшую сторону экономическое положение в сельских местностях, создавая дополнительные источники доходов и увеличивая занятость в этих местностях. Поставленные задачи имеют высокую эффективность и продуктивность осуществляемой деятельности и компоненты Микрофинансового Тренингового Центра:

- Тренинговая Программа предоставляет тренинговые программы микрофинансовыми организациями, ННО, и государственным учреждениям с целью усиления их потенциала для дальнейшего устойчивого внедрения микрофинансовых схем, и формирования положительного общественного мнения о программе микрофинансирования через распространение информации и пропаганду,
- Программа финансового анализа разрабатывает систему финансовой отчётности для микрофинансовых организаций по международным стандартам и предоставляет последующее обучение в их применении.
- Программа разработки микрофинансовых продуктов занимается разработкой кредитной политики и её компонентов, новых микрофинансовых продуктов для заинтересованных микрофинансовых организаций, ННО и государственных учреждений с целью создания подходящей и устойчивой схемы микрофинансирования.
- Программа Оценки Влияния.
- Программа Подготовки Молодых Специалистов разработала и внедрила программу Интернатуры и образовательные курсы в области микрофинансирования, направленные на создание интеллектуального потенциала для дальнейшего развития микрофинансирования.

Был проведён мониторинг микрофинансовой деятельности и целевого использования финансовых средств ННО «Даулет» и Каракалпакского отделения Ассоциации Деловых Женщин. Было разработано руководство для административно-финансовых сотрудников микрофинансовых программ.

ННО «Парваз» (новая микрофинансовая организация в Каракалпакстане) было оказано содействие в регистрации, предоставлен пакет документов, включая Устав и организационную структуру. Компонент Финансового Анализа был разработан Руководством для административно – финансовых сотрудников микрофинансовых программ.

Компонентом оценки влияния проведены исследования с клиентами ННО «Даулет»: 1) с целью определения основных причин выхода клиентов из программы; 2) для определения характеристик и условий нового продукта на основе изучения потребностей клиентов и 3) для определения уровня влияния микрофинансовой программы на жизненные стандарты бенефициариев программы. Была разработана программа обучения молодых специалистов, направленная на подготовку специалистов в области микрофинансирования и началось внедрение Программы Интернатуры для студентов Центра Образования и Развития «Прогресс». Негосударственная некоммерческая организация Даулет, национальный партнёр ПРООН, внедряет программу микрофинансирования в сельских районах северо – восточной части Республики Каракалпакстан из финансовых средств, предоставленных Институтом Открытое Общество Фонд Содействия (Фонд Сороса) и ПРООН с апреля 2001 года. Основными целями являются улучшение качества жизни уязвимых слоев населения, путём создания и поддержания предпринимательской деятельности путём предоставления займов и создание благоприятных условий (Юсупова, 2004:33-34).

В Узбекистане уже многое сделано для того чтобы активизировать население и привить ему навыки самостоятельности во всех сферах жизни. Осторожно, но уверенно проводится приватизация. Появились независимые партии и профсоюзы. Есть совершенно самостоятельные неправительственные организации.

Состоялось несколько конференций, на которых голоса неправительственных организаций были услышаны, например, Ташкентская встреча НПО Центральной Азии

в ноябре 1994 г., Нукуская международная конференция по устойчивому развитию государств в бассейне Аральского моря в сентябре 1995 г. Все больше людей осознают, что без пения дифирамбов можно сделать полезное дело и начинают искать своё место в стремительно меняющемся мире. Огромную помощь в этом оказывают зарубежные НПО и различные фонды, приносящие не только материальную помощь но и свой опыт свободной жизни и своё мировоззрение. Так, «Союз защиты Арала и Амударьи» держит связь с международными неправительственными организациями «Социально-экологическим союзом» (Москва) «Айсар» и «Экология» (США) и «Новиб» (Голландия).

Также решениями проблем женщин, кроме общественных комитетов женщин, занимаются различные ННО. Комитет женщин Республики Каракалпакстан, Каракалпакское отделение «Ассоциация деловых женщин», «Ассоциация женщин лидеров», Каракалпакское отделение «Ассоциация поддержки детей и семей», Республиканский научно-практический центр «Оила» («Семья»), «Ассоциация женщин активистов Каракалпакстана» («Қорақалпоғистон фаол Хотин-қизлар ассоциацияси») и др.

Действительно, выросло за последние годы и количество организаций – грантополучателей. В Каракалпакстане негосударственных некоммерческих и общественных объединений стали получателями грантов Государственного Общественного Фонда по поддержке ННО и других институтов гражданского общества при Олий Мажлисе Республики Узбекистан, так с 2009 по 2015 годы Парламентской комиссией было поддержано 135 проектов общей стоимостью 1244,4 млн. сумов. Их реализация позволила создать около 200 новых рабочих мест для женщин и молодежи. Только, к примеру, Каракалпакским отделением Общества инвалидов Узбекистана реализовано 9 проектов социальной направленности, также победителями не раз становились Каракалпакский республиканский филиал Международного благотворительного фонда «Соғлом авлод учун», фонда «Экосан», Ассоциации женщин-лидеров Каракалпакстана.

А также общественные фонды им. Дауытбая Кайипова, «Жыраў-бақсылар», Каракалпакский республиканский филиал Международного благотворительного фонда «Соғлом авлод учун», Каракалпакское отделение Общества инвалидов Республики Узбекистан и другие организаций.

Получателями грантов Государственного Общественного Фонда по поддержке ННО и других институтов гражданского общества при Олий Мажлисе Республики Узбекистан, стала 21 негосударственная некоммерческая организация и несколько коллективов редакций газет. Общая сумма, выделенная Общественным Фондом на реализацию различных проектов, превысила 424 миллионов сумов.

«Сохранить и передать потомкам все лучшее, что имеется» – девиз общественного объединения «Золотое наследие Арала» Республики Каракалпакстан. Организация имеет статус республиканского объединения, зарегистрировано в Министерстве юстиции Республики Каракалпакстан 9 июня 1998 г. сертификат № 144 (перерегистрация 30 июля 2004 г. № 261).

«Золотое наследие Арала» является членом Национальной Ассоциации негосударственных некоммерческих организации Узбекистана (НАННОУз) членом Центрально-Азиатской Ассоциации Организаций, поддерживающих развитие ремесленничества (CACSA), партнером Немецкой Ассоциации Народных Университетов (DVV international), Германской Службы развития (DED), Национальной Компании «Узбектуризм».

Качественно, негосударственная некоммерческая организация «Золотое наследие Арала» сотрудничает на основе соглашения о сотрудничестве с GIZ (ранее ДЕД) Германским обществом по международному сотрудничеству – которое предоставило 3 экспертов, из них 2 чел. по туризму – Аня Вайднер (с сентября 2010 г. до августа 2012 г., на данный момент работает с ТПП РК), Оливия Шугарт (январь-декабрь 2011) и ремесленничеству (1 чел.) Рут Пестер Хетче (2011 г.) и Представительством Немецкой Ассоциации Народных Университетов в Ташкенте - DVV-international.

«Золотое наследие Арала» занимается возрождением ранее утерянных ремесел и одним из них является традиционная каракалпакская ручная вышивка. Организация обучила навыкам более 100 женщин из отдаленных, экономически неблагополучных районов Каракалпакстана. Многие из обученных женщин работают самостоятельно, но некоторая часть продолжает сотрудничество с организацией и занимается изготовлением сувенирной продукции, которая сегодня известна далеко за пределами Узбекистана

и экспонируется на периодических выставках изделий мастеров Центральной Азии в г. Ташкенте, г. Алматы, г. Бишкеке, участвует на конкурсах и ярмарках.

Серии изделий женщин присвоен «Знак качества ЮНЕСКО».

При поддержке и содействии ЮНЕСКО «Золотое наследие Арала» организовало семинар по «Крашению натуральными красителями» для 15 муйнакских женщин, которые смогли освоить навыки по крашению.

Благодаря поддержке Программы Рейнгессена (Германия) «Золотое наследие Арала» организовала обучающий курс по плетению из камыша и рогоза, где ещё 10 муйнакских женщин освоили навыки изготовления изделий с использованием местного сырья.

В качестве партнера Немецкой Ассоциации Народных Университетов «Золотое наследие Арала» участвовало в проекте «Региональные центры по подготовке кадров для малого и среднего бизнеса в сфере туризма» поддержанный ТАСИС. Были проведены ряд семинаров для кадров задействованных в гостиничном и туристическом бизнесе.

В 2010 г. Немецкая Ассоциация Народных Университетов поддержала курсы по обучению навыкам швейного дела, где ещё 10 женщин смогут освоить навыки кройки и шитья.

2009-2010 гг. «Золотое наследие Арала» участвует в качестве исполнителя в реализации пилотного проекта Всемирного Банка «Развитие шелководства в Каракалпакстане». Проект осуществляется в 4-х районах республики и нацелен на создание дополнительной возможности населению республики для получения дополнительного дохода за счет развития шелководства. В течении реализации проекта обучены 1150 бенефициаров, которым будут переданы навыки по полному циклу шелководства и шелкопроизводства, начиная от посадки саженцев заканчивая изготовлением шелковых изделий (Текущий архив ННО «Золотое наследие Арала», 2015).

В частности, «Новое поколение» ННО работает с октября 2001 года. Основная задача: бесплатное обучение английскому языку одаренных детей-сирот и детей из малообеспеченных семей. В течение 7 месяцев школьники изучали английский язык. Вся необходимая литература и учебники были переданы им безвозмездно. После завершения обучения в июне 2002 года, 5 учащимся были вручены сертификаты организации.

Центр «Женщины за устойчивое развитие» при ННО «Союз защиты Арала и Амударьи», был образован после конференции «Женщины Арала на рубеже веков», посвященной 10-летию журнала «Арал қызлары», который отмечался в сентябре 2001 года. Цель организации: повышение статуса женщины в общественной жизни, вовлечение ее в демократические процессы. Целевая группа: молодые женщины и дети. В настоящее время идет выполнение проекта по правовому воспитанию и образованию детей из специализированных медицинских учреждений. Проект, поддержанный ЮНИСЕФ, реализуется совместно с ННО «Һаял хэм шаңарақ». Проведены исследования прав детей на образование в интересах глухонемых, больных сколиозом, умственно отсталых, больных туберкулезом и слепых детей.

В республике прошла Неделя благотворительности, организаторами которой выступили Комитет женщин, Каракалпакское отделение Ассоциации поддержки детей и семей Узбекистана, Международный благотворительный фонд «Соғлом авлод учун» и ряд других министерств и ведомств. Юных участников мероприятия тепло приветствовала председатель Ассоциации поддержки детей и семей Узбекистана. Спонсорами выступили ООО «Нукус-Тадж-Махал», Международный благотворительный фонд «Соғлом авлод учун» и другие, которые вручили детям памятные подарки Юных участников мероприятия тепло приветствовала председатель Ассоциации поддержки детей и семей Узбекистана. Стоит отметить, что воспитанники «Мехрибанлык уйи» тоже подготовили праздничную концертную программу. Организаторы мероприятия для 50 детей с ограниченными возможностями организовали туристическую поездку в Хиву, где они ознакомились с историческими памятниками. В программу Недели благотворительности вошло открытие детской площадки, расположенной на территории схода граждан №19 «Дарбент» 22 микрорайона столицы, а также посещение организаторами Тахиаташского Дома малютки, где они подарили 40 воспитанникам подарки. В последний день недели благотворительности для 300 детей была предоставлена возможность бесплатно посетить музей и отдохнуть в Детском центре отдыха Нукуса.

Со стороны негосударственной некоммерческой организаций «Соғлом авлод

учун» организован медицинский осмотр в Ходжейлийском, Нукусском, Кунградском, Чимбайском, Кегейлийском, Караузякском, Канликулском, Тахтакупирском, Элликаалинском, Берунийском, Амударьинском районах, проведен медицинский осмотр 47 кишлаков, 60 махаллях, всего население составила 189560, медосмотра прошла 176534 человек, из них 90993 женщин, 68216 беременных женщин, 17325 детей (Текущий архив ННО «Соглом авлод учун», 2016). Это традиция продолжается каждый год.

В ходе исследования изучались вопросы проживания, питания, медицинского обслуживания. По результатам обследования проведен «круглый стол» с участием представителей заинтересованных государственных структур, общественных объединений и намечены пути реализации дальнейших целей проекта. Во время изучения положения детей в специализированных медицинских учреждениях ряд организаций оказал гуманитарную помощь детям. Заслуживает внимания работа Центра «Айдын келешек», осуществляющего свою деятельность на основе проекта «Арал балалары» при поддержке Международной благотворительной организации «Безвозмездная помощь Центральной Азии». Основная цель Центра – защита интересов детей-сирот и детей из малообеспеченных семей, путем осуществления благотворительных мероприятий, а также предоставления интересов этих групп в государственных органах и общественных объединениях Республики Каракалпакстан, других стран. Здесь девочек обучают ручной национальной вышивке, мальчиков – плотницкому делу. Кроме прочего, идет обучение детей языкам: русскому и английскому, компьютерной грамоте (Пирназарова, 2002:3).

Негосударственная некоммерческая организация, миссией которой является обучение на благотворительной основе детей инвалидов и детей из малообеспеченных семей профессиональной ориентации, социальной адаптации и интеграции в современное общество. Центр был создан в июле 2002 года, по инициативе молодого организатора Айдоса Туреева. Проект, представленный им в Каунтерпарт Консорциум для создания Центра, был, полностью одобрен для выполнения.

Действительно, Центр развития гражданского общества (ЦРГО) проявляет наивысшую степень активности в разработке и реализации проектов по программам грантов международных организаций. Именно в Кегейлийском районе было осуществлено около десятка проектов, которые принесли ощутимую пользу в улучшение социального и экономического положения населения. Это значит, что среди местных жителей немало образованных и деловых людей, озабоченных, резко упавшим жизненным уровнем населения впоследствии двухлетнего маловодья, которые ищут и находят пути решения насущных проблем своих односельчан.

В 2015 года восемь негосударственных организаций, сходов граждан и периодических изданий стали победителями конкурсов на получение грантов, объявленных Общественным фондом по поддержке негосударственных некоммерческих организаций и других институтов гражданского общества при Олий Мажлисе Республики Узбекистан. Многие из тех, кому предстоит работать над проектами, становятся обладателями грантов не первый раз – это общественное объединение «Панацея», Каракалпакское республиканское отделение Ассоциации деловых женщин Узбекистана «Тадбиркор аёл», Каракалпакская региональная организация международного благотворительного фонда экологии и здоровья «Экосан», чей богатый опыт в области решения проблем социального характера очевиден.

Отрадно, что в 2015 году к участию в конкурсе подключились махаллинские комитеты. Два из которых также стали победителями.

Проект направлен на благоустройство махаллинского схода граждан «Курылысшы», – рассказывает руководитель проекта Айзада Нурумбетова, – в его рамках, в одном из дворов появятся беседки, детская спортивная площадка, будут высажены деревья и цветы. Жители махалли получают возможность проводить на благоустроенной территории различные мероприятия, в том числе и спортивные, будут следить за порядком и чистотой вокруг нее.

Интересен и проект общественного объединения «Панацея» – это будет съёмка публицистического фильма, рассказывающего о судьбе человека, пережившего многое, но нашедшего себя, несмотря на различные испытания.

«В фильме мы хотим показать, что пережить жизненные ситуации и не сломаться, нам

помогают семья, близкие люди, мудрые советы представителей старшего поколения, – говорит руководитель общественного объединения «Панацея» Жахид Данебаев. – Фильм нацелен на широкую аудиторию, после просмотра мы планируем его обсуждение с молодежью – учащимся лицеев и колледжей, которые только вступают во взрослую жизнь. Своей работой мы хотим показать, как важно оставаться человеком, соблюдать обычаи и традиции предков, жить, в ладу с самим собой и обществом».

Проведение семинаров на тему здорового образа жизни, дней экологии, других мероприятий помогут сельским жителям расширить и обогатить знания в области экологической культуры, изменить их отношение с окружающей природой. Это третий проект организации, связанный с экологической тематикой – в 2011 и 2012 годах ее заявки на участие в конкурсе уже были отмечены Общественным фондом по поддержке негосударственных некоммерческих организаций и других институтов гражданского общества при Олий Мажлисе Республики Узбекистан (Аминова, 2015:3).

В 2009-2016 годах общественное объединение «Золотое наследие Арала», Ассоциация женщин лидеров Каракалпакстана, Центр «Перзент», Ассоциация врачей, Общество инвалидов, «FRIENDS» (Республика Корея) провели ряд мероприятий по повышению профессионального уровня и правового знания представителей ННО. В частности, были обучены и переквалифицированы 120 мастеров швейного дела, 76 предпринимателей и бухгалтеров, несколько медицинских работников, организована работа специализированных мастерских по обучению народным ремеслам.

С 2011 года ННО «FRIENDS» (Республика Корея) успешно реализует в Нукусе программу «Профилактика кариеса в школах Каракалпакстана». В первый год в этой программе были задействованы учащиеся школ № 2 и 18 с 1 по 9 классы, сейчас к ней подключены все ученики школ № 24 и 28. Согласно задачам программы на первом этапе учащимся вышеуказанных школ была проведена безвозмездно санация ротовой полости специалистами из Кореи, т.е. осмотр ротовой полости, лечение, удаление зубов. Затем начался второй этап программы: ученикам были бесплатно розданы зубные пасты, щетки и начался процесс их обучения правильной чистке зубов в целях предотвращения кариеса. Помимо этого, медицинские сестры были обучены приготовлению фторсодержащего раствора, которым также пользуются учащиеся. Ежегодно в эти школы два раза в год приезжают врачи-стоматологи из Республики Корея, которые проводят осмотр и лечение зубов, выдают зубные пасты и щётки, фтор. Чистят зубы, учащиеся этих школ на большой перемене под руководством классных руководителей и медицинской сестры (Пирназарова, 2015:3).

Помимо этого, по результатам выполненных проектов, из стран-доноров в Каракалпакстан за последние годы поступило более 300 единиц современного оборудования, которое установлено в различных учреждениях социальной сферы. Некоторые ННО Каракалпакстана сотрудничают с международными организациями, такими как ПРООН, UNFPA и принимают совместные участия в реализации социальных программ. А под началом Национальная ассоциация негосударственных некоммерческих организаций Узбекистана (НАННОУз) 4 некоммерческие организации участвуют в государственных программах.

Новые законы и открытость Узбекистана существенно облегчили приезд в страну поток иностранцев. Мы обязаны понимать и политические аспекты поступающей помощи. При этом они помогают нам улучшать нашу жизнь не только из добросердечности и милосердия, но и в силу необходимости уменьшить эмиграцию в более развитые страны. От этого не становится менее желанной, скорее, нужно относиться к ней более ответственно.

Заключение. На наш взгляд, для дальнейшего развития ННО в республике, надо внести отдельный пункт в закон «О гарантиях деятельности негосударственных некоммерческих организаций» «О финансово-материальной поддержке для формирования новых ННО», обеспечение их помещениями со стороны государства, который будет направлен на защиту прав и законных интересов, усиление организационно-правовой, материально-технической поддержки деятельности ННО.

Важное значение для обеспечения дальнейшего развития институтов гражданского общества и усиление их роли в общественной жизни республики, социальное партнёрство с государственными организациями, которые способствуют полномасштабному функционированию ННО в социальной жизни общества в условиях формирования гражданского общества в республике.

В процессе формирования гражданского общества и решении конкретных социальных проблем, в частности, государственные органы, должны передать часть своих исполнительных функций негосударственным и общественным организациям. Таким образом, государственные органы избавятся от перегрузок на работе, которые имеют место в настоящее время. На наш взгляд, этот вопрос будет постепенно разрешаться с усилением роли политических партий и других ННО в общественно-политической жизни общества.

Список литературы

- Аминова А. Новые планы, интересные проекты // Вести Каракалпакстана, 6 октября 2015 г. №80. 3 с.
- Асъянов Ш.М., Куликова М.Ш., Исаева А. Пособие по регистрации и деятельности негосударственных некоммерческих организаций. Ташкент, 2008. С. 23.
- Пирназарова К. ННО в нашей жизни // Вести Каракалпакстана, 23 ноября 2002 г. №94. 3 с.
- Пирназарова К. ННО «Friends» и её проекты // Вести Каракалпакстана, 17 октября 2015 г. №83. 3 с.
- Полевые записи: Информатор Е. Усенов. Бывший директор ныне упразднённого благотворительного фонда «Атамакан». 10.07.2012. г. Нукус.
- Рахимов М., Рахматуллаев Ш., Турсунова Р., Назаров Р. Очерки новейшей истории Узбекистана. 2-й здание. Ташкент: Адабиёт учқунлари, 2016. С. 315.
- Сарыбаев М. Пуқаралық жәмийети институтлары раўажланыўының тийкаргы көрсеткішлери // Еркін Қарақалпақстан, 2016. 20 февраль. №23. 3 б.
- Текущий архив ННО «Золотое наследие Арала». 19 авг. 2015 г.
- Текущий архив ННО «Соглом авлод учун» 21 мая 2016 г.
- Юлдашев Б.Т., Индина И.А., Хайдаров Ш.У., Индина Е.А. Негосударственные некоммерческие организации в Узбекистане: правовое регулирование, экономические основы деятельности, бухгалтерский учет и налогообложение в свете последних изменений законодательства. Ташкент: Yurist-media markazi, 2010. С. 89.

References

- Aminova A. Novye plany, interesnye proekty (New plans, interesting projects) // Vesti Karakalpakstana, 6 oktyabrya 2015 g. №80. 3 s. [In Russian].
- Asyanov SH.M., Kulikova M.SH., Isaeva A. Posobie po registracii i deyatel'nosti negosudarstvennyh nekommercheskih organizacij (Manual on registration and activities of non-governmental non-profit organizations). Tashkent, 2008. S. 23 [In Russian].
- Pirnazarova K. NNO v nashej zhizni (NGO in our lives) // Vesti Karakalpakstana, 23 noyabrya 2002 g. №94. 3 s. [In Russian].
- Pirnazarova K. NNO «Friends» i eyo proekty (NGO «Friends» and its projects) // Vesti Karakalpakstana, 17 oktyabrya 2015 g. №83. 3 s. [In Russian].
- Field notes: Informant E. Usenov: Former director of the now abolished «Atamakan» Charity Fund. 10.07.2012. g. Nukus. [In Russian].
- Rahimov M., Rahmatullaev SH., Tursunova R., Nazarov R. Ocherki novejshej istorii Uzbekistana (Essays on the Modern History of Uzbekistan). 2-i zdanie. Tashkent: Adabiyot uchqunlari, 2016. S. 315 [In Russian].
- Sarybaev M. Puqaralyq zhamijeti institutlary rayazhlanynyng tijkargy korsetkishlери (Main indicators of the development of civil society institutions) // Erkin Qaraqalpaqstan, 2016. 20 fevral'. №23. 3 b.
- The current archive of the NGO «Golden Heritage of the Aral Sea». 19 avg. 2015 g. [In Russian].
- The current archive of the NGO «Soglom avlod uchun», 21 maya 2016 g. [In Russian].
- Yuldashev B.T., Indina I.A., Hajdarov SH.U., Indina E.A. Non-governmental non-commercial organizations in Uzbekistan: legal regulation, economic fundamentals of activity, accounting and taxation in the light of recent legislative changes. Tashkent: Yurist-media markazi, 2010. S. 89. [In Russian].

ONE KOREA: POSSIBILITY AND BENEFITS

Kamaljanova Takhira Anvarzhanovna^{1*}, Kassymova Aida Ruslankyzy¹¹L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Автор-корреспондент

E-mail: Takhira.Kamaljanova@mail.ru (Kamaljanova), aidakasymova22@gmail.ru (Kassymova)

Abstract. This paper analyze the possibility of the unification of South and North Korea and outcome of that process. In order to study the topic analysis of different journals and research papers was used. As a result of that, there is no any progress in the process of unification of two Koreas. Even though there are constant actions towards and both countries dream to have country as One, to see South and North Korea together, the world need to wait for decades. Experts explain it by too different views on the unification process and by which scenario One Korea should develop further.

The fact of different forms of government and mindset of population do not make process of unification easier. It also seems that possible unification will not be welcomed by major actors of international relations because they have their own priorities and plans in the region. That is why, the world community does not need to worry about geo-political changes in the map in the near future due to minimization of chances of the unification of South and North Korea.

Key words: 38th parallel, division, unification, summit, channels of connection, democracy, communism, capitalism, Moon Jae In, Kim Chen In.

МРНТИ 03.91

ЕДИНАЯ КОРЕЯ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПРЕИМУЩЕСТВА

Камалджанова Тахира Анваржановна^{1*}, Қасымова Аида Руслановна¹¹ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: Takhira.Kamaljanova@mail.ru (Камалджанова), aidakasymova22@gmail.ru (Қасымова)

Аннотация. В данной статье анализируются возможности объединения Южной и Северной Кореи и результаты этого процесса. Для изучения темы был использован анализ различных журналов и научных статей. В результате выяснилось, что в процессе объединения двух Корей пока нет прогресса. Несмотря на то, что предпринимаются постоянные действия, и обе страны мечтают о том, чтобы страна была единым целым, чтобы увидеть Южную и Северную Корею вместе, миру нужно ждать десятилетия. Эксперты объясняют это слишком разными взглядами на процесс объединения и разными сценариями развития «Единой Кореи». Наличие разных форм правления и разных мировоззрений не облегчает процесс объединения. Также кажется, что возможное объединение не будет приветствоваться основными игроками международных отношений, потому что у них есть свои приоритеты и планы в регионе. Поэтому мировому сообществу не стоит беспокоиться о геополитических изменениях на карте в ближайшем будущем из-за минимизации шансов на объединение Южной и Северной Кореи.

Ключевые слова: 38-я параллель, разделение, объединение, саммит, каналы связи, демократия, коммунизм, капитализм, Мун Чжэ Ин, Ким Чен Ын.

FTAMP 03.91

БІРІККЕН КОРЕЯ: МҮМКІНДІКТЕР МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАР**Камалджанова Тахира Анваржановна^{1*}, Қасымова Аида Русланқызы¹**¹Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: Takhira.Kamaljanova@mail.ru (Камалджанова), aidakasymova22@gmail.ru (Қасымова)

Түйіндеме. Бұл мақалада Оңтүстік және Солтүстік Кореяның бірігуі мүмкіндігі және осы үдерістің нәтижелері талданады. Тақырыпты зерттеу үшін әр түрлі журналдар мен ғылыми мақалалар талдауы қолданылды. Нәтижесінде екі Кореяны біріктіру процесінде алға жылжу жоқ екені белгілі болды. Жүргізіліп жатқан іс-шараларға және екі ел де бір ел болуды армандауына қарамастан, Оңтүстік пен Солтүстік Кореяны бірге көру үшін әлем оншақты жыл күтуіне тура келеді. Сарапшылар мұны біріктіру үрдісі мен «Біріккен Корея» даму тәртібіне қатысты әртүрлі көзқарастармен түсіндіреді. Басқарудың әртүрлі формалары мен әртүрлі дүниетанымдардың болуы бірігу процесін жеңілдетпейді. Сондай-ақ халықаралық қатынастардың негізгі ойыншыларының аймақтағы өзіндік басымдықтары мен жоспарлары болғандықтан, олар ықтимал бірігуді құптамайтыны анық. Оңтүстік және Солтүстік Кореяның бірігуі мүмкіндігін барынша төмендетуіне байланысты әлемдік қоғамдастық жақын арада картадағы геосаяси өзгерістер туралы алаңдамауына болады.

Кілт сөздер: 38-параллель, бөліну, бірігу, саммит, байланыс арналары, демократия, коммунизм, капитализм, Мун Чжэ Ин, Ким Чен Ын.

Introduction. North Korea and South Korea are the single example of division of the country where it happened not because of the presence of different nationalities or religions or beliefs but it is an actual division of the nation. Unique history of divided nation take the attention of a lot of politicians and experts. And the fact that both sides is not against the unification but just have different views of how unification should progress and how the final united country look like make this topic interesting to analyze and observe.

Relationship between South Korea and North Korea is focus of the world community and developed countries especially the USA and China. It is important to mention that tension on Korean peninsula is ongoing event. Even though there is no actual war situation it is obvious there is no peace regulation either.

Pandemic did not make dispute between two Koreas less serious and dangerous. There were several situations during this year relating to refugees from both sides and other tensions with the involvement of military weapons. It is a tradition of both sides to demonstrate their military advance every year to show their readiness to the real war. These actions do not lead to the peaceful settlement.

These days population of the Republic of Korea does not only negative about any unification with North side but also does not see any benefits for South-Korean side which is something researchers cannot deny. Development level, social and economic fields and political structure difference are probable reasons why some people see the concept of One Korea as something impossible.

However, South Korean Government aims to develop relations with North Korea. The main reason is the issue of joint holding of the Winter Youth Olympic Games in 2024. Even though majority of South Koreans gave up on the idea of One Korea Moon Jae In's political views are still focused on the problem of North Korea. Covid-19 situation also shows that South Korea is ready to provide medical and humanitarian aids while North Korea seems to ignore help.

Unification of Korea may actually change the scenario of development of international relations. That is why this particular topic might be relevant till both sides agree or disagree to be united. These days positions of either South Korea and North Korea seems unclear. If North Korean side seems to have not clear view on unification, South Koreans' view on it changes depending on who is in the power.

Sources and research methodology. Studying each cases of South and North Korea was indicator of the possibility of unification. Knowing what countries went through before unification and how they become two complete opposite states broader explained why concept of One Korea far from realization. In this case second sources like articles of reputable news websites (e.g., the Diplomat) that lighten up changes in Asia-Pacific region and news websites' updates (e.g., BBC, Thomson REUTERS) on relations between South Korea and North Korea covered information on the current situation in Korean peninsula. In order to show the process of division and what caused that process article written by Russian reporter D. Okunev and information from campaign's official website that initiative peaceful unification between two Koreas were rationally used. In addition, the main source database was papers of researchers (Park Young Ho and Han Sung Joo) that interested and covered problems and outcomes of possible unification.

In order to identify the possibility of unification firstly history of Korea and what led to division were analyzed. Method of analyzing works like open sources and articles on history of division were used to create the full picture of the situation. In the case of possible unification by forecasting method some predictions were made. It was possible due to analyzing differences of two countries and making some conclusions based on it.

Using comparative method of analysis it was efficient way to explain impossibility of unification of two Koreas. By comparing form of government and way of development of each South and North Korea it was possible to identify the chances and levels of lost and achievement of both side. In addition to it, analyzing news around events towards unification gave full understanding of which side more active in this particular case. So in the general method that was used is qualitative method of using mostly second sources of information and based on them opinion on the topic were made.

Discussion/Results. Possibility of unification of South Korea and North Korea started to be covered by other researchers after Moon Jae In's active policy who is a current president of the Republic of Korea. Even though unification dream announced earlier, in 2018-2019 the process had some results and positive outcome. News articles of international, regional and local focus covered the possibility of unification and tries to give updates on relationship between two Korea. That can be considered as an increase of interest on One Korea phenomena.

Nevertheless, because unification of two Koreas is not a new discussion and this problem brought up by previous South Korean presidents some point of view on the topic were presented. There is know much work on this topic by Kazakhstanese researchers but members of Association of Koreans like Roman Kim who is also a President of this Association share their positive opinion on possible unification. While Russian researchers made some important contributions.

By studying historical context it is more accurate to predict significant changes that unification of two Koreas bring up and which way is better to be implemented so the process will be smoother. That is why unification possibility covered by Khamutaeva S.V. who published a several articles on issue of One Korea like "The problem of Korean unification in South Korean historiography" and "The problem of Korean unification in US historiography" were one of the significant works. Another more recent work were presented by Smirnova N.S. who talked on problems of Korean unification at the present stage.

However Koreans themselves like Park Young Ho are and were interested in the issue of unification. Campaigns in South Korea (One Dream, One Korea) give further information on how one nation divided and update on what activities was done to get them closer. Mario Arturo Ruiz Estrada and Donghyun Park in 2007 also brought up outcomes of unification in their research paper.

Concept of One Korea is an interesting topic to study and discuss for not only Korean researchers but for foreign researchers too. It is due the fact that it will not touch only two Koreas but the whole international community. Even though possibility of unification very low interest of researchers inform on readiness of the world on that big change.

Is it possible to see One Korea in the future?

Unification of Korea is a political goal of the governments of the Democratic People's Republic of Korea and the Republic of Korea. It means that the final goal that should be reached by them is creation of one united country on Korean peninsula. It also can be considered as movement that even has its own flag used in some events organized by two Koreas.

This is a flag symbolizing unification of Korea

According to the political goal of unification of Korea it must happened using one of the three concepts. The first one is when North Korea absorbs South Korea which seems not acceptable by South Korea and world community due to the fact that North Korea first of all is communist country with nuclear weapon (Park, 2014:8).

The second one is opposite of the first concept which is absorbing North Korea by South Korea which is supported by right politicians. And the last concept that is supported by left party politicians of South Korea and United Nations Organization, a number of governments and heads of states and bodies of the European Union, the United States of America, the CIA, OECD, APEC and some other associations and organizations is a creation of confederation and step by step movement toward complete unification of South and North Korea (Park, 2014:9-10).

The President of the Democratic People's Republic of Korea, Kim Il Sung presented his own project of unification in 1980 during the VI Congress of the Korean Workers' Party. The name was taken from the early feudal Korean state of Koryo (X-XIV). It was assumed that a formally united country would have a common foreign policy and other representation in the international arena, but different parts of Korea would retain their own political and economic structure (Park, 2014:10). There was also cultural events like concert "One dream, One Korea" with famous South Korean artists, and such events where South Korean idol girl-group Red Velvet and other artists performed in front of the leader of the Democratic People's Republic of Korea and his wife.

Current president of the Republic of Korea Moon Jae In, who was elected in 2017, also consider as one of his policy goal making closer relationship with the Democratic People's Republic of Korea and even possible reunification with them. Due to his position toward relationship with North Korea he was praised and criticized as well. However he made some progress in 2018 when Inter-Korean Summit took place. That period of time was a possible start of close relationship between two Koreas (Sean, 2020).

In 2018 there was three summits during each of them important steps were taken place. The first one took place on April in Panmunjom village which is next to the demarcation line. This event was also part of a history as a first time when North Korean leader set a foot on South Korean land. During this summit there was also an event of planting a tree using soils from both South Korea and North Korea. It had symbolic sign that meant further tight relationship between two Koreas.

The main document that was signed was a joint declaration in which they announced the beginning of an era of peace and promised to work to rid the Korean peninsula of nuclear weapons. Sides also agreed to create and built a joint partnership office in Keason (Shin, 2018).

Second meeting during Inter-Korean Summit was organized on May, 2018. It took place in the same location as the first one. This one was not announced previously and was organized mainly to discuss some parts of peace declaration.

The third Inter-Korean Summit in 2018 can be considered as one of the most important meetings between South Korea and North Korea. This one took place in the capital of the Democratic People's Republic of Korea, Pyongyang. September meeting had the same goals as the first two (Shin, 2018).

During the summit, a joint document on efforts to rid the Korean Peninsula of nuclear weapons and the threat of war was signed. Seoul and Pyongyang agreed to end large-scale artillery exercises and military flights near the demilitarized zone to prevent incidents, withdraw the military and disarm personnel of the Panmunjom border crossing point, create

an 80-kilometer zone in the border regions of the Yellow and Japan Seas where no military exercises will be conducted, and begin reunification of the trans-Korean railway. The countries have decided to submit a joint bid to host the 2032 Olympics and send a single team to the upcoming Tokyo 2020 Games. At the invitation of President Moon, Kim Jong Un promised to visit Seoul for the first time in history (Shin, 2018).

Those events became a part of history as a real progress in creating safe space for both Koreas and maybe possibility for more joint activities. However unfortunately relationship between South Korea and North Korea got stuck due to some disagreements between the USA president Donald Trump and Kim Chen In, the Chairman of the State Council of the Democratic People's Republic of Korea.

Kazakhstan was one of the places where Koreans were deported in 1937. Joint resolution of the Council of People's Commissars and the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) No. 1428-326 "On the eviction of the Korean population from the border regions of the Far Eastern Territory", signed by Stalin and Molotov, stated to evict 172 thousand ethnic Koreans from the border regions of the Far East to uninhabited and uninhabited regions of Kazakhstan and Central Asia. Koreans in our country seems to be very positive about unification. Deputy of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan and President of the Association of Koreans of Kazakhstan, Roman Kim thinks that constant aggression from North Korean side that do not give any hope for unification is just a try of small country to defend itself from the world which is against North Koreans (Kim, 2020).

Another action that could be considered as a proof of relationship between two Koreas getting better was a building office in Kaesong, which is a city in the south of North Korea and a border of which is close to South Korea. In 2018 initiative of building office in the city was presented by South Korean side in order to renew inter-Korean relationships. Investment to this idea was considered as a very big step of getting close in the process of unification of two Koreas.

Idea of creation of the building in Kaesong was announced on July and the process of building it was finished on September. The ceremony of opening the office was visited by Minister of Unification of the Republic of Korea Cho Myung Kyun and Head of the Committee for the Peaceful Reunification of the Homeland of the Democratic People's Republic of Korea's Li Song Gwon, and also over hundred people from both countries. It was a highly significant step of relationship between two Koreas for further rapprochement and increase of mutual understanding between South and North Korea (Kiryanov, 2018).

During function of the office there was another big achievement by two Koreas which is connection of rail and car ways of South and North Korea. This step was also considered as another approach of two countries to make two Koreas one again. However it stayed as symbolic action because the USA and China had the actual last word in making this action not only symbolic. American and Chinese politicians still did not achieve any positive outcomes from negotiations about nuclear disarmament. Also the fact that the USA declared that sanctions for North Korea will still be strict and strong did not give a hope that these very important steps will have any power.

After a year of functioning of the office there were announcement of North Korean side about leaving the office in Kaesong by its employees mainly because dialogue about making sanctions for North Korea more softer between Washington and Seoul did not make any progress. After couple days however North Korea declared that it will stay in the office and joint work will continue.

Even though the process of joint actions started to give actual results later the Democratic People's Republic of Korea officially stated to close the office in Kaesong. The main reason was a flyer launch by South Korean activists in to the North Korean territory. It was considered as an intention of South Korea to stop joint peaceful actions towards unification. Because of this incident that North Korea saw as offensive one, it was announced once more that not only North Korean employees will not work in the office but the whole office in Kaesong will be shot down (BBC News, 2020).

North Korea did not only close the office but on June 16 2020 it decided to blew up the Kaesong inter-Korean office building that was initially built on South Korean money. Pyongyang also announced that it will re-introduce the military into the Kaesong area and the vicinity of the Kumgangsan mountains on the border with South Korea. Those actions

were an evidence of worsening relationships between two Koreas (BBC News, 2020).

Seoul was expecting really active actions by Pyongyang in order to make relationship between two countries full of tension again. However after numerous of insults of South Korea, the Democratic People's Republic of Korea's leader Kim Chen In announced to give another chance to South Korea.

It is important to state that all the channels of connection between South and Korea was stopped by the initiative of the second except military one that was reconnected on August of this year. This alignment of affairs is not very good for the policy of current president of South Korea Moon Jae In who tries to renew relationship with Pyongyang since he was elected for the presidency.

The main reason of such very uncertain actions of North Korea might be because Seoul most of the time in order to take any actions for improving inter-Korean relationship depends on Washington and its view on the situation. Because North Korea does not see South Korean one-headed action of not relying on American opinion it is really hard to observe any improvement of tension in relationship of two Koreas.

Even though North Korea sometimes acts very unpredictable and even cut the channels of connection between countries, South Korea is always ready to provide humanitarian aid. It was plenty help by South Korea during COVID-19 pandemic and during flood that took place this summer in North Korea. The intention of South Korea however did not show progress because North Korean side refuses to receive any help from its neighbor.

Because of absence of any progress between two Koreas The Ministry of Unification Affairs of the Republic of Korea decided to significantly reduce the budget and staff of the inter-Korean communications center in Kaesong, the building of which in June this year was undermined by the DPRK. The 2021 budget will be only 310 million won (\$ 271.5 thousand). This is 1/20 of the funds allocated for the current year - 6 billion 410 million dollars (5 million 410 thousand dollars). The number of employees has been reduced to the minimum level necessary to maintain contacts with the North Korean side - from 29 to 15 people (Union News, 2020).

Reduction of staff in Kaesong does not mean that South Korea stopped its initiative to make relationship between two Koreas better and continue its unification actions. On November South Korea has officially invited the DPRK to jointly host the upcoming international youth sports competition. The authorities of Gangwon province, where the Winter Youth Olympic Games are to be held in 2024, announced that they would send in August this year letters to Pyongyang to take participation in upcoming competition and host it together. There has been no reaction from North Korea so far but South Korean side believe that this joint action will help to renew relationship between countries and soften the tension in Korean peninsula.

It seems like South Korea will continue its policy of improving relations with its north neighbor. While North Korea will act very carefully towards this action. Because South Korea most of the time depends on the USA actions like the rest of the world actually it is hard to discuss more improvement than joint office in Kaesong. The whole unification process might stay just a dream for few decades because it is hard to tell when North Korea will blow up and when South Korea will simply stop its humanitarian help for the North because its intentions were refused a few times already.

Which side will benefit from unification?

Even though possibility of reunification of South Korean and North Korea is very low if there are any chance of unification it is important to know which side will get more benefits than another or vice versa, which side will have benefits. In order to figure this out it is noticeable to know the differences between two sides and what caused those differences.

The main reason why the Republic of Korea and the Democratic People's Republic of Korea are so different from one another is due to Korean War that took place in 1950 and lasted till 1953. Korean peninsula was under Japanese control until Japan lost in the World War II after which it was decided to give independence. But it was also agreed that North part of Korean peninsula would be influenced by the USSR, while South part under the USA. It was a beginning of division of Korea by the 38th parallel into the Republic of Korea and the Democratic People's Republic of Korea (Index Mundi, 2020).

Division of Korean peninsula did not stop intention of them to take over one another and spread the ideas on the whole peninsula. Many experts and researchers on the topic of

Korean War states that start of Korean War was unavoidable and both sides was morally prepared for that.

Russian-Norwegian Korean scholar Vladimir Tikhonov, in his History of Korea, co-authored with Kan Mangil, identifies the following causes of the war in external factors: Japanese colonial rule and the separate occupation of the Korean Peninsula by the US and Soviet forces. While main internal factor is different ideologies that two Koreas had (Okunev, 2020).

Allies of South Korea and North Korea constantly tried to unite Korean peninsula by interfering to their internal affairs. When the Soviet Union, China and North Korea finally formed stable union the start of war was not so far away. So on June 25, 1950 there was an official start of Korean War. There are still different views on which side start the war. If South Korea states that it was started by North-Korean side, North Korea says that it was South Korea that provoked the war (Okunev, 2020).

The whole process of war can be described as constant change of winning sides. After long-lasting war it was decided to divide Korean peninsula by the 38th parallel named as the demarked zone. The Korean war was very for both Koreas with lost of a lot of population and clash of economy.

Korean War also shows ambitions and disagreement of two Koreas on how One Korea should develop. That is why the possibility of unification is difficult to be discussed. But after the war South Korea was developing based on capitalistic view while North Korea chose communistic way of development.

In order to understand which part will benefit from unification it fair to analyze how different those two countries are. First of all North Korea considered one of the poorest countries in the world. While South Korea is 11th developed country with strong economy aimed to develop technology and electronic sphere. Thanks to reforms and hard work mentality of population South Korea make a revolution in development and become one of the Asian tigers that was a literal miracle.

North Korea can be considered as a closed country with very complicated relations with other international actors. Sanctions towards country from others something that North Korea is used to. Because of the closed policy country does not have trade policy with others and country basically is a producer and a consumer. Also, no access to modern technology is not good for agriculture that provides needs for the North Korean population.

South Korea in this case is very developed. As it mentioned country's electronic devices that it produces are well-known around the world. Such companies like LG and Samsung is something that South Koreans can be proud of. Products of automotive industry by KIA, Hyundai, Daewoo are also considered qualitative. Open and peace relationship with others is a beneficial for South Korean economy and its image among world community.

And the main difference that might be a reason why unification is impossible is the fact that the Democratic People's Republic of Korea is a militarized state with a political system as closed and tough as possible, whose economy is oriented towards the military industry. While South Korea is presidential republic with market relations that make the country one the developed countries in the world (Global Campaign, 2020).

If the unification is possible those countries will face a lot challenges and difficulties along the way. Even though it will be possibility of unification by third scenario which is a creation of confederation and step by step movement toward complete unification of South and North Korea there is no way that one side will admit another one's regime. So, the only way will be the one side's admiration of another (Ku, Lee, Woo, 2018).

In the case of win of South Korean side, the North will consider itself as democratic state with the presidential form of governing. There are might be some discrimination toward North Korean politicians who want to get elected because South Korean government and citizens will not believe that North Korea know how democracy works. They also might doubt competence and knowledge of North Korean people about democratic system because they had never seen election of other presidents in their country while there is tendency of change of presidents all the time after the election.

There is also can be discrimination of One Korea if the president is from North Korea by world community even though technically there is no such division anymore. To conclude, it seems like North Korean will face some separation from all around which may be cruel for someone who only started to assimilate. This kind of discrimination may continue for several decades.

Even though, population of North Korea will deal with discrimination issues, economy of North side of One Korea may enjoy progress and development. Because agriculture of North Korea is an important sphere after possible unification, it might improve for thousand time. Technological advance of South Korea has might boost that sphere and take it to the next level. Economy of One Korea thanks to South Korean influence might face more pons than cons. However, in the first stages it will be quite difficult financially but because South Korea already showed how it deals with difficulties during 80s it seems like an achievable goal. General conditions of North Koreans might get better and they will enjoy advantages of capitalism.

The side that mostly will disadvantage and suffer might be South Korean one. In the case of win of North Korean regime South Korean population on the contrary might forget everything good that capitalism gave to them and be ready for communistic life style. Infrastructure and transportation may slow its development as economy too. Maybe for One Korea where North Korean side leads military development will be a priority and the whole life style of South Koreans might change.

In the case of North Korean side being main in One Korea it is hard to identify advantages or any positive achievements for South Korea. Because South Korea is so used to enjoy capitalism there might be a lot of demonstrations against new alignment of affairs. Because the population of South Korea is bigger two times and advanced more in general it might be no case of North Korean regime winning. And, the fact that North Korea has nuclear weapons may not stop South Korean side from taking lead because Seoul has good amount of allies in world community.

Unification of two Koreas too far away from becoming a reality but reaction to that is can be investigated. It is more important to see the reaction of the population of two countries on that change. It is hard to say reaction of North Koreans on that because there is no resources where it can be studied. In the case of South Korea it seems that Koreans more negative than positive. Recent researches state more than half of South Koreans do not want to unite with the North in the near future. South Korean society is less and less interested in North Korea and the unification of the Korean nation as a whole. Koreans living in the DPRK are increasingly perceived simply as citizens of another, sometimes very hostile country towards the South (Ku, Lee, Woo, 2018).

There were times when South Koreans saw more positive sides of unifications due to the fact that a lot of families were separated from each other and unification of the country in that case is very important. Nevertheless, the very uncertain and not very understandable actions of North Korea changed the way how population of the South see its very close, not only geographically, neighbor.

World community reaction on unification of two Koreas more negative than positive. In reality it come to terms on how is it more impossible than possible to see One Korea in the future. The USA and China do not see unification of Korea as something beneficial for their external policy.

For China their things that it loses and achieve at the same time. In the case of unification China will lose the presence in North Korea which will be an impulse to the U.S. to place its army in Northeast Asia. The fact that South Korea more likely to lead further development of North Korea, China might lose its status as economic foothold for North Korean. Another reason why Chinese government more negative about unification is uncertainties contained in issues of alliance relationship in a unified Korea and which country's army will stay there (Sung Joo, 2020).

Even though China may not accept unification of Korea there are couple of benefits that China may have. First of all, the main source of relieve from hostilities and confrontations on the peninsula between North and South Korea. Also, there will be no need for further assistance of North Korea by China and Chinese government will focus on development of economic relations in North part of united Korea.

Because the American army is placed in South Korea, issue of unification will also touch the USA policy. In the case of unification it seems that army of the USA will be proposed to live. If there is no more tension between the South and the North there is no need for presence of the American soldiers. It may mean that the USA will partly lose its positions as a leader in the world arena. It is also can be a threat that China or Russia will take a lead and influence the world development. However, if the USA will focus on economic support of One

Korea, it may face more positive chances. There is also will be less investments on military in general which was former president Donald Trump's main policy (Sung Joo, 2020).

Views on unification of Korea for the world community seem uncertain and complex the same as the whole process of unification. Other countries do not only see such change as something good but mostly do not believe on the actual unification and fairly do not care if it will happen or not. Also, observing current situation on Korean peninsula, there is no place for worries because unification of two Koreas is still too dreamy and too far from being a real thing.

Conclusion. Relationship between South and North Korea showed tendency to change the way it progress unexpectedly through the history. The fact that one nation with the same ancestors divided into two completely different states fascinates a lot researchers. South Korea with its developed economy and reputation of peaceful and technologically advanced country has a positive image. That image influences significant changes in its development and attracts eyes of million people. On other side, North Korea with its focus on building nuclear weapon and staying sometimes in the level of poor countries alerts other international actors. The fact of isolation of the country creates sad picture for others. A lot of experts try to guess how the situation in the country is going on, while North Korea is not quick to tell its current alignment of affairs. Information from North Korea itself is the only source that allows political experts and ordinary people to guess how the development process is progressed in that country.

The unification of two Koreas is something that only those two Koreas care and seriously think about. Government of the countries try to find peaceful way of achieving it while the world does not only see the possibility in the near future but also will not benefit from it. These days' leaders of economy even afraid to lose their status if the unification process will have positive turn out.

The fact that one nation was divided because of other countries' intention is another difference from other international conflicts. Even if the case is very similar to German unification, Korean unification seems more complex due to the long last of separation and too different ways of development that each countries chose. Countries developed and formed in such different ways that possible unification of them can be seen as something surreal.

Another question that arise because unification issue is which side really care and which will country's policy lead and guide their joint development. Actions of South Korea or most likely current presidential government state that Seoul is still not giving up on the idea of unification or at least creating more peaceful relationship between the South and the North. South Korean government is constantly providing humanitarian aid and supporting North Korea as way as possible or as way as the USA let them do. Even though Moon Jae In tried to refuse to listen to advices from the American considering North Korean issue, Seoul still depends on Washington and its army presence. Until South Korea finally shows North Korea that it does not depend on the USA and its military North Korea will continue to keep tension on Korean peninsula.

Furthermore, population of South Korea seems to separate themselves from North Koreans. Because these days there are spread of idea that North Koreans another separate nations it seems that even though government will show positive results on unification, South Koreans might refuse it and even be against of it. For near future for South Korean side will be better to not put "pressure" on North Korea and continue its own history development because there are more problems within the country. It is a time for South Korean government to accept the reality where the South and the North of Korean peninsula are separate countries and set aside the idea of unification.

Even if unification is highly impossible it is interesting to imagine what will happen if that became a part of our reality. Moreover, it is interesting to analyze the process of separation of one nation and rethink the fact that that one nation nowadays is two totally different countries. What if separation of the Korean peninsula did not happen or it reunited way early like the example of Germany will it be another way how the world history revolve are other significant questions that are interesting to think and study about.

References

- BBC News North Korea blows up joint liaison office with South in Kaesong. – BBC.com. June, 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-53060620> (Date of access: 17.10.2020)
- Index Mundi. South Korea vs. North Korea. – Indexmundi.com, 2020 // URL: <https://www.indexmundi.com/factbook/compare/south-korea.north-korea> (Date of access: 22.10.2020)

Kim R. Severnaya I Uzhnaya Koreya dolzhny obedinitsya [North and South Korea must unite] // Zakon.kz URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31371900#pos=3;-52 (Date of access: 15.10.2020) [in Russian]

Kiryanov O. Severnaya I Uzhnaya Korei otkryli ofis svyazi v Kesone [North and South Korea open a liaison office in Kaesong] // Rossiiskaya gazeta rg.ru, September, 2018. URL: <https://rg.ru/2018/09/14/severnaia-i-iuzhnaia-korei-otkryli-ofis-sviasi-v-kesone.html> (Date of access: 17.10.2020). [in Russian]

Ku Y., Lee I., Woo J. Politics in North and South Korea. UK: Routledge, 2018. 209-212 pp.

One Korea Global Campaign. A Nation Divided. URL: <https://www.1dream1korea.com/a-nation-divided/> (Date of access: 17.10.2020)

Okunev D. Skrytaya voyna SSSR I SSHA: kak shlestnulis dve Korei [The hidden war of the USSR and the USA: how two Korea's clashed]. – Gazeta.ru, 25 June, 2020. //URL: https://www.gazeta.ru/science/2020/06/25_a_13130263.shtml?updated (Date of access: 22.10.2020) [in Russian]

Park Yo. H. South and North Korea's Views on the Unification of the Korean Peninsula and Inter-Korean Relations // The 2nd KRIS-Brookings Joint Conference. 2014. - p. 8-10

Sean L. Moon Jae-in Holds on to His Dream of North Korea Diplomacy // The Diplomat. - June, 2020. URL: <https://thediplomat.com/2020/06/moon-jae-in-holds-on-to-his-dream-of-north-korea-diplomacy/> (Date of access: 15.10.2020);

Shin H.H. Factbox: History of inter-Korean summits // Thomson Reuters, 2018. URL: <https://www.reuters.com/article/us-olympics-2018-northkorea-factbox/factbox-history-of-inter-korean-summits-idUSKBN1FU0BO> (Date of access: 15.10.2020);

Sung Joo H. The Diplomacy of Korean Unification: Positive and Negative Reasons, Policies // The Asian Institute for Policy Studies, December, 2020 // URL: <http://en.asaninst.org/contents/division-management-and-unification-korea-vs-germany/> (Date of access: 30.10.2020).

Union News, October 2020 // <https://www.yna.co.kr/view/MYN20201019008700038> (Date of access: 17.10.2020).

FTAMP 03.29, 21.01.11

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_159

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ДІНИ ЖАҒДАЙДЫ РЕТТЕУДЕГІ БАТЫС ЕУРОПА МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ИСЛАМ ДІНІН ҚОҒАМҒА БЕЙІМДЕУ ҮЛГІЛЕРІ ЖАЙЛЫ ДИСКУРСЫҢ ОРНЫ МЕН ҰҚПАЛЫ

Әбубәкірова Арайлым Есімханқызы^{1*}, Дильбарханова Дана Адепхановна²

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

²А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: a.abubakirova.work@gmail.com (Әбубәкірова), d.dilbarkhanova@gmail.com (Дильбарханова)

Түйіндемесі. Мақалада Батыс Еуропа елдерінің өз қоғамдарындағы ислам дінінің жағдайын, дәрежесін, иммигрант мұсылмандардың қоғамдағы орнын, олардың жергілікті халықпен қарым-қатынасын, қоғамға бейімделуін не кірігуін қандай парадигмаларға сай реттеп, жүзеге асырып отырғандығы сипатталады. Батыс Еуропа елдеріндегі саяси-әлеуметтік үрдістердің негізгі даму бағыттары, сипаттары көрсетіліп, солардың аясындағы ислам діні мен мұсылмандардың өмір сүру салтындағы өзгерістер, бейімделу мен түсініспеушілік жағдайлары айқындалады. Мұсылмандар қауымының әлеуметтік жағдайы, оның төмен болу себептері, бұл қауым өкілдеріне қатысты бөліп-жару жағдайлары келтіріліп, мемлекеттік биліктің осы мәселенің шешімін табу бағытындағы іс-шаралары көрсетіледі. Интеграция және ассимиляция үдерістерінің дұрыс қырлары мен кемшілік ретінде қарастыруға болатын тұстары сарапталып, «бөтенсіну» ұстанымы емес, «қабылдау» саясаты басшылыққа алыну керектігі айтылады. Өркениеттер қақтығысы деген түсініктің қолдан жасалып, екі тарап бір-бірі жайлы толыққанды білім мен түсінікке ие болмағандықтан пайда болып, маңыздылыққа ие болып отырғандығы, бұл мәселенің шешу жолдары сипатталады. Ғылыми-зерттеу әдістерін қолдану арқылы жинақталған мәліметтер жүйеге келтіріліп, «мультимәдениет» ұғымын шынайылыққа

айналдыру мүмкіндіктері ұсынылады. Зерттеу жұмысының нәтижесі ретінде ұсынылып отырған мақаланың теориялық маңызы қамтылған мәліметтердің құндылығымен сипатталса, тәжірибелік маңызы осы бағытта жүргізіліп жатқан зерттеу жұмыстарына қолданбалық құрал бола алуымен көрінеді.

Кілт сөздер: Ислам, иммигранттар, интеграция, еуропалық қоғам, мультимәдениет, зайырлылық, діни жағдай.

IRSTI 03.29, 21.01.11

THE PLACE AND EFFECT OF THE DISCOURSE ON EXAMPLES OF ADAPTING OF ISLAM IN THE SOCIETY IN COUNTRIES OF WESTERN EUROPE IN REGULATING RELIGIOUS SITUATION IN KAZAKHSTAN

Abubakirova Arailym Yessimkhankyzy^{1*}, Dilbarkhanova Dana Adepkhanovna²

¹Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²International Kazakh-Turkish University named after A. Yassau Turkestan, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: a.abubakirova.work@gmail.com (Abubakirova), d.dilbarkhanova@gmail.com (Dilbarkhanova)

Abstract. The article describes the paradigms according to which Western European countries regulate and determine the state of Islam in their societies, the place of Muslim immigrants in society, their relations with the local population, their adaptation or integration into society. It shows the main directions of development and descriptions of political and social processes in Western Europe, in their context Islam and changes in the way of life of Muslims, their adaptation and misunderstandings are determined. It describes the social status of the Muslim community, the reasons for its low level, and the facts of the separation of members of this community, and the actions of state bodies to solve this problem. It analyses the correct sides and those sides that can be considered as shortcomings in the processes of integration and assimilation, and emphasizes that they should be guided by the policy of “perception” and not the principle of “alienation”. It is described that the concept of the conflict of civilizations was created by hands, and it appeared because of the lack of full knowledge and understanding of both sides about each other, so it gained importance, and ways to solve this problem are described. The data accumulated during the use of research methods are systematized, and the possibilities of turning the term “multiculturalism” into reality are suggested. The theoretical significance of this article, offered as a result of research, is characterized by the value of the data it contains, and its practical significance is described by the fact that it can become an additional tool for research conducted in this area.

Key words: Islam, immigrants, integration, European society, multi-culture, secularism, religious situation.

МРНТИ 03.29, 21.01.11

РОЛЬ И ВЛИЯНИЕ ДИСКУРСА О ПРИМЕРАХ АДАПТАЦИИ РЕЛИГИИ ИСЛАМ В ОБЩЕСТВЕ В СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ НА РЕГУЛИРОВАНИЕ РЕЛИГИОЗНОЙ СИТУАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Абубакирова Арайлым Есімханқызы^{1*}, Дильбарханова Дана Адепхановна²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

²Международный казахско-турецкий университета имени А. Ясауи. г. Туркестан, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: a.abubakirova.work@gmail.com (Абубакирова), d.dilbarkhanova@gmail.com (Дильбарханова)

Аннотация. В статье описываются согласно каким парадигмам страны Западной Европы регулируют и определяют состояние ислама в своих обществах, место иммигрантов-мусульман в обществе, их отношения с местным населением, их адаптацию или интеграцию в общество. Показываются основные направления развития и описания политических и социальных процессов в Западной Европе, в их контексте определяются ислам и изменения в образе жизни мусульман, их адаптация и возникающие недопонимания. Описывается социальный статус мусульманского сообщества, причины его низкого уровня, приводятся факты разделения членов этого сообщества, и действия государственных органов по решению этой проблемы. Анализируются правильные стороны и те стороны, которые можно рассмотреть как недостатки процессов интеграции и ассимиляции, и подчеркивается, что должны руководствоваться политикой «восприятия», а не принципом «отчуждения». Описываются, что концепция конфликта цивилизаций была создана собственноручно, и появилась из-за неимения полноценного знания и понимания обеих сторон друг о друге, так получила значимость, и пути решения этой проблемы. Данные, накопленные в ходе использования методов исследования, систематизируются, и предлагаются возможности превращения термина «мультикультура» в реальность. Теоретическая значимость данной статьи, приводимой в качестве результата исследований, характеризуется ценностью содержащихся в ней данных, а практическая значимость описывается тем, что она может стать дополнительным инструментом для исследований, проводимых в этой области.

Ключевые слова: Ислам, иммигранты, интеграция, европейское общество, мультикультура, секуляризм, религиозная ситуация.

Кіріспе. Көптеген Батыс Еуропа мемлекеттері ислам дінінің қоғамның ажырамас бөлігіне айналуын ассимиляция арқылы басқаруды көздеді. Кейбір зерттеушілер тарихтағы католик шіркеуіне қарсы қысым және Еуропа жерінде ғасырлар бойы өршіп тұрған діни қақтығыстар еуропалықтардың дінді «негізсіз күш» ретінде ғана тануына септігін тигізгендігін айтады. Олар үкіметке иммигранттарды зайырлы гуманизм дәстүрлерін қабылдауға үгіттеу керек екендігін ұсынуда. Өз халқының исламдық бөлігін басқаруға ассимиляцияны негізге алған елдердің жарқын мысалы ретінде Франция мемлекетін көрсете аламыз. Бұл мемлекетте секуляризм принципі қасиетті ұғымдардың қатарына жатады десек те болады. Франция халқы әлемнің өзге елдеріне «Сендерге дін соншалықты керек пе?», «Неге біз секілді өмір сүрмеске?» деген секілді сұрақтарды қойғысы келетіндей. Бұл көзқарастың тәжірибе жүзінде көрініс табуына Франция үкіметінің 2004 жылы мектептерде діни киім киюге тыйым салуы мысал бола алады. Мұны олар барша азаматтарға секулярлық біртектілікті қамтамасыз ету жолындағы ұлттық дәстүрді жүзеге асыру деп түсіндірді.

Кейбір еуропалық елдер ассимиляция емес интеграция жолын басшылыққа алды. Олар иммигранттардың мәдени және діни тиістілігі олардың ажырамас тұлғалық қасиеттері ретінде дәл сол қалпында қабылдануы тиіс деген пікір білдірді. Мұндай пікірге егер бұл мәселені назардан тыс қалдырар болсақ, олар өздерін қоғамнан алшақтата бастауы, ал бұл сегрегацияға жол ашуы мүмкін деген қорқыныш та әсер етсе керек. Мәселен, Голландияда мұсылман мектептері мен мешіттері өзге де діни ұйымдармен, бірлестіктермен қатар қаржыландырылады. Бұл елде әрбір азамат өз дінін ұстануға және оның амалдарын еркін орындауға құқылы, тек мемлекеттің негізгі заңына қарсы келер тұстары болмаса.

Еуропалық басшылар бөтен мәдени-әлеуметтік құрылымның қоғамға еніп, қысым көрсете бастауын реттеу үшін, қоғамның құлдырап, бөлшектеніп кетуінің алдын алу үшін, «мультимәдениет» концепциясын енгізуді жөн көрді. Оның негізінде мәдениеттердің өзара әрекеттестігінің арқасында бір-бірінің ерекшелігімен, артықшылықтарымен байыта түсу ойы жатыр. Ал бұл саясаттың негізгі ұстанымдарының қатарына келесілер жатады: мемлекет мәдени плюрализмді азаматтық қоғамның маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады; маргиналды мәдени топтардың әлеуметтенуіне кедергі келтірер мәселелерді шешу; түрлі мәдениеттердің дамуы мен қайта жаңғыруына қолдау көрсету. Осылайша, бұл саясат ресми түрде мәдениеттердің тең құқылы екендігін көрсеткенімен, іс жүзінде пайда болған салдарлар жоспарланған, күтілген нәтижелерге сай болмауда.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми зерттеу нәтижесі ретінде ұсынылып отырған

мақала ғылыми тұрғыда шетелдік дереккөздерден алынған нақты әрі сенімді мәліметтерді жеткізуімен, тәжірибелік тұрғыда ол мәліметтерді қолданысқа ендіре алудың шынайы мүмкіндігімен, осы тақырыпта зерттеу жүргізуші ізденушілерге қосымша құрал бола алуымен маңызды. Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы, тарихи-хронологиялық, сараптау, талдау, сипаттау, құрылымдық-функционалдық секілді әдістер қолданылды.

Талқылау. Жаһандану үдерісі белсенді жүзеге асып жатқан қазіргі кезеңде мемлекеттер, олардың аумағында болып жатқан оқиғалар шекаралармен шектеліп қалып жатқан жоқ. Қазіргі таңда қоғамды алаңдатып отырған мәселелердің, қақтығыстардың көпшілігі діни негізде туындап жатқаны шындық. Дін – ұлттар мен ұлыстарды, халықтар мен мемлекеттерді бір мақсат пен бір ойдың, біртекті моральдық құндылықтардың, адами қасиеттердің айналасында топтастырушы үлкен күш. Діннің осы күші қақтығыстар мен соғыстарды, жауласуды тудыру жолында да еркін қолданылуы мүмкін. Дінді, діни жағдайды зерттеу асқан ыждаһаттылықты және кең дүниетанымды талап етеді. Діни қақтығыстың алдын алу, оған тосқауыл қоя білу – кез келген қоғамның тыныш өмір сүруінің кепілі. Дінаралық түсіністік пен келісімді сақтау – өзекті мәселелердің бірі. Жаһандану дәуіріндегі Батыс Еуропа халқының діни жағдайының құрылымын, даму бағыттары мен әлемдегі саяси-экономикалық мәселелер негізіндегі өзгерістерін анықтау әрі сипаттау мақаланың негізгі қарастырар мәселесі болып табылады.

Батыс Еуропа – әлеуметтік, экономикалық тұрғыда жақсы қамтамасыз етілген, қоғамдық құрылымды дұрыс құрып, оны шебер игере білген мемлекеттер аймағы. Қай салада болмасын, әлем жұртшылығы осы аймақта орналасқан мемлекеттерге қарайлайтыны рас. Ұлттық тілдері халықаралық дәрежеге көтеріліп отырған үш бірдей мемлекет осы аймаққа тиесілі. Тіл үйрену мәдениет үйренумен қатар жүретінін ескерсек, еліміздегі, жалпы әлемдегі жаппай ағылшын, неміс, испан тілдерін үйрену тенденциясы қоғам санасына әсер етпей қоймаса керек. Жақсы мүмкіншіліктер, жақсы жағдай, жақсы білім іздеп қаншама азаматтардың осы елдерге қоныс аударып жатқаны да жасырын емес. Ал соңғы жылдары мұсылман елдеріндегі шиеленіскен, күрмеуі мол, шешімі қиын жағдайлар қарапайым халықты туған мекендерін тастап, бас сауғалап осы елдерден пана іздеуге мәжбүрлеуде. Теңдік, бірізділік, толеранттылық және жалпы адамгершілік қасиеттерді басшылыққа ала отырып, босқындарға құшақ жайған еуропалықтардың қазіргі жағдайы жергілікті халықтың алаңдаушылығын тудыруда. Жиі қайталанып жатқан террорлық шабуылдар, жазықсыз азаматтар қазасы тек Еуропа халқын емес, әлем жұртшылығын толғандырып отырғаны рас. Еуропалық мемлекеттер демократияға басымдық беруімен сипатталады. Осы ерекшелікке иек артқан түрлі тілді топтар әрекеті қазіргі кезеңде қоғам тыныштығын бұзар жойқын күшке айналып отыр. Мақаланың өзектілігі көп мәселеде үлгі ретінде қабылданатын еуропалық ұстанымдардың діни салада тиімді және тиімсіз болып отырған тұстарын саралап, артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсете білуімен сипатталады.

Еліміз тәуелсіздік алғалы өткен 30 жыл халық үшін жаңа дәуірдің, жаңа өмірдің бастамасындай, жеткен жетістіктеріміз бен көз жұма қарап жүрген қателіктерімізге ақтау болардай уақыт мөлшеріндей көрінсе де, тарих сахнасында, жаһандық көзқараста тым аз уақыт болып табылады. Егемендік алып, өз істерін өзі басқаруға қолы жеткеніне 30 жыл ғана болған мемлекеттің мәдениеті, ұлттық құндылықтары, діни дәстүрлері, тарихы ежелден қалған мұра ретінде қайта жаңғыртылып, халық игілігіне ұсыныла алса да, заманмен бірге алға жылжып, көштен қалмай, ілесіп, өз орнын таба алуы үшін бет түзер үлгі ретінде сан ғасырлық мемлекеттілік тарихы бар елдерге жүгінері даусыз. Білім беру саласында Болон үдерісіне қосылып, әлемдік деңгейдегі оқу орындарымен теңдей дәрежеде білім беру жолына қадам жасадық. Сол шартқа қол қойып, елімізде алған жоғары білім еуропалық университеттерде мойындалатын болғаннан кейін білім қуған, оқуын жалғастырып, ғылыми дәрежеге ие болуды көздеген жастар Еуропаға ағыла бастады. Ата дініміз исламмен егемендік алғаннан кейін жаңадан қауышып, кеңестік идеологияның қармауынан әлі құтыла алмай жүрген біздің азаматтар үшін адамдардың әртүрлілігіне құрметпен қарайтын демократиялық қоғамдардағы орнаған жағдай таңсық болары сөзсіз. Мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынасты реттеу мен басқаруда біздің еліміз дәл осы Батыс Еуропалық елдердің қалыптастырған үлгісін көшіруге тырысты. Зайырлылықты демократиялық қоғам құрудың негізгі көрсеткіші деп түсіне отырып, біз секуляризацияны мемлекеттік идеология ретінде таныған, осы үрдіс толыққанды жүзеге асқан жалғыз Батыс

Еуропалық мемлекет – Франциядағы құрылымдық жүйені басты назарда ұстадық. Бұл үрдіс 2008 жылғы Елбасының халыққа жолдауына негізделіп, 2009-2011 жылдарға арнап жасалған «Еуропаға жол» бағдарламасында көрініс тапты. Бағдарлама міндеттерінің қатарында нақты түрде қазақстандық институционалды-құқықтық базаны тиімді еуропалық тәжірибені қолдана отырып жетілдіру керек екендігі, күтілетін нәтижелер қатарында ұлттық заңнаманы еуропалық нормаларды есепке ала отырып жақсарту керек екендігі жазылған. 2007 жылы Еуроодақ саммитінде қабылданған «ЕО және Орталық Азия: жаңа серіктестік стратегиясы» атты құжат бұл байланыс орнатуға деген қызығушылықтың біртараптық қана емес екендігін көрсетті. Осы бағдарламаның жүзеге асырылуы кезінде, яғни 2010 жылы ЕҚЫҰ төрағасы атанды. Бұл мүмкіндікті пайдалана отырып ЕҚЫҰ құзіреттерін терроризм, экстремизм, заңсыз іс-әрекеттермен күрес жолына, қауіпсіз, тұрақты, гүлденген Орталық Азияны құруға, аймақ тартымдылығын арттыруға бағыттауға тырыстық. Мақаланың тақырыбына сай жүргізілген зерттеулер нәтижесінде біз кез келген Батыс Еуропалық мемлекеттегі діни жағдай билік өкілдері, саясаттанушылар құрған жоспарларға сай дамымай жатқанына куә болдық. Өз атамекенінде ойдағыдай жүзеге аспай жатқан жүйенің біздің мемлекетімізде сіңісіп, дін мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты реттеуші құзыретті күшке айналуы күмән тудыратындай. Тұжырымымыздың дұрыстығын елімізде өткен бірнеше жыл ішінде орын алған радикалды топ өкілдерінің белсенді әрекеттері, саны артып, халық санасын улап жатқан түрлі секталардың қызметі, сан ғасырлар бойы қазақ болмысымен біте қайнасқан, ұлтымыздың дүниетанымын айқындауда негізгі рөл ойнаған, дәстүріміз тамыр жайып, сусындаған ислам дінін қорқыныш пен үрей қайнары ретінде танытуға тырысып жүрген экстремисттік топ өкілдері дәлелдей түседі. Мақала тақырыбының өзектілігі үлгі ретінде қарастырылып жүрген жүйенің артықшылықтарымен қатар кемшіліктерінің де бар екендігін дәлелді тұжырымдар ұсынуында деп білеміз.

Қазіргі Батыс Еуропа елдеріндегі саяси-әлеуметтік үрдістер және ислам. Мультимәдениет басты ұғымы индивид ретіндегі адамның құқықтары болып саналатын азаматтық қоғам концепциясына негізделеді. Бірақ бұл жағдайда даралық және кепілдендірілген құқықтар мәдени бірлестіктерге беріледі. Әрбір мәдениет теңдей құқықтар мен дәрежеге ие деп сендіріледі. Ал қазіргі таңда адам құқықтарының идеологиясы дін кейпіне енген, яғни адамның индивид ретіндегі негізгі құқықтарын қамтамасыз ету дегенде біз адамдардың діни бостандығы жайлы да сөз қозғаймыз. Осы тұста төзімділік саясатының маңыздылығы арта түседі. 1995 жылы 16 қарашада ЮНЕСКО-ның бас конференциясының 28 сессиясы қабылдаған төзімділік ұстанымдары жайлы жарғыда: «Төзімділік – догматтық түсініктерден, шынайылықты абсолюттендіруден бас тарту және халықаралық құқықтық құжаттарда адам құқықтары саласында бекітілген нақты талаптар», - деген анықтама беріледі (Мчедлов, 2004:79). Бұл анықтама мультимәдениет ұғымын жақтаушылар тарапынан да белсенді түрде қолданылып жүр. «Саяси тұрғыда дұрыс» қадам жасауға тырысып жүрген еуропалық билік өкілдері ұлттық және шетелдік құндылықтар арасындағы шекараны жою арқылы, жаһандану үрдісінің еркін түрде канат жаюына себепкер болуға тырысуда. Ал бұл саясатқа қарсылық білдірген еуропалықтар ксенофобтық, экстремисттік ұстанымдардың құрбаны ретінде айыпталары. Бұл саясат еуропалық әлеуметтанушылар мен саясаттанушылардың көзқарасына сай, мемлекеттің мүдделерін жеке адам мен азшылық қауым өкілдерінің құқықтары жолында құрбан етіп отыр. Сонымен қатар, бұл ұстаным шынайы өмірдегі ұлттық және этникалық мәселелерді шешуге қауқарсыз. Догмаға айналып кеткен еуропалық саяси дұрыс қадамдар жергілікті халықтың, билік өкілдерінің тарихи негіздерін ұмыт қалдырып, ата діндері – христиандыққа емес, сайлау барысында көп дауысқа ие мұсылмандар қауымына, исламға қызығушылық танытуына негіз болды. ЕО Конституциясында христиан діні жайлы сөз қозғалмауына байланысты Миландық университеттің профессоры Сильвио Ферраридің мына пікірі еуропалық саясаткерлердің ойын айқын бейнелейтіндей: «Еуропалық Конституцияда белгілі бір конфессияны атау күмәнді әрекет болып табылады. Оның тек рәміздік мағынасы болғанына қарамастан, рәміздердің бірігуде өте маңызды рөл атқаратынына қарамастан, ол бөлектеу қауіпін де жасыруы мүмкін. Бұл ұстанымдар болашақ Конституцияның мәтініне қосылар болса, мұсылмандардың көп бөлігі өздерін маргиналды қауым мүшелері ретінде сезінер еді. Бірақ бұл Конституция мұсылмандарға да ортақ құжат қой. Нәтижесінде қалыптасқан

жағдай исламдық фундаменталисттерге және еуропалық исламның дамуына қырын қарап жүрген барлық радикалды топтарға үлкен сый болар еді» (Ferrari, 2003).

Осылайша мәдени және діни төзімділік исламдық және еуропалық өркениеттерге бір мекенде бейбіт өмір сүруге мүмкіндік беруі керек. Еуропалықтар ендігі кезекте исламмен қатар өмір сүруді, исламды азшылық діні ретінде құрметтеуді, исламдық құндылықтарды еуропалық шынайылыққа кіріктіруге дайын болуды үйренуі керек. Еуропалықтардың қазіргі кезеңдегі құндылықтар жүйесін, яғни құлдырап бара жатқан, нақты рухани шекаралары жоқ зайырлы мәдениетті назарға ала отырып, исламдық бай мұраға қызығушылықтың арта түсуінің де, өшпенділік пен қарсылықтың қатар жүруінің де заңды құбылыс екендігін дау тудырмас айқын мәселе деп түсінеміз. Бұған қарамастан еуропалықтар әлі де еуроцентристік дүниетанымның белсенді қорғаушылары. Сол себепті де еуропалықтар үшін «адам құқықтары дінінен» артық, одан маңызды дін жоқ. Еуропа халқының Хантингтон концепциясын қабылдамауы да, ислам дінінің, мұсылмандардың күші мен маңыздылығына мән бермеуі де осы ұстанымдарынан туындайды. Ал Батыс Еуропадағы алдыңғы қатарлы мемлекеттер Азия мен Солтүстік Африкадағы ұзақ мерзімді отаршылдық саясатының ықпалымен еуропалық исламға отаршылдық кезеңінің жүйелерін қолдануға болатындығына әлі де сенеді. Бұл жүйелердің негізінде ислам еуропалық басқарудың ықпалымен ассимиляцияға оңай беріледі деген түсінік жатыр.

Қазіргі таңда исламды ресмилендіру арқылы «бағындырудың» әдістері сол бұрынғы әдіснамадан алыстай қойған жоқ. Еуропалық билік өкілдері ислам дінін де секуляризацияға ұшыратуға болатынына сенімді. Осы ой негізінде «еуроислам» немесе «еуропалық ислам» деген жаңа ұғымдар пайда болды. Бұл терминді 1990 жылдардың орта шенінде Геттингендік университеттің профессоры Бассам Тиби енгізіп, зайырлы, заманауи, Батыстың қазіргі кезеңдегі либералды құндылықтарымен үндескен діни-мәдени мұраны белгілеу үшін қолданды. Исламның бұл көрінісінің негізгі ұстанымдары: шарият талаптарынан бас тарту, өмір сүріп жатқан мемлекет Конституциясына адал болу, адам құқықтары мен демократиялық талаптарды құрметтеу. Негізгі екпін өзгерістердің қозғау күшіне айналуы тиіс болған заманауи еуропалық мұсылмандарға жасалды. Сол себепті сырт көзге түсініксіз болып көрінетін Еуропада туып-өскен мұсылман жастар үшін заманауи исламды интеграцияның басты құралына айналдыру саясаты белсенді түрде жүзеге асырылуда. Бұл бағытта үлгі ретінде Түркия алынады. Бұл мемлекетте зайырлылық мемлекеттік идеологияның негізгі ұстанымдарының бірі болып табылғанымен, халық ежелден ислам дінінің ерушілері болып табылады. Басқаша айтсақ, ислам дінін христиан дініне жүргізілген шаралар кешеніне ұшырату көзделуде. Сол арқылы ислам дінін тек жеке бас шаруасына айналдырып, мемлекеттен барынша алшақтату басты мақсат болып отыр.

Интеграция үрдісін қолдаушылардың жолында тұрған ең басты мәселе ислам дінінің құрылымдық және идеологиялық ерекшеліктері. Ислам өзге діндер секілді емес, ол дүниелікке айналуға және заманауи батыстық саяси және әлеуметтік құндылықтар жүйесіне бейімделуге оңай көндіге алмайды.

Исламның еуропалық қоғамға интеграциясы жайлы сөз қозғалғанда әрбір мұсылман үшін маңызды, негізгі бес парызды өтеу заманауи қоғам шекараларында да еш кедергісіз жүзеге асырылуы мүмкін екендігі айтылады. Исламға келгенін, мұсылман болғанын жариялайтын куәлікті дауыстап айту, күнделікті бес мезгіл оқылатын намаз, жұма күнгі жамағатпен оқылатын намаз, Рамазан айында ораза ұстау, мұқтаждарға көмек ретінде зекет беру, Меккеге қажылық ниетімен бару – барлығы еуропалық қоғам шындығынан алшақтамай-ақ, сол қоғам талаптарына, орныққан өмір сүру салтына бейімделе отырып, күнкөріс қамымен жүріп те еркін атқаруға болатын, толыққанды «еуропалық» азамат болып, өмір сүріп жатқан мемлекеттің заңдарын құрметтей отырып өмір сүруге еш кедергі келтірмейтін талаптар. Бірақ исламдық дүниетаным – ерекше, ислами сенім христиан дініндегі сенімнен ерекше. Бұл дүние мен о дүние жайлы түсінік екі дінде екі түрлі. Мұны христиан дінінің сан ғасырлар бойы тұрақты түрде дүниелікке бейімделу үдерісінің ықпалында болуымен түсіндіруге де болады. Христиандар үшін Отан рухани және дүниелік болып екіге бөлінеді. Ал мұсылмандар үмметке тиістілікті бағалайды, яғни барлық мұсылмандар өзара бауыр, бір «Отанның» азаматтары. Мұсылмандар үшін адамдарды тіліне, ұлтына, идеологиясы мен құндылықтарына, бір елге тиістілігіне қарай бөлектеу – дұрыс емес, әділетсіз әрекет. Ислам – адамдар

арасындағы айырмашылықтарды ең басты ұқсастықтары, яғни мұсылмандығы үшін назарға алмай, толығымен қабылдай алатын дін. Ислам адамдарды діни, нәсілдік, азаматтық тиістіліктеріне қарай бөлектемейді, барша адамзат мұсылмандар үшін бірдей құқыққа ие. Мұсылман еместерге де зәбір көрсетуге, төмендетуге діннің негізгі ұстанымдары тыйым салады.

Бөлшектенбеген, қамту аймағы өте кең дін ретінде ислам тек өсиеттер жиынтығынан тұрмайды, ол мұсылман өмірінің әрбір саласын реттеуге бағытталған ережелер мен талаптар ұсынады. Құран – негізгі діни мәтін, сонымен қатар мұсылмандар үшін құқықтық жүйені қалыптастырудағы басты қайнар. Құранмен қатар сүннет, хадистер, яғни Пайғамбардың сөздері, әрекеттері, түрлі діни немесе азаматтық сұрақтарға берген жауаптары, өмір салты – мұсылмандар үшін үлгі алар өнеге. Бұлардың негізінде тура жолдан адаспауға сеп болар заңдар жиынтығы – шариғат қалыптастырылған. Шариғат – жеке адамның, отбасылық, қоғамдық өмірдің бар салаларын реттеуші кодекс немесе канондар жиынтығы, мұсылмандардың Жаратушыға, қоғамға, бір-біріне қатысты қарым-қатынастарын айқындаушы тыйымдар мен талаптар жүйесі. Шариғат догматтық түсініктерге де, сенім амалдарына да, адамдар қарым-қатынасына да, іскерлік, отбасылық өмірдегі іс-әрекеттер жиынтығына да қатысты. Мұсылмандық құқықтанудың негізгі ұғымдары ресми түрде IX ғасырдың алғашқы жартысында қалыптаса бастаса, X ғасырда мұсылмандық құқықтану жеке діни ғылым саласы ретінде орнықты. Оның зерттеу пәні мұсылмандардың Алламен қарым-қатынасын айқындау, адамдардың өзара қарым-қатынасын реттеу, мемлекет пен халық арасындағы, өзге конфессиялармен, өзге мемлекеттермен арадағы қарым-қатынасты реттеу болды. Уақыт өте сунниттік бағыттағы исламда ірі төрт құқық мектебі қалыптасты. Әрбір мұсылман осы мектептердің беделді ғалымдарының Құран мен Сүннет негізінде қалыптастырған түсініктемелерін, ережелерін қабылдап, бір мектептің ерушісі бола алады. XX ғасыр басында қолға алынған «рационалды исламды» қалыптастыру, құқықтық мектептерді құлату арқылы, исламды заманға бейімдеп өзгерту саясаты нәтижесіз болып, құрдымға кетті. Сол кезден бастап исламды секуляризацияға ұшыратуға бағытталған әр қадам батыстандыру үдерісі ретінде қабылданып, мұсылмандар арасында қарсылық тудырады. Ағылшын шығыстанушысы Бернар Левистің айтуынша: «Исламда ең дұрыс үлгі өткен кезеңде жатыр. Қазіргі жол – дәстүр жазып, сақтаған күйдегі бабалардың әдеттері мен доктринасы, яғни Сүннет».

Еуропалық биліктің исламмен қарым-қатынасындағы келесі бір мәселе – құрылымдық мәселе. Еуропадағы ислам бірегейліктен алыс. Ислам діні әрбір еуропалық мемлекетте сол жердегі иммигрант-мұсылмандардың көпшілігі келген аймақтағы ерекшеліктер мен түсініктерге байланысты айырмашылықтарға ие. Ислам дінінде қатаң иерархиялық жүйе болмағандықтан, түрлі елдерден келген иммигранттар жергілікті мұсылмандардың көзқарасын қабылдай салмайды, қайта шариғат заңдарына қатысты өз елдеріндегі ұстанымдарды бірге ала келеді. Мәселен, 2 миллион 600 мыңнан астам түрік мұсылмандар, 200 мыңнан астам босниялық мұсылмандар тұратын Германиядағы ислам діні түріктердің ықпалында (Rippberger, 2012). Францияда арабтардың ықпалы басымдылыққа ие. Ұлыбританиядағы 2 миллион мұсылман Үндістан мен Пәкістаннан келген иммигранттар. Нидерландта Индонезия мен Суринамнан келген 700 мың мұсылман тұрады (Четверикова, 2005:73). Бұдан байқайтынымыз, Еуропадағы мұсылмандар жамағаты діни ұстанымдардан бұрын этникалық тиістілік негізінде құрылады. Бірақ осы жағдайды негізге ала отырып, әрбір еуропалық мемлекет өзіне тән, өзінің заңдарына қайшы келмейтін, өзге діндермен, жергілікті халықпен үйлесімділікте өмір сүретін исламның жаңа үлгісін қалыптастыра алмайды. Себебі, еуропалық кеңістікте сан ғасырлар бойы қалыптасқан, өзгертуге келмейтін ұстанымдары, доктриналары, дүниетанымы бар түрлі ислами тармақтар – сунниттер, шииттер, алауиттер, бірқатар ағымдар бірлесе тіршілік етуде. Олардың барлығын біріктіріп, дүние есігін аша сала сіңірілген дүниеге, мәңгілік өмірге деген көзқарастарынан, сенімдерінен бас тартқызып, өзгеше, жаңа, еуропалық мемлекет атауымен аттас исламды қабылдатып, соған сай өмір сүруді талап ету, бір жағынан, адам құқықтарын негізгі діндері көретін еуропалықтар үшін жабайы, бар ұстанымдарына қарсы қадам болса, екінші жағынан, жүзеге асырылуы мүмкін емес аңыз ретінде ғана қарастырылады. Батыс Еуропалық мемлекеттердің тағы бір ортақ мәселесі – мұсылмандардың атынан сөйлейтін, олардың қызығушылықтары мен қалауларын жеткізетін ресми бірлестіктің, ұйымның болмауы. Сол себепті мемлекет әр мұсылмандық жамағатпен жеке қарым-қатынас орнатуға мәжбүр. Ал бұл – мәселелердің шешімін

тезірек табуға кедергі болар маңызды тосқауыл. Осы жағдайды негізге ала отырып, мұсылмандардың көшбасшылары, кейбір ғалымдар «еуроислам» ұғымын терістеп, «Еуропадағы мұсылмандар», «еуропалық негіздегі ислам», «мұсылмандық қоғамдар» немесе «иммигранттардың бірлестіктері» жайлы сөз қозғағанды жөн көреді.

Еуропадағы мұсылмандардың әлеуметтік жағдайы. Интеграция мәселесінің әлеуметтік тұстары да жылдар өте маңыздылыққа ие болуда. Еуропадағы мұсылмандардың әлеуметтік жағдайы әрдайым тұрақсыздықпен сипатталады. Бірқатар мемлекеттерде білімді, әлеуметтік жағдайы жақсы, орта тап өкілдері ретінде қабылданатын мұсылмандар қауымы қалыптасқанымен, көпшілік мұсылмандар үшін әлеуметтік даму қиын күйде қалып, жұмыссыздықтың, сауатсыздықтың жоғары деңгейінде көрініс табууда. Голландияда марокколықтар арасындағы жұмыссыздық көрсеткіші 31 пайызды, түріктер арасында 24 пайызды құрайды. Ұлыбританияда Пәкістан мен Бангладештен келген азаматтар арасындағы жұмыссыздық деңгейі жергілікті халықпен салыстырғанда үш есе жоғары. Ал 16 жас пен 24 жас аралығындағы жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейінің көрсеткіші пәкістандықтар үшін 1990 жылдардың басында 36 пайыз болса, жергілікті халық өкілдері үшін 15 пайызды құрады (Cesari, 2002:13). Бельгияда 1999 жылы марокколықтар мен түріктер арасындағы жұмыссыздық көрсеткіші 38 пайыз, ал жергілікті халық арасында 7,4 пайызды құрады (Ural Manzo, 2004:88). Мұсылмандар уақытша және арзан ақы төленетін, көп қабілет талап етпейтін жұмыстарға орналасады. Австрияда түріктердің 9,7 пайызы ғана білікті мамандар, ал орта есеппен түріктердің жалақысы жергілікті халық өкілдерінікінен 15 пайызға төмен. Бұл жағдай тұрғын үй саласында да көрініс табады. Иммигранттар қаланың сырт жағындағы, арзан мекендерде өмір сүреді. Әлеуметтік жағдайдың саяси көзқарастарға, таңдауға әсер етері даусыз. Сол себепті де жастар арасында кедейлікке тек әлеуметтік не саяси ғана емес, діни реңк те беруге асығатын фундаменталисттік ағымдар танымалдыққа ие. Сонымен қатар иммигранттардың атамекені болып табылатын елдердің үкіметтерімен олар көрсететін қаржылық және әлеуметтік қолдаудың нәтижесінде берік байланыс орнап, жақсы ұйымдастырылған исламдық құрылымдар пайда болуда.

Исламды интеграциялау саясатының қаншалықты дәрежеде мүмкін екендігін жоғарыда сипатталған жағдайларды саралай отырып, түсінуге болады. Мұсылмандық қауымдарды азаматтық құрылымға кіріктіру барысында еуропалық үкіметтер мынадай мәселелермен бетпе-бет келеді:

- Дінді мойындау (мешіттер салу, жұмыс уақытында намаз оқуға рұқсат беру, діни мерекелер кезінде демалыс беру);
- Мұсылмандар қауымдастықтарын қоғамдық ұйымдар ретінде мойындау (ал бұл үшін мұсылмандардың мүдделерін жеткізуші, қорғаушы бірыңғай ресми ұйым керек);
- Дәстүрлі білім алу мәселесін шешу (жекеменшік мұсылман мектептерінде немесе мемлекеттік мектептерде, ұлдар мен қыздардың бөлек білім алу мәселесін шешу);
- Қоғамдық орындарда діннің талаптарына сай киім кию, исламға тиістілігін көрсететін заттарды алып жүру;
- Мемлекеттік басқару органдарында мұсылмандар мүдделерін қорғаушы мүшелердің болуы (ұлттық және жергілікті деңгейде);
- Қауымдастықтардың қаржылық іс-әрекеттері (өз-өзін қаржыландыру, сырттан қаржылай көмек алу, исламдық мемлекеттердің қаржылық қолдауы).

Бұл мәселелер ортақ болғанымен, еуропалықтар қазіргі кезеңге дейін исламды интеграциялаудың біртекті үлгісін қалыптастыра алған жоқ, әр елде бұл саясат өзіндік ерекшеліктерге ие. Бұған белгілі бір мемлекеттегі шіркеу мен мемлекет қарым-қатынасы, азаматтық беру талаптары, ұлттық, мәдени дәстүрлер, саяси мәдениеттің, экономикалық саясаттың ерекшеліктері де әсер етеді. Осы құрамдас бөліктер интеграциялық саясатты жүргізудің әдістерін айқындап береді. Десек те, белгілі бір ұлттық үлгілер жайлы біз тек шартты түрде ғана айта аламыз. Нақты түрде екі қарым-қатынас үлгісін ғана бөліп көрсетуге болады: ағылшындық коммунитарлық үлгі – жамағатты және оның қоғамға қосылғандығын мойындау; француздық зайырлы үлгі – интеграцияның жалпы республикалық идеяға негізделуі. Өзге елдерде де мультимәдениеттің түрлі үлгілері жүзеге асырылуда. Ол үлгілердің қалыптасуына сол қоғамның ерекшеліктері, «төзімділік» ұғымын түсінуі, мұсылмандық жамағаттардың күші мен әсері, саяси және экономикалық бағдар себепкер болады (Problemes d'histoire des religions, 1994:23-28).

Еуропалықтар ислам діні мен мұсылмандарды қаншалықты шеттетіп, қабылдағысы келмесе де, заман шындығына қарсы келе алмасы хақ. Ислам дінінің Еуропа тарихында да, бүгінде де алар орны ерекше. Еуропа деп аталатын дүние бөлігінде халқының басым көпшілігі мұсылмандар болып табылатын, ислам дінінің құндылықтарын, тыйымдары мен ұстанымдарын негізге ала өмір сүретін Босния, Албания, Түркия секілді мемлекеттер де бар. Бұл мемлекеттің халқы да – еуропалықтар. Еуропадағы секуляризмді негізгі бағыт деп білетін мемлекеттердің бірі Данияда Құран Кәрім жоғарғы мектеп оқушылары үшін міндетті оқу парағының мазмұнына енгізілген (Робберс, 2009:180-186). Мұсылмандардың әлеуметтік мәртебесін әрі экономикалық жағдайын өзге дінді насихаттаушылармен бірдей деңгейге көтеру – көптеген түйткілді мәселелердің шешімі. Осыны түсінген кейбір мемлекеттер еуропалық негіздегі исламды қалыптастыруға тырысуда. Франция, Голландия секілді мемлекеттерде басты назар жергілікті имамдарды тәрбиелеуге аударылуда. Мұсылмандардың заманауи Еуропадағы мәселелерінің шешімдерін табу үшін Дублин қаласында Пәтуа және Зерттеу бойынша Еуропалық Елшілік жұмыс атқаруда (Робберс, 2009:209-213).

Францияда қазіргі таңда шамамен 5-8 миллион мұсылман өмір сүруде. Ал ислам діні сенушілерінің саны ең тез артып келе жатқан дін болып табылады. Осы жағдайлардың өзі де ислам дінімен санасу керек екендігіне дәлел бола алады. Ерекше бетбұрыс ретінде тоқсаныншы жылдардың орта шенінен бастап Францияның түрлі қалаларындағы мешіттер құрылысының қарқынды дами бастағанын атап өте аламыз. Француз билігі тіпті мешіттерді жартылай мемлекет тарапынан қаржыландырып, француз имамдарын оқыту керек екендігін де алға тартуда (Робберс, 2009:593-595).

Батыстағы мұсылмандарды «бөтенсіну» саясатын өзгертудегі тағы бір мүмкін ұстаным – «қабылдау саясаты». Бұл дегеніміз тек екі әлем жайлы дұрыс біліммен екі тарапты қамтамасыз ету ғана емес. Қабылдау бұл жерде екі жақтың да менталдық тұрғыда: мұсылмандардың еуропалық мемлекетті екінші атамекені ретінде, ал еуропалықтардың мұсылмандарды отандастары ретінде қабылдай алуын меңзейді. Бұл ұзақ мерзімді жоспар үкімет мұсылмандарға және жалпы қоғамға қатысты барлық саланы қамтитын әмбебап саясат ұстанған кезде ғана жүзеге асуы мүмкін. Ол мұсылмандарға қоғам өміріне белсене араласуға және қоғамға деген адалдығын арттыруға мүмкіндік беруде көрініс табуы керек. Еуропа халқы мұсылмандардың да толыққанды еуропалық азамат бола алатындығын қабылдау керек. Бірақ осындай ұстанымдар халық санасына әлі сіңе қоймаған сыңайлы. Кейбір топтар жалғыз мәдениетке негізделген, христиандық дінінен қуат алатын қоғам құруды әлі де негізгі мақсат көреді. Мұндай радикалды ұстанымдардың екі әлем арасындағы байланыстың күрмеуін шиеленістіруден өзге берері жоқ екендігі даусыз. Адамзат бақыты үшін, адамзат тыныштығы үшін бір-біріміздің ерекшеліктеріміз бен өзгешеліктерімізді қабылдай отырып, өз ұстанымдарымызға сай өмір сүре беруге болатындығын тезірек түсінсек екен дейміз.

Еуропа мемлекеттері ислам дінінің осы аумақта өмір сүруін қабылдап, мұсылмандардың сеніміне құрметпен қараған жағдайда көптеген қиыншылықтардың алдын алуға болатындығын ешкім терістей алмас. Ал мұсылмандар өз кезегінде Сүннеттен мұра ретінде жеткен діндераралық диалогтың ең көркем үлгісін насихаттай отырып, өздерін өмір сүріп отырған қоғамның толық мүшесі ретінде сезіне алуы керек. Еуропалық болу үшін мұсылманшылықтан бас тарту міндет емес екендігін екі тарап та қабылдау керек. Мұсылмандар мен ислам дінінің жылдар бойы қалыптасқан жағымсыз бейнесін бұзып жарып, ғылым мен білімнің, мәдениет пен әдептіліктің, өркениеттің негізгі бастауы, қайнар көзі ислам дінінде жатқанын көрсету әрбір жаңа заман мұсылманының мойнына жүктелген маңызды іс деп білеміз.

Қорытынды. Ислам мен Батыс арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуы түрлі тарихи кезеңдерге байланысты түрлі жолмен жүзеге асқанын көріп отырмыз. Ислам мен мұсылмандар батыстықтар үшін тең құқылы, тең дәрежелі әлем, мәдениет, өркениет өкілдері болған. Испаниядағы мұсылмандар мен жергілікті халық арасындағы қарым-қатынас, бір-бірімен тәжірибе алмасқан ұлы ғалымдар, ойлары әлі күнге дейін құнды, өзекті философтар, Еуропаны ғылымның жаңа салаларымен таныстырған ұлы зерттеушілер бұл пікірге дәлел бола алады. Не себепті қазіргі кезеңде осы қайырымды байланыс пен өзара сыйластық халық санасынан өшіп кетті деген заңды сұрақ қоя аламыз. Қазіргі кезеңде білім мен ғылым бұрын жетпеген шындықтарын бағындырып жатқанда, адамдар не себепті өзара бейбіт, тату күйде, бір-бірінің таңдауына, өмір

салтына құрметпен қарап өмір сүре алмайды? Бұл ретте ескеру керек мәселе – Еуропада исламның кең таралуы оның өзінің «Мені» енді қалыптасып жатқан кезеңмен дөп келді. Еуропа өзінің ұстанымдарын, саясатын, бағдарын айқындау барысында ислам секілді мүлтіксіз, кемшіліксіз, ықпалды жүйемен тайталасуға мәжбүр болды. Бірегейліктен, биліктен айырылғысы келмеген еуропалық көшбасшылар исламды жау етіп көрсетіп, халықты одан алшақтатуға тырысты. Міне осындай мүдделер қақтығысынан қалыптасқан стереотиптер қазіргі кезеңдегі еуропалықтарға өздерінің қоғамдарындағы ислам мен мұсылмандардың бар болуын, өздерімен қатар тіршілік етуін саналы түрде қабылдауға кедергі болуда. У. Монтгомери Уотт: «Исламның өзгертілген бейнесі еуропалықтардың көлеңкелі қасиеттерінің проекциясы ретінде қарастырылуы керек», - деген пікір айтады (Монтгомери, 1976:109). Бұл пікірмен келісуге де болады. Дегенмен, жоғарыда сипатталған тарихи оқиғалар, сан ғасырлар бойы құлаққа сіңірілген қағидалар, қазіргі кезеңде белсенді түрде жүргізіліп жатқан ақпараттық соғыс, саяси мүдделер, сонымен қатар өздерін ислам дінімен байланыстыратын радикалды топтардың әрекеттері – бәрі қосылып исламның жағымсыз бейнесінің тіршілікке бейім болып, қандай кешенді әрекеттер жүргізілсе де жойылмай, өзгермей отыруының қуат көзі болып отыр. Жоғарыда біз Еуропаның көпшілігі мұсылмандар болып табылатын иммигранттарға мұқтаж екендігі жайлы сөз қозғаған болатынбыз. Иммигранттардың арзан ақы талап ететін еңбегі үшін, орныққан, екінші, үшінші ұрпағы өздерін толыққанды еуропалықтар ретінде қабылдайтын мұсылман азаматтары үшін, күннен-күнге саны өсіп жатқан ислам дінін қабылдаған жергілікті халық өкілдері үшін еуропалық билік өкілдері ислам діні мен мұсылмандардың мәселесіне немқұрайлықпен қарап, елемей отыра алмайды. Ал «өркениеттер қақтығысы», «сәйкессіздік» секілді ұғымдардың алға тартылуын ғылыми тұрғыдағы сауатсыздық деп білеміз. Ислам дінінің билігінде болған Испаниядағы жергілікті халық пен мұсылмандар арасындағы қарым-қатынас әрі сол кезеңдегі екі тарап үшін де жемісті ғылыми даму дәуірі тарих беттерінде алтын әріптермен жазылып тұрғаны дау тудырмас. Демек, бұл шиеленіскен қарым-қатынастың себептерін, бастауларын діннен, мәдениеттен емес, саяси ұстанымдар мен мүдделерден қарастырған жөн деп білеміз. Ислам дінінің бейбітшілікке құштар болмысы оны қаралауға бағытталып жабыстырылып жатқан сан қилы қасиеттерден пәк екендігін, алшақ екендігін тақырыпқа сыни тұрғыда, объективті өлшемдерді негізге ала отырып қарайтын әрбір ғалым, оқушы, қарапайым тұлға түсініп, ұғынары анық. Адамдардың, яғни дін ерушілерінің емес, діннің кемшіліксіз екенін естен шығармағанымыз дұрыс. Әлеуметтік тұрғыда қиыншылықтарға тап болған, күйбең тіршіліктен шаршаған, әділетсіздікпен күресте жеңіліс тапқан жекеленген тұлғалардың іс-әрекеті, жаугершілік ұстанымдары жалпы діннің, барша мұсылмандардың мүдделерінің сипаттамасы емес, бола алмайды да. Еуропадағы мұсылмандар толыққанды еуропалықтар ретінде қабылданып, сенімдеріне, діндеріне құрмет көрсетіліп, исламдық талаптар мен дәстүрлерді өзгертуге тырыспай, қабылдай білген жағдайда, адамзатпен бірге түлеп, жаңарып, заманнан әлдеқайда озық жүретін кемел дін еуропалық қоғамның да негізгі құрамдас бөлігіне еркін айналары дау тудырмас шындық деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі

- Cesari J. L'islam en Europe: l'incorporation d'une religion // Cahiers d'études sur la Méditerranée Orientale et le monde turco-iranien. 2002. №33.
- Ferrari S. The secular and Sacred in Europe's Constitution // www.project-syndicate.org/commentary/the-secular-and-sacred-in-europe-s-constitution?barrier
- Pluralisme religieux et laïcités dans l'Union Européenne // Problèmes d'histoire des religions. Éditions de l'Université Libre. 1994. №5.
- Rippberger S. «Euroislam» – Does It Exist or Not? // The German Wave // www.dw-world.de
- Ural Manço. Reconnaissance et discrimination: presence de l'islam en Europe occidentale et en Amérique du Nord / Sous la direction de. L'Harmattan, 2004.
- Монтгомери Уотт У. Влияние ислама на средневековую Европу. Москва: Наука, 1976. 130 с.
- Мчедлов М.П. Толерантность. Москва: Республика, 2004. 416 с.
- Робберс Г. Государства и религии в Европейском союзе. Москва: Первая образцовая типография, 2009. 722 с.

Четверикова О. Ислам в современной Европе: стратегия «добровольного гетто» против политики интеграции. Россия XXI. 2005.

References

Cesari J. L'islam en Europe: l'incorporation d'une religion // Cahiers d'études sur la Méditerranée Orientale et le monde turco-iranien. 2002. №33 [In French].

Chetverikova O. Islam v sovremennoi Evrope: strategiya "dobrovol'nogo getto" protiv politiki integracii. Rossiya XXI. 2005. [in Russian].

Ferrari S. The secular and Sacred in Europe's Constitution // www.project-syndicate.org/commentary/the-secular-and-sacred-in-europe-s-constitution?barrier [In English].

Mchedlov M.P. Tolerantnost' (Tolerance). Moskva: Respublika, 2004. 416 s. [in Russian].

Montgomery W. Vliyanie Islama na srednekovuyu Evropu. Moskva: Nauka, 1976. 130 s. [in Russian].

Pluralisme religieux et laïcités dans l'Union Européenne // Problèmes d'histoire des religions. Éditions de l'Université Libre. 1994. №5 [In French].

Rippberger S. «Euroislam» – Does It Exist or Not? // The German Wave // www.dw-world.de [In English].

Robbers G. Gosudarstva i religii v Evropeiskom soyuze (States and religions in the European Union). Moskva: Pervaya obrazcovaya tipografiya, 2009. 722 p. [in Russian].

Ural Manço. Reconnaissance et discrimination: presence de l'islam en Europe occidentale et en Amérique du Nord / Sous la direction de. L'Harmattan, 2004 [In French].

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY

FTAMP 03.61.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_170

ДОҢЫЗТАУДЫҢ БЕСПАЙ ЖӘНЕ ИЗЕНАҒАШ ДІНИ-ТҰРҒЫН
КЕШЕНДЕРІНДЕГІ МЕШІТТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әжіғали Серік Ескендірұлы¹, Әшім Бағлан Әбдірахманұлы^{*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

^{*}Автор-корреспондент

E-mail адресер: s.azhigali@gmail.com (Әжіғали), ashim.baglan@gmail.com (Әшім)

Түйіндеме. XIX ғ. ортасында жартылай-көшпелі, одан кейін жартылай-отырықшы өмір салтына бейімделген Доңызтау өңірінде ислам дінінің идеологиясы маңызды рөл атқарды. Діни қызметі айқын білінетін кейінгі қазақ қоныстарының ерекше түрлері қалыптасты. Атап айтқанда, Доңызтау өңірінде XIX ғ. II жартысында өңделген және өңделмеген тастан салынған «мешіттер, медресе-мектептер, тұрғын жайлар, рулық бейіттер немесе қорымдар және құдықтарды» қамтитын өзіндік ерекше «діни-тұрғын кешендері» бой көтерді. Діни-тұрғын кешендері негізінен Доңызтауды мекен еткен көшпелілердің күзеу қонысында орналасты. Мақалада авторлар Доңызтау ауданындағы діни-тұрғын кешендерінің қалыптасу тарихының кейбір мәселелерін қарайды. Сонымен қатар, Беспай және Изенағаш мешіттерін сипаттап, оның кейбір ерекшеліктеріне талдау жасайды. 2019 ж. Доңызтау өңірінде жүргізілген «Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясы» (жетекшісі С.Е. Әжіғали) кезінде авторлардың жинаған материалдары қарастырылады.

Кілт сөздер. Доңызтау, ислам діні, діни-тұрғын кешені, мешіттер, михраб, Беспай, Изенағаш.

МРНТИ 03.61.91

ОСОБЕННОСТИ МЕЧЕТЕЙ КУЛЬТОВО-ЖИЛИЩНЫХ КОМПЛЕКСАХ
БЕСПАЙ И ИЗЕНАГАШ В ДОНЫЗТАУ

Ажигали Серик Ескендирулы¹, Ашим Баглан Абдрахманұлы^{*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, г. Алматы.

^{*}Автор-корреспондент

E-mail адреса: s.azhigali@gmail.com (Ажигали), ashim.baglan@gmail.com (Ашим)

Аннотация. В середине XIX века исламская идеология играла важную роль в регионе Доңызтау, приспособившись к полукочевому, а позднее, полуоседлому образу жизни. Позднее сформировались особые типы казахских поселений, в которых ярко проявлялась культовая функция. В частности, во второй половине XIX века в районе Доңызтау возводили особенные оригинальные «культово-жилищные комплексы», включавшие сложенные из обработанного и необработанного камня «мечети, школы-медресе, жилые постройки, родовые кладбища или погребения». Культово-жилищные комплексы располагались в основном на осенних стоянках кочевников, населявших Доңызтау. В статье авторы изучают некоторые проблемы истории формирования культово-жилищных комплексов района Доңызтау. Наряду с этим, дается характеристика мечетей Беспай и Изенағаш и осуществляется анализ некоторых его особенностей. Рассматриваются материалы, собранные авторами в период проведения в 2019 в Доңызтау «Западно-Казахстанской комплексной этноархеологической экспедиции» (руководитель – С.Е. Ажигали).

Ключевые слова: Донызтау, ислам, культово-жилищный комплекс, мечети, михраб, Беспай, Изенагаш.

IRSTI 03.61.91

FEATURES OF MOSQUES IN CULTURAL RESIDENTIAL COMPLEXES BESPAI AND IZENAGASH OF DONYZTAU AREA

Azhigali Serik Yeskendiruly¹, Ashim Baglan Abdrakhmanuly^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: s.azhigali@gmail.com (Azhigali), ashim.baglan@gmail.com (Ashim)

Abstract. In the mid-19th century, Islamic ideology played an important role in the Donyztau region, adapting to a semi-nomadic, and later - semi-sedentary lifestyle. Later, special types of Kazakh settlements were formed, in which the cult function was clearly manifested. In particular, in the second half of the 19th century, special original “cult-dwelling complexes” were erected in the Donyztau area, including “mosques, schools-madrasahs, residential buildings, ancestral cemeteries or burials” made of processed and unworked stone. Cult-dwelling complexes were located mainly in the autumn camps of the nomads who inhabited Donyztau. In the article, the authors study some of the issues related to the history of cult-dwelling complexes formation in the Donyztau region. Along with this, a description of the Bospai and Isenagash mosques is given and an analysis of some of its features is carried out. The materials collected by the authors in Donyztau in 2019 during the period of the “West Kazakhstan Integrated Ethnoarchaeological Expedition” (headed by S.E. Azhigali) are considered.

Key words: Donyztau, Islam, cult-dwelling complex, mosques, mihrab, Bospai, Isenagash.

Кіріспе. Ел аузында «Доңызтау» аталып кеткен тарихи-мәдени өңір Батыс Қазақстанда, нақтырақ айтқанда Үстірттің солтүстік шыңы аймағында орналасқан. Мұнда қазақ халқының тұтастай бір кезеңінің тарихын айғақтайтын бай тарихи ескерткіштердің шоғырлануымен ерекшеленген. Әсіресе, XIX ғ. екінші жартысында бой көтерген мешіт-медреселері бар «діни-тұрғын кешендерін» атауға болады. Кешен «мешіт-медресе, тұрғын жайлар, құдықтар, рулық бейіттер немесе қорымдардан» тұрады. Мұндай өзіндік ерекше діни-тұрғын кешендерін және оның мешіттері жайлы алғашқы зерттеулер С.Е. Әжіғалидің еңбектерінде сипатталған (Аджигалиев, 1994; Ажигали, 2002а:98-128; Әжіғали, 2015:6-17 бб.). Онда Доңызтауда орналасқан XIX ғ. ортасы – XX ғ. басына жататын бес мешіттің жоспары мен сипаттамалары берілген. Оның ішінде Беспай мешіті де суреттелген (Ажигали, 2002а:106–114). Сонымен қатар, Л.Р. Тұрғанбаеваның зерттеулерінде Доңызтаудағы Шолабай діни-тұрғын кешені мен оның мешіті жайлы және өңірдегі мешіт жанында салынған кейбір медреселері жөнінде далалық материалдармен толыққан (Тұрғанбаева, 2011; Тұрғанбаева, 2012). Этнографтар Р.А. Бекназаров, Қ.Қ. Рахбаевтар соңғы жылдары арнайы түрде Доңызтау ауданындағы (Ақтөбе облысының басқа да өңірлерін) мешіттердің тарихы, ерекшеліктері және дін қайраткерлері жайлы далалық экспедиция және архив материалдары бойынша зерттеу жүргізіп келеді (Бекназаров, 2007; Бекназаров, 2018; Қазақ мешіттерінің., 2016; Рахбаев, 2020).

Материалдар мен әдістер. Мақалада авторлардың 2019 ж. «Доңызтау ауданында» жүргізілген «Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясы» (жетекшісі С.Е. Әжіғали) кезінде жинаған материалдары қарастырылады (АДЭМ, 2019)¹. Онда Беспай және жаңадан ашылған ескерткіш Изенагаш діни-тұрғын кешендерінің мешіттері сипатталады. Негізінен мақала кешенді сипатқа ие, ол тарихи-этнография, этноархеология және жаңа ғылыми бағыт қазақ ескерткіштануы ғылым салаларын қамтып жатыр. Мақалада эмпирикалық-салыстырмалы сипаттау, талдау, синтездеу, ретроспективті әдістері кеңінен қолданылды.

¹Мақалада Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясының (жетекшісі С.Е. Әжіғали) суреттері мен сызбалары пайдаланылды.

Талқылау және нәтиже. Доңызтау ауданы Батыс Қазақстан аймағында орналасқан, нақтырақ айтқанда Солтүстік Үстірт шыңдарын бойлай батыс бағытқа қарай созылып, ең жайылып аққан Шаған өзенінің төменгі ағысындағы өңірді қамтып жатыр. Ал тарихи-мәдени тұрғыдан «Доңызтау ауданы» жоғарыда аталған территориямен ғана шектелмейді. Сонымен қатар, Тассай алқабынан шығысқа қарай, Солтүстік Үстірт, Шағырай шоқыларына іргелес жатқан өңірлер және Желтау кіреді (қазіргі бөлініс бойынша Ақтөбе облысының Байғанин ауданы мен Атырау облысының Жылойд ауданының аумақтары). Сондай-ақ, Доңызтау шығысында Қошқар-ата, Қыздаршыққан және солтүстігінде Сарықұм, Терескен құмды аудандарымен шектесіп жатыр. Доңызтау ауданы негізінен шалғай аудан болғандықтан оның табиғаты өзгеше және жер бедерлері де күрделі болуымен ерекшеленген. Мұнда тау қалдықтары мен шыңдардан, тегіс кеңістіктен, үлкен аумақты алып жатқан сорлардан және құмдауыттардан тұрады. Доңызтау сөзі «тауды мекен еткен жабайы доңыздар» атауынан шыққан-ды. Жергілікті информаторлардың берген дерегі бойынша «Доңызтау ертеректе Талды-өзек аталған (талды алқап). Мұнда ағып жатқан Шаған өзенінің төменгі ағысының бойында көптеген талдар өскен; тоғай, тіпті орманды алқап болған. Осы тоғайда көптеген жабайы доңыздар мекен еткен» (Аджигалиев, 1994:49). Осыған орай, халық арасында бұл өңір Доңызтау аталған-ды.

Мұнда ертеден қазақтардың шөмішті-табын рулары, ішінара адай (батыста), шекті (шығыста) рулары мекендеген. Олардың негізгі жайлауы солтүстікте Ембі, Сағыз өзендері мен Мұғалжар таулары болса, қыстауы оңтүстікте Сам құмын, Бозащы түбегін, Маңғыстау және Үстірттің бір бөлігін қыстаған (Ажигали, 2002а:407). Ал Доңызтау өңірінде көшпелілер күзеу мен көктеу және кейде жайлау қонысы ретінде тұрақтаған. Қазақтардың дәстүрлі көшпелілік жүйесінде көктеу мен күзеу қонысы көп жағдайда бір жерде болды. Олар қыстау мен жайлау қоныстарының арасында көш жолдардың бойында орналасты. Яғни, «Доңызтау ауданы» көшпелі қазақтардың күзеу мен көктеу (кейде жайлау) қонысы ретінде таңдап алынған маңызды тарихи өңірі.

XIX ғ. ортасында далалық аймақтарда көшпелі қазақтардың әлеуметтік-экономикалық ахуалы және дәстүрлі шаруашылықтары түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Дәстүрлі көшпелі ғұмыр кешкен далалық аймақтардағы қазақтар енді жартылай-көшпелі және одан кейін жартылай-отырықшылыққа ауысты. XIX ғ. соңына қарай қазақтардың әуелі жазғы жайлау жерлеріне переселендердің жаппай қоныстануы салдарынан қазақтардың дәстүрлі көш жолдары қысқарды, жазғы жайылым жерлері тарылды. Жазғы жайлау төңіректерінде, күзеу мен көктеу қоныстарында енді қыстаулар саны өсті; сауда саттық артты; егіншілік және қысқа арнап мал азығы үшін шөп шабу айрықша дамыды. Бұндай тарихи-мәдени бетбұрыстардың Доңызтауды мекен еткен көшпелілерге де ерекше ықпалы болды. Доңызтау төңірегінде көшпелілердің дәстүрлі шаруашылықтарында біршама өзгерістер мен жаңашылдықтар енді. Әсіресе, мұнда қыстаулардың саны өсті, шөп шабу қарқын алды және Шаған өзенінің бойында егін шаруашылығы жылдан-жылға артып отырды (Материалы по киргизскому землепользованию, 1910:37). Егін шаруашылығына енді тек жатақтар ғана емес, көшпелілер де айрықша мән берді. Олар ерте көктемде Доңызтауға келіп тұрақтаған соң, жұмыс күші екіге бөлінді. Әрине, мұндай жағдайда әрбір әулеттің ішінде өзара келісім арқылы шешіледі. Бірі егін шаруашылығымен айналысса, екіншісі Мәнсай және Шаған өзендерінің бойында маусым айына дейін мал бағады. Өзеннің суы жазға қарай тартылып, құрғақтай түскенде малшылар жайлауға қарай көшеді. Жаз уақытында қой мен түйені Доңызтау төңірегінде бағып қалады да, жылқы малын Мұғалжар тауы мен Ембі өзені бойына қарай жайлау өрісіне айдайды. Ал Доңызтау өңірінде түйе мен қойды бағып қалған малшылар шілде және тамыз айларында егін жинау, шөп шабу жұмыстарын атқарады (Ларин, 1928:82). Шаған өзені егін шаруашылығы мен мал шаруашылығының қысқа арнап азық-қорын жинайтын базасы деуге болады. Онда өзеннің төменгі ағысының баурайы көктемде жауын-шашынның және қардың суынан өзен арнасынан тасып, жайылма су жиналады. Осы жайылма-көлтабан төңірегін егін егу кезінде пайдаланған (Ищенко и др., 1928:83). Яғни ылғалды-батпақ болып қалған жерлерді аздап қарапайым соқамен жыртып, арпа мен бидай себеді. Артынан кейде малалаудың орнына бір отар қойды айдап салып отырған (Материалы по киргизскому землепользованию, 1910:36; Ларин, 1928:76). Өзен бойында жиналған жайылма-көлтабан жаз мезгілінде суы тартылып, орнына қаптап өскен шөпті қысқы мал азығы ретінде

шауып алады. Осылайша, егін шаруашылығы, қысқа арнап мал азығы ретінде шөп шабудың артуы кейінгі қазақ қоныстарының ұлғаюына өзіндік ерекше ықпалы болды.

Сонымен қатар, жартылай-көшпелі, жартылай-отырықшы өмір салтына бейімделген Доңызтау өңірінде қарқын алған ислам дінінің идеологиясы маңызды рөл атқарды. Діни қызметі айқын білінетін кейінгі қазақ қоныстарының ерекше түрлері қалыптасты. Атап айтқанда, Доңызтау өңірінде XIX ғ. II жартысында өңделген және өңделмеген тастан салынған «мешіттер, медресе-мектептер, тұрғын жайлар, рулық бейіттер немесе қорымдар және құдықтарды» қамтитын өзіндік ерекше «діни-тұрғын кешендері» бой көтерді (Ажигали, 2002б:171). Бұны негізінен қазақтардың «алғашқы ауылы» деуге болады. Мұндай кешендер Доңызтаудың терең де кең сайлардың жағасы мен баурайларында шамамен 30-ға жуығы орналасқан. Олардың орналасу жоспары әртүрлі болып келген. Кешендердің арасында аумағы үлкен және шағын болып келгендері де бар. Доңызтаудың жер бедерлерінің күрделі болуына байланысты мұндағы діни-тұрғын кешендер орналасуына қарай топ-топқа бөлініп, бірі кең алқапты сайды, бірі жыраларды, бірі жонның бөктерінде шоғырланып кең аумақты алып жатады. Мысалы, бір тобы мешіт-медресе және тұрғын үйлерден, екінші тобы бейіттер немесе қорымдардан, үшінші тобы кейде шаруашылық құрылыстардан (мал қоралар және т.б.), төртінші тобы құдықтар немесе бұлақтардан тұрады (кешендердің орналасу жоспарын мына әдебиеттен қарауға болады: Ажигали, 2002а:100, 104, 112). Доңызтау өңірінде шоғырланған кешендерді төрт негізгі топқа бөлуге болады: Солтүстік шың бойында – Қайнар, Беспай, Ащы-айрық, Сүлікті, Жылыбұлақ, Көкей Ақсай, Тасқабак кешендері; Шағырай жонында – Үлкен Жыбысқа, Кіші Жыбысқы кешендері; Желтауда (Атырау обл. аумағы) – Шолабай, Ортатау, Шерлігүл және т.б. кешендері; Асмантай-Матай сорының солтүстігіне қарай – Сұлтан ақын, Төлебай және т.б. кешендер. Жартылай көшпелі қазақтардың қонысы ретінде салынған мұндай кешендер көштің басты жолдарында, жонға көтерілу тораптарында, құдықтарға не бұлақтарға тоғысатын (Өжіғали, 2015:7).

Діни-тұрғын кешендердің бой көтеруіне белсенді діни тұлғалардың да рөлі ерекше болды. Әсіресе, Доңызтауда алғашқы мешіт-медреселердің салынуына мұрындық болған Досжан ишан Қашақұлының (1812-1896) есімі ел арасында айрықша аталады. Ол Доңызтау өңіріндегі Қайнар деген жерде және Шилісуда (қазіргі Ақтөбе обл. Темір ауд. Шұбарқұдық елді мекенінің маңындағы Ишан ата кешені) екі үлкен мешіт салғызған (Өжіғали, 2001:273). Сонымен қатар, осы өңірде басқа да мешіт-медреселердің салынуына мұрындық болған ахун, ишандар жетерлік. Солардың ішінде, әлі күнге дейін мешіт кешендері ел есінде қалған ахун, ишандардың атымен аталады. Мысалы, Сұлтан ақын, Шерлігүл ишан, Жұмағали ишан және басқалар.

Діни-тұрғын кешендері негізінен Доңызтауды мекен еткен көшпелілердің күзеу қонысында орналасты. Көктеу өрісіне қарағанда күзеу қонысының шаруашылық жұмыстары күрделі әрі жауапкершілігі маңызды маусымдық кезең. Ертеден дәстүрлі көшпелілер күзеу өрісіне тұрақтағанда, қыстың алдындағы дайындық тірішіліккемның міндеттері ретінде қой-ешкінің күйігін алу, күзем жүнін қырку, соғым сою, қыстау-қораларды жөндеу, тұрмыстық заттарды дайындау және отын әзірлеу секілді қыруар жұмыстар атқарылатын. Енді мешіт-медреселері бар «діни-тұрғын кешендері» бой көтерген күзеу қонысы – білім беру, діни рәсімдерді өткізу секілді мәдени ошағына айналды. Діни-тұрғын кешендерінде үнемі ишандар, молдалар, медресенің оқушылары, жатақтар және егіншілер өмір сүрді. Мұнда ишан-молдалар көшпелілердің балаларын оқытып, сауатын ашты; қайтыс болған кісілер осында жерленіп, рулық зираттар-қорымдар ұлғайды; ірі ас беру жиі өткізіліп, күзеу қонысы білім беру мен діни рәсімдерді өткізудің маңызды функциясына айналды. Сонымен қатар, көшпелілер мешіт кешендеріне қыста жағатын баялыш отындарын жеткізіп отырды; ал жатақтар мүмкіндігінше астықпен қамтамасыз етті. Міне, осылайша Доңызтау өңірінде бой көтерген діни-тұрғын кешендері XIX–XX ғғ. басында көшпелілердің қоныс жүйесінде, мәдениетінде, шаруашылығында маңызды рөл атқарды (Ажигали, 2002б:171).

Доңызтаудың діни-тұрғын кешендеріндегі мешіттер негізінен басты намаз оқитын бөлменің ортасында берік пилон (бағана) арқылы төбе жабыны төрт күмбезді, алты күмбезді етіп көмкерілуімен ерекшеленген. Сонымен қатар, төбе жабыны жазық етіп жабылған және екі күмбезді болып көмкерілген мешіттер де бар. XIX ғ. қазақ даласында таралған ислам дінінің екі бағытының идеологиясы әртүрлі типтегі мешіттердің

салынуына әсері болды. Солтүстіктен Қазан және Уфа қалаларының теология орталықтарының әсері болса, екіншісі оңтүстіктен Түркістан, Бұқара және Хиуаның сопылық бағыттағы діни мектептері ықпалы етті (Бекназаров, 2018:24). Екі бағыттың ықпал етуі аймағының шартты шекараларын Ақтөбе облысы аумағы бойынша алып қарар болсақ, этноархеологиялық зерттеушілердің көрсетуінше «Ембі өзенінің бассейні, Мұғалжар тауларының оңтүстік сілемдері, Ырғыз өзенінің төменгі ағысы және Құрдымға дейінгі жерді» атайды (Қазақ мешіттерінің., 2016:10-11; Бекназаров, 2018:24). Шартты түрде көрсетілген шекараның солтүстік бөлігіндегі мешіттер «татар типіне» ұқсатып салынды (Дүйсенбі ахун мешіті, Мәжит Фаткуллин мешіті, Шәкен ишан мешіті және т.б. (Бекназаров, 2018:24; Ажигали, 2002а:178-179, 202-203; Әжіғали, 2015:27). Ал оңтүстік бөлігінде, яғни Доңызтауда көне маңқыстау-үстірттік стиліне жақын, бірақ өзіндік төлтума Доңызтаулық мешіттер бой көтерді. Соның бірі, солтүстік шын бойында орналасқан **Беспай діни-тұрғын кешеніндегі мешіт** бірден-бір жарқын мысал бола алады. Кешен Доңызтаудағы Тұщы-айрық құдығынан солтүстік-батысқа қарай 13,8 км қашықтықта орын тепкен (қазіргі Байғанин ауданы Дияр ауылынан оңтүстік-шығыста 46,4 км жерде). Ескерткішті өткен ғасырдың 80 жж. және 90 жж. басында С.Е. Әжіғали зерттеп, ғылыми айналымға енгізген (Аджигалиев, 1994:56-57; Ажигали, 2002а:106-115). Кешен шөмішті-табын руларының көш жолдарының бойында маңызды жүк тиетін орындардың бірі ретінде ХІХ ғ. бірінші жартысында салынған. Мұндағы тұрғын жайлар, мешіт-медресе және рулық зираттар көшпелілердің күзеу қонысы ретінде қолайлы болған. Қоныстың кейбір тұрғындары (молда, оның шәкірттері және жұмысшы-жатақтар) жылдың көп бөлігін осында өмір сүрген. Дегенмен, жан-жақтан қатты соғатын жел болғандықтан мұндай жерлер, әсіресе қыстау ретінде пайдалану көшпелілер үшін мүлде қолайсыз (Ажигали, 2002а:106-107). Оған экспедиция кезінде (2019 ж. қазан айының соңғы күндері) жан-жақтан тоқтаусыз қатты соққан желге бізде куә болдық.

Беспай кешені күрделі жер бедерлерінде орналасуымен ерекшеленген. Кешендегі ескерткіштердің орналасуына орай жоғарғы және төменгі болып екі бөліктен тұрады. Олардың арақашықтығы 800 м. Жоғарғы бөлігінің ескерткіштері Үстірт жонының қырларында кең терассада батыстан шығысқа қарай созылып жатыр. Онда шағын бейіт, тұрғын үйдің қалдығы және жеті құдықпен оның тас астаулары орналасқан. Ал төменгі бөлігінде мешіт, медресе және бірнеше тұрғын жайлардың қирандылары шеңберлі алаңда орын теуіп, үш жағын қоршаған үстірт шоқылары табиғи көркемдік беріп тұр (орналасу жоспары мына еңбекте көрсетілген: Ажигали, 2002а:112).

Мешіт кешеннің төменгі бөлігінде тұрғын-жайлармен қатар орналасқан. Мешіттің жоспары төртбұрышты болып (6,8х9 м.), төрт бөлмеге бөлінген. Атап айтқанда, намаз оқитын бөлме, дәліз (ауыз үй) және қосымша тағы екі бөлмеден тұрады (сурет 1). Мешіт негізінен аласа етіп салынған (қабырғаның биіктігі 1,9 м.). Мұндай аласа етіп салынған мешіттерді осы өңірдің басқа да кешендердің мешіттерінен кездестіруге болады (Ажигали, 2002а:105). Сондай-ақ, мешіттің барлық есіктері енділеу болғанымен (0,9 м.), аласа етіп жасалған. Ғимараттың қабырғасы күңгірт-қызыл шойтастардан тұрғызылған. Шойтастардың араларын балшықпен байланыстырып, шебер әрі берік етіп қаланған. Мешіттің ішкі қабырғалары қара сылақпен сыланып (сабан араластырғанға ұқсайды), оның сыртынан ақ бормен ақталған. Мешітті Өмірбай-ақын салғызған.

Намаз оқитын бөлменің жоспары шаршы болып келген (5,6х5,6 м.). Оңтүстік қабырғада конха формасында шағын михраб орналасқан (ені 85 см., биіктігі 126 см.). Михрабтың іргетасы төрт қырлы. Терезелері михрабтың екі қапталында орын тепкен. Олардың жоспары төртбұрышты әрі шағын етіп салынған. Бөлменің дәл ортасында берік пилон (бағана) орнатылған. Пилон төртбұрышты етіп (0,8х0,9 м.) шойтастардан шебер тұрғызылған. Осы пилоннан төрт қабырғаның ортасына аркалар тасталып, намаз оқитын бөлмені төрт бөлмеге бөліп тұрғандай (сурет 2). Аркалар аласа салынып (ішінен есептегенде биіктігі 1,6 м.), маңдайшасының құрылысы кесекпен қырынан қаланған. Бөлменің тағы бір ерекшелігі, төбе жабыны төрт күмбезді етіп жабылған. Яғни, әдеттегі ортада орналасқан пилоннан төрт қабырғаның ортасына тасталған аркалар бөлменің төбесін төрт күмбеге бөліп тұр және қабырғалардың түйіскен бұрыштарында троп салынып архитектуралық шешімін тапқан. Күмбездері кесектен қаланған. Алайда, қазіргі таңда күмбездер толықтай қираған. Намаз оқитын бөлменің интерьері аркалар арқылы

бірнеше бөлмелерге бөлу және төбе жабыны төрт күмбезді немесе алты күмбезді етіп көмкерілген мешіттер Доңызтаудың басқа да кешендердің мешіттерінен кездестіруге болады (Ажигали, 2002а:103-117). Бөлменің солтүстігінде көрші болып еңсіз бөлме қосылған. Бөлменің төбе жабыны қорапты тоғыспа (коробовый свод) етіп жабылған. Бірақ, бүгінде сақталмаған. Намаз оқитын бөлменің шығыс жағында көлденеңінен мешітке кіретін дәліз орналасқан (1,1х5,3 м.). Оның шығыс қабырғасында әдеттегідей аласа есік салынып, тағы бір шағын бөлмемен жалғасады (4,2х4,5 м.). Сонымен қатар, мешіттің жанында медресе болған. Оның тек бүгінде іргетасының іздері ғана сақталған.

Доңызтау өңірінің тас қашау өнерінің ашық аспан астындағы мұражайы болып табылатын «Құрсай» бейіті бар. Осы бейіттен батысқа қарай 6,5 км. қашықтықта мешіті бар шағын діни-тұрғын кешені орналасқан (қазіргі Байғанин ауданына қарасты Тассай бекетінен 60 км оңтүстік-батыста). Ескерткішті 2019 ж. Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясы (жетекшісі С.Е. Әжіғали) ашты. 100 мың. масштабтағы топокартада (л. L40-055) ескерткіштің орналасқан жердің атауы – «Изенағаш» деп берілген. Осыған орай, біз ескерткіштің атауын *«Изенағаш діни тұрғын кешені»* деп атауды ұйғардық. Қазақ тілінде «изен» сөзі қазақ халқы арасында малазығы ретінде жусанмен қатар аталатын бұташық өсімдік түрі (Қазақ тілінің әдеби сөздігі, 2011:208-209).

Кешен оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылып 500 м. жуық аумақты алып жатыр. Ескерткіштердің орналасуы кеңістігіне қарай үш негізгі бөлікке бөліп қарастыруға болады: мешіт және тұрғын үйдің қирандысы; қоныстың оңтүстік-шығысында орналасқан бейіт; сондай-ақ кешеннің солтүстік-батысында үстірт шыңының астында екі құдық пен оның астаулары жатыр. Сонымен қатар, кешенде бүгінгі күнге дейін біршама жақсы сақталған ескі жолды байқауға болады. Яғни ескі жол тұрғын үйден 80 м. батысқа қарай үстірт шоқыларынан төменге қарай түскен (кешеннің жалпы орналасу жоспары: сурет 3).

Кешендегі назар аударарлық ерекше ғимарат ол **тастан салынған мешіт** болып табылады. Мешіт кешеннің жазық бөлігінде салынған. Мешіттің жоспары тікбұрышты (14,6х11,5 м.), оңтүстік, оңтүстік-батыстан – солтүстік, солтүстік шығыс бағытқа қарай сәл созылғы орналасқан. Ғимараттың сақталған қабырғаларына қарағанда, мешіттің солтүстігі кіреберіс тамбуры содан кейін оңтүстікке қарай негізгі бөлме – намаз оқитын залы және батыс жағында жапсыра салынған тағы бөлме орналасқан. Оның сыртқа шығатын есігі бар (сурет 4). Қабырғасы қарапайым тастардан тұрғызылған. Тастардың араларын балшықпен байланыстырып, шебер әрі берік етіп қаланған. Барлық қабырғалары біршама жақсы сақталған. Ең биік сақталған қабырғасы 3 м. (мешіттің оңтүстік және оңтүстік-шығыс қабырғасы). Ал қалыңдығы 1 м. дейін жетеді. Алайда, мешіттің төбе жабыны бүгінде сақталмаған. Дегенмен, намаз оқитын бөлменің төбесі бөренемен жазық етіп жабылған болу керек-ті. Кейін бұл кешен қараусыз қалған соң керек құрылыс материалдарын алып кеткен болуы мүмкін.

Намаз оқитын бөлменің оңтүстік қабырғасында әдеттегідей конха формасында михрабы (ені 96 см., биіктігі 142 см.) орналасқан (сурет 5). Оның іргетасы жарты шеңберлі етіп салынған (тереңдігі 50 см). Михрабтың екі қапталында екі терезе және шығыс қабырғада тағы екі терезе орын тепкен. Терезелердің жоғарғы бөліктері қираған, алайда жоспары қарапайым төртбұрышты. Бөлменің солтүстік-шығыс бұрышында жоспары төртбұрышты болып келген (4,1х2,1 м.), солтүстіктен оңтүстік бағытқа қарай созылған іргетастың қалдықтары сақталған (қалыңдығы 60 см.) (сурет 6). Сақталған іргетасқа қарағанда намаз оқитын бөлмеде тағы бір бөлме болғандығын білдіреді (мүмкін, әйелдерге арналған шағын бөлме?). Намаз оқитын бөлменің батысында солтүстіктен оңтүстік бағытқа қарай созылған (14,6х3,8 м.) тағы бір бөлмемен жалғасады. Бір қызығы, бұл бөлме кейіннен қосылғаны байқалды. Оның оңтүстік және солтүстік қабырғасында терезелері салынған. Мұндай кейін қосылған бөлмелер Доңызтау өңірінің көптеген мешіттеріне ұқсас жағдай. Оны мүмкін қызметтік-шаруашылық бөлме, отын-жай сақтайтын бөлме, дәрісхана (медресе) немесе т.б. ретінде түсіндіріледі. Ал батыс қабырғасының орта тұсында сыртқа шығатын есік орналасқан. Сонымен қатар, намаз оқитын бөлменің солтүстік жағында мешіттің ауыз үйі болса, оның шығыс қабырғасына көршілес тағы шағын бөлме салынған. Бөлменің ішіндегі сылақтары біршама сақталған. Шығыс қабырғасында сыртқа шығатын есік орны бар.

Беспай кешеніне қарағанда Изенағаш кешенінде тұрғын үй жайлар жоқтың қасы.

Тек, мешіттің солтүстігінде 35 м. қашықтықтан кейін тастан салынған тікбұрышты жоспарда (10,10 x 19,60 м.) шығыстан батысқа қарай өс бойымен созылыққы болып келген бір тұрғын үйдің қирандысы сақталған. Жоспары төрт не бес бөлмеден тұрады. Өкінішке орай, құрылыстың қабырғалары болар-болмашы сақталғандықтан оның архитектуралық ерекшеліктерін жорамалдау өте қиын. Алайда, мешіттің жанында медресе, худжра, тұрғын үй және басқа да жайлардың орналасуы бұл өңірдегі басқа да кешендерге тән жағдай (Ажигали, 2002:98-128; Турганбаева, 2011; Турганбаева, 2012). Мешіттің оңтүстік-шығысында 120 м. қашықтықтан кейін XIX ғ. соңы – XX ғ. басына жататын кешеннің бейіті орналасқан. Бейіт солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай созыла 115 м аумақты алып жатыр. Бейіттің аумағы біршама үлкен болуына қарағанда, ас беру, мәйітті жерлеу секілді рәсімдер осы кешенде атқарылған болуы керек-ті.

Қорытынды. Мешіттер мәселелерін, әсіресе, Доңызтау өңірінің мешіттерін зерттеу ісін жалғастыру тек этноархеологиялық, ескерткіштану тұрғысынан ғана емес, этномәдени тұрғыдан да маңызды екенін айта кету керек. Өйткені, бұндағы «мешіті бар діни-тұрғын кешендері» қазақ даласында ислам дінінің идеология ретінде бекуі, жартылай отырықшы өмір салтына көше бастау, тұрғын үй салу мен шөп шабудың тарала бастауы секілді XIX ғ. ел өміріндегі үлкен өзгерістерді айғақтайды. Бұл кезеңде Батыс Қазақстанда діни-рухани ағартушылардың белсенділігі артып, жер-жерлерде мешіттер көптеп салынды. Соның бір орталығы Доңызтау өңірі болды. Әйгілі Досжан-ишан Қашақұлының діни қайраткер ретіндегі қызметі осы өңірмен тікелей байланысты. Мұнда оның ізбасарлары да көп болған. Сондықтан да, Ақтөбе облысының «Доңызтау ауданы» Ұлттық табиғи және тарихи-мәдени саябақ құруға сұранып тұрған бірден-бір өңір болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Аджигалиев С.И. Памятники Доңызтау (Северный Устюрт) // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 1994. № 1. С. 49-64.

АДЭМ – Авторлардың далалық экспедиция материалдарынан. 2019 жылы Ақтөбе облысы әкімдігінің қолдауымен ұйымдастырылған «Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясы» (жетекшісі С.Е. Әжіғали) кезінде жинаған. Қазан-қараша айлары. Далалық жұмыс Ақтөбе облысында жүрді (экспедицияның маршруты Ақтөбе қаласынан оңтүстікке қарай түсіп, Доңызтау ауданында жалғасты).

Әжіғали С.Е. Досжан ишан Қашақұлы // Қазақстан Ұлттық энциклопедия. Т.3. / Бас ред. Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2001. 273 б.

Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. Алматы: «Ғылым», 2002а. 654 с.

Ажигали С.Е. Традиционная система скотоводческого поселения казахов (в историческом развитии) // Этнографо-археологические комплексы: проблемы культуры и социума. Новосибирск: «Наука», 2002б. Т. 5. С. 143–190.

Әжіғали С.Е. Ақтөбе облысының аса көрнекті архитектуралық ескерткіштері: фотокөрме. Ғылыми-ақпараттық басылым. Алматы-Ақтөбе, 2015. 52 б. – қазақ, орыс тілдерінде.

Бекназаров Р.А. Мечети Северного Приаралья (конец XIX – начало XX вв.): историко-этнографическое исследование // Отан тарихы. 2007. № 2. С. 135–148.

Бекназаров Р.А. Религиозные деятели и мечети XIX – начала XX вв.: исследование на материалах Актюбинской области // Отан тарихы. 2018. № 3. С. 21–29.

Ищенко М.М., Казбеков И.С., Ларин И.В., Щелков Б.К. Особенности сельского хозяйства адаевского уезда / Исследование 1926 г. Л.: «Издание Академии наук СССР», 1928. Вып. VI. 215 с.+карт.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том / Құраст.: Б. Момынова, Б. Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. Алматы, 2011. 752 б.

Қазақ мешіттерінің және діни қайраткерлердің тарихы (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы Ақтөбе облысы материалдарының негізінде) / Ред. алқа С.Е. Әжіғали, А.Ә. Айталы, Н.А. Абдуллаев, Р.А. Бекназаров, Г.Б. Избасарова, Ә.Б. Шалманова, Қ. Рахбаев, Д.А. Сайынов. Ақтөбе: «Қ. Жұбанов ат. АӨМУ баспа орталығы», 2016. 100 б.

Ларин И. Урочище Донгуз-Дау и его значение, как кормовой базы, в жизни рода Табын Адаевского уезда // Народное хозяйство Казахстана. 1928. № 1. С. 67-83.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные

статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Темирский уезд. Оренбург: Издание Переселенческой организации Тургайско-Уральского района, 1910. 651 с. разд. паг., 5 л. карт., табл.

Рахбаев Қ.Қ. Желтау мешіттерінің тарихы (XIX ғ. ортасы – XX ғ. басы) // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2020. № 1.

Турганбаева Л.Р. Некоторые замечания об архитектуре казахских медресе // «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан. Алматы–Актобе: «Арыс», 2011. С. 278-281.

Турганбаева Л.Р. К проблеме изучения культово-жилищных комплексов Западного Казахстана // Материалы 1-го и 2-го Симпозиума по казахскому памятниковедению. Алматы–Атырау: «Ағатай», 2012. С. 150-156.

References

Adzhigaliev S.E. Pamijatniki Donyztau (Monuments of Donyztau) // Izvestia NAN RK. Seria obshchestvennykh nauk. 1994. № 1. S. 49-64. [In Russian].

ADEM – Avtordyn dalalyk ekspeditsiya materialdarynan (materials of the authors of the field expedition). 2019 zhyly Batys Kazakhstan keshendi etnoarheologiyalyk ekspeditsiya (zhetekshisi Azhigali S.I.) kezinde zhinagan. Kazan-karasha ailary. Dalalyk zhumys Aktobe oblysynda zhurdi (ekspeditsiyanyn marshruty Aktobe kalasynan ontustikke karai tusip, Donyztau audanynda zhalgasty). [In Kazakh].

Azhigali S.E. Doszhan ishan Kashakuly (Doszhan ishan kashakuly) // Kazakhstan Yltyk ensiklopedia. T.3. / Bas red. A. Nysanbaev. Almaty, 2001. 273 b. [In Kazakh].

Azhigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii (Nomadic architecture is a phenomenon of the history and culture of Eurasia). Almaty, 2002a. 654 p. [In Russian].

Azhigali S.E. Traditsionnaya sistema skotovodcheskogo poseleniya kazakhov (Traditional system of pastoral settlement of Kazakhs) // Jetnografo-arheologicheskie kompleksi: problem kul'tury i sociuma. Novosibirsk, 2002b. T. 5. S. 143-190. [In Russian].

Azhigali S.E. Aktobe oblysynyn asa kornekti arhitekturalyq eskertkishteri: fotokorme (The main architectural monuments of Aktobe region: photo exhibition). Almaty–Aktobe, 2015. 52 b. [In Kazakh].

Beknazarov R.A. Meshiti Severnogo Priaralja (XIX – nachalo XX vv.): istoriko-etnograficheskoe issledovanie (Mosques of the Northern Aral Sea Region (late XIX – early XX centuries): historical and ethnographic research) // Otan tarihy. 2007. № 2. S. 135-148. [In Russian].

Beknazarov R.A. Religioznye dejateli i mecheti XIX – nachala XX vv.: issledovanie na materialah Aktjubinskoi oblasti (Religious figures and mosques of the XIX-early XX centuries: a study on the materials of the Aktobe region) // Otan tarihy. 2018. № 3. S. 21-29. [In Russian].

Ishenko M.M., Kazbekov I.S., Larin I.V., Shelkov B.K. Osebonnosti selskogo hozijastva adaevskogo uезда (Features of agriculture of the Aday district) / Issledovanie 1926 g. Leningrad, 1928. Vyp. VI. 215 s. + kart. [In Russian].

Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 7-tom (dictionary of the Kazakh literary language) / Kurast.: B. Momynova, B. Suirkulova, A. Fazylzhanova jane t.b. Almaty, 2011. 726 b. [In Kazakh].

Kazak meshitterinin jane dini kairatkerlerdin tarihy (XIX g. aijagy – XX g. basyndagy Aktobe oblysy materialdarynyn negizinde) (History of Kazakh mosques and religious figures) / Red. alka S.E. Azhigali, A. Aitaly jane baskalar. Aktobe, 2016. 100 b. [In Kazakh].

Larin I. Uroshishje Donguz-Dau i ego znashenie, kak kormovoi bazy, v zhizni roda Tabyn Adaevskogo uезда (The Donguz-Dau tract and its significance as a food base in the life of the Tabyn family of the Adayevsky district) // Narodnoe hozijastva Kazakstana. 1928. № 1. S. 67-83. [In Russian].

Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye I razrabotannye statisticheskoi partiei Turgaisko-Uraljskogo pereselenskogo raiona (The Donguz-Dau tract and its significance as a forage base in the life of the Tabyn family of Aday uyezd. Materials on Kirgiz land use collected and developed by the statistical party of the Turgay-Ural resettlement district). Temirski uезд. Orenburg, 1910. 651 s. razd. pag., 5 l. kart., tabl. [In Russian].

Rakhbaev K.K. Zheltau meshitterinin tarihy (History of Zheltau mosques (mid-XIX-early XX century)) // Scientific e-journal «edu.e-history.kz». 2020. № 1. [In Kazakh].

Turghanbaeva L.R. Nekotorye zamechanija ob arhitektura kazahskih medrese (Some remarks

about the architecture of Kazakh madrasas) // «Aralo-Kasspijskij region v istorij i kul'tury Evrazij»: Materialy II Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencij. Almaty-Aktobe, 2011. S. 278-281. [In Russian].

Turganbaeva L.R. K problem izuchenie kul'tovo-zhilishhnuh kompleksov Zapadnogo Kazahstana (On the problem of studying the cult and housing complexes of Western Kazakhstan) // Materialy 1-go i 2-go Simpoziuma po kazahskomu pamiatnikovedeniju. Almaty-Atyrau, 2012. S. 150-156. [In Russian].

Сурет 1. Беспай діни-тұрғын кешеніндегі мешіт.
Жоғарыдан түсірілген көрінісі, 2019 жыл.

Сурет 2. Беспай мешітінің намаз оқитын бөлмесінің ішкі көрінісі.
Суретті түсірген С.Е. Әжіғали, 2019 ж.

Сурет 3. Изенагаш діни-тұрғын кешені. Орналасу жоспары, 2019 ж.

Сурет 4. Изенагаш діни-тұрғын кешеніндегі мешіт.
Жоғарыдан түсірілген көрінісі, 2019 ж.

Сурет 5. Изенағаш мешітінің намаз оқитын бөлмесінің оңтүстік қабырғасындағы михрабы. Суретті түсірген С.Е. Әжіғали, 2019 ж.

Сурет 6. Изенағаш мешітінің солтүстік-шығыс бұрышындағы әйелдерге арналған шағын бөлме. Суретті түсірген С.Е. Әжіғали, 2019 ж.

МРНТИ 03.09

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_180

ОТ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ГОРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ К ГОРОДАМ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Каримова Рисалат-Биби Усмановна^{1*}

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент
E-mail: risalat.karimova@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена тюркским городам Центральной Азии, их эволюции от древнетюркских основ к развитым городам средневековья. Процесс эволюции городов рассмотрен с позиций имевшей место в истории тюрков эпохи ренессанса, возрождения после упадка, последовавшего за Тюркской эпохой. Тюркская эпоха – время

безраздельного господства тюрков, тюркских каганатов в степях Центральной Азии, блестящих достижений культуры, рождения выдающихся памятников письменности на тюркских языках. После гибели тюркских каганатов, арабского завоевания в центральноазиатском регионе наступил период господства арабской культуры, непосредственно отразившийся на развитии городов. Эпоха Тюркского ренессанса совпала с расцветом государств тюрков, процветанием городов и городской культуры.

Ключевые слова: тюрки, тюркизация, Центральная Азия, города, средневековье, преемственность

FTAMP 03.09

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ҚАЛАЛАРЫНАН ОРТА ҒАСЫР ҚАЛАЛАРЫНА ДЕЙІН

Кәрімова Рисалат-Биби Османқызы^{1*}

¹БҒҚ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: risalat.karimova@mail.ru

Түйіндемесі. Мақала Орталық Азиядағы түркі қалаларына, олардың ежелгі түркі негіздерінен бастап орта ғасырлардың дамыған қалаларына дейінгі эволюциясына арналған. Қалалардың эволюция үдерісі түркілер тарихында орын алған ренессанс дәуірі, түркі дәуірінен кейінгі құлдыраудан қайта өрлеу кезеңі тұрғысынан қарастырылды. Түркі дәуірі – бұл түріктердің, Орталық Азия далаларында түрік қағанаттарының бөлінбейтін үстемдігі, жарқын мәдени жетістіктері, түркі тілдеріндегі көрнекті жазба ескерткіштерінің дүниеге келген уақыты. Орталық Азия аймағында түрік қағанаттары құлдырап, арабтар жаулап алғаннан кейін араб мәдениетінің үстемдік ету кезеңі басталды, бұл қалалардың дамуына тікелей әсер етті. Түркі Ренессансы дәуірі түркі мемлекеттерінің гүлденуімен, қалалар мен қала мәдениетінің өркендеуімен сәйкес келді.

Кілт сөздер: түріктер, түріктендіру, Орталық Азия, қалалар, орта ғасырлар, сабақтастық.

IRSTI 03.09

FROM THE ANCIENT TURKIC CITIES OF CENTRAL ASIA TO THE CITIES OF THE MIDDLE AGES

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna^{1*}

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: risalat.karimova@mail.ru

Abstract. The article examines the Turkic cities of Central Asia, their evolution from ancient Turkic foundations to the developed cities of the Middle Ages. City evolution process has been examined from the perspective of the Turkic Renaissance and the revival after decline that followed in the aftermath of the Turkic era. The Turkic era is the time of undisputed domination of the Turks, Turkic Khaganates in the steppes of Central Asia, brilliant achievements of the Turkic culture, the birth of outstanding writings in the Turkic languages. After the demise of the Turkic Khaganates, the Arab conquests in Central Asia brought a period of domination of the Arab culture, which impacted the development of cities. The Turkic Renaissance era coincided with the flourishing of the Turkic states, the prosperity of cities and the urban culture.

Key words: Turks, Turkicization, Central Asia, cities, Middle Ages, continuity.

Введение. Проблема тюркизации центральноазиатских городов, постепенного превращения многих из них в тюркские города, возникновения и развития собственно тюркских городов, формирования в них тюркской социальной, культурной среды является актуальной и в последние десятилетия привлекает внимание специалистов, прежде всего историков. Мы в свою очередь попытаемся разобраться с рядом этих важных вопросов в рамках разрабатываемого нами проекта «Тюркский ренессанс (X–XVI вв.) в контексте интеллектуальной истории Центральной Азии» (ИРН № AP08856359, номер регистрации 0120PK004470) КН МОН РК, нацеленного на исследование блестящей эпохи развития тюркской культуры (X–XVI вв.), названной эпохой Тюркского ренессанса, определении вклада эпохи Тюркского ренессанса в развитие центральноазиатской цивилизации и мирового культурного наследия в целом.

Обсуждение. Истории развития средневековых городов Центральной Азии посвящено достаточно трудов историков и археологов. Они освещают проблему с разных сторон, рассматривая возникновение, локализацию, структурное построение, функционирование, сущность, устойчивость к историческим потрясениям, политическую, экономическую и социальную жизнедеятельность города, городскую культуру.

Много внимания уделял истории и культуре Центральной Азии В.В. Бартольд. Диапазон его исследований необычайно широк, его труды имеют огромное значение для разработки истории Западного и Восточного Туркестана в разные эпохи, в частности, при Караханидах, в период монгольского завоевания. В.В. Бартольд использовал широкий круг арабо-персидских, тюркских, китайских источников, на основе которых рассматривал историю формирования и развития городов и городской культуры центральноазиатского региона.

Среди работ общего значения для исследования городов Центральной Азии необходимо отметить фундаментальный труд А.М. Беленицкого, И.Б. Бентовича, О.Г. Большакова «Средневековый город Средней Азии», где на основе археологических данных детально рассматривается ряд проблемных вопросов, касающихся средневекового города доарабского периода, а также последствия арабского завоевания, отразившиеся на развитии городов. Богатый материал исследования дает всеобъемлющую картину развития среднеазиатского города в период древности, средневековья и возможность сравнительного анализа городов и городской культуры Западного и Восточного Туркестана. Центральноазиатским городам и городской культуре посвящены труды Б.А. Литвинского, В.Л. Ворониной, Е.Е. Неразик, Е.А. Пугаченковой и др. ученых.

Особое место в исследовании городов, городской культуры тюрков, установлении преемственности в наследии древнетюркской эпохи и эпохи средневековья занимают города Тюркского каганата (VI–VII вв.) на территории Семиречья и Южного Казахстана, Уйгурского каганата (745–840 гг.) на территории Северной Монголии. Ценный вклад в изучение городов Тюркского каганата внесли российские (В.В. Бартольд, С.П. Толстов, С.Л. Волин, П.Н. Кожемяко и др.) и казахстанские ученые (К.А. Акишев, Л.Б. Ерзакович, К.М. Байпаков, Т.Н. Сенигова, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич и др.). К.М. Байпаков посвятил отдельные монографии Отрару «По следам древних городов Казахстана: Отрарский оазис», городам на Великом шелковом пути «Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути». Совместный труд «Древние города Казахстана» принадлежит Л.Б. Ерзаковичу и К.М. Байпакову. Исследованием городов Уйгурского каганата занимались Л.Р. Кызласов., Б.И. Вайнберг и др. российские археологи. Города Уйгурского каганата детально охарактеризованы Л.Р. Кызласовым в таких трудах как «Древняя Тува», «История Тувы в средние века», «История Южной Сибири в средние века».

Теоретической базой для воссоздания архитектурного облика средневековых городов Центральной Азии послужили прежде всего труды Б.А. Литвинского, Г.А. Пугаченковой, Л.И. Ремпеля. Выявленные ими общие тенденции историко-культурного развития городов центральноазиатского региона позволяют проводить широкие параллели в развитии городской архитектуры, характеризовать специфику отдельных субрегионов.

Материалы и методы. Методологической основой исследования стали принципы историзма, единства национальных и общечеловеческих ценностей и диалектического подхода к изучению исторических процессов. История городов Центральной Азии рассмотрена в контексте региональных интеграционных процессов, определявших ход исторического развития. Изучение истории развития городов региона основано на

анализе письменных источников, содержащих описания городов Центральной Азии, данных археологических экспедиций, выявлении общего и специфичного в культуре градостроительства обозначенного периода. Процесс развития городов рассмотрен в контексте превращения Центральной Азии в регион тюркского этногенеза и тюрко-иранского взаимодействия.

Результаты. Процесс тюркизации центральноазиатского региона (в данном случае под Центральной Азией мы подразумеваем Западный и Восточный Туркестан) начался в середине VI в. в период создания Тюркской империи, когда тюрки распространили политическое господство на обширные территории Центральной Азии, ранее заселенные ираноязычными народами. Завоевание новых территорий сопровождалось интенсивной миграцией тюркских племён, вступивших в тесный контакт с иранским миром. Таким образом, Центральная Азия постепенно превратилась в зону тюркского этногенеза, развитие которого сопровождалось ассимиляцией местного населения и его аккультурацией. Одним из важнейших факторов в процессе освоения тюрками центральноазиатского региона стало взаимодействие с иранской цивилизацией.

Одной из таких территорий, древнее население которой было индоевропейским и включало в свой состав колонии ираноязычных согдийцев, была территория Восточного Туркестана (современный СУАР КНР). Именно с Восточным Туркестаном связаны самые ранние контакты тюрков с иранцами, которые нашли отражение в записанной в китайских источниках легенде о происхождении царского рода древних тюрков Ашина. Согласно легенде, тюрки произошли от смешения потомков мальчика и волчицы, с женщинами Гаочана (Кочо), княжества в районе Турфана в Восточном Туркестане, древнее население которого было ираноязычным.

Первые письменные упоминания о присутствии тюрков на территории Восточного Туркестана относятся ко II в. до н.э., когда гунны объединили под своей властью центральноазиатские кочевые народы и подчинили себе восточнотуркестанские владения. Исследователи считают, что в Гуннской империи преобладали носители древнейших тюркских языков, хотя принадлежность собственно гуннского языка до сих пор не установлена (Кляшторный, Колесников, 1988:15).

С IV в. н.э. в китайских источниках появляются сведения о древних уйгурских племенах гаоче, связанных легендой происхождения с гуннами (Бичурин, 1950, Т. 2: 213-214). В 487 г. вождь племен гаоче Афучжило восстал против своего сюзерена – жуаньжуаньского правителя, отделился от него и увел своих соплеменников в Восточный Туркестан, где создал свое ханство (Камалов, 2001:59-60).

Северные и северо-западные оазисы Восточного Туркестана были в сфере влияния II Уйгурского каганата (территория Северной Монголии и Тувы) уже в самые начальные годы его существования. В 744 г. на севере Восточного Туркестана уйгурами были разгромлены басмылы и в Бешбалыке провозглашен каганом уйгурский предводитель. Земли и народ басмылов отошли к уйгурам (Камалов, 2001:138). Кроме упомянутого похода уйгуры совершили в северные и северо-западные районы Восточного Туркестана еще целый ряд победоносных вторжений (Камалов, 2001:138-139).

Таким образом, тюркское присутствие в Восточном Туркестане фиксируется со II в. до н.э. и, надо полагать, что с этого времени здесь начинается взаимодействие иранской и тюркской культур. Однако поворотным в этно-исторической ситуации региона можно считать IX в., когда значительная масса уйгуров после крушения Уйгурского каганата в Северной Монголии в 840 г. бежала на территорию Восточного Туркестана. Центр уйгурской государственности в это время перемещается из бассейна Орхона и Селенги на юго-западную окраину Уйгурской «империи» в Таримский бассейн и Джунгарию (Камалов, 2001:193). Так начался постепенный процесс уйгуризации сначала северной части региона, а затем и всей его территории. Результатом этого процесса явилась тюркизация Восточного Туркестана и своеобразный синтез культурных традиций, породивший совокупно с влиянием других культур, в первую очередь иранской и индийской, феномен восточнотуркестанской культуры.

Западный Туркестан или Средняя Азия и поныне остается зоной контакта тюркской и иранской культур. Исследователи полагают, что начальный этап тюркизации населения Средней Азии имел место в восточных областях, а именно в Семиречье в первой половине I тысячелетия н.э., когда хунны создали здесь владение Юэбань (Вайнберг, 1998:295). Сторонников теории тюркского происхождения хунну достаточно

много среди ученых, чтобы привести ее в нашем исследовании (Самолин, 3.2, 1957:149-150; Pritsak, 1959, 5:27-34 и др.). Об этом же довольно убедительно сообщают китайские источники. В повествовании о Западном крае в гл. 97 Бэйши, о владении Юебань (Юэбань) сообщается, что прежде оно принадлежало Северному хуннускому шаньюю. После поражения в противоборстве с Китаем, шаньюй ушел на запад в Кангюй, а малосильные его подданные (до 200 000 душ), которые не в состоянии были следовать за ним, остались по северную сторону от Кучи. Обыкновения и язык населения владения – одинаковы с гаогюйскими, то есть тюркистанский (тюркский) (Бичурин, 1950: Т.2.258-259). Хойху есть народное название поколения, известного прежде под названием Дили, а потом Гаогюй. Хойху – Хойхор – Ойхор – Уйгур (по тюркистански или тюркски). Говорили они хуннуским языком с небольшим изменением в наречиях (Бичурин, 1950: Т.1.213-214). Предками Хойху – Уйгуров в гл. 217 Таншу названы хунны (Бичурин, 1950: Т.1.301). Согласно мнению отдельных исследователей тюркоязычным было население древних государств Кангюй и Усунь. Государство Кангюй существовало в период с III в. до н. э. по IV в. н. э. Оно занимало территорию среднеазиатского междуречья (Малявкин, 1989:201). Государство Усунь возникло во II – I вв. до н. э. на территории Семиречья (Аристов, 1897:17; Зуев, 1960:18 и др.).

Поскольку цель нашего исследования лишь опосредованно включает рассмотрение процесса тюркизации Центральной Азии, мы не будем останавливаться на всех упоминаниях присутствия тюрков в регионе, описанных исследователями. Главная наша задача показать, что тюрки были в Центральной Азии в период древности и раннего средневековья, при этом они не только спорадически появлялись на ее территории, но и образовывали здесь свои владения.

Итак, как уже отмечалось выше, в середине VI века потомки хунну создали Тюркский каганат, и начали называть себя «небесными тюрками» (Тишин, 2014). С этого времени тюркизация региона стала набирать размах и силу непрерывно развивающегося процесса, о чем свидетельствуют многочисленные письменные памятники и артефакты (Бернштам, V, 1951:65-75; Камалиддинов, Мухаммедов, 1997, 12:91; Лившиц, 2, 1962:63; Кляшторный, 1964; Смирнова, 1982:59 и др.). В Семиречье в раннем средневековье находились ставки тюркских, тюркешских, карлукских владетелей (Бартольд, IV, 1966:31-47). В низовьях Сырдарьи в IX–X вв. располагались центры государства огузов (Агаджанов, 1969; Бартольд, I, 1963:235-237).

Можно констатировать, что процесс тюркизации в Центральной Азии в целом завершился с созданием первого мусульманского тюркского государства на территории Восточного и Западного Туркестана – государства Караханидов (IX–XIII вв.). Тюркизация оседло-земледельческих районов в области духовной культуры населения проявилась в адаптации культурных традиций индоевропейских и иранских народов к тюркской культуре. Наряду с восприятием оседло-земледельческих форм хозяйственной жизни тюрки заимствовали от ассимилированного ими индоевропейского иранского населения культурные традиции, трансформировав их в тюркские. Одним из ярких примеров адаптации тюрками культурных традиций иранцев является заимствование ими историко-литературных представлений о стране Туран и связанных с ней сюжетов.

Туран – историческая область к северо-востоку от реки Сырдарьи, составлявшая в древности часть иранского мира. Противостояние Ирана и Турана имеет исторические корни, уходящие в глубокую древность. Это противостояние между западно-иранскими (Иран) и восточно-иранскими (Туран) этносами нашло отражение в иранском фольклоре, в частности, в «Шахнаме» Фирдоуси (XI в.). С центральноазиатскими завоеваниями тюрков в VI в. (Согд), постепенно заселивших земли восточных иранцев, топоним Туран стал восприниматься не как страна туров (иранцев), а как страна тюрков (Туркестан). Караханиды, основавшие государство на землях Турана в первой половине IX века, по-видимому, с целью легитимизации своей власти возвели свой род к легендарному Афрасиабу шаху Турана, и стали называться «домом Афрасиаба». С этой же целью Афрасиаб был отождествлен с героем тюркских сказаний Алп-Эр-Тонга (Бартольд, 2002:79). Тюрки унаследовали историческое противостояние между Ираном и Тураном и противопоставляли свой мир враждебному Ирану. В.В. Бартольд отмечал, что даже Дакики, предшественник Фирдоуси и современник Саманидов, придавал туранцам черты современных ему тюрков. В «Сказаниях о Сиявуше», повествующем о нападении туранского царя Афрасиаба на Иран, сообщается о его тюркском войске. При этом речь

идет не о наемниках, а о его собственной армии (Бартольд, 1968: Т.5.19-192). Т.е., можно определенно говорить об отождествлении туранцев с тюрками.

У тюрков понимание Турана как своей страны оформилось ко времени укрепления государства Караханидов. В XI в. это представление нашло отражение в тюркских мусульманских сочинениях – «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни и словаре тюркских наречий «Диван лугат ат турк» Махмуда Кашгари. Караханиды, например, считали земли своих соседей Саманидов исконно тюркскими и их завоевание своим святым долгом, что в конце X в. и привело к гибели государство Саманидов.

Уже в период древности и раннего средневековья на территории Центральной Азии было множество городов. Они располагались в основном в земледельческих оазисах, по трассам торговых путей. Города исторически являлись центрами административного управления, ремесла и торговли, культуры и науки. Они различались по величине и уровню. Крупные города, как правило, функционировали в статусе столицы государства или удела, мелкие – как ремесленные, торговые и религиозные центры местного значения.

Сведения о тюркских городах на территории Западного и Восточного Туркестана впервые появляются также в период древности и раннего средневековья. Выдвинутое нами положение, об имевшей место в истории тюрков эпохе ренессанса, возникшей на основе синтеза мусульманской идеологии, культуры и древнетюркских традиций, находит подтверждение в исследованиях востоковедов. В.М. Массон в предисловии к книге «Средневековый город Средней Азии» пишет: «С одной стороны, арабское завоевание и сопутствующие ему события принесли (особенно для Мавераннахра) разрушение производительных сил и частичное запустение городов. С другой – последовавший период политической стабилизации и вхождение в систему централизованного государственного организма Халифата способствовали как бы второму циклу урбанизации Средней Азии, наблюдаемому в IX-X вв.» (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973:4).

Археологические экспедиции советского периода достаточно хорошо обследовали Западный Туркестан. Было установлено, что на его территории в период древности и раннего средневековья находилось множество городов (Воронина, 1961; Пацевич, 1954; Агеева, Пацевич, 1958; Кожемяко, 1959:21-22; Неразик, 1959:109; Пугаченкова, 1958:123 и др.), при этом исследователи указывают разное их число, от 20 (Лавров, 1950:52 и сл.) и более (Воронина, 1961; Пацевич, 1954; Агеева, Пацевич, 1958). Г.И. Пацевич в капитальном отчете об итогах работ Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1947-1951 гг. отмечает наличие с VII по IX в. 42 городов (Агеева, Пацевич, 1958).

Восточный Туркестан с периода древности изобилует городами, можно сказать, что вся активная политическая, экономическая и культурная жизнь региона была сосредоточена в городах. Крупные владения включали в свои пределы до нескольких десятков больших и малых городов и множество поселений. Сведения о владениях и городах Восточного Туркестана этого времени содержат в основном китайские хроники (Бичурин, 1950: Т.2.189, 199, 249, 300 и др.; Малявкин, 1989:49, 184-185, 196-197, 207 и др.). Археологические данные более скудны, поскольку Восточный Туркестан не был столь последовательно и тщательно обследован археологическими экспедициями как Западный Туркестан.

Однако в нашем исследовании важно выяснить были ли в рассматриваемое время на территории Западного и Восточного Туркестана собственно тюркские города и насколько развита была у тюрков городская культура. Особый интерес в этой связи представляют сведения письменных источников и данные археологии.

Во второй половине VI в., как уже упоминалось выше, Центральная Азия вошла в состав Тюркского каганата. В конце VI в. Тюркский каганат распадается на Восточно-тюркский и Западно-тюркский. Центром Западно-тюркского каганата стало Семиречье со столицей в городе Суябе. В VI – VII вв. н.э. оживляется трасса Великого шелкового пути, проходившая через Южный Казахстан, где находились ставки Тюркских каганов, контролировавших торговые пути по Центральной Азии. Именно в период активной жизнедеятельности центральноазиатских торговых путей в долинах рек Амударьи, Сырдарьи, Зеравшана, Мургаба, Чу и Таласа возникли средневековые городские центры. В начале VII в. китайский путешественник Сюань-Цзан сообщает о наиболее известных городах на территории Западного Туркестана. Это – Суяб, Тараз и «город на Белой реке», позднее названный Испиджаб, а также Шаш, Самарканд, Бухара, Мерв

(Байпаков, 1999:21-22; Кляшторный, Султанов, 1992). Т.Н. Сенигова относит Тараз и города его округа к тюрко-карлукским по происхождению (Сенигова, 1972:205). В раннем средневековье на территории Средней Азии, Южного Казахстана и Семиречья наряду с согдийским распространяется и тюркский культурный комплекс. Тюркские названия имеют города Джикиль (Бартольд 1968, 5:585), Барсхан (Агаджанов, 1969:110), Кулан (Древнетюркский словарь, 1969:465), Мирки (Толстов, 1947, 3:81), Сарыг (Зуев, 1960, 3(14):87-96, 119-120; Бартольд, 1968, 5:395-396). В результате согдийской и тюркской интеграции в VI – первой половине IX в. складывается так называемый тюрко-согдийский культурный комплекс, характеризующийся единообразием городской культуры Согда, Мавераннахра, Южного Казахстана и Семиречья (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973:6).

О тюркском происхождении отдельных центральноазиатских городов имеются сведения в «Диван лугат ат-турк» М. Кашгари. Эти сведения разной научной значимости. Интересным на наш взгляд является сообщение об Афрасийабе (и его потомках) как о великом правителе, который возводил города и называл их по-тюркски, «...но, когда в них появилось много персов, стало казаться, что это персидские города» (Кашгари, 2005:851-852). Более того, происхождение некоторых иранских городов М. Кашгари также связывает с деятельностью Афрасийаба и его потомков. Так, например, про Казвин он пишет, что его построила Каз – дочь Афрасийаба и переводит его название как *место игр Каз*. То же и с городом Кум, к толкованию происхождения которого М. Кашгари дает перевод этого слова с тюркского – *песок* и сообщает, что дочь Афрасийаба хотела здесь и часто посещала этот город (Кашгари, 2005:85) и т.д.

Известно, что города Восточного Туркестана в эпоху древности и раннего средневековья населяли восточные иранцы, которых и считают их основателями, однако М. Кашгари, по-видимому не устраивало такое их происхождение и он представил другую версию. К вопросу, на чем она была основана можно привести предположения двух исследователей Дж. Бойла и Р. Дэнкоффа. Первый из них пишет, что знакомство М. Кашгари с «Шахнамэ» могло быть основано на одном из вариантов иранского эпоса, не дошедшего до наших дней (Boyle, 1990:107-117). Второй автор делает вывод о том, что в эпоху М. Кашгари существовала тюркская историко-эпическая традиция, отличная от «Шахнамэ» (Dankoff, 1992). Оба предположения свидетельствуют о том, что версия М. Кашгари основывалась на источниковых данных.

Сведения о городах у М. Кашгари иногда ограничены упоминанием названия города, его принадлежностью к определенному государству, толкованием названия. Так, например, даны сведения о среднеазиатских и казахстанских городах: Баласагуне, называемом *куз урду* или зимняя резиденция царя (Кашгари, 2005:153), Тартуке, как об одном из городов Йагма (Кашгари, 2005:435), Канжаке или *канжак саңире*, как о городе возле Тараза, что на границе Кипчаков (Кашгари, 2005:445), Карачуке – Фарабе, как об одном из огузских городов (Кашгари, 2005:450), Ташкане, основа которого означает *таш канд* – «город из камня», имеющем и другое название *аш-Шаш* (Кашгари, 2005:413); о восточнотуркестанских городах: городе Жанбалик как одном из городов Уйгурского Турфанского княжества (Кашгари, 2005:140-141); городе Уч (Кашгари, 2005:472), позднее отождествленном с городом Уч-Турфан; и т. д.

О Кашгаре, одном из древнейших и значительных городов Центральной Азии, расположенном в одноименном оазисе Восточного Туркестана, Махмуд Кашгари сообщает, что город являлся столицей легендарного Афрасийаба. Афрасийаб находил приятным воздух Кашгара и поэтому выбрал его для своего проживания (Кашгари, 2005: 332). О средневековом государстве и городе Удун, находившихся в Хотанском оазисе Восточного Туркестана, Махмуд Кашгари пишет, что это название города Хотан, но называет его, то городом, то страной. Он упоминает имя правителя, по-видимому, мусульманина, завоевавшего Хотан (Кашгари, 2005:1023); сообщает, что жителей Хотана также называют *удун* (Кашгари, 2005:108). В пояснении к слову *каш* – нефрит, Махмуд Кашгари отмечает, что его добывают в реках Юрун-каш и Кара-каш, текущих по обе стороны страны Хотан (Кашгари, 2005:853). О казахстанском городе Таласе в «Диване» сообщается, что это «город, известный как Тараз», что существует два города с таким названием: *улуг Талас* или Большой Талас и – *ками талас*, тот, что находится у границы мусульманских земель (Кашгари, 2005:348). О древнем, укрепленном городе Бай у Махмуда Кашгари приводятся сведения, что в переводе

бай означает *богатый* и что это название местности вблизи Уч, между ним и Кучой (Кашгари, 2005:858).

Согласно персидскому эпосу древний города Барчук (Барджук), расположенный на р. Кызыл-су (Кашгардарье), на дороге из Яркенда в Аксу и Уч, основаны легендарным Афрасийабом. Здесь герой Бизен или Биджен был брошен в колодец по приказанию Афрасийаба за тайный брак с его дочерью. Позднее он был освобожден Рустемом. Поскольку, Дакики и Фирдоуси сделавшие бессмертными героев персидского эпоса, вносили в рассказы о мифических туранцах названия современных им городов (Бартольд, 1968, 5:66), можно с достаточной определенностью говорить о том, что Барчук существовал в период создания поэм. Те же сведения о городе имеются у Махмуда Кашгари, который сообщает о том, что город был построен Афрасийабом и что здесь Афрасийаб схватил Бизана, сына Бухтунассара (Кашгари, 2005:433). Часто приведенная информация позволяет делать уточнения в локализации города, содержит данные по его истории, экономическому и культурному развитию. Эти лаконичные сведения имеют важное значение для реконструкции страниц истории государств и городов Центральной Азии.

К важным выводам пришли исследователи средневековых городов Средней Азии: «Города доарабской Средней Азии как торгово-промышленные центры были предтечей городов поры развитого средневековья. Не случайно наблюдается даже прямая территориальная преемственность основных городских центров» (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973:4). Есть разные мнения исследователей о влиянии арабского завоевания на развитие среднеазиатских городов. Одни ученые высказывают мнение, что оно послужило толчком к развитию городов и городской культуры, другие пишут, что арабское завоевание значительно осложнило процесс развития городов Средней Азии (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973:4).

Арабское завоевание Мавераннахра растянулось почти на столетие (вторая пол. VII – 30-е гг. VIII в.) и привело к запустению городов, многие из которых подверглись неоднократным грабежам и разрушениям. Очень важным для нашей темы является вывод исследователей о том, что «если политически Мавераннахр был завоеван арабами, то в культурном отношении его завоевали хорасанцы» (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973:145). Он свидетельствует о том, что кардинальных изменений в градостроительстве в арабский и постарабский периоды не произошло, поскольку Центральная Азия и, в частности, строительство городов и ее городская архитектура были исторически связаны с иранскими традициями, которые, кстати сказать, восприняли и арабы. Важным является и упомянутое выше заключение по вопросу тюркизации Средней Азии, которая и «поныне остается зоной контакта тюркской и иранской культур». Вследствие этого, очень сложно говорить об этнической принадлежности средневековых городов Мавераннахра. Они были населены иранцами, таджиками и тюрками. Можно уверенно говорить лишь о наличии в городах Мавераннахра, особенно с конца X в. тюркского элемента, постоянно увеличивавшегося в дальнейшем. В.А. Лившиц пишет, что по-видимому, значительная часть согдийских феодалов в период арабских завоеваний была тюрками, об этом свидетельствуют их тюркские имена и в целом тюрки играли в Согде большую роль (Лившиц, 1962:47, 133). Тюрки владели Мавераннахром до арабов. Имеется сообщение, например, о том, что правителем Усурушаны был несомненный тюрк Карабурга (Табари, II, 1-3, 1881-1888:1613).

Южный Казахстан и Семиречье не были захвачены арабами, которые на своем триумфальном пути достигли Шавгара на северо-западе и Кулана на северо-востоке и на этом ограничились. Во второй половине VIII в. эти районы были подчинены карлуками, тем не менее они испытали влияние арабской культуры через посредство Средней Азии. Влияние ислама и арабской культуры значительно усилилось после вхождения Южного Казахстана во второй половине IX в. в государство Саманидов, а в середине X в. Южный Казахстан и Семиречье стали частью тюркского государства Караханидов. Необходимо упомянуть, что часть Южного Казахстана и в том числе нижнее течение Сырдарьи входили в конце IX–X в. в состав тюркской державы огузов (Байпаков, 1986:99-100), а крайние северо-восточные районы Семиречья в IX–XI вв. принадлежали кимакам (Кумек, 1972:108). На территории этих районов находилось множество городов, и в их числе Испиджаб, Фараб, Тараз, Шельджи (Волин, 1960, 8:76-82) Карнак, Карачук, Сюткент (Агаджанов, 1969:94).

Арабское завоевание также не распространилось на Восточный Туркестан, поэтому и воздействие на развитие городов не было таким заметным, как в Западном Туркестане. Оно, конечно, имело место, но опять же через Среднюю Азию, которая в этом случае сыграла роль проводника арабской культуры. Поворотным моментом в истории развития Восточного Туркестана явилась, как упоминалось выше, середина IX в., когда после гибели в 840 г. Уйгурского каганата на Орхоне на территорию региона переселились и окончательно здесь осели уйгуры. Этот процесс сыграл важную роль в тюркизации Восточного Туркестана.

Уйгуры в период массового переселения на территорию Восточного Туркестана были кочевниками. Но еще в Северной Монголии у них начали складываться традиции градостроительства, духовной и материальной культуры во многом близкие восточнотуркестанским. В отношении же городов Восточного Туркестана вполне справедливым кажется наше заключение о том, что подлинной предтечей восточнотуркестанских тюркских городов являются города Уйгурского каганата (745-840 гг.) на территории Северной Монголии. Именно там начали складываться у уйгуров традиции градостроительства. Города – административные центры располагались вблизи друг от друга и представляли собой хорошо укрепленные замки с цитаделью. Столицей Уйгурского каганата был многоквартальный город Орду-Балык. В городах имелось много больших каркасных зданий и зданий со столбовой конструкцией, крытых тяжелыми желобчатыми черепичными крышами. Известный российский археолог Л. Р. Кызласов отмечал самобытность уйгурской цивилизации периода Уйгурских каганатов. Он пишет, что «...именно уйгуры начали серьезно насаждать в центральноазиатских степях оседлую цивилизацию со строительством обширных многоквартальных городов и крепостей...». Города были центрами ремесла и торговли. В них стояли военные гарнизоны (Кызласов, 1969:59-86).

IX – начало XIII в. для Восточного Туркестана являются эпохой развития сильных государств (Уйгурское и Караханидское), оставивших о себе память в величественных городах, грандиозных архитектурных сооружениях, высокого уровня культуре. Культурные достижения этих государств выходят за рамки субрегионального значения. Города той эпохи, окруженные мощными стенами с неприступными башнями, до сих пор поражают своим величием, превзойти которое уже не удалось в дальнейшем. В столичных городах при дворах правителей сосредотачивалась научная и культурная элита: ученые, астрологи, поэты, художники, музыканты; при монастырях и храмах богословы, переводчики религиозной литературы. В крупных городах, при дворцах просвещенных правителей, в монастырях имелись богатые библиотеки. В городах было развито искусство переписи рукописей, их оформления и переплета. Поэтические произведения украшались художественной миниатюрой. При дворах правителей устраивались ученые дискуссии, где можно было не только показать свои научные достижения, но и почерпнуть много нового. Столица Караханидов – Кашгар стал одним из центров науки и культуры Центральной Азии, форпостом мусульманской религии и учености. Достаточно вспомнить, что здесь жили и творили тюркские ученые Махмуд Кашгари и поэт Йусуф Баласагуни. Бешбалык (Бэйтин) – летняя столица Уйгурского Турфанского государства известен с периода древности как развитый центр тюркской манихейской и буддийской культуры. Кочо зимняя резиденция тюркского Уйгурского государства, Хотан, Яркенд, Кучар, Аксу и другие столицы тюркских оазисных владений, а также многие другие тюркские города субрегиона (Каримова, 2013, 2(288):22-28; Каримова, 2006:215-223; Каримова, 2016:17-26).

Заключение. Результаты нашего исследования дают основание для следующих выводов:

- тюркские города возникают на территории Центральной Азии по мере тюркизации региона;
- если первоначально тюркские города появлялись в процессе «отюречения» иранских городов, то постепенно стали возникать и собственно тюркские города;
- тюркские города и городская культура тюрков достигают своего расцвета в период тюркских, уйгурских каганатов, совпавшего с интенсивным развитием и распространением трасс Великого шелкового пути, контролируемых тюрками;
- арабское завоевание, с одной стороны привело к запустению и разрушению многих городов (особенно Мавераннахр), но со временем, политическая стабилизация

и вхождение в систему централизованного Халифата способствовали росту и развитию городов и городской культуры;

– во второй половине X – начале XI в. на волне общего подъема тюркской государственности, а по определению М. Кашгари – «небывалого военного триумфа тюрков на огромном пространстве мусульманской цивилизации», у них вновь пробуждается интерес к своей культуре, возникают новые и процветают старые города, возрождается тюркская культура и литература на тюркских наречиях.

Список литературы

Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад: Ылым, 1969. 297 с.

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых городов и поселений Южного Казахстана. Тр. ИИАЭ АН КазССР, т. V. Алма-Ата, 1958. С. 147-157.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. СПб.: тип. С.Н. Худекова, 1897. 182 с.

Байпаков К. М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – нач. XIII вв.) / АН КазССР, Институт истории, археологии и этнографии. Алма-Ата: Наука, 1986. 254 с.

Байпаков К.М. Великий шелковый путь в Центральной Азии. Шелковый путь и Казахстан: материалы научно-практической конференции. Алматы: Жибек Жолы, 1999. С. 17-29

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. // Сочинения: в 9 т. Т. I. М.: Наука, 1963. С. 43-108

Бартольд В.В. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии // Сочинения: в 9 т. Т. IV. М.: Наука, 1966. С. 26-95. 491 с.

Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов // Сочинения: в 9 т. Т. V. М.: Наука, 1968. 757 с.

Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения: в 9 т. Т. V. М.: наука, 1968. С. 19-192.

Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. М.: Восточная литература, 2002. 757 с.

Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л.: Наука, 1973. 389 с.

Бернштам А.Н. Древнетюркский документ из Согда // Эпиграфика Востока. Т. V. 1951. С. 65-75.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнем и нынешнем состоянии / переведено с китайского монахом Иакинфом. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. Т. 1. 381 с.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнем и нынешнем состоянии / переведено с китайского монахом Иакинфом. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. Т. 2. 382 с.

Boyle J.A. Alexander and the Turks / Tractata Altaica Denis Sinor, 1990. P. 107-117.

Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. VII в. до н. э. – VIII в. н. э. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. 359 с.

Волин С.Л. Сведения арабских и персидских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районов. Тр. ИИАЭ АН КазССР, 1960, Т. 8. С. 72-92.

Воронина В.Л. Проблемы раннесредневекового города Средней Азии. Автореф. канд. дисс. М., 1961.

Dankoff R. Qarakhanid Literature and Beginnings of Turco-Islamic Culture, in: Central Asian Monuments / Ed. by H.B. Paksoy. Istanbul: Isis Press, 1992.

Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. 677 с.

Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе. Изв. АН КазССР. Сер. ист., археолог. и этногр., 1960, Вып. 3(14). С. 87-96.

Зуев Ю.А. К этнической истории усуней. Труды ИИАЭ АН КазССР. Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1960. 50 с.

Камалиддинов Ш.С., Мухаммедов У.З. Новые данные по истории Средней Азии эпохи арабских завоеваний // Общественные науки в Узбекистане. 1997. № 12.

Камалов А.К. Древние уйгуры. VIII–IX вв. Алматы: Наш мир, 2001. 216 с.

Каримова Р.У. Средневековые города Южного Казахстана в цивилизационных процессах Центральной Азии // Материалы международной конференции «К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии». Алматы: Дайк-Пресс, 2006. С. 215-223.

Каримова Р.У. К вопросу о преемственности традиций градостроительства у уйгуров // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. 2013. – № 2(288). С. 22-28.

Каримова Р.У. Средневековые города Восточного Туркестана в диалоге цивилизаций Востока и Запада // Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия: древний мир, средневековье, новое и новейшее время. Алматы, Екатеринбург, 2016. С. 17-26.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М: Наука. 1964. 214 с.

Кляшторный С.Г., Колесников А.А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая пол. XIX в.). Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1988. 221 с.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992. 382 с.

Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе: АН Киргизской ССР, 1959. 187 с.

Кумекон Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Наука, 1972. 156 с.

Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. М.: МГУ, 1969. 211 с.

Лившиц В.А. Согдийские документы с горы Муг. Пер. Комментар. Юридические документы и письма. Вып. 2. М.: Издательство восточной литературы, 1962. 222 с.

Маявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1989. 432 с.

Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / перевод, предисловие и комментарии З. А.М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

Неразник Е.Е. Раскопки в Беркут-Калинском оазисе в 1953-1956 гг. МХЭ, в. I, М., 1959. С. 96-197

Пацевич Г.И. Историческая топография городов и поселений юга Казахстана VII– XV вв. н. э. (По археологическим данным). Автореф. канд. дисс., 1954.

Pritsak O. XUN Der Volksname der Hsiung-nu. Central Asiatic Journal, 1959. 77 с.

Пугаченкова Е.А. Мастер-керамист Мухаммед Али Инойатон из Мерва (К характеристике штампованной керамики Мерва XII – начала XIII вв. СА, № 2, 1958. С. 77-92

Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука, 1972. 228 с.

Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. М.: Наука 1981. 548 с.

Табари. Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, ser. II, t. 1–3, 1881–1888.

Тишин В.В. К интерпретации сочетания kök türk // Проблемы востоковедения. 2014. Т. 63, № 1. С. 78-84

Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. 1947. № 3. С. 55-102.

Уильям Самолин. Hsiung-nu, Hun, Turk. Central Asiatic Journal, 3.2, 1957. С. 149-150

References

Agadjanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednei Azii IX-XIII vv. (Essays on the history of the Oghuz and Turkmens of Central Asia in the IX-XIII centuries.). Aşhabad: Ylym, 1969. 297 s. [In Russian].

Ageeva E.İ., Pasevich G.İ. İz istorii osedlyh gorodov i poselenii jnogo Kazahstana (From the history of settled cities and settlements of Southern Kazakhstan). Tr. İİAE AN KazSSR, t. V. Alma-Ata, 1958. S. 147-157 [In Russian].

Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave turkskih plemen i narodnostei i svedeniya ob ih chislennosti (Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities and information about their numbers). SPb.: tip. S.N. Hudekova, 1897. 182 s. [In Russian].

Baipakov K.M. Srednevekovaya gorodskaya kultura jnogo Kazahstana i Semirechya (VI – nach. XIII vv.) (Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (VI – early XIII centuries). / AN KazSSR, Institut istorii, arheologii i etnografii. Alma-Ata: Nauka, 1986. 254 s. [In Russian].

Baipakov K.M. Velikii şelkovyi put v Sentralnoi Azii (The Great Silk Road in Central Asia).

Şelkovyi put i Kazahstan: materialy nauchno-prakticheskoi konferensii. Almaty: Jibek Joly, 1999. S. 17-29 [In Russian].

Bartold V.V. Turkestan v epohu mongolskogo našestviya (Turkestan in the era of the Mongol invasion). // Sochineniya: v 9 t. T. I. M.: Nauka, 1963. S. 43-108 [In Russian].

Bartold V.V. Raboty po arheologii, numizmatike, epigrafike i etnografii (Works on archeology, numismatics, epigraphy and ethnography) // Sochineniya: v 9 t. T. IV. M.: Nauka, 1966. S. 26-95. 491 s. [In Russian].

Bartold V.V. Raboty po istorii i filologii trkskih i mongolskih narodov (Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples) // Sochineniya: v 9 t. T. V. M.: Nauka, 1968. 757 s. [In Russian].

Bartold V.V. Dvenadsat leksii po istorii tureskih narodov Srednei Azii (Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia) // Sochineniya: v 9 t. T. V. M.: nauka, 1968. S. 19-192. [In Russian].

Bartold V. V. Raboty po istorii i filologii turkskih i mongolskih narodov (Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples). M.: Vostochnaya literatura, 2002. 757 s. [In Russian].

Beleniskii A.M., Bentovich I.B., Bolşakov O.G. Srednevekovyi gorod Srednei Azii (Medieval city of Central Asia). L.: Nauka, 1973. 389 s. [In Russian].

Bernštam A.N. Drevnetrskii dokument iz Sogda (Ancient Turkic document from Sogd) // Epigrafika Vostoka. T. V. 1951. S. 65-75. [In Russian].

Bichurin N.Y. Sobranie svedenii o narodah, obitavşih v Srednei Azii v drevnem i nyneşnem sostoyanii (Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in the ancient and present state) / perevedeno s kitaiskogo monahom İakinom. M.-L.: İzd. AN SSSR, 1950. T. 1. 381 s. [In Russian].

Bichurin N.Y. Sobranie svedenii o narodah, obitavşih v Srednei Azii v drevnem i nyneşnem sostoyanii (Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in the ancient and present state) / perevedeno s kitaiskogo monahom İakinom. M.-L.: İzd. AN SSSR, 1950. T. 2. 382 s. [In Russian].

Boyle J.A. Alexander and the Turks / Tractata Altaica... Denis Sinor, 1990. P. 107-117 [In English].

Vainberg B.İ. Etnogeografiya Turana v drevnosti (Ethnogeography of Turan in ancient times). VII v. do n. e. – VIII v. n. e. M.: İzdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 1999. 359 s. [In Russian].

Volin S.L. Svedeniya arabskih i persidskih istochnikov IX-XVI vv. o doline reki Talas i smejnyh raionov (Information from Arabic and Persian sources of the IX-XVI centuries. about the Talas River valley and adjacent areas). Tr. İİAE AN KazSSR, 1960, T. 8. S. 72-92. Voronina V.L. Problemy rannesrednevekovogo goroda Srednej Azii. Avtoref. kand. diss. M., 1961 [In Russian].

Voronina V.L. Problemy rannesrednevekovogo goroda Srednei Azii (Problems of the Early medieval city of Central Asia). Avtoref. kand. diss. M., 1961. [In Russian].

Dankoff R. Qarakhanid Literature and Beginnings of Turco-Islamic Culture, in: Central Asian Monuments / Ed. by H.B. Paksoy. Istanbul: Isis Press, 1992. [In English].

Drevnetrskii slovar (Ancient Turkic Dictionary). Leningrad: Nauka, 1969. 677 s. [In Russian].

Zuev A. Kitaiskie izvestiya o Suyabe (Chinese News about Suyab). İzv. AN KazSSR. Ser. ist., arheolog. i etnogr., 1960, Vyp. 3(14). S. 87-96. [In Russian].

Zuev A. K etnicheskoi istorii usunei (On the ethnic history of the Usuns). Trudy İİAE AN KazSSR. Alma-Ata: Akademiya nauk Kazahskoi SSR, 1960. 50 s. [In Russian].

Kamaliddinov Ş.S., Muhammedov U.Z. Novye dannye po istorii Srednei Azii epohi arabskih zavoevanii (New data on the history of Central Asia during the Arab conquest) // Obestvennyye nauki v Uzbekistane. 1997. № 12. [In Russian].

Kamalov A.K. Drevnie uigury. VIII–IX vv. (Ancient Uyghurs. VIII–IX centuries). Almaty: Naş mir, 2001. 216 s. [In Russian].

Karimova R.U. Srednevekovye goroda jnogo Kazahstana v sivilizacionnyh prosessah Sentralnoi Azii (Medieval cities of Southern Kazakhstan in the civilizational processes of Central Asia) // Materialy mejdunarodnoi konferensii «K novym standartam v razvitii obestvennyh nauk v Sentralnoi Azii». Almaty: Daik-Press, 2006. S. 215-223. [In Russian].

Karimova R.U. K voprosu o preemstvennosti tradisii gradostroitelstva u uigurov (On the question of the continuity of urban planning traditions among the Uyghurs) // İzvestiya

- NAN RK. Seriya obestvennyh i gumanitarnykh nauk. 2013. – № 2(288). S. 22-28. [In Russian].
- Karimova R.U. Srednevekoveye goroda Vostochnogo Turkestana v dialoge sivilizatsii Vostoka i Zapada (Medieval Cities of East Turkestan in the Dialogue of Eastern and Western civilizations) // Dialog kultur Vostoka i Zapada cherez prizmu edinstva i mnogoobraziya: drevnii mir, srednevekove, novoe i noveishee vremya. Almaty, Ekaterinburg, 2016. S. 17-26 [In Russian].
- Klyashtornyi S.G. Drevnetrkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii (Ancient Turkic runic monuments as a source for the history of Central Asia). M: Nauka. 1964. 214 s. [In Russian].
- Klyashtornyi S.G., Kolesnikov A.A. Vostochnyi Turkestan glazami russkikh putešestvennikov (vtoraya pol. XIX v.) (East Turkestan through the eyes of Russian travelers (second floor). XIX V.). Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazahskoi SSR, 1988. 221 s. [In Russian].
- Klyashtornyi S.G., Sultanov T.I. Kazahstan. Letopis trekh tysyacheletii (Kazakhstan. The Chronicle of three millennia). Alma-Ata: Rauan, 1992. 382 s. [In Russian].
- Kojemyako P.N. Rannesrednevekoveye goroda i poseleniya Chuiskoi doliny (Early Medieval towns and settlements of the Chui Valley). Frunze: AN Kirgizskoi SSSR, 1959. 187 s. [In Russian].
- Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX–XI vv. po arabskim istochnikam (The state of the Kimaks of the IX–XI centuries according to Arab sources). Alma-Ata: Nauka, 1972. 156 s. [In Russian].
- Kyzlasov L.R. Istoriya Tuvy v srednie veka (History of Tuva in the Middle Ages). M.: MGU, 1969. 211 s. [In Russian].
- Livšis V.A. Sogdiiskie dokumenty s gory Mug (Soghd documents from Mount Mugh). Per. Komment. ridicheskie dokumenty i pisma. Vyp. 2. M.: Izdatelstvo vostochnoi literatury, 1962. 222 s. [In Russian].
- Malyavkin A.G. Tanskije hroniki o gosudarstvakh Sentralnoi Azii: Teksty i issledovaniya (Tang Chronicles of the Central Asian States: Texts and Studies). Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-nie, 1989. 432 s. [In Russian].
- Mahmud al-Kašgari. Divan Lugat at-Turk / perevod, predislovie i kommentarii Z.A.M. Auezovoi. Almaty: Daik-Press, 2005. 1288 s. [In Russian].
- Nerazik E.E. Raskopki v Berkut-Kalinskoi oazise v 1953-1956 gg. (Excavations in the Berkut-Kalinsky oasis in 1953-1956). MHE, v. I, M., 1959. S. 96-197 [In Russian].
- Pasevich G.I. Istoričeskaja topografija gorodov i poselenii na Kazahstane VII– XV vv. n. e. (Po arheologičeskim dannym) (Historical topography of cities and settlements in the South of Kazakhstan in the VII-XV centuries AD (According to archaeological data). Avtoref. kand. diss., 1954 [In Russian].
- Pritsak O. XUN Der Volksname der Hsiung-nu. Central Asiatic Journal, 1959. 77 s.
- Pugachenkova E.A. Master-keramist Muhammed Ali İnoiaton iz Merva (K harakteristike šampovannoi keramiki Merva XII – nachala XIII vv). (Master ceramist Muhammad Ali Inoyaton of Merv). SA, № 2, 1958. S. 77-92 [In Russian].
- Senigova T.N. Srednevekovi Taraz (Medieval Taraz). Alma-Ata: Nauka, 1972. 228 s. [In Russian].
- Smirnova O.I. Svodnyi katalog sogdiiskih monet (Summary catalog of Sogdian coins). M.: Nauka 1981. 548 s. [In Russian].
- Tabari. Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum alius ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, ser. II, t. 1–3, 1881–1888.
- Tişin V.V. K interpretatsii sochetaniya kök türk (On the interpretation of the kök türk combination) // Problemy vostokovedeniya. 2014. T. 63, № 1. S. 78-84 [In Russian].
- Tolstov S.P. Goroda guzov (Cities of Guzov) // Sovetskaya etnografiya. 1947. № 3. S. 55-102 [In Russian].
- Uilyam Samolin. Hsiung-nu, Hun, Turk. Central Asiatic Journal, 3,2, 1957. S. 149-150 [In English].

VIRTUAL MUSEUM AND ITS PURPOSE

Meirmanova G.A.^{1*}, Baudiyarova B.K.¹¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail meirmanovaga@gmail.com (Meirmanova), baudiyarovakb@gmail.com (Baudiyarova)

Abstract. In the article, the authors consider issues related to the study of the virtual museum, the definition of the virtual museum is revealed, its varieties and characteristic features are highlighted. Current trends and promising directions for further development are outlined. The classification of virtual museums from the point of view of cultural studies is given.

The Virtual Museum of the History of communication has always been relevant in modern society. Worldwide, the demand for a digital museum is growing. The collections of virtual museums are represented by various sources – written, graphic (including 3D), audio and video sources. Most virtual museums display original images of text sources, but not in a machine-readable format. This approach significantly narrows the search capabilities of virtual museum information systems (the source cannot be found by the system itself). Similar problems arise with audio and video sources, because they do not have their own description or it is too small, despite the apparent value in the study. Overcoming these problems will improve the quality of generated resources, increase their information return, and increase the use of CG in classical research and education.

The classification of virtual museums from the point of view of cultural studies is given. Virtual museums are products of the computer industry that provide free mass access to cultural heritage. It is noted that virtual museums have a significant potential for the preservation of cultural heritage objects created today. Virtual museums are a new cultural form with its own features and promising functions. Despite the fact that they are developed in Western countries, in Kazakhstan they have not yet really appeared and have not been studied at the academic level.

Key words: virtual museum, technology, museology, exposition.

ВИРТУАЛДЫҚ МУЗЕЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ АЯСЫ

Мейрманова Г.А.^{1*}, Баудиярова Б.Қ.¹¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: meirmanovaga@gmail.com (Мейрманова), baudiyarovakb@gmail.com (Баудиярова)

Түйіндеме. Авторлар бұл мақалада виртуалды музейді зерттеуге қатысты мәселелер қарастырылады, виртуалды музейдің анықтамасына, оның түрлері мен ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Қазіргі даму үрдістері мен одан әрі дамудың перспективалық бағыттары көрсетілген.

Виртуалды түрдегі музей тарихы қазіргі қоғамда әрқашан өзекті болады. Сандық мұражайға деген сұраныс бүкіл әлемде артып келеді. Виртуалды мұражайлардың коллекциялары әртүрлі дереккөздермен – жазбаша, графикалық (оның ішінде 3D), аудио және видео көздерімен ұсынылған. Көптеген виртуалды мұражайлар мәтіндік дереккөздердің түпнұсқа суреттерін көрсетеді, бірақ машинада оқылатын форматта емес. Бұл тәсіл виртуалды музейлердің ақпараттық жүйелерінің іздеу мүмкіндіктерін едәуір тарылтады (дереккөзді жүйенің өзі таба алмайды). Осындай проблемалар аудио және бейне көздерінде де туындайды, өйткені олардың өзіндік сипаттамасы жоқ немесе

зерттеулердің құндылығына қарамастан, олар аз. Бұл проблемаларды шешу генерацияланатын ресурстардың сапасын жақсартады, олардың ақпараттық тиімділігін арттырады және классикалық зерттеулер мен білім беруде КГ қолдануды көбейтеді.

Виртуалды музейлердің мәдениеттану тұрғысынан жіктелуі берілген. Виртуалды музейлер компьютерлік индустрия өнімдері болып табылады, олар мәдени мұраға жаппай қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Виртуалды музейлердің біздің заманымызда қалыптасқан мәдени мұра нысандарының сақталуы үшін айтарлықтай әлеуеті бар екені атап өтілген. Виртуалды музейлер өз ерекшеліктері мен перспективалық функциялары бар жаңа мәдени нысан болып табылады. Батыс елдерінде дамығанына қарамастан, Қазақстанда олар академиялық деңгейде шынымен пайда болмады және зерттелмеді.

Кілт сөздер: виртуалдық музей, технология, музеология, көрме.

МРНТИ 03.13

ВИРТУАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ И ЕГО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ

Мейрманова Г.А.^{1*}, Баудиярова Б.К.¹

¹КазНУ им. Аль-Фараби, Казахстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: meirmanovaga@gmail.com (Мейрманова), baudiyarovakb@gmail.com (Баудиярова)

Аннотация. В статье авторы рассматривают вопросы, связанные с изучением виртуального музея, раскрывается определение виртуального музея, выделяются его разновидности, характерные черты. Обозначаются современные тенденции и перспективные направления дальнейшего развития. Дается классификация виртуальных музеев с точки зрения культурологии.

Виртуальный музей истории коммуникации всегда являлись актуальными в современном обществе. Во всем мире востребованность к цифровому музею растет. Коллекции виртуальных музеев представлены различными источниками – письменными, графическими (в том числе 3D), аудио и видео источниками. Большинство виртуальных музеев демонстрируют оригинальные изображения текстовых источников, но не в машиночитаемом формате. Такой подход существенно сужает поисковые возможности информационных систем виртуальных музеев (источник не может быть найден самой системой). Подобные проблемы возникают с аудио и видеоисточниками, потому что у них нет своего описания или его слишком мало, несмотря на кажущуюся ценность в исследовании. Преодоление этих проблем улучшит качество генерируемых ресурсов, увеличит их информационную отдачу, увеличит использование КГ в классических исследованиях и образовании.

Дается классификация виртуальных музеев с точки зрения культурологии. Виртуальные музеи – это продукты компьютерной индустрии, которые предоставляют бесплатный массовый доступ к культурному наследию. Отмечается, что виртуальные музеи обладают значительным потенциалом для сохранения объектов культурного наследия, создаваемых в наши дни. Виртуальные музеи – это новая культурная форма со своими особенностями и перспективными функциями. Несмотря на то, что в западных странах они развиты, в Казахстане они еще толком не появились и не изучались на академическом уровне.

Ключевые слова: виртуальный музей, технология, музеология, выставка.

Introduction. One of the most popular and wide spread museums in the world is virtual museums. Recently it is used in the World Wide Web. The theme virtual museums are discussed not only among museum experts and art critics, but also in various forums, conferences and on the internet, too.

The creation of virtual museums, and more specifically the development of the first virtual museum dates back to the 90s. XX century, is associated with the movement of human attention to the new digital space, concentrated in the virtual world of a personal

computer and the Internet. In the Internet there are modifications (electronic “clones”) of real cultural institutions (virtual museums, virtual libraries, virtual archives). Virtual museums can be classified according to different principles. In accordance with the development technologies should be allocated static virtual museums containing static information, and dynamic virtual museums, including a set of dynamic effects and providing technologies for user feedback.

By the thematic principle, the classification of virtual museums is similar to the classification of real museums: architectural, natural science, historical, artistic, technical, literary, theater, music, etc.

According to the dominant direction of activity, the following models of virtual museums are distinguished:

1. Educational (emphasis on the aspect of interactivity):
 - Virtual Museum “Secrets of the Egyptian Mummies” (www.mcq.org/mummies).
 - Virtual Museum of Communication History (www.vt.ru/18845).
2. Marketing (emphasis on advertising):
 - virtual museum of the automaker Mazda (www.mazdausa.com);
 - virtual museum of Panasonic (www.panasonic.eu/designmuseum).
3. Information (emphasis on information content):
 - virtual museum of match labels (www.phillumeny.narod.ru);
 - a virtual museum of Soviet life (www.kommunalka.spb.ru);
 - virtual museum of the Russian primitive (www.museum.ru/museum/primitiv);
 - Virtual Museum of Sorrows (www.sorrow.hotmail.ru) (Smirnova, 2010:102).

Several main directions can be highlighted in the virtual museum research. They are: the study of virtual museum as a cultural phenomenon; the usage of virtual museums and their possibilities in the sphere of education; the questions of virtual museum creation and design; the comparison of real and virtual museums, etc. But researchers do not often pay attention to the term “virtual museum” and it is used as a matter of course. Moreover, the researchers, users and developers of virtual museums usually interpret this term in different ways. In the usage of term “virtual museum” we can categorize the following main approaches to its content: the concept of “virtual museum” is treated as:

1. a model of an invented museum created with the help of computer technologies, which exists only in virtual space;
2. a digital object that has the characteristics of a museum, in order to complement, enhance or expand the experience of a real museum through personalization, interactivity and content enrichment;
3. a synonym for a virtual tour of the museum;
4. an understanding of the site of a real museum as a “virtual museum” (as a representative of the museum on the Internet);
5. a collection of digitally recorded images, sound files, text documents, and other data of historical, scientific, or cultural interest that are accessed through electronic media;
6. a real museum exhibition, including the virtual methods and techniques of representation of exhibits (multimedia audio-visual effects, holograms, computer installations, etc.);
7. the online Museum of Computer Art. We understand the term “virtual museum” as an information system, which contains common online collection or several collections of items with metadata, has museum characteristics and allows to carry out the scientific, educational, exhibition and excursion work in virtual space.

The collections of virtual museums are represented with various sources – written, graphic (including 3D) and audio and video sources. The majority of virtual museums demonstrate original images of text sources but they do not present the machine-readable format. Such approach considerably narrows search possibilities of information systems of virtual museums (the source can hardly be found by the system). Similar problems appear with audio and video sources, because they do not have their description or too little of it, in spite of the apparent value in the research. Overcoming of these challenges will improve the quality of the generated resources, will increase their information returns, will increase the use of CH in classical research and education.

Moreover, specialists in the sphere of museology talk about “imaginary” virtual museums, about the illegality of the use of terminals by many sites, indicating that the content of these resources fits into the classical understanding of the word museum.

In some way all users of the World Wide Web had difficulties in finding the necessary

information on the Internet. These reasons are related to the names Internet resources, i.e. with terminology. On the other hand, the user often finds it hard to formulate the query and at the same time difficulties with the selection of the “right word” in order to search for the necessary information.

All users of the World Wide Web in some way collided with the difficulties of finding the necessary information on the Internet. These complexities among other reasons are largely related to the names. On the one hand, the user often finds it difficult to formulate the query, testing difficulties with the selection of the “right word” to search for the necessary information. The creators of Internet resources and web services mostly create difficulties for themselves, by choosing for their own sites and pages’ names and keywords that users do not use in search queries. “Unsuccessful” title significantly limits the rating of attendance of the resource. (Maximova, 2012:102).

Literature review. Virtual museums are primarily seen as virtual representations on the Internet real museums in the candidate’s works of the philological sciences I.V. Rosina and candidate of cultural science O. V. Samakovskaya. However, as it is mentioned above, sites real museums are not the only form of existence of online museums, and virtual museums created on the basis of traditional museums on the World Wide Web constitute a minority.

According to the point of view the Doctor of Arts A.V. Lebedev, “There are only two correct uses of the term “Virtual museum”. The first is a site based on the laws museum design, that is, when there is a constructed space in which images of museum exhibits. The second option is directly reverse. when we speak about the real space, in which are placed electronic images of museum items”.

Perhaps, the interpretation of the term virtual museum as a real museum in which virtual exhibits are placed among other reasons, also with reasoning by analogy: the zoological museum - zoological exhibits, paleontological museum - paleontological exhibits, etc. Such an approach is quite widespread. The “Virtual Museum of Circus Art” is situated in Moscow (Lebedev, 2010:55).

A new cultural form of an integrative nature are virtual museums, existing in the virtual space. By the way, such a multifunctional complex characterized primarily by the presence on the Internet.

According to the A.G. Leshchenko, who is the employee of the Department of museology RSUH, only virtual museum of digital multimedia Adobe “For the first time one cannot be accused of being not a museum”. In other words, other Internet resources using this term, do not quite right. But, as you know, the meanings of words are changing over time. Some words we do not use at all, others are filled with a new meaning. Similar processes occur with the word museum, especially since it is not just a matter about a museum, but about a virtual museum. Therefore, it seems to us quite acceptable the wide application of the term virtual museum in the World Wide Web.

G.P. Nesgovorova, who conducted research on virtual museums with the support of the Russian Humanitarian Fund, highlighted that in the modern Internet there exist two museum sites which have the same functions. This, firstly, representation is real existing museums and, secondly, actually virtual museums, but they are all still called the same: virtual museums (Nesgovorova, 2019:85).

Virtual museum means a new phenomenon of culture, a qualitatively new cultural form, generated by information technologies and the development of the Internet. This new cultural form is not reducible to the sites of traditional museums on the Internet or to other existing cultural forms.

Virtual museums are an independent, they were known due to the emergence of information technology and creativity of users.

First of all, the study of lexical data shows, that the words virtual, computer, multimedia, digital, electronic museums, web museums, hyper museums, cyber museums, online museums are used synonymously. The use of words depends on the characteristics of the author’s text. In the names of sites of traditional museums and libraries, the term museums are often replaced by the terms of the exhibition, gallery, collection and exposition. That is, the terms virtual museums and virtual exhibitions, collections, galleries are used synonymously. However, Internet users, as the statistics of “key words” on index, often use virtual museums in the search queries. It should be noted that the word virtual is not always used in the sense of “created by computer technologies, a product of the computer industry”. The term virtual can mean “imaginary, imitating reality, imaginary”.

Andre Malraux was the first person, who introduced the idea of the virtual museum in 1947. He put forward the concept of an imaginary museum (*le musée imaginaire*), a museum without walls, location or spatial boundaries, like a virtual museum, with its content and information surrounding the objects, might be made accessible across the planet. A virtual museum is: “a collection of digitally recorded images, sound files, text documents and other data of historical, scientific, or cultural interest that are accessed through electronic media” (Malraux, 1996:48).

There are various definitions about virtual museums. With no standard definition prevailing for the term ‘virtual museum’, the definition adopted for the purpose of this article describes it as: “a logically related collection of digital objects composed in a variety of media and because of its capacity to provide connectedness and various points of access, it lends itself to transcending traditional methods of communicating and interacting with the visitors being flexible toward their needs and interests; it has no real place or space, its objects and the related information can be disseminated all over the world”.

Another less rigid definition states that a virtual museum can be a digital collection that is presented either over the Web, or to an internet, either via a personal computer (PC), an informative kiosk, a personal digital assistant (PDA), or even to a CD-ROM as an extension of a physical museum, or that it can be completely imaginary. Furthermore, the abstract term virtual museum can take various forms depending on the application scenario and end-user. It can be a 3D reconstruction of the physical museum. Alternatively, it can be a completely imaginary environment, in the form of various rooms, in which the cultural artifacts are placed. (Schweibenz, 1991:65).

One of the first recorded definitions of ‘Virtual Museum’ is dated January 1997, written by Jamie McKenzie and published by the ‘Technology & Learning Magazine’. ‘A virtual museum is a collection of electronic artifacts and information resources – virtually anything which can be digitalized. The collection may include such things as paintings, drawings, photographs, diagrams, recordings, video segments, newspaper articles, transcripts of interviews, numerical databases and a host of other items which may be saved on the virtual museum’s file server. It may also offer pointers to great resources around the world relevant to the main focus of the museum.

In McKenzie’s definition the Internet was not explicitly mentioned. In the 1990s the museum community was still debating about whether the web should be regarded as a possible threat or as an opportunity. The discussion about ‘real virtual’ was also complicated by the emerging notion of the ‘intangible heritage’ (collective memory, etc.) which was inevitably destined to go digital. From the musicological point of view, terminology has started registering a permanent shifting of meanings and accents. The term ‘virtual museum’ in itself, which on this occasion is the focus of our discussion, has been involved in this process: from a sort of a museum showcase reproducing reality on the web or on an electronic device, to a complex independent museum dimension which lives its life in a variety of media. On the contrary, in current museum jargon ‘virtual’ seems inevitably associated with the Internet. (Ryan, 1996:85).

Material and methods. It has to be said that our familiarity with virtual reality is not only a matter of digitization and the Internet. For instance, every day we look at the sun, but the sun we see at that moment is dated eight minutes ago. Many of the stars we can see now in the sky do not exist any longer...they have died for a long time. At the same time, virtual reality has been pursued as a theatrical effect with intriguing results in the past. Introduced into theatres in the 1860s, Professor Pepper’s Ghost startled British theatre goers with an effect that allowed live people or objects to slowly materialize into a scene. This is a technique recently adopted in some museums, for example the Wimbledon Lawn Tennis Museum, where the ‘ghostly figure’ of the famous tennis player John McEnroe speaks to the public in an impressively realistic way by adopting the same method elaborated by Professor Pepper more than a century ago.

It is true that digital resources are also proving to have a pervasive potential in the context of the museum environment, with the consequence that the virtual museum is also present inside the ‘real’ museum environment, offering visitors and users ‘virtual experiences’. Museums, by definition the kingdom of real, physical objects, are nowadays increasingly going digital because they exhibit or anyway make a variety of digital objects accessible, on the other hand because visitors and users of museums can experience ‘de-materialized’

objects inside the museum and outside the museum, on the web, or via one's digital devices in the heart of the exhibition or very far from it. An outstanding example of the complex process underlying integration between the tangible exhibition and digital devices of a different nature (portable or not) is offered by the ICT structure of the Museo Galileo (Florence), 2011 European Museum Academy Prize winner.

Digital objects, digital experiences are everywhere. De-materialized objects, and dematerialized musicological interpretation of them is a phenomenon we are living with, but without a clear perspective of the possible influence of this on the future shape and role of museums. The virtual dimension offer spaces and experiences that go beyond architectural spaces and beyond collections' limits. Let's try to list very shortly some of the functions that a virtual museum can specifically fulfill:

- Exhibitions online
- Active role of users in building their own collections
- Visual archives of past temporary exhibitions
- Experiencing the backstage of the museum (storages, restoration workshops, etc.) via a webcam, etc.
- Exhibitions of objects destined to disappear in a short time and digitally recorded for 'eternity'
- Enrichment of users' experience: closer access to masterpieces, but at distance (Google Art), augmented reality, 3D modeling.
- RSS: following history in the making
- Objects on show coming from any possible point of the world
- The possibility to compare digital objects of the most different physical natures

The First World War by European has shown the dramatic potential of the creation of 'virtual collections' on the web in a worldwide dimension which has also interestingly brought to light evidence of historical facts ignored until then.

One of the participant in the first social media night at the Dali Museum, Florida indicated that: "I tweet little tips every day and people just follow me. I blog, I am on Facebook, I have thousands of friends on Facebook and this is just how I live". This dimension of the museum's role has been greatly emphasized in recent times. Its roots are found in the specific features of the museum's space: safe, interesting, attractive, entertaining, offering a growing variety of services in addition to its exhibitions, generally large enough to allow people to meet each other, and so on. But the virtual museum can greatly contribute to the growth of this dimension, integrating its tools with the physical sense of the word 'meeting'.

- Social networking and blogging: following the museum daily
- E-learning and participatory learning environments
- Webcams and other devices allowing people to profit from the museum's potential at a distance. The museum Internet site becomes a museum in itself, with most of the social functions of the 'real' museum available through the web.

The Virtual Museum becomes the result of a complex variety of impulses from a complex variety of actors. The web itself has rapidly changed its meaning and role in our lives.

- The web has become an environment is no longer simply tool
- The web is something 'we live in'
- The virtual world is a new human dimension. Facebook, twitter is our second life and so on. At the same time offers a further dimension to our social life but also to our inner life and to our museum experience, too.

The 'real museum' becomes a combination of all these elements which are also involved in an endless process of 'becoming', due to the fast changing technological scene.

We have just entered an era of rapidly changing, growing integration between the physical and virtual dimension as well as growing contradictions and frictions between these two spheres of human experience. This is not a temporary condition, but a permanent and long-term process. Museums are deeply involved in it and have still a lot to learn, but also a lot to offer to enrich the museum's role and prevent them becoming irrelevant or perceived by the community. In 1998 was the first international conference which is called 'Museum and the Web'. Two dimensions are inextricably connected, and the notion of the virtual museum finds its possible evolution in the development of the relationship between these two entities, one quite tangible (the museum environment) and the other one (the Internet) totally immaterial but enormously influential also in terms of musicological thinking for the coming decades.

The forms these take will now be examined. 'VR' cannot have the complexity of the real objects. Virtual museum comes from Greek dynaton (gr. δυνατόν=possible) and it means "that in potential" and exists in potential form and not in reality (Sylaiou, Economou, Karoulis, White, 2008:166).

Results and discussion. In fact, there is much discourse about the permissibility of the application of the name virtual museum of creators of Internet resources, the content of which, according to some participants from the museum community, not corresponds with the traditional understanding of the word museum.

Sometimes advanced graphic systems that are used for computer reconstructions adopted by virtual museums may be too realistic. They are based on partial evidence; however, they suggest an impression of good knowledge of the past. Also, advanced graphic systems present the 'image' as true, giving the sense of misleading accuracy. When the reconstructed item has a lot of missing elements information on how similar cases might have looked like, in order to reconstruct it. But, in these cases, the result will not be an explanation of the past, but a personal and subjective way of seeing it. A good 'image' can give the impression to the viewer that museologists know more than they actually do. Some products of computer reconstructions can be considered as scientifically accurate, because they seem to be accurate. The term "user" is used for virtual museum visitors, because, in order to retrieve information on virtual exhibits, computer skills are required. This means that the computer illiterate are automatically excluded and a lot of visitors encounter difficulties with understanding the use of plug-ins and other applications that need to be downloaded from the Internet and installed in order to retrieve information from sophisticated virtual museum exhibitions.

The idea of the ambiguity between reality and virtuality can be first traced in the Metaphor of the Cave in The Republic of Plato, where people take as real fact that is an illusion. Prisoners that have been chained and held immobile can only see at a wall in front of them. Behind them, there is a fire and between them and the fire there is a walkway with shadows of moving things and creatures. So, they consider the shadows and the echoes as the only 'reality' and the reflections of objects more important than the objects themselves. When it comes to building virtual reconstructions, even if there is a degree of accuracy, the one-sided view of the reconstructed site is still wrong. Computer reconstructions that offer only one aspect of the subject they examine and do not provide any alternative reconstructions, contradict the fact that there are many ways to examine the Past. In virtual reconstructions there is only one aspect of the subject that has been reconstructed and no alternative reconstructions have been created. Some high-quality and sophisticated virtual museums involve collaborations between museologists and computer experts. In such cases, communication problems often arise between those with theoretical knowledge in museology and those with practical knowledge of computers. In most circumstances, the software itself used by virtual museums is not accessible to museologists and computer scientists stand between them and the data. In some cases, it is probable that the past is both misinterpreted and misrepresented. The visualization results are impressive, thus fulfilling a primary goal, more specifically general public consumption, but without, in turn, serving the museum goals. Virtual museums may provide users with fragmented museum related information that often bear no obvious information with each other or refer to a useful context. In addition to this, some virtual museums suffer from the lack of clearly identified purposes. (Ryan, 1996:85).

Their design must be carried out according to their *raison d'être* and the information provided must be organized in order to construct a narrative. A virtual museum has to define its target community/ies, its aims, its content and how this will be structured and delivered. Throughout all the creation phases of the virtual museum, evaluation studies that involve real users must be undertaken, in order to identify the parts of the program that need further improvement.

With the use of imaging technology, Web3D, VR, AR, MR, haptics and handheld devices as PDAs, museums can exploit all possibilities of the new media, analyze and answer in various ways to visitors' needs, enable an intuitive interaction with the displayed content and provide an entertaining and educational experience. The benefits of virtual museums are noteworthy as far as museum curators are concerned and in terms of documentation, conservation, research and exhibition. The virtual museums have the potential to both

preserve and disseminate the cultural information in an effectively and at a low-cost through innovative methods and tools. They are an engaging medium with great appeal to a variety of groups of visitors and can promote the 'real sites' by providing information about museum exhibitions and offer an enhanced display of museum artifacts through emerging technologies. Various groups of end-users such as tourists, students and specialists can take advantage of them and satisfy their learning and entertainment needs. The visit of virtual museums can be an enjoyable and productive experience that draws the user into involvement and participation and help the promotion of real museums.

The virtual museums enrich the museum experience by allowing an intuitive interaction with the virtual museum artifacts. A comparison between real and virtual museums indicates that there still are important issues for virtual museums to solve. Good collaboration must be ensured between cultural heritage specialists (museum curators, historians, archaeologists, etc.) and information science specialists to achieve optimal results and in order to avoid dependence on market-produced software and to promote open-source software that may be produced with the aid of cultural heritage specialists. Virtual museums cannot and do not intend to replace the walled museums. They can be characterized as 'digital reflections' of physical museums that do not exist per se, but act complementarily to become an extension of physical museums exhibition halls and the ubiquitous vehicle of the ideas, concepts and 'messages' of the real museum. Their primary aim was to investigate and propose models for the exploration of the real purpose and conceptual orientation of a museum. (Jackson, Bazley, Patten, King, 1998:96).

Conclusion. All in all, the XXI century should be a time of innovation, new technologies to be able to survive, to become novel, as science and innovation have become an inseparable twist. The modern scientific-theoretical approach requires a different approach to the museum's work, that is to say that it is necessary to meet the requirements of the modern society, to have radical breakthroughs in the organization of museum work, to have a new methodological approach, to form a scientific and technical base of museums, and to combine it with practice. The common feature of these efforts is that the information can be received by the visitors quicker and easier without time and space limitation. Although the development of museum seems to benefit from the application of digital technology, digitization of the museum has also brought with it some disadvantages. For example, the physical museum is becoming more isolated and functionless without visitors participation; meanwhile, the audiences are also losing the opportunities for sharing and communicating their viewpoint with others. From the user's point of view, the digital museum is not to replace the traditional museum; conversely, the digital information should complement the physical museum.

Analysis of the functional capabilities of virtual museums makes it possible to qualify virtual museums as a powerful factor in the development of culture, which makes them a promising resource of the cultural policy. Virtual museums realize their social function by providing free mass access to cultural values for all social groups. Virtual museums are a channel for bringing people to the culture and a modern mechanism of cultural inheritance. They ensure the preservation of cultural heritage through innovation; forms a single cultural space, while preserving the national traditions and cultures of the people; develops the creative potential of the population; promotes the development of new cultural forms and art forms, etc.

Virtual museums create tourist motivations, contributing to the promotion of the regional tourist product in mutually comprehensible ways: virtual museums of traditional museums are modern advertising tools; Virtual museums of administrative units inform about the tourist advantages of the region; private virtual museums form a new kind of motivation for cultural tourism, related to the interest in family genealogy and the compilation of historical family chronicles.

Virtual museums increase the level of creative activity of the population by targeting Internet users for intellectual, creative work, generating new ideas, and stimulating innovative processes in the social and labor sphere. Virtual museums provide wide access to artistic achievements of various cultures for all layers of the population, providing highly artistic samples for home creation.

New technologies provide new possibilities and impose new restrictions. Despite significant advantages, a virtual museum also presents drawbacks. Virtual reality cannot have the complexity of the real objects. The problem is that advanced graphic systems that are

used for computer reconstructions adopted by virtual museums may sometimes be too realistic. They are based on partial evidence, but they suggest an impression of good knowledge of the past. Sometimes advanced graphic systems present the 'image' as true, giving the sense of misleading accuracy.

The 'Virtual Museum' can be seen as the most recent step in development. A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment. Virtual museums preserve for the future generations objects of contemporary art, existing both in traditional form and created with the help of computer technology. Besides, virtual museums retain works of art created from short-lived materials.

Thus, web museums contribute, first of all, to the popularization of the artistic achievements of our time.

We can not hope for a better financing of museums starting tomorrow, so there is a process of reconsider the museum as a public institution serving the society and being open to the public. A museum plays an essential role in modern society and does not duplicate any of the existing socio-cultural institutions, but brings its original contribution to science, culture, education and tourism. Museums must look for new ways of working and attract the public to the museum.

References

Smirnova T. (2010) Virtualnyi muzei v sovremennom kulturno-informacionnom prostranstve (Virtual museum in a modern cultural and informational space) // Museum, pp. 8-25 [In Russian].

Maximova T.E. (2012) Virtualnye muzei kak sociokulturnyi fenomen: tipologiya i funktsionalnaya specifika: Dis.kand.kulturologii (Virtual Museums as a Sociocultural Phenomenon: Typology and Functional Specifics: Diss. Cand. cultural studies). Moscow, pp. 128-134 [In Russian].

Lebedev A.B. (2010) Virtualnye muzei I virtualizaciya muzeiya (Virtual museums and museum virtualization) // Museum world, № 10. pp. 5-9 [In Russian].

Morunova V.V. (date of the application: 17.04.2019) V Moskve otkroetsya pervyi virtualnyi muzei circa (The first virtual circus museum will be opened in Moscow) //In the world of circus and stage http://www.ruscircus.ru/virtualny_muzei_492 [In Russian].

Nesgorova G.P. (date of the application: 22.02.2019) Obzor virtualnyh muzeev v seti Internet (Overview of virtual museums on the internet) // Institute of informatics systems A.P. Ershova SB RAH. http://www.iis.nsk.su/files/articles/sbor_kas_12_nesgovorova [In Russian].

Malraux A. La Musée imaginaire, Gallimard. Paris.1996. 102 p. [In French].

Schweibenz W. (1991) The virtual museum: new perspectives for museums to present objects and information using the Internet as a knowledge base and communication system, in: H. Zimmermann, H. Schramm (Eds.) (November, 1998), Prague, Konstanz, UKV, Proceedings of the 6th ISI Conference, pp. 185-200 [In English].

Manuela P., Margherita S., Nicholls A. (2012) The Virtual Museum: The Learning Museum Network Project. Virtual museums – a shift in meaning/ Massimo Negri. pp. 12-19 [In English].

Patias P., Sylaiou S. (2004) Virtual reconstructions in archaeology and some issues for consideration, IMEros, // Journal for Culture and Technology. p. 180 [In English].

Ryan N.S. (1996) Computer based visualization of the past: technical 'realism' and historical credibility, Imaging the Past, British Museum Occasional Paper no. 114, pp. 95-108 [In English].

Economou M., Karoulis A., Sylaiou S., White L.M. (2008) The evaluation of ARCO: a lesson in curatorial competence and intuition with new technology ACM Computers in Entertainment, 6(2), ACM Press, New York 1999. 221 p. [In English].

Bazley M., Jackson R., King M., Patten D. (1998) Using the web to change the relation between a museum and its users, in: Bearman D., Trant J. (1998) (Eds.), Proceedings of the Conference Museums and the Web, Toronto, Canada, Archives and Museum Informatics, Pittsburgh. 1998. 256 p. [In English].

ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_202

О НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ВОСТОКОВЕДА, БИБЛИОГРАФА И ЭТНОГРАФА
НИГМЕТА САБИТОВА И УВЕКОВЕЧЕНИИ ЕГО ПАМЯТИ:
КОНФЕРЕНЦИЯ К 125-ЛЕТИЮ УЧЕНОГО

Ажигали С.Е¹., Орынбаева Г.У.^{1*}

¹ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail адреса: orinbayevag@mail.ru (Ажигали), s.azhigali@gmail.com (Орынбаева)

Аннотация. Статья информационно-аналитического характера, в которой освещаются ход и результаты Республиканской научно-практической конференции «Научное наследие и общественно-просветительская деятельность Нигмета Сабитова», посвященной 125-летию крупного казахстанского востоковеда, библиографа и этнографа, видного общественного деятеля. Юбилейное мероприятие было организовано и проведено в декабре 2020 г. силами сотрудников Отдела этнологии и антропологии Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова Комитета науки МОН РК при поддержке его руководства. В статье также освещены основные этапы жизни и научной деятельности Н. Сабитова (1895–1955 гг.) – уроженца Астраханской губернии, показан его пионерский вклад в отечественное востоковедение, в развитие этнографии и библиографической науки Казахстана. Участниками конференции была принята резолюция, в которой даны предложения по увековечению памяти ученого и публикации его трудов.

Ключевые слова. Конференция, Нигмет Сабитов, ученый, востоковед, этнограф, библиограф, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Отдел этнографии/ этнологии.

ҒТАМР 03.20

ШЫҒЫСТАНУШЫ, БИБЛИОГРАФ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФ НЫҒМЕТ СӘБИТОВТЫҢ
ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕСІМІН ЕСТЕ САҚТАУ ТУРАЛЫ:
ҒАЛЫМНЫҢ 125 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА
АРНАЛҒАН КОНФЕРЕНЦИЯ

Әжіғали С.Е¹., Орынбаева Г.У.^{1*}

¹ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail адресстер: orinbayevag@mail.ru (Әжіғали), s.azhigali@gmail.com (Орынбаева)

Түйіндеме. Мақалада Қазақстанның көрнекті шығыстанушысы, библиограф және этнограф, белгілі қоғам қайраткерінің 125 жылдық мерейтойына арналған «Н. Сәбитовтың ғылыми мұрасы мен қоғамдық-ағартушылық қызметі» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның барысы және оның нәтижелері жөнінде ақпараттық-талдау жасалған. Мерейтойлық іс-шара ҚР БҒМ Ғылыми комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімі қызметкерлерінің күшімен және Институт басшылығының қолдауымен ұйымдастырылып, 2020 ж. желтоқсан айында өтті. Сонымен қатар, мақалада Н.Сәбитовтың (1895–1955 жж.) өмірінің негізгі кезеңдері мен ғылыми жұмыстары баяндалған – Астрахан губерниясында туған, ол алғашқылардың бірі болып отандық шығыстанудың, Қазақстанның библиография

және этнография ғылымының дамуына үлес қосқаны көрсетілген. Конференцияға қатысушылар ғалымды еске алу және оның еңбектерін жариялау секілді ұсыныстарды қарарға қабылдады.

Кілт сөздер. Конференция, Нығмет Сәбитов, ғалым, шығыстанушы, этнограф, библиограф, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Этнография/этнология бөлімі.

IRSTI 03.20

ON THE SCIENTIFIC HERITAGE OF THE ORIENTALIST, BIBLIOGRAPHER AND ETHNOGRAPHER NIGMET SABITOV AND THE PERPETUATION OF HIS MEMORY: CONFERENCE ON THE 125TH ANNIVERSARY OF THE SCHOLAR

Azhigali S.E¹, Orynbayeva G.U.^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the SC MES RK, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: orinbayevag@mail.ru (Azhigali), s.azhigali@gmail.com (Orynbayeva)

Abstract. The article is of an informational and analytical nature, which highlights the progress and results of the Republican Scientific and Practical Conference «Scientific Heritage and social and educational activities of Nigmat Sabitov», dedicated to the 125th anniversary of a major Kazakh orientalist, bibliographer and ethnographer, a prominent public figure. The anniversary event was organized and held in December 2020 by the staff of the Department of Ethnology and Anthropology of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan with the support of its leadership. The article also highlights the main stages of the life and scientific activity of N. Sabitov (1895-1955) – anative of the Astrakhan province, shows his pioneering contribution to the domestic Oriental studies, to the development of ethnography and bibliographic science of Kazakhstan. The participants of the conference adopted a resolution, which made proposals for perpetuating the memory of the scientist and publishing his works.

Key words: Conference, Nigmat Sabitov, scientist, orientalist, ethnographer, bibliographer, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Department of Ethnography/Ethnology.

Юбилейная научно-практическая конференция «Научное наследие и общественно-просветительская деятельность Нигмета Сабитова», посвященная 125-летию крупного казахстанского востоковеда, библиографа, этнографа и видного общественного деятеля Н. Сабитова была организована Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова совместно с Национальной библиотекой РК. Мероприятие проводилось 24 декабря 2020 г. в конференц-зале ЦНБ «Ғылым ордасы». Главными целями конференции были освещение и изучение вклада Нигмета Сабитова в развитие востоковедения, этнографии, библиографии, истории культуры как незаурядного научного наследия; обсуждение современных проблем этнологической, исторической наук, востоковедения и др. дисциплин; рассмотрение важного вопроса об увековечении памяти ученого и государственного деятеля.

Нигмет Сабитов являлся первым профессиональным востоковедом в Советском Казахстане, крупным библиографом-ученым, стоял у истоков этнографической науки в стенах Академии наук, был автором важных научных, научно-библиографических и методических работ по истории и культуре; при этом совмещал свои научные изыскания с возложенными на него государственно-административными функциями. Самобытному ученому принадлежат также серьезные заслуги в изучении культуры Казахстана различных периодов, в исследовании исторической лексики казахского языка, в области источниковедения, в деле организации первых этнографических экспедиций в Казахстане. Важный научно-практический вклад этого весьма разностороннего ученого – имя и дела которого долгое время оставались «в тени» – только в последние годы, уже после

100-летнего юбилея ученого, стали получать свое достойное освещение и оценку. (В апреле 1995 г. была проведена конференция – торжественное заседание Ученого совета ИИЭ НАН РК в честь Н. Сабитова¹). И вот сейчас, через 25 лет, академическим институтом организована вторая большая конференция, издана научная монография об этом незаурядном труженике науки, рано ушедшем из жизни.

* * *

Нигмет Сабитов родился в январе 1895 г. в селе Баклано-Лопатино Красноярского уезда Астраханской губернии в семье крестьянина-бедняка. В детстве получил традиционное образование в аульном мектебе, с 15 лет уже трудился в своем хозяйстве, занимаясь рыболовством и сенокошением. В 1916 г. Сабитов был мобилизован на тыловые работы, являлся рабочим на Московской железной дороге, откуда вернулся после февральской революции.

С 1918 г. начинается активная трудовая деятельность Н. Сабитова в области советского и культурного строительства: секретарь, затем председатель сельсовета, зав. волостным отделом народного образования, председатель Шагано-Кондаковского волисполкома, позднее – инструктор ликбеза. В 1924–1929 гг. Сабитов работает редактором казахской газеты «Кедей тілі» («Голос бедняка») в г. Астрахани, основной задачей которой было разъяснение политики партии и советской власти, ведение культурно-просветительной работы среди казахских трудящихся Астраханской губернии.

Впоследствии Нигмет Сабитов окончил Астраханские окружные педагогические курсы, преподавал историю, географию и арабский язык в Астраханской и Саратовской совпартшколах. В 1930–1931 гг. он учился в Саратовском комвузе (Нижне-Волжский краевой коммунистический университет им. В.И. Ленина), а с 1931 по 1935 г. – в Московском Институте востоковедения им. Н.Н. Нариманова при ЦИК СССР.

После окончания института Н. Сабитов был откомандирован в ЦК КП(б) Таджикистана, где с марта 1935 по июнь 1936 г. работал в г. Сталинабаде (ныне Душанбе) в качестве зам. начальника Главлита Наркомпроса Таджикской ССР и военного цензора. Летом 1936 г. подвергся гонениям по партийной линии за несвоевременное изъятие контрреволюционной троцкистской литературы и вынужден был уехать с семьей в Алматы.

Здесь начинается активная деятельность Нигмета Сабитова как востоковеда – ученого и практика. Первоначально он работает в Казахском республиканском комитете нового алфавита. С 1938 по 1942 г. трудится в Казахской государственной публичной библиотеке, где проявился незаурядный исследовательский талант Сабитова как библиографа. В фондах библиотеки им был проработан огромный материал о жизни и деятельности исторических личностей Востока, впервые составлены картотеки о государственных и общественных деятелях, поэтах, писателях, представителях науки и искусства.

Наиболее целенаправленно ученый систематизировал материалы об исторических личностях Казахстана XV–XX вв. – казахских ханах, биях, акынах, жырау, народных композиторах. С исчерпывающей полнотой были собраны библиографические сведения о Чокане Валиханове, Ибрае Алтынсарине, Абае, Амангельды Иманове. Особо важное значение имеет научно-библиографическая работа Сабитова по систематизации материалов казахской дореволюционной литературы и источников (преимущественно восточных) по истории Казахстана. Вполне очевидно, что в эти трудные годы нехватки в республике специалистов ученый как библиограф и арабист внес значительный вклад в развитие главной библиотеки страны, в изучение и упорядочение фонда редких изданий, в том числе на восточных языках.

Результатом этих скрупулезных изысканий Сабитова явился выход в свет ряда библиографических указателей, первый из которых (в соавторстве с А.А. Карнауховой и Г.П. Царевым) был издан еще в 1941 г.: «Қазақ КСР баспасөзінің библиографиялық көрсеткіші. 1917–1939. 2 бөлім... Алматы: Қазмембас, 1941 (қазақша, орысша)». Но основные результаты научно-библиографической деятельности ученого, в виде четырех отдельных изданий, были обнародованы уже после войны. Все эти работы имели исключительно актуальное для своего времени значение и были положительно отмечены известными советскими востоковедами: И.Ю. Крачковским, А.А. Семеновым,

¹См.: Аджигалиев С.И. Памяти востоковеда Нигмета Сабитова (1895–1955 гг.) // Вестник МН–АН РК. 1996. № 3. –С. 84–86.

Е.Э. Бертельсом, С.Е. Маловым, Ш. Мухамедьяровым и др. Так, «Библиографический указатель материалов по истории Казахстана» оказал большую практическую помощь ученым республики в работе над восточными источниками и не утратил своего значения по сей день. Особую важность для истории национальной культуры, казахского книгопечатания имело издание «Библиографического указателя казахской литературы (1862–1917 гг.)». Нигмет Сабитов являлся одним из первых библиографов-абаеведов. Им впервые составлен «Библиографический указатель произведений Абая и литературных материалов о нем...», опубликованных за 1889–1945 гг.

Библиографические изыскания ученого сыграли большую позитивную роль в культурной жизни республики, создали серьезные предпосылки для развития у нас исторического источниковедения.

В годы войны, с января по май 1942 г., Н. Сабитов работал в армии в качестве политрука отряда колонны НКО № 1896 по подготовке резервистов в действующую армию, а затем в должности Уполномоченного ЦК КП(б) и Совнаркома КазССР следил за проведением сельскохозяйственных работ в Семипалатинской области.

С мая 1942 г. по день смерти Сабитов трудился в системе Академии наук, сначала в Институте языка, литературы и истории КазФАН, а с 1945 г. – в Институте истории, археологии и этнографии АН КазССР в должностях старшего научного сотрудника, заведующего сектором/отделом этнографии, зам. директора по научной работе. Одновременно с 1945 по 1952 г. он являлся Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совмине КазССР.

В сентябре 1944 г. на заседании Ученого Совета Института языка и мышления им. Н.Я. Марра АН СССР (который тогда базировался в Алматы) Н.С. Сабитов успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Арабские и персидские слова в казахском языке (с приложением словаря)». В работе на широком историко-культурном фоне впервые были проанализированы пути и формы проникновения арабской и персидской лексики в казахский язык. Особую ценность представляет сам словарь заимствованных слов с весьма интересными комментариями. Впоследствии диссертация была подготовлена автором к печати, но осталась неопубликованной. (Следует отметить, что в 1977 г. на аналогичную тему была издана книга филолога Е.Б. Бекмухаметова «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Түсіндірме сөздік. Алматы, Қазақстан, 1977». Однако никаких ссылок на ранний труд, диссертацию Н. Сабитова в этом издании нет).

В послевоенные годы Нигмет Сабитов основное внимание уделил неразработанным вопросам истории культуры Казахстана. Было опубликовано оригинальное исследование «Мектебы и медресе у казахов (историко-педагогический очерк)» (Алма-Ата, 1950).

В небольшой, но емкой по содержанию монографии впервые наиболее полно была освещена принципиально важная проблема конфессионального образования у казахов. Исследование, как ценное и своевременное, было отмечено широким кругом специалистов. В этот период ученый принял участие в важной работе по подготовке третьего издания «Истории Казахской ССР». (Алма-Ата, 1952; разделы по культуре эпохи средневековья и нового времени). Особое внимание востоковед уделял вопросам истории ислама и исламской идеологии в регионе, опубликовав ряд статей по этой проблематике.

Нигмет Сабитов много занимался вопросами этнографического изучения Казахстана, являлся первым заведующим Отделом (сектором) этнографии Института истории. В конце 40-х – начале 50-х гг. им был организован ряд экспедиций в восточные и юго-восточные области республики с целью сбора общетнографических материалов, а также по теме «Культура и быт казахского колхозного аула». Материалы этих исследований были в целом опубликованы и положили начало дальнейшему комплексному этнографическому изучению Казахстана. Несомненно, ученый внес значительный вклад в первоначальное становление этнологической науки в республике в послевоенный период, в дело подготовки первых профессиональных этнографов.

Следует отметить также преподавательскую деятельность многостороннего ученого – в свое время он обучал студентов филфака КазГУ и КазПИ арабскому языку, давал уроки английского языка в школах г. Алматы. Наряду с этим он вел большую общественную работу – являлся членом Библиотечной комиссии АН КазССР, неизменным консультантом Публичной библиотеки им. А.С. Пушкина и Центрального музея Казахстана. Трудовая деятельность Н. Сабитова была отмечена медалью «За доблестный труд в период Великой Отечественной войны», Почетной грамотой Верховного Совета республики.

Нигмет Сабитов умер 12 августа 1955 г., не успев опубликовать некоторые важные труды и завершить многие начатые исследования.

* * *

Конференцию, которая проходила преимущественно в online-формате, открыл вступительной речью директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова д.и.н., профессор, член-корреспондент НАН РК *З.Е. Кабульдинов*. С приветственным словом также выступили: заведующая Отделом этнографии Института истории, археологии и этнологии им. Ахмада Дониша, д.и.н., профессор *Л.Н. Додхудоева*; заместитель директора Центрального государственного архива РК *М.Г. Жылысбаева*; друг семьи чествуемого ученого Н. Сабитова (его сына – Шамиля), профессор Казахского государственного университета международных отношений и мировых языков им. Абылай-хана *С.Г. Азербайев* и др.

В ходе конференции были заслушаны доклады, посвященные жизни, общественной и просветительской деятельности Нигмета Сабитова – как одного из основателей казахстанских этнографической и востоковедческой школ. На указанную тему прозвучало выступление главного научного сотрудника ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, почетного заведующего Отделом этнологии и антропологии, д.и.н., профессора *С.Е. Ажигали* – «Нигмет Сабитов: судьба человека и ученого». Докладчик осветил основные этапы жизни и научной деятельности Н. Сабитова, его вклад в науку Казахстана, кроме того, особое внимание уделил важным вопросам популяризации научного наследия и увековечения памяти видного ученого, имя которого в свое время было забыто, а его довольно значительные заслуги не были оценены по достоинству. В связи с этим докладчик подчеркнул важность и правомерность разных форм и уровней воздания долга и мероприятий в этом направлении. В частности, наиболее адекватным заслугам ученого в области изучения восточных рукописей и книг, библиографии явилось бы открытие Кабинета имени Н. Сабитова в Национальной библиотеке РК, либо присвоение его имени редкому фонду этого учреждения. (И как вариант, присвоение имени самобытного исследователя, книговеда Музею книги в главном здании Академии наук, в «Ғылым ордасы»). Кроме того ученый считает, что имя Сабитова, еще в 1930-х гг. приехавшего в Алматы, вполне достойно для наименования одной из улиц города.

Директор Республиканского центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения КН МОН РК, член-корреспондент НАН РК, д.и.н., профессор *М.Х. Абусеитова* в своем докладе «Нигмет Сабитов: у истоков казахстанского востоковедения» рассказала о значении творчества ученого как одного из первых востоковедов республики. Она также остановилась на вопросах развития казахстанского научного востоковедения в 40-х – 50-х гг. прошлого века и работах, осуществленных Института востоковедения по изданию трудов казахских востоковедов старшего поколения.

Директор Фонда (издательства) «Арыс», д. филол. н. *Г. Анес* выступил с докладом на тему «Нигмет Сабитов – қазақ оқығандарының алғашқы легінің өкілі» / «Нигмет Сабитов – представитель первого образованного поколения казахов». По его мнению, на формирование научных интересов Н. Сабитова повлияли среда и семья: а именно, обстановка достаточной конфессиональной образованности и духовности, которая была характерна для астраханских казахов (в прошлом Букеевской Орды), общественные, мусульманские и семейные традиции, которые также имели религиозно-нравственную направленность. Многое в этом плане, видимо, передалось через отца. Именно с этим был связан его интерес к арабскому языку, а также выбор темы конфессионального образования у казахов: мектебов и медресе. Докладчик выступил с предложением опубликовать в ближайшее время неизданные труды ученого. Несправедливо, по его замечанию, что такой ценный труд, как «Мектебы и медресе у казахов», до сих пор не стал достоянием широкой общественности. Необходимо отметить, что в своем выступлении известный издатель и общественный деятель обратил особое внимание на заслуги Сабитовой Жансаи Алькейкызы как хранительницы семейной памяти, оберегающей ценный архив ученого – отца ее супруга, покойного Шамиля Сабитова.

Наряду с научно-мемориальной частью на конференции получили свое отражение актуальные вопросы казахстанской этнологии в сообщениях как отечественных, так и зарубежных этнологов и историков. При этом профессор Кафедры археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. аль-Фараби, д.и.н. *А.Б. Калыш* в своем выступлении

на тему «Вклад Х.А. Аргынбаева в исследование традиционной семьи и брака у казахов» подчеркнул важность подобных юбилейных конференций, проводимых этнологическим подразделением академического Института. По мнению известного исследователя, этносоциолога и этнографа, почитание памяти казахстанских этнографов старшего поколения, таких как Н. Сабитов, Х. Аргынбаев, И.В. Захарова, Х.А. Кауанова и др., является естественным долгом нынешней генерации ученых. Необходимо заметить, что в ходе конференции многие докладчики высказывали аналогичные мысли и отмечали значение проведения подобных мероприятий, отдающих дань уважения предшественникам, продвигавшим большую науку в Казахстане.

В своем докладе «Некоторые вопросы изучения советского национального проекта» ведущий научный сотрудник Института российской истории РАН, д.и.н., профессор *Д.А. Аманжолова* с новых ракурсов осветила и осуществила детальный анализ ряда научных проблем, касающихся национальной политики «новоиспеченного» советского государства в Казахстане в 20-е – 30-е гг. XX в.

В выступлении «К истории становления этнографической школы в Казахстане в конце 1940-х – 1960-х гг.» ведущего научного сотрудника Отдела этнологии и антропологии ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н. *Г.У. Орынбаевой* представленная тема была рассмотрена в сопоставительном плане с особенностями современного этапа развития этнологии в Казахстане. Был отмечен немаловажный позитивный исследовательский опыт тех лет, который требуется, по ее мнению, перенять для успешного развития этнологии в наши дни; но также и те отрицательные моменты, которые являются продолжением традиций ушедшей советской эпохи и утратили для современности свою актуальность.

В сообщении профессора Тюменского государственного университета, д.и.н. *А.П. Яркова* и доцента Костанайского филиала Челябинского госуниверситета, к.и.н. *П.С. Шаблей* «Ташкентцы в пространстве Северного Казахстана и Западной Сибири» были подняты вопросы этнической истории казахов указанных северных регионов, а также роли представителей ташкентского оазиса в истории культуры казахов и распространении ислама.

Выступление соискателя Астраханского государственного университета *Р.В. Ишмухамбетова* под названием «Букеевская Орда – родина астраханских казахов» было посвящено истории казахов северо-прикаспийского региона, выдающимся личностям в истории казахского народа, которые родились на астраханской земле, в том числе и чествуемый видный ученый – Нигмет Сабитов.

Также с большим вниманием и интересом были заслушаны доклады и др. зарубежных коллег – этнологов и обществоведов о развитии этнологической науки в их странах и регионах. Ведущий научный сотрудник Отдела этнологии Института истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана, к.и.н. *М.С. Шовалиева* выступила с докладом на тему «Развитие этнографической науки в Таджикистане в годы независимости». Выступавшая поделилась теми трудностями, которые испытывала этнографическая наука Таджикистана в первые годы независимости республики, рассказала о выходе из глубокого кризиса науки усилиями небольшого отдела этнологии академического Института и современных успехах таджикских этнологов. В связи с этим выступлением на конференции были отмечены традиции казахстанско-таджикской дружбы и сотрудничества. Н. Сабитов, как уже было упомянуто в настоящей статье, некоторое время жил и работал в столице Таджикистана. Кроме того, как заметила другой участник конференции, также представитель таджикской науки, к.и.н. *М.М. Хасанова*, ученый преподавал в Государственном университете Таджикистана, что является малоизвестным фактом.

Заведующий кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Крымского инженерно-педагогического университета им. Февзи Якубова, старший научный сотрудник отдела истории НИИ крымско-татарской филологии, истории и культуры этносов Крыма, к. социол. н., доцент *Р.Д. Куртсеитов* в докладе «Этнографические изыскания и достижения 20–30 гг. XX в. через призму человеческих судеб исследователей» рассказал о развитии этнографической работы в Крыму в 1920–1930-х гг., о трагических судьбах крымско-татарской интеллигенции в первые десятилетия советской власти.

Р.Р. Назаров, доцент Ташкентского филиала Российского экономического университета

им. Г.В. Плеханова, к. филос. н., в озвученном им сообщении на тему «Этнология Узбекистана: история, проблемы, перспективы» рассказал о современных достижениях этнологии Узбекистана, которые действительно весьма серьезны и вызывают заслуженное уважение.

Кроме заслушивания и обсуждения докладов, на конференции была организована демонстрация виртуальной архивно-книжной выставки, подготовленной сотрудниками Национальной библиотеки РК (г. Алматы). Нужно отметить насыщенность этой выставки сведениями, фактами, экспозиционными материалами, ее познавательность и тщательность подготовки. В ней использованы материалы из газет с публикациями Н. Сабитова, собранные статьи ученого в научных журналах. Наряду с этим Национальной библиотекой был выпущен и библиографический указатель «Нығмет Сабитов (1895–1955). Библиографиялық көрсеткіш» / «Нигмет Сабитов (1895–1955). Библиографический указатель» (Алматы, 2020), презентация которого была проведена в ходе конференции.

В рамках мероприятия также состоялась презентация монографии А.К. Шашаева и М.М. Бегмановой об ученом «Нығмет Сабитов: шығыстанушы, тарихшы-этнограф, библиограф» («Нигмет Сабитов: востоковед, историк-этнограф, библиограф», под научной редакцией проф. С.Е. Ажигали), опубликованной в 2020 г. ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова. В церемонии торжественной презентации книги приняли участие почетные гости конференции. В предоставленном им слове авторы монографии – к.и.н., зам. директора ИИЭ А.К. Шашаев и библиограф М.М. Бегманова – осветили отдельные стороны научного наследия Нигмета Сабитова. При этом оба автора отметили, что он был ученым-полиглотом: явление далеко нечастое в отечественной науке и культуре. С одной стороны, Сабитов имел профессиональный интерес к изучению языков – арабского, персидского, английского, немецкого, к исследованию проблем в области филологии, этнографии, востоковедения и др. С другой же стороны, многие казахские ученые того периода, вследствие острого дефицита в специалистах, вынуждены были становиться исследователями разностороннего профиля, энциклопедистами. Именно непростая ситуация в науке и культуре того времени и долг ученого-практика вынуждали Н. Сабитова, работавшего руководителем сектора этнографии в академическом институте, параллельно заниматься систематизацией арабографичных фондов Отдела редких книг в Государственной библиотеке, выступать консультантом в Центральном музее Казахстана, преподавать английский язык в школах тогдашнего Алматы, а также выполнять ответственные функции Уполномоченного по делам религии в республике. Авторы книги выразили благодарность семье ученого, его потомкам за предоставление для научного изучения личных документов из семейного архива Сабитовых.

Потомками ученого была учреждена именная стипендия в честь Нигмета Сабитова, которой впервые были удостоены молодые этнологи – сотрудники ИИЭ, докторанты PhD Ашим Баглан Абдрахманулы и Куркеев Ержан Маралулы.

С заключительным словом на конференции от имени семьи Нигмета Сабитова выступила сноха ученого, супруга его покойного сына Шамиля *Жансая Алькеевна Сабитова*, которая известна в нашей стране как активная участница Желтоксана: декабрьских событий 1986 г. в г. Алматы. Она выразила благодарность руководству и коллективу Института за организацию и проведение юбилейной конференции и рассказала о некоторых малоизвестных страницах жизни ученого.

Н. Сабитов был не только крупным ученым, он еще стал родоначальником семьи ученых, его дети внесли серьезный научный и культурный вклад в своих сферах профессиональной и общественной деятельности: известный астрофизик Шамиль Сабитов; металлург, депутат Верховного совета СССР Зылиха Сабитова, в честь которой названа улица в г. Балхаше. Представители семьи составили содержательную презентацию, рассказывающую о частной жизни ученого и гражданина, воспитавшего достойных детей, полезных членов общества и цельных личностей. Нужно особо отметить, что Ж.А. Сабитова была полноправным соорганизатором конференции и совместно с С.Е. Ажигали инициатором проведения этого юбилейного мероприятия. Жансая-апа, в свою очередь, тоже является незаурядной личностью, прожила интересную, достойную жизнь, и уже в зрелом возрасте подверглась репрессиям за свое бесстрашное участие в Декабрьских событиях. Инициатива проведения этой конференции была поддержана руководством Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова во главе с директором З.Е. Кабульдиновым. Большой вклад в успешное проведение конференции внесли и

заместитель директора ИИЭ А.К. Шашаев, заведующая Отделом этнологии и антропологии А.Т. Абдулина.

В резолюции, принятой по итогам конференции, были указаны мероприятия, которые Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова намеревается реализовать в целях увековечения памяти замечательного ученого и общественного деятеля. Отметим некоторые из них:

- ходатайствовать перед Центром развития языка и перехода на латинскую графику и Ономастической комиссией Акимата г. Алматы о присвоении имени Н. Сабитова одной из улиц города;
- ходатайствовать перед Министерством культуры РК (и рекомендовать руководству Национальной библиотеки) о присвоении имени Н. Сабитова Отделу редкой книги (либо открыть кабинет его имени);
- и как возможный вариант этого решения: рекомендовать руководству «Ғылым ордасы» назвать именем ученого Музей книги, расположенный в главном академическом здании;
- рекомендовать семье Н. Сабитова передать документы личного происхождения ученого в Центральный государственный архив РК для создания личного фонда;
- рекомендовать семье ученого передать в отдел «Редкие книги и рукописи» Центральной научной библиотеки РК раритетные книги из личной библиотеки;
- подготовить к изданию монографию по кандидатской диссертации Н. Сабитова по теме «Қазақ тіліндегі араб және парсы сөздері (сөздігі қоса тіркелген)» («Слова арабского и персидского происхождения в казахском языке») (1944) и др.

Рис. 1. Первая конференция, посвященная памяти Н. Сабитова: торжественное заседание Ученого совета ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 4 апреля 1995 г. Открывает конференцию акад. М.К. Козыбаев. Слева – дочь ученого Курманбике Сабитова, справа – директор Института востоковедения Е.З. Кажыбеков.

Рис. 2. Открытие конференции, посвященной 125-летию Н. Сабитова, 24 декабря 2020 г. В президиуме, слева направо: директор ИИЭ, член-корр. НАН РК Кабульдинов З.Е.; член-корр. МААСВ, почетный зав. Отделом этнологии ИИЭ Ажигали С.Е.; Жансая Сабитова – супруга сына ученого.

Рис. 3. Выступление д.и.н. Ажигали С.Е.

Рис. 4. Презентация монографии о жизни и творчестве Нигмета Сабитова. Слева направо: С.Г. Азербасев – друг сына ученого Шамиля Сабитова, к.и.н.; М.Ж. Абдиров, д.и.н., гл. научн. сотр. ИИЭ; Жансая Сабитова.

Рис. 5. Авторы монографии «Нығмет Сәбитов: шығыстанушы, тарихшы-этнограф, библиограф» – к.и.н., зам. директора ИИЭ Шашаев А.К. и ученый-библиограф Бегманова М.М.

Рис. 6. Вручение стипендий имени Нигмета Сабитова молодым ученым.

Рис. 7. Выступление к.и.н., историка-этнографа Орынбаевой Г.У.

Рис. 8. Участники конференции после ее завершения.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ӘДІСНАМА, ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
МЕТОДОЛОГИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
METHODOLOGY, SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Исмагулов О. НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ В СВЯЗИ С ПОДГОТОВКОЙ НОВОЙ СЕМИТОМНОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА.....	5
Мұхатова О.Х. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ХАЛЫҚ АҒАРТУ КОМИССАРИАТЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ.....	15
Хайрулдаева А.М., Ермекбаев А.А., Кенжебекова А.С. СТЕПНОЙ ФОЛЬКЛОР КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВЗАИМОТНОШЕНИЙ КАЗАХОВ С ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИМИ ХАНСТВАМИ.....	28
Мақсұтова А.Ә. ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ М. Х. ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ-И РАШИДИНДЕ».....	39
Лапин Н.С., Аканов К.Г. МАТЕРИАЛЫ АРХИВА ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В 1990-Е ГГ.....	51

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Рустемов С.К., Шашаева М.Ә. ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕ МҰСЫЛМАНДЫҚТЫҢ ТАРАЛУЫН БАҚЫЛАУҒА АЛУ.....	63
Досымбетов Н.А., Раздыков С.З. СЫР БОЙЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы).....	73

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Карсакова Г.Б. НЕПРИЗНАННЫЙ ГОЛОД (О ГОЛОДЕ 1921-1923 ГГ. В АКМОЛИНСКОЙ ГУБЕРНИИ).....	84
Шілдебай С.Қ., Көкебаева Г.К., Жүнісбаев А.Ә. ҚАЗАҚ ӨЛКЕЛІК САНИТАРЛЫҚ-БАКТЕРИОЛОГИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ ТАРИХЫНАН.....	93
Ережепова Р.Г., Қалменова Б.Т., Жаханова Ж.А. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘСКЕРИ ҚҰРЫЛЫСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМАЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН РӨЛІ.....	108
Камалджанова Т.А., Жунусова Б.Н. ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛЬСКОЙ ДИАСПОРЫ В КАЗАХСТАНЕ.....	118

**ҚҰҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ
REPRESSION HISTORY**

Khudoyorov N.M. THE HISTORY OF “KULAK EXILE” AND THE ELIMINATION OF LABOR VILLAGES.....	128
--	-----

**ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
HISTORY OF THE WORLD**

Аметов Т.А. НЕГОСУДАРСТВЕННЫЕ НЕКОММЕРЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ КАРАКАЛПАКСТАНА В 90-Е ГОДЫ XX - В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА.....	137
---	-----

Kamaljanova T.A., Kassymova A.R. ONE KOREA: POSSIBILITY AND BENEFITS.....	150
---	-----

Әбубәкірова А.Е., Дильбарханова Д.А. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ДІНИ ЖАҒДАЙДЫ РЕТТЕУДЕГІ БАТЫС ЕУРОПА МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ИСЛАМ ДІНІН ҚОҒАМҒА БЕЙІМДЕУ ҮЛГІЛЕРІ ЖАЙЛЫ ДИСКУРСЫҢ ОРНЫ МЕН ЫҚПАЛЫ.....	159
--	-----

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә. ДОҒЫЗТАУДЫҢ БЕСПАЙ ЖӘНЕ ИЗЕНАҒАШ ДІНИ-ТҰРҒЫН КЕШЕНДЕРІНДЕГІ МЕШІТТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	170
---	-----

Каримова Р.-Б.У. ОТ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ГОРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ К ГОРОДАМ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ.....	180
---	-----

Meirmanova G.A., Baudiarova K.B. VIRTUAL MUSEUM AND ITS PURPOSE.....	193
--	-----

**ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE**

Ажигали С.Е., Орынбаева Г.У. О НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ВОСТОКОВЕДА, БИБЛИОГРАФА И ЭТНОГРАФА НИГМЕТА САБИТОВА И УВЕКОВЕЧЕНИИ ЕГО ПАМЯТИ: КОНФЕРЕНЦИЯ К 125-ЛЕТИЮ УЧЕНОГО.....	202
---	-----